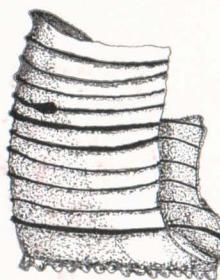

YU ISSN 0507-4428

НАРОДНИ МУЗЕЈ У ВРАЊУ

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК
Књ. XXVI-XXVII

ВРАЊЕ, 1993/94.

BULLETIN
DU MUSEE DE VRANJE
TOME XXVI-XXVII

*

Власник и издавач
Proprietaire et éditeur

НАРОДНИ МУЗЕЈ – ВРАЊЕ

*

Уређује
УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Redige
PAR LE COMITÉ DE REDACTION

Dr. MOMČILO ZLATANOVIĆ,
prof. ŽIVAN STOJKOVIĆ,
SLAVICA STEPANOVIĆ,
MILAN JOVANOVIĆ
i MIOMIR STOJANOVIC

*

Одговорни уредник
Rédacteur
Снежана Радивојевић – Петровић

*

Лектор
Живојин Тасић

*

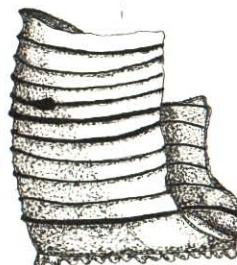
Штампа – Imprimerie
„НАПРЕДАК” – Лесковац

Компјутерска подршка
NoName - Лесковац

YU ISSN 0507-4428

НАРОДНИ МУЗЕЈ У ВРАЊУ

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК
Књ. XXVI-XXVII

ВРАЊЕ, 1993/94.

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК, КЊ. XXL –XXL , ВРАЊЕ, 1993/94.

*

Тираж: 300 примерака и 700 посебних отисака
+ по 20 отисака од сваког прилога

*

Опсег: 20 табака

*

Штампање завршено август 1994.

*

Вињета на корици

Стаклена чаша из XIII века – Марково Кале код Врања,
олтарски простор цркве.

САДРЖАЈ
ТАВЕЛЕ ДЕС МАТÉРЕС

Страна
Page

УМЕСТО ПРЕДГОВОРА	5
Др МИЛОРАД СТОЛИЋ	
ГВОЗДЕНО ДОБА У ЛЕСКОВАЧКОЈ И ВРАЊСКО-БУЈАНОВАЧКОЈ КОТЛИНИ	7
LESKOVAC VOLLEY AND VRANJE-BUJANOVAC VOLLEY IN THE IRON AGE	14
ЂАКОН РАДОМИР ПОПОВИЋ	
ЦРКВА У ВРАЊСКОМ КРАЈУ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ (Кратак историјски осврт)	15
LA REGION DE VRANJE AU MOYEN AGE (AU COURT TABLEAU HISTORIQUE)	22
ИВАН М. ЂОРЂЕВИЋ	
О СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ЦРКВИ СВЕТОГ НИКОЛАЕ У ВРАЊУ	23
L'EGLISE MEDIÉVALE D ST. NIKOLA À VRANJE.	45
ГОРДАНА ТОМОВИЋ	
ВРАЊЕ И ОКОЛИНА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ	45
VRANJE ES SES ENVIRONS AU MOYEN AGE	59
ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ	
ЈОВАН ХАЦИ-ВАСИЉЕВИЋ, ИСТОРИЧАР СРБА У ТУРСКОЈ	59
ЙОВАН ХАДЖИВАСИЛЕВИЧ - ИСТОРИК СЕРБОВ В ТУРЦИИ	65
БОРИСЛАВА ЛИЛИЋ	
ВРАЊЕ И ПИРОТ У ПЛАНОВИМА ВЕЛИКИХ СИЛА ОД САНСТЕФАНСКОГ	
МИРА ДО БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА	67
VRANJE ET PIROT DANS LES PLANS DES FORCES GENTES DE LA PAIX DE	
SANSTEOFAN JUSQU'AU CONGRÈS DE BERLIN	80
Др СЛОБОДАНКА СТОЛИЧИЋ	
ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ ВРАЊА ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА (1878– 1918) ...	81
LA VIE POLITIQUE DE VRANJE APRES LA LIBÉRATION DES TURES (1878– 1918) .	92
МИРОСЛАВ ПЕРИШИЋ	
ВРАЊЕ У ИСТОРИЈСКОЈ СТАТИСТИЦИ С КРАЈА XIX И ПОЧЕТКА XX ВЕКА	
(Прилог историји Врања и врањског округа после ослобођења од Турака 1878. г.) ...	93
VRANJE DANS LA STATISTIQUE HISTORIQUE DU FIN DU XIXE ET AN DÉBUT	
DU XXE SIECLE (un supplément à l'histoire de Vranje et de son arrondissement après la	
libération des Turcs en 1878.)	100
проф. ПОПОВИЋ ЉУБОДРАГ	
АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИЈАЛНЕ ПРОМЕНЕ ВРАЊСКОГ КРАЈА ОД 1878.	
ДО 1918.	101
ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL CHANGES IN THE REGION OF VRANJE	
FROM 1878 TO 1918	113
Мр МАРИНА ЂУРЂЕВИЋ	
ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ НОВИЈЕ АРХИТЕКТУРЕ У ВРАЊУ	115
ОЧЕРК К ИЗУЧЕНИЮ СОВРЕМЕННОЙ АРХИТЕКТУРЫ ВРАНЯ	129
Арх. МИЛОРАД ВОЛИНОВИЋ	
ЗГРАДА ОКРУЖНОГ НАЧЕЛСТВА У ВРАЊУ И ЊЕН ЗНАЧАЈ У ОДНОСУ НА	
ГРАДСКИ ЦЕНТАР, ЗАЈЕДНО СА ЗГРАДОМ ОКРУЖНОГ СУДА И ДРУГИМ ЈАВ-	
НИМ ГРАЂЕВИНАМА КРОЗ ИСТОРИЈУ	131
ЗДАНИЕ ОКРУЖНОГО НАЧЕЛЬСТВА В ВРАНЕ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В	
ОТНОШЕНИИ К ГОРОДСКОМ ЦЕНТРЕ ВМЕСТЕ С ЗДАНИЕМ ОКРУЖНОГО	
СУДА И ОСТАЛЬНЫМИ ПУБЛИЧНЫМИ ЗДАНИЯМИ	151

Мр АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ	
АРХИТЕКТУРА СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА НА ЗЕБРЊАКУ	153
THE ARCHITECTURE OF „ZEBRNJAK“ MONUMENT	162
Др МИЛИЦА БОДРОЖИЋ	
СИНДИКАЛНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ВРАЊУ ОД 1904. ДО 1914. ГОДИНЕ	163
ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ СОЮЗЫ В ВРАНЕ С 1904. Г. ПО 1914. Г.	176
Др МИЛЕ БЈЕЛАЈАЦ	
ИЗ ВОЈНЕ ПРОШЛОСТИ ВРАЊА	177
ИЗ ВОЕННОГО ПРОШЛОГО ВРАНЯ	184
ДРАГОЉУБ Ж. МИРЧЕТИЋ	
ЧЕТНИЧКИ РЕИД (ПОХОД) 1917. ГОДИНЕ НА РИСТОВАЦ И БОСИЉГРАД (Војноисторијски аспект)	187
ЧЕТНИЧЕСКОЕ ПОХОЖДЕНИЕ НА РИСТОВАЦ И БОСИЉГОРОД	208
Др ЈОВАН ЗЛАТИЋ	
ОСЛНОЂЕЊЕ ВРАЊА 1918. ГОДИНЕ	207
ОСВОБОЖДЕНИЕ ВРАНЯ	221
БОГУМИЛ ХРАБАК	
БАНКАРСТВО И ПРИВРЕДНИ РАЗВИТАК ВРАЊА 1919–1929. ГОДИНЕ	223
БАНКОВОЕ ДЕЛО И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ВРАНЯ 1919–1929	238
Др ЉУБОДРАГ ДИМИЋ	
ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ ВРАЊА У ГОДИНАМА ДИКТАТУРЕ 1929–1934 – Прилог историји свакодневице –	239
ОБЩЕСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ ВРАНЯ В ГОДАХ ДИКТАТУРЫ 1929–1934 /К ВОПРОСУ БУДНИШНОЙ ИСТОРИИ/	248
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ	
САРАДЊА РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА ВРАЊА И ЛЕСКОВЦА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА	249
LA COLLABORATION DU MOUVEMENT OUVRIER DE VRANJE ET DE LESKOVAC ENTRE DEUX GUERRE	254
Др ЖИВАН СТОЈКОВИЋ	
НОВА ВЛАСТ У ВРАЊУ 1944. И 1945.	255
НОВОЕ ПРАВИТЕЉСТВО В ВРАНЕ 1944. и 1945.	262
БРАНКО ПЕТРАНОВИЋ	
КОМУНИСТИ И ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ 1945. (Исечак из политичког живота Врања и Србије)	263
КОМУНИСТЫ И ДРАГОЛЮБ ЙОВАНОВИЧ 1945 /Отрывок из политической жизни Враня и Сербии/	278
Др ДРАГОЉУБ СИМОНОВИЋ	
КОСОВСКА ЛЕГЕНДА У ВРАЊСКОЈ ТРАДИЦИЈИ	279
LA LÉGENDE DE KOSOVO DANS LA TRADITION DE VRANJE	293
ТАТОМИР ВУКАНОВИЋ	
ИЗ ВРАЊСКЕ ПРОШЛОСТИ	295
ИЗ ПРОШЛОГО ВРАНЯ	303
Др БОРИСЛАВ ПРВУЛОВИЋ	
СТАРИ НАРОДНИ ОБИЧАЈИ ЗАБЕЛЕЖЕНИ У КЊИЖЕВНОМ ДЕЛУ БОРИСАВА СТАНКОВИЋА	305
LES VIEILLES MOEURS POPULAIRES NOTÉS DANS LOEUVRE LITTÉRAIRE DE BORA STANKOVIĆ	320

УМЕСТО ПРЕДГОВОРА

У оквиру програма којим је Врање обележило деветсто година од када је први пут поменуто, 1093. године у спису Ане Комнине-Алексијади, Народни музеј у Врању организовао је Научни скуп са темом – Девет века Врања.

Научни скуп је одржан 22. и 23. септембра 1993. године у Манастиру Свети Прохор Пчињски уз учешће 20 референата.

Саопштења са овог скупа објављују се према редоследу у програму, укључујући и радове аутора који су били спречени да присуствују скупу.

Одржавање Научног скупа помогло је Министарство за културу Републике Србије.

Др МИЛОРАД СТОЈИЋ

ГВОЗДЕНО ДОБА У ЛЕСКОВАЧКОЈ И ВРАЊСКО-БУЈАНОВАЧКОЈ КОТЛИНИ

У Лесковачкој и Врањско-бујановачкој котлини пронађен је и испитан довољан број локалитета на основу којих може да се реконструише гвоздено доба у горњем делу Јужне Мораве.¹ Археолошки материјал са преко 20 локалитета у Лесковачкој котлини, међу којима је известан број вишеслојан, има исте одлике као и материјал из раздобља XIII–VI века у добро истраженом басену Велике Мораве и доњем делу басена Јужне Мораве.² У до сада прикупљеном археолошком материјалу са неколико налазишта из Врањско-бујановачке котлине документовано је само раздобље које културно и хронолошки одговара ранотрибалском (VIII–VII век пре н.е.) и трибалском периоду (VI–IV век пре н.е.) у басену Велике Мораве и највећем делу слива Мораве, српском Подунављу, басену Колубаре, источном Србији и северозападној Бугарској.³ Овакво стање у погледу истражености гвозденог доба у двема јужноморавским котлинама последица је различитог приступа истраживања овог раздобља; у Лесковачкој котлини вршена су обимнија испитивања равничарских делова на којима се углавном налазе локалитети из такозваног прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба (гвоздено доба I, по М. Гараџанину; гвоздено доба I/а–д – односно протрибалски период, по М. Стојићу) и насеља из гвозденог доба

1 М. Јовановић. Неколико железнодобских налаза из околине Врања и археолошка истраживања у 1965. години, Врањски гласник књ. II, Врање, 1966. 247–251; Др И. Микулчић и М. Јовановић. Хеленистички ОППИДУМ из Кривице код Врања, Врањски гласник, књ. IV, Врање, 1968, 355–372; М. Јовановић, Археолошка истраживања у 1968. години, Врањски гласник, књ. IV, Врање, 1968. 497; М. Вукмановић и П. Поповић, Сондажна истраживања Централних насеља на подручју Врањско-прешевске котлине, *Годишњак*, книга XX, Ерцеговић Павловић – Д. Костић. Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја, Београд, 1988; М. Стојић – М. Јоцић. Метално доба у Лесковачкој котлини, Лесковачки зборник, XXXIII, Лесковац, 1993. 295–297.

2 М. Стојић – М. Јоцић, Ибид

3 М. Стојић, *Гвоздено доба у басену Велике Мораве*, Београд – Светозарево, 1986, 89–103.

II, по М. Гарашанину, док су у најужнијој српској котлини истраживања била усмерена према насељима на узвишицама, где се мањом налазе градинска насеља из гвозденог доба II и III. по М. Гарашанину, што хронолошки одговара ранотрибалском и трибалском периоду у басену Велике Мораве и у осталим трибалским областима.⁴ Имајући у виду претходне културне традиције, географску повезаност и аналогије у постојећем материјалу, може се претпоставити да су током целог гвозденог доба ове котлине припадале истој културној целини, заједно са другим деловима Поморавља и још неким областима.

ЛЕСКОВАЧКА КОТЛИНА

У Лесковачкој котлини регистрован је 21 локалитет из гвозденог доба (гвоздено доба I–III. по М. Гарашанину, приближно XIII–IV век пре н.е.), 14 једнослојних и седам вишеслојних. Са 14 локација потиче материјал који документује прве три фазе, од укупно четири, прототрибалског периода – I/a–ц, приближно XIII–X век пре н.е.⁵ Развој овог периода најбоље је посведочен на вишеслојним налазиштима Јеричиште у Липовици (фазе I/a–ц), Преклица у Горњој Слатини (фазе I/a–б), Дачки рид у Доњој Слатини (фазе I/a,ц) и Лука у Власотинцу (фазе I/a–б).⁶ На 11 локалитета наложен је материјал из ранотрибалског периода, од којих је најзначајнији локалитет Јеричиште у Липовици, где су заступљене обе развојне фазе овог периода (фазе II/a–б).⁷ Из трибалског периода (VI–IV век пре н.е.) идентификован је само један примерак керамике, који потиче са локалитета Водовод у Власотинцу.⁸

У керамици из Лесковачке котлине није пронађено посуђе украшено таласасто урезаним линијама које одликују најмлађу прототрибалску фазу, I–д (приближно IX век пре н.е., такозвани калакача хоризонт). Тада карактеристичан декоративни стил за најмлађу прототрибалску фазу у српском Подунављу, басену Велике Мораве и долини Колубаре и Тимока релативно је мало заступљен у долини Јужне Мораве.⁹ Керамика овог стила налажена је једино низводно од ушћа Нишаве.¹⁰

Поставља се, међутим, питање која керамика одликује најмлађу прототрибалску фазу у јужном Поморављу узводно од ушћа Нишаве. Могућно је да је стилски развој керамике у том делу Јужне Мораве имао нешто другојачије одлике у односу на остале делове Поморавља и остале прототрибалске регије. Наиме, у Лесковачкој котлини налажена је керамика која има исту форму, фактуру и боју као керамика типа калакача али је украшена само правим урезаним линијама, украсним мотивима који су карактеристичнији за претходну развојну фазу прототрибалског периода (I/ц) него

⁴ Видети напомену бр. 1

⁵ М. Стојић – М. Јоцић, Ибид, 295–296

⁶ Ибид.

⁷ Ибид, 296–297

⁸ Ибид, 297

⁹ М. Стојић, Ибид, 92,98

¹⁰ Ибид.

за калакача хоризонт.¹¹ Због тога се чини могућним да се стил украсавања керамике у последњој прототрибалској фази мање изменио у периферним областима, какав је, на пример, горњи ток Јужне Мораве, него у централним (осталим деловима Поморавља, источној Србији, српском Подунављу, басену Тимока), односно да је добрым делом задржао одлике наслеђене из претходне фазе. То би, индиректно, указивало на једно мирно раздобље развоја заједнице у делу басена Јужне Мораве. Уколико ову претпоставку потврде будућа истраживања, значиће то да је развој појединих делова прототрибалске територије у најмлађој фази био мање буран него у другим, тј. оним областима у којима је промењен не само декоративни стил на керамици већ и начин живота.¹² Значиће то, такође, да је средиште главних збивања при kraју прототрибалског периода било у доњем Поморављу и српском Подунављу, односно да је импулс који је условио промене, толико карактеристичне за то доба, био инициран у тим областима.

Налази који документују развој у периоду XIII–IV века пре н.е. у Лесковачкој котлини имају исте или веома сличне одлике као и истовремени налази у поуздано трибалским подручјима, што је довољан разлог да се и ова котлина уврсти у трибалску територију.¹³ Етнокултурне одлике Лесковачке котлине у гвозденом добу изузетно су важне и за реконструкцију развоја истог периода суседне и, традиционално, етнокултурно истоветне Врањско-бујановачке котлине, чији је развој, због степена истражености, само делимично документован.

ВРАЊСКО-БУЈАНОВАЧКА КОТЛИНА

Метални налази са локалитета Оцинка у Врању, Големог Села и још неких једини су налази из Врањско-бујановачке котлине из гвозденог доба I, по М. Гарашанину.¹⁴ Ови метални налази, међутим, нису релевантни за решавање етничких питања, пошто нису карактеристични за одређену популацију на шта указује њихова дистрибуција у централној и југоисточној Европи. Имајући, међутим, у виду археолошку грађу, првенствено керамику, из суседне, лесковачке котлине, која иначе доказује континуиран развој истоветан оном у осталим деловима Поморавља и осталим прототрибалским подручјима, са великим сигурношћу може се тврдити да је исти развој у периоду XIII–IX в. имала и Врањско-бујановачка котлина. И керамика брњичког типа са локалитета Аеродром у Скопљу, која је истоветна керамици истог типа, имећу осталог, у Лесковачкој котлини, не дозвољава никакву сумњу да је питање само времена када ће се таква керамика пронаћи на врањско-бујановачко-прешевском подручју, јер како, иначе, објаснити да такве керамике има у суседним областима на северу и југу а нема

11 Ибид., 48–52 (за фазу I/ц), 52–55 (за фазу I/д); О калакача керамици опширијије П. Медовић, Калакача, насеље раног гвозденог доба, Нови Сад, 1988

12 М. Стојић, Ибид., 101

13 М. Стојић – М. Јоцић, Ибид., 297

14 М. Јовановић, Неколико железнодопских налаза из околине Врања, Врањски зборник, књ. II, Врање 1966.

је на територији Врањско–бујановачке котлине која чини њихову једину природну везу.¹⁵

У Врањско–бујановачкој котлини сондажно је испитано само неколико локалитета, и то насеља на узвишицама (градине): Градиште у Врањском Прибоју, Каљаја у Буштрању, Каципуп у Ораовици и Кале у Кршевици.¹⁶ Градиште у Врањском Прибоју датовано је (уз ограде) у период XIII–XII век пре н.е., Каљаја у Буштрању у крај VIII и почетак VII века пре н.е., Каципуп у крај VII и VI век пре н.е., а Кале у Кршевици у IV век пре н.е.¹⁷

Објављени материјали са локалитета Градиште у Врањском Прибоју указују на насеље из енеолита и (или) бронзаног доба и гвозденог доба.¹⁸ Керамика гвозденог доба, међутим, нема нека специфична обележја осим једне зделе са широким, разгрнутим ободом и полулоптастим реципијентом, која је слична распрос traњеној врсти здела из ранотрибалског периода (VIII–VII век пре н.е.).¹⁹

Керамичке форме, технике украсавања, украсни мотиви и њихове комбинације, на локалитету Каљаја у Буштрању, представљају градину из ранотрибалског периода, фазу II/b (приближно VII век пре н.е.).²⁰ Наиме, благобиконичне зделе украсене урезаним линијама једна су од карактеристика најмлађих развојних етапа ранотрибалског периода II/b.²¹ Пехари крушколиког облика који су на рамену украсени метопама испуњеним канелурама и уквиреним линијама изведеним зупчастим инструментом та-које су особени за млађу фазу ранотрибалског периода.²²

Судећи по керамици, на градини Каципуп у Ораовици заступљене су обе развојне фазе ранотрибалског периода, II/a и II/b и једно раздобље а можда и цео трибалски период (VI–IV век пре н.е.).²³ Међу објављеним примерцима керамике из фазе II/a неколико је украсено мотивима (лукуластим урезима, убодима у два реда) особеним за млађе фазе прототрибалског периода (I/c–d).²⁴ Истоветна ситуација карактеристична је за ранотрибалске градине у целом Поморављу и доказ је етнокултурног континуитета између прототрибалског и ранотрибалског периода. И ова керамика је један од показатеља да се и у врањском крају могу очекивати локалитети из прототрибалског периода, као у осталим деловима Поморавља. Поједини примерци керамике из гвозденог доба II/a имају извесне стилске паралеле на локалитету Белаћевац на Косову.²⁵ Керамика украсена тренолираним линијама која представљају млађу ранотрибалску фазу (II/b) има аналогије у Поморављу и осталим трибалским подручјима.²⁶ Понајено је доста керамике и других предмета из раздобља V–IV век пре н.е., који хронолошки одговарају трибалском периоду.²⁷ На утврђењу Каципуп у Ораовици заступ-

15 Водич низ археолошката поставка, Музеј на Македонија, Скопље, 1992. 38–39
16 М. Вукмановић – П. Поповић, Ибид

17 Ибид.

18 Ибид., Т. I/IV/1–4, Т. VI

19 Ибид., Т. VI/4

20 Ибид., Т. VI/5–8, Т. VII–VIII

21 Ибид., Т. VII/3

22 Ибид., Т. VII/4–5, Т. VIII/1

23 Ибид., Т. V, Т. IX–XV

24 Т. V/15–16, Т. XII/3–4

25 Ибид., Т. XIII

26 Ибид., Т. XV/7

27 Ибид., 201–203

љен је материјал из хеленистичког периода, а има и латеноидних елемена-та.²⁸ Према томе, на овом налазишту, у континуитету, документован је раз-вој у раздобљу VIII–I век пре н.е.

Архитектуром и разноврсношћу налаза издваја се међу градинама Врањско–бујановачке котлине утврђење Кале у Кршевици.²⁹ На овом локали-тету пронађени су и гробови.³⁰ Начин обраде камена којим је обложена унутрашња и спољна страна бедема и техника градње зида указују на ути-цај грчког грађевинарства.³¹ Бројни грчки предмети и македонски новац доказ су интензивних веза заједница из басена Јужне Мораве са грчко-македонским светом током V и IV века пре н.е. Упоредо са грчком кера-миком и оном која имитира хеленске форме налажено је и посуђе од печене земље рађено руком у доморадачкој традицији.³² Имајући у виду ситуацију на градини Каципуп у Ораовици и у Кршевици, могу се очекивати налази из претходног периода (гвозденог доба II, по М. Гарашанину, односно гвозденог доба II/а–б, по М. Стојићу). Неколико објављених фрагмената кера-мике можда баш документују то раздобље.³³

Поставља се питање етничке припадности становништва које је живело у Врањско–бујановачкој котлини. Осим елемената у материјалној кул-тури који се сматрају поуздано трибалским, посебно поједине керамичке форме украшене на специфичан начин, у овој котлини налажена је кера-мика (из фазе II/а, по М. Стојићу) која стилски има паралеле на Косову, подручју приписаном Дарданцима. За решавање овог проблема од великог значаја су резултати истраживања гвозденог доба у суседним котлинама. Археолошки материјал из Лесковачке котлине из раздобља XIII–V век пре н.е. има исте карактеристике као и материјал са поуздано трибалских под-ручја. Исте одлике има и материјал у јужном суседству, Кумановској и Скопској котлини, где је такође налажена керамика истих одлика („брњич-ка” и керамика украшена „S” жигосаним мотивима, особеним за старију ранотрибалску фазу, и tremoliranim линијама карактеристичним за мла-ђу ранотрибалску фазу)³⁴ Занимљиво је да керамике карактеристичне за ко-совске локалитеће нема ни у Лесковачкој нити у Кумановској и Скопској котлини. Тешко би се могло прихватити објашњење да је популација са Косова у VIII веку пре н.е. продрла само у једну (Врањско–бујановачку) котлину на најважнијој балканској комуникацији (долина Мораве), а да није окупирала и суседне котлине исте реке. Због тога би се стил на извес-ним примерцима керамике са локалитета Каципуп у Ораовици могао објас-нити само као утицај са суседне дарданске (?) области. Сасвим је разум-љиво да је у граничној зони различитих народа, којој несумњиво припада и ова котлина, долазило до етнокултурних пружања. Имајући у виду мо-гућни правац (долина Вардара) грчко–македонског импорта и утицаја, из-весно је да је трибалска заједница са овог подручја била у интензивним

²⁸ Ибид

²⁹ Др И. Микулчић – М. Јовановић, Ибид

³⁰ Ибид., 357–360

³¹ Ибид., 355

³² Ибид., 369–370

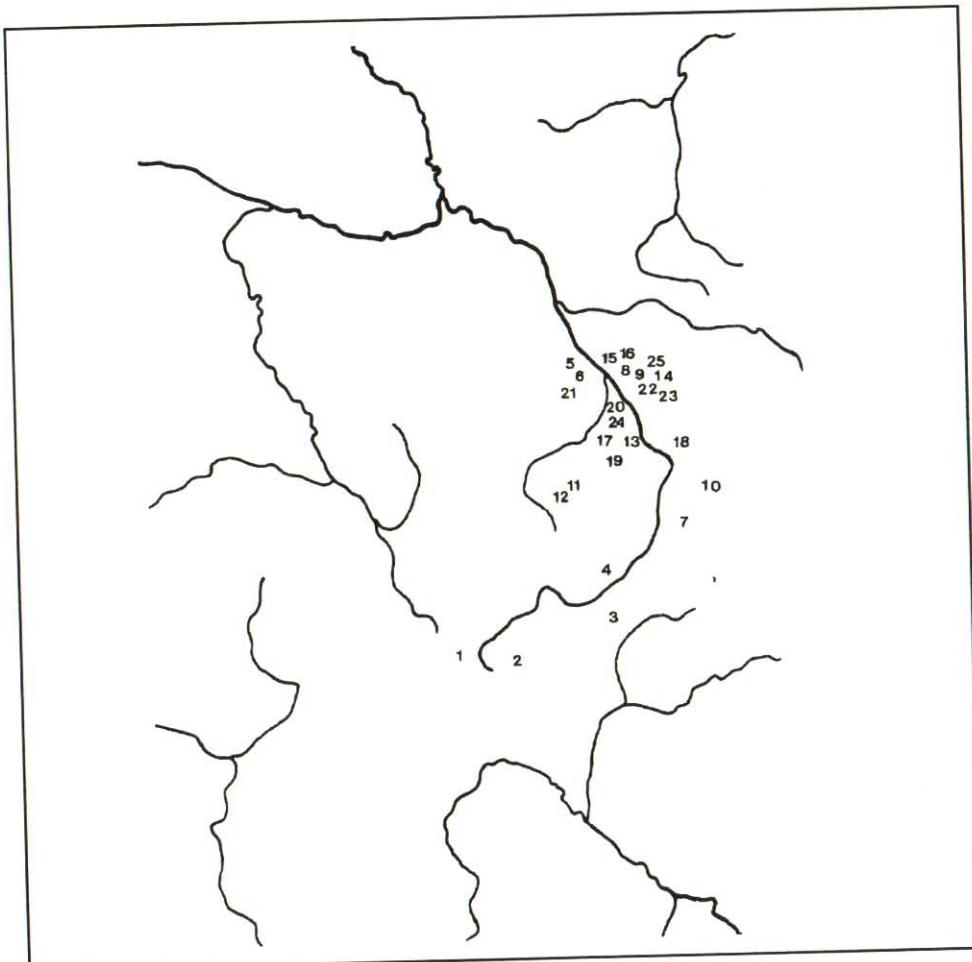
³³ Ибид., Т. V/276

³⁴ 3. Георгијевски, Керамика гвозденог доба у скопско–кумановском и овчарско–брегалнич-ком региону, магистарски рад, у рукопису

контактима и са Пеонцима, преко чије територије је стизао утицај са југа. Такође је извесно да су управо преко овог трибалског подручја, које се као клин увлачи између Трачана, пеонаца и Дарданаца, остваривани контакти грчког света са највећим делом трибалске територије, Поморављем и српским Подунављем и да су са њега покретани ратнички походи против Македоније, суседа, а можда и Абдере. Уосталом, карактеристике трибалских градина у Врањско–бујановачкој котлини речито указују на то, јер ни на једном другом делу трибалске територије нису пронађене тако добре фортификације из V и, нарочито, IV века пре н.е. У IV веку пре н.е. Врањско–бујановачка котлина (вероватно заједно са Кумановском и Скопском котлином) и северозападна Бугарска представљала су два, у културном и сваком другом погледу, водећа трибалска подручја. Наме, у прототрибалском и ранотрибалском периоду најразвијеније области биле су: српско Подунавље, басен Велике Мораве и доњи делови басена Јужне Мораве и западне Мораве. Пред крај VI и у првој половини V века пре н.е. најнапредније је било подручје Ибра и средњег тока Западне Мораве, и, у извесном степену, басен Велике Мораве. Пред крај V и у IV веку пре н.е. водећу улогу међу трибалима преузеле су заједнице из северозападне Бугарске (западно од средњег и доњег тока Искера), најужније котлине у Поморављу (Врањско–бујановачка) и, највероватније, Кумановске и Скопске котлине.³⁵

³⁵ M. Crojiač, Les tombes des Triballes dans la Bassin de la Morava et la partie Serbe du Bassin du Danube au cours du dernier quart du VIe siècle et la première moitié du VIe siècle avant J.C. Међународни симпозијум, Клуж, 1993, материјали у штампи

ЛОКАЛИТЕТИ ГВОЗДЕНОГ ДОБА
У ЛЕСКОВАЧКОЈ И ВРАЊСКО-БУЈАНОВАЧКОЈ КОТЛИНИ

1. Ораовица, локалитет Капијуп
2. Буштрање, локалитет Каљаја
3. Кршевица, локалитет Кале
4. Врањски Прибој, локалитет Градиште
5. Липовица, локалитет Селиште
6. Липовица, локалитет Јеричиште
7. Сурдулица, локалитет Игралиште
8. Доња Слатина, локалитет Дачки рид
9. Горња Слатина, локалитет Прклива
10. Тегошица, локалитет Кладенац
11. Маћедонце, локалитет Петриље
12. Маћедонце, локалитет Бублане
13. Мала Грабовница, локалитет Прогон чука
14. Јелашница, локалитет Ширине
15. Злокућане, локалитет Градац
16. Јашуња, локалитет Црква светог Јована Крститеља
17. Џрцевац, локалитет Брана Барје
18. Душаново, локалитет Широка бразда
19. Збежиште, локалитет Скобаљић град
20. Лесковац, локалитет Хисар
21. Винарце, локалитет Селиште
22. Конопница, локалитет Школа
23. Власотинце, локалитет Лука
24. Братмиловце, локалитет Селиште
25. Орашац

LESKOVAC VOLLEY AND VRANJE-BUJANOVAC VOLLEY IN THE IRON AGE**— S u m m a r y —**

Leskovac valley and Vranje-Bujanovac valley constituted ethnic-cultural entirety in the iron age (the iron age I-III according to M. Garašanin) with those of Serbian Podunavlje, the Kolubara basen, Pomoravlje, Eastern Serbia, north-west of Bulgaria, a part of Oltenia, Kumanovo and Skopje volley.

The iron age in the two most southern Serbian volleys represents the genesis and development of the Tribals (about 1300-300 B. C.) as well as in the other mentioned regions.

dr. Milorad Stojić

ЂАКОН РАДОМИР ПОПОВИЋ

ЦРКВА У ВРАЊСКОМ КРАЈУ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ
(Кратак историјски осврт)

Подручје данашњег Врања и његове околине у античко, предсловенско доба не помиње се детаљније у организацији ранохришћанске Цркве на ширим просторима Балканског полуострва. Вероватно ће нека будућа археолошка истраживања и у овој области обогатити наша за сада скромна сазнања. Истраживачи раног хришћанства на Балкану само констатују да је хришћанство као нова вера на овим просторима ухватила дубоке корене још у апостолском периоду хришћанске ере у I веку. Треба, наиме, имати у виду да је половином I века хришћанске ере проповедник многобројним, Свети апостол Павле боравио као хришћански мисионар у градовима као што је Солун (Тесалоники), Филипи, Верија, и можда у још неким балканским урбаним срединама које апостол и евангелист Лука у Делима апостолским изричito не помиње.¹ Нова вера је продирала у унутрашњост Балкана са југа, долином реке Вардара и Мораве, познатим римским путем Singidunum–Vizantion, са истока, или путем Via Egnatia (Драч – Византион).

Нешто више података о организованом црквеном животу хришћанске Цркве на овим просторима имамо тек у IV веку, одмах после Миланског едикта (313).² За наше подручје и његову црквену организацију у првој половини IV века скоро детаљне податке налазимо у документима црквеног сабора у Сардици (Sardica – Софија, данас у Бугарској). Наиме, у време познатих црквених спорова везаних за Аријеву јерес на просторима Илирика одржано је неколико црквених сабора на којима су углавном масовно узели учешћа епископи са овог подручја. Сабор је одржан 343. године.³ У саборским документима се по имену, рецимо помињу следећи епископи и њихова епископска седишта: епископ Гауденције из Наисуса (Naissus –

1 Дап 16: 9–17 и даље.

2 Српски превод Миланског едикта и коментар, Р. Поповић, Одбрана документа Васељенских Сабора, Београд 1993, 81–84.

3 Детаљно о сабору у Сардици, L. W. Bernard, The Concil of Serdica 343 A.D., Sofia, 1983.

Ниш), епископ Евтерије из Сирмијума (Sirmium – Сремска Митровица), епископ Валент из Мурсе (Mursa – Осијек), епископ Амантије из Виминацијума (Viminacium – Костолац), епископ Урсакије из Сингидунума (Singidunum – Београд), епископ Македоније из Улпијане (Ulpiana – Липљан), и многи други епископи. Сем помена имена епископа и имена градова из којих долазе, других података скоро и да нема. Нас свакако интересује која места и области су заузимале поједине епископије, где су све постојали храмови и тако даље.

Вероватно је подручје данашњег Врања и његове околине припадало Улпијани и њеном епископу. Иначе, град Улпијана се налазио на веома важном путном правцу Ниш – Љеш (Naissus– Lissus). Према врло старом хришћанском предању, Улпијана је потврђена као стари хришћански и духовни центар на овим просторима. Култ и поштовање двојице древних хришћанских мученика Светих Флора и Лавра⁴ везује се за Улпијану. Флор и Лавр су пострадали за хришћанску веру још у другом веку, за време римског цара Адријана (117–138). Као значајан и важан хришћански центар, овај град је то остао и у раном средњем веку. Наиме, цар Јустинијан I (527–565), у оквиру своје огромне грађевинске делатности у Илирику, обновио је запуштен град Улпијану који је био знатно оштећен у великом земљотресу који је захватио ове крајеве 518. године. Обновљени град је сада добио и ново име, *Justiniana Secunda*⁵ (Друга Јустинијана), за разлику од *Justinijana Prima*, (Прва Јустинијана). Јустинијана Прима је био потпуно нови град који на том месту никада пре није постојао и у Јустинијановој новој црквеној организацији постао је седиште истоимене Архиепископије. Јустинијана Прима, као град и велики црквени центар у Илирику, није био дугог века. Већ почетком седмог века, после 602. године, не помиње се више у писаним изворима а кроз цео средњи век град није обнављан.

Град Јустинијана Секунда такође није дugo времена живео као епископија. Интензивно насељавање Словена, које је потом брзо уследило, прекинуло је његов даљи развој. Епископ овог града, по имени Павле, помиње се у документима Петог Васељенског Сабора одржаног у Цариграду 553. године. Епископ Павле из Улпијане, односно Јустинијане Секунде, у време одржавања самог сабора боравио је у Цариграду или није присуствовао сабору пошто се заједно са још неким епископима из Илирика противио звичној верској политици цара Јустинијана по питању спора о „Три поглавља”.⁶

Веома важно место у историји црквено-административне организације у Илирику заузима епоха већ поменутог цара Јустинијана чији се значај и допринос хришћанству упоређује са оним који имају, рецимо, цар Константин Велики (+337) или Теодосије I (395). У близини свог родног места цар је 535. године основао град Јустинијану Приму.⁷ То је, према

4 Најновије издање Житија Св. Флора и Лавра, српски превод, Р. Поповић, Свети Флор и Лавр мученици из Улпијане, Богословље 1 и 2 (1990) 99–107.

5 М. Петровић-Пешикан, Античка Улпијана према досадашњим истраживањима, Старинар 32 (1981) Београд 1982, 62 Љ. Максимовић, Северни Илирик у VI веку, Зборник РВИ 19 (1980) 25.

6 О Петом Васељенском Сабору и Јустинијановој верској политици, Р. Поповић, Одбрана документа, 53– 60

7 Из прилично богате новије литературе о Јустинијани Прими и резултатима археолошких

результатима археолошких истраживања у ХХ веку, данашњи археолошки локалитет и место Царичин Град код Лебана. Јустинијана Прима, као Архиепископија, имала је под својом духовном јурисдикцијом следеће епископије у Илирику, односно провинције са њиховим главним градовима Dacia Mediterannea (Средоземна Дакија – главни град Sardica), Dacia Ripensis (Прибална Дакија – главни град Ratiaria), Mysia I (седиште – Viminacium), Dardania (седиште – Scupi – Скопје), Prevalitana (седиште – Scodra – Скадар), Macedonia Secunda (седиште – Stobi – место Градско на ушћу Црне реке у Вардар), и део (et pars) Secundae Panoniae quae in Bacensi est civitate (део Паноније Секунде са градом Басенсис).

Из изложеног се види да је Архиепископија Јустинијана Прима обухватала већину земља које су нешто касније населили Срби. То је простор између реке Дунава до Вардара и од Софије до Скадра. И овде се очава да Јустинијанова законодавна документа Новеле бр. 11 од 14. априла 535. године и Новела бр. 131 из 543. године само набрајају области које нова Архиепископија обухвата а не и детаљно, чак ни све епископије које ту постоје. Тачан број епископија у Архиепископији Јустинијана Прима, као и њихов територијални обим, није познат и врло га је тешко утврдити јер не постоје никакви одређенији писани подаци. Свакако да је Врање са околном било у границама Архиепископије Јустинијана Прима у провинцији Дарданија, чији је главни град Скупи.

Рани период словенске историје на балканским просторима није довољно познат. Стара црквена организација коју су Словени досељењем на Балкан у VI и VII веку затекли и која је до тада одлично функционисала била је сада скоро сасвим разорена и уништена а том уништењу су знатно допринели нови досељеници, по вери многобожци. Требало је да прође неколико векова од првог досељавања Словена да на овим просторима поново заживи нова црквена организација, али сада са новом паством – Словенима, односно Србима који су коначно примили хришћанство тек у седмој или осмој деценији IX века. Ту и тамо се само успут понекад помене по који већи црквени и епископски центар или значајнија црквена личност. Али у оквирима хришћанске Византије као државе и њене Цркве на просторима које су Срби населили сада нагло почиње да ниче нова српско-словенска писменост и хришћанска духовност, настаје једна нова епоха у историји српског хришћанства.

Детаљније податке о стању Цркве у српским земљама имамо тек почетком XI века. Наиме, са пропашћу Самуиловог царства 1018. године укинута је Бугарска, односно Охридска патријаршија и сведена је на ниво Архиепископије као Охридска архиепископија са седиштем у Охриду. Тим поводом, цар Василије II издао је три повеље у којима се набрајају све епископије које припадају новоустановљеној Архиепископији.⁸ Према истраживањима Стојана Новаковића,⁹ Врање и његова околина припадали су Скопској епархији. Скопска епархија имала је, према истој повељи, 40 свеш-

истраживања, В. Кондин-В. Поповић, Царичин Град, утврђено насеље у византијском Илирику, Београд 1977.

⁸ Повеље је објавио X. Гелзер, Ungedruckte und wenig bekannte Bistumsvrzeichnisse, Byzantinische Zeitschrift 2 (1893) 42–46

⁹ С. Новаковић, Охридска архиепископија у почетку XI века, Глас СКА 76 (1908) 46–48.

тених лица и исто толико парика – црквених људи. Као већа места у истој повељи се наводе: данашње место Бинач – Биначка Морава /Βινετζην/ Иzmорник /Преаморон/ – поље око Мораве од Будрига до Моравског поља око Бујановца, место Лукован /Лукοβαν/ – југоисточно од Врања у долини Луковске реке – у планинама између Врања и Ђустендила. Даље се у повељи помиње место Принипон /Пρινιπον/, предео реке Пчиње, притоке Вардара. Према томе, подручје Скопске епархије, према поменутој повељи, захватало је простор на југу до теснаца Вардара а на север до северних падина Скопске Црне Горе, где извире Биначка Морава, затим Моравичко поље између Куманова и ушћа реке Моравице у Мораву.¹⁰

Једна од епископија у оквиру Охридске архиепископије јесте и Моровицка епископија.¹¹ Она је обухватала следећа места која се у повељи изричito помињу: Козјак, Славиште и Лукавицу, Пијанц и Малешево. Иsta оva места помињу сe и u повељи српског краља Милутина почетком XIV века за манастир Грачаницу.¹² Козјак је планина у чијем се подножју налази манастир Светог Прохора Пчињског, у долини реке Пчиње. Славиште је подгорина око Криве Реке – Криве Паланке до клисуре Каваклија.

Пре светог Саве Црква у крајевима где Срби живе као хришћани припада, како је већ речено, Охридској архиепископији, односно Цариградској патријаршији.¹³ Постоје епархије, цркве, манастири, свештенство и монаштво, настаје хришћанска литература на словенском језику: углавном су то преводи са грчког, мада веома рано има и аутохтоне литературе, као што су Житија светих или службе словенским светитељима. Тако је било све до времена светог Саве када настаје српска национална Црква, односно Жичка архиепископија са потпуно националним свештенством, сопственом црквеном организацијом и устројством.

Прве епископије на просторима где већ сада крштени Срби живе помињу се у повељи цара Василија II из 1019. г. Од укупно 31 епископије које се помињу у трима повељама, три су касније ушле у састав Српске архиепископије коју је створио свети Сава. Прва је Липљанска епископија са седиштем у Липљану (то је античка Улпијана или Јустинијана Секунда у време цара Јустинијана у VI веку). У то време Срби живе на Византиској државној територији и у духовној надлежности Цариградске патријаршије. Епископи су свакако били Грци. Помиње се, исто тако, епископ у Расу, као и у Призрену. Међутим, крајем XI века има помена у византиским изворима о српском жупану Вукану, који ратује са Византијом. У тим ратним сукобима више пута се помиње место Липљан где је столовао и епископ. Вукан је био немирни византиски сусед и често је упадао преко границе на њихову територију, „пљачкао је суседне градове и земље и домогавши се самог Липљана запали га ватром”.¹⁴

Због тога је сам цар Алексије I Комнин лично предузeo војнички поход против Срба. Више пута је склапано примирје које је Вукан често пута

10 С. Новаковић, Исто, 48.

11 Х. Гелзер, Ibid, 43. С. Новаковић, Исто, 25–26.

12 М. Јанковић, Епископије и митрополије Српске Цркве у средњем веку, Београд 1985, 30.

13 О Цркви код Срба пре светог Саве, Ј. Калић, Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године, Сава Немањић–Свети Сава, историја и предање, Београд 1979, 27–52.

14 Византиски извори за историју народа Југославије, 3, уредници Г. Острогорски–Ф. Барашћић, Београд 1966, 386.

кршио. Ана Комнина, савременик ових догађаја пишући о њима, ниједном речју не помиње Липљанског епископа. Али у запису о походу који је идуће године предузео Јован Комнин у Липљану се помиње један монах који обавештава Комнина о Вукановим плановима за напад на Византинце на огранцима Зигона код града Звечана.¹⁵ Име тог монаха остало је непознато, али овај податак сам по себи говори о византијском црквеном присуству на тим просторима и ангажовању једног црквеног лица у византијским чисто војно–политичким подухватима од интереса за Византију. Убрзо после тих догађаја српски жупан Вукан је имао успешан поход дубоко у Византијску државну територију: продро је до у околину Скопља, стигао до Врања и отуда се потом вратио са много плена.

Додуше, не много времена после ових догађаја који се датирају у 1093–1094. годину, Липљан се помиње у време знаменитог Охридског архиепископа Теофилакта (+ после 1108. г.). Наиме, Теофилакт Охридски у једном писму средачком (Софија) епископу саветује му да случај спора са игуманом рилског манастира мора да изнесе на суд Синода: „Свакако то мораш учинити због суда који се води над епископом Липљана који морају завршити они који су га повели а и ти си један од њих и због одлуке, која вас још увек чека, како сам већ пре писао, и отуда ћеш прихватити што одлуче браћа након истраге...”¹⁶ О даљем црквеном спору са липљанским епископом, који Теофилакт овде помиње, у нашим изворима нема више говора, само се зна да је липљански епископ био суспендован. Такође, године 1107. Синод Охридске архиепископије шаље писмо средачком епископу у коме се каже да Синод није решио питање липљанског епископа, пошто, наводно, средачки епископ није дошао на синодско заседање, а без његовог присуства проблем није могао бити решен.

Липљан се, коначно, помиње и као место где је најзад склопљено примирје између Византинца и српског жупана Вукана 1093–1094. г. Свакако да Византинци у том тренутку нису били у прилици да изађу на крај са немирним Вуканом и одлучили су се да рат прекину јер су, како се каже, Далмати (– мисли се на Србе), „ипак били хришћани...”, па није био ред да са њима воде рат. Приликом склапања овог примирја, жупан Вукан је са собом у Липљан довео „рођаке и изабране жупане и радо предаде цару као таоце своје синовце по имениу Уроша и Стефана, Вукана и остале, њих два-десет на броју”.¹⁷

Крајем XII века српски велики жупан Стефан Немања, потоњи свети Симеон, по први пут је на рачун византијске државне територије проширио границе српске државе на следеће области: Ниш, Лесковац, Липљан и Врање. Ово територијално проширење условило је и саму црквену организацију коју је извео свети Сава 1219. и 1220. г. Границе Српске Цркве су се у средњем веку скоро увек поклапале са државним границама, а титула српских владара, краљева и царева, поклапала се са титулом српских црквених поглавара.

Епископије које је свети Сава организовао и установио углавном су познате: њихова седишта су по манастирима, а знају се добрим делом и њихове територијалне границе. Од старих епископија које су постојале пре

15 Исто, 387

16 Исто, 305

17 Исто, 388–389.

светог Саве познате су само три, са седиштем у: Расу, Призрену и Липљану, док је Моровијдска епископија у то време већ била запустела. Такво стање остало је, мање-више, непромењено све до краја XIII века, до освајања и територијалних проширења које је извео краљ Милутин према југу и југоистоку. Тако је он српској држави приклучио: оба Полога, Овче Поље, Злетово и Пијанец. У Милутиново време, са увећањем државне територије, проширила се и пећка архиепископија за оне области које су сада постале српске. Тако се у Милутиновој повељи за манастир Грачаницу каже да је краљ области Врања, Славишта, Злетова, Моровијда и оба Полога поделио на Призренску и Липљанску епископију.¹⁸

Од светитеља који су живели и подвизавали се на ширим просторима Врања и његове околине неопходно је напоменути њих неколицину. У првом реду је то **свети Прохор Пчињски**¹⁹ који се све до данас поштује не само у овом крају. Свети Прохор је живео у XI веку. Подручје реке Пчиње је шумовит и крај богат, водом и одувек је био погодан за тих усамљенички живот монаха-хришћана какав је био свети Прохор. У Прохорово време тај крај је био у границама Византије. У његовом житију изричito се помиње византијски цар Роман 4. Диоген (1067–1071) коме је светитељ, између остalog, прорекао да ће постати цар, што се и обистинило, (о томе и иконографска представа у манастиру Св. Прохора Пчињског, јужни зид манастирске цркве). Св. Прохор се најпре подвизавао у једној малој пећинској црквици – пештери у Нагоричану (мала црквица је данас обновљена код манастира Св. Ђорђа у Старом Нагоричану). Потом је 30 година провео у планини Козјак, у пећини, где се и упокојио. Данас, нажалост, то место није скоро ничим обележено, ни капелом, ни црквицом! Светитељ је сахрањен на месту данашњег манастира који по њему и носи име. Првобитна црква потиче из друге половине XI века а саградио ју је византијски цар Роман 4. Диоген. Касније је српски краљ Милутин саградио већу цркву. Светитељеве мироточиве мошти и чудотворне тамо и данас почивају.

Манастир је вековима, све до данас, место побожног поколења и молитве многих, не само православних Срба.

Фреске Св. Прохора Пчињског, сем у његовом манастиру, налазе се још у: Нагоричану, Пећи, Грачаници, Благовештењу, Журчи код Битоља, Ораховици, Рилском манастиру.²⁰

Преподобни Јоаким Осоговски²¹ – као монах подвизавао се најпре у селу Градац код Криве Паланке, затим поред реке Сарандапор и најпосле поред реке Ступице – поток Бабин дб. Светитељ је живео у XI веку, кад и св. Прохор Пчињски, а дошао је у ове крајеве са „запада”, из околине Врања. Свети Јоаким се веома поштује не само код Срба већ и код Руса и Бугара. Први храм посвећен овом светитељу саградио је неки удови свештеник Теодор који је постао монах. Исти храм је потом обновио краљ Милутин. Познато је из средњег века да се краљ Стефан Дечански у походу пред битку на Велбужду 1330. г., молио се у храму Св. Јоакима Осоговског. Исход

18 *M. Јанковић*, Исто, 30.

19 Светитељ се празнује 1. новембра, односно 19. октобра по старом календару, *J. Поповић*, Житија светих за октобар, Београд 1977, 407–412. *C. Милеуснић*, Свети Срби, Крагујевац, 1989, 16–18.

20 *C. Милеуснић*, Исто, 18.

21 *J. Поповић*, Житија светих за август, Београд 1976, 280–283. *C. Милеуснић*, Свети Срби, 22–24

битке по Србе био је успешан. У овом манастиру се замонашио око 1350. г. наш познати монах и исихастички писац, старац, Исаја, сабрат манастира Хиландара на Светој Гори. Приликом распадања српске државе, након смрти цара Душана, овај манастир је обновио војвода Константин Дејановић, „бег Костадин” из српских народних песама.

Фреске са ликом св. Јоакима Осоговског налазе се у манастирима: Нагоричане, Лесново, Поганово, Бјеловски – Земенски манастир, Ораховица, Пећ, Благовештење, Журча. Свети се празнује 29/16. августа.

Свети Гаврило Лесновски²² такође је живео у 11. веку. Рођен је у Осечком Польу код Криве Паланке. Замонашио се и саградио манастир Светог Архистратига Михаила у Леснову код Кратова где је постао први игуман. Подвизавао се око 30 година у Лесновској Гори, затим у околини Злетова – у планини Луково. Упокојио се на Обловом Врху (Стронгило). Показао се као велики чудотворац – лечио је оболелу стоку и народ који му је побожно и са јаком вером приступао. На његовом гробу је српски деспот Јован Оливер саградио храм. Светитељеве мошти су у време бугарског цара Јована Шишмана (1371–1391) пренете у близини манастира Рила у храм Св. Апостола где се и сада налазе. Свети се празнује 28/15. јануара.

²² *J. Иванов*, Балгарски старини из Македонија, 2. изд. , Софија, 1931, 394 – 400. *J. Поповић*, Житија светих за јануар, Београд 1972, 489 – 492. С *Милеуснин*, Свети Срби, 19 – 20.

LA REGION DE VRANJE AU MOYEN AGE (UN COURT TABLEAU HISTORIQUE)

— R é s u m é —

Dans les premières decenies du Moyen Age la région administrative de Vranje avec son église faisait partie de l'épiscopat ancien dans la ville Ulpiani (aujourd'hui Lipljan, près du monastère Gračanica, non loin de Priština) dans la province romaine de Dardimia. Au 6.e siècle, pendant la domination du roi Justinian Prima qui résidait la même ville (aujourd'hui Carićin Grad près de Lebane). Plus tard à l'épiscopat de Ohrid (de 1019 an.) appartiendra l'éparchie de Skoplje dont les frontières administratives incluseront aussi Vranje. L'organisation d'église de Saint – Sava de 1219 et 1220, englobait tout le territoire de l'Etat Serbe embrassant aussi les nouvelles régions envahies par Grand Joupan Stefan Nemanja: Niš, Leskovac, Lipljan, et Vranje. D'Après la charte du roi Milutin destinée au monastère Gračanica (1314–1316), Vranje et ses environs ont été partagés par l'épiscopat de Prizren et celui de Lipljan.

La vive et féconde présence de l'église dans la région de Vranje au Moyen Age, témoignent aussi les saints de cette époque tels que St. Prohor Pčinjski, et son Monastère, puis St. Johachim Osogovski et St. Gavril Leskovski tous du 11. siècle.

La science prépare à l'avenir une exploration plus détaillées des conditions archi – historiques à Vranje et dans ses environs à l'époque du Moyen – Age.

Le diacre Radomir Popović

ИВАН М. ЂОРЂЕВИЋ

О СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ЦРКВИ СВЕТОГ НИКОЛЕ У ВРАЊУ

Упућенијим у историографију о средњовековном Врању а нарочито упућенијим у радове о цркви Светог Николе може изгледати необично да се оваква тема нашла на овом скупу. Пре свега ради тога што постоји обимна монографија о цркви Светог Николе коју је 1938. у Старијару објавио Ђорђе Сп. Радојичић¹, који се, потом, 1965. у Врањском гласнику још једном вратио ктиторима цркве које је идентификовао као „феудалну породицу Багаш”.² Међутим, припремајући недавно књигу о зидном сликарству српске властеле у доба Немањића, у коју сам, разумљиво, морао да укључим и цркву Светог Николе, приметио сам да многа питања нису на задовољавајући начин разрешена, односно да су изречене многе претпоставке које морају бити изложене још једној провери. У вези с тим је, свакако, напредак наше историјске и историјско-уметничке науке, нова сазнања која се тичу како средњовековног Врања тако и саме цркве Светог Николе и њених ктитора или поседника. Дакле, намера овог саопштења је да се још једном прикаже сачувана грађа о цркви Светог Николе, да се та оставштина анализира и, чини се, донесу нешто другачији закључци од оних Ђ. Сп. Радојичића и других истраживача, који су се углавном држали његових резултата.

Сасвим на почетку дужни смо подсетити на личности које су писале о цркви Светог Николе у Врању. По ослобођењу 1878. године, у Врању су боравили Алекса С. Јовановић³, Сретен Л. Поповић⁴ и Милан Ђ. Милићевић⁵. Сваки од њих је кратко описао цркву Светог Николе, углавном као „малену црквицу ... у полурушеном стању ... без крова”⁶, „развалину”⁷, или као „разваљену црквицу, сасвим незнатну и опалу”⁸. Много веће претензије

1 Ђ. Сп. Радојичић, Црква Св. Николе у Врању, Старијар III сер. XIII, Београд 1938, 51–70.

2 Id., Феудална породица Багаш из Врања, Врањски гласник I, Врање 1965, 19–23.

3 А. С. Јовановић, Врање и њено Поморавље, Дело XX, Београд 1898, 43–44.

4 С. Л. Поповић, Путовање по Новој Србији, Београд 1950, 485.

5 М. Ђ. Милићевић, С Дунава над Пчињу, Годишњица Николе Чупића IV, Београд 1882, 295.

6 А. С. Јовановић, оп. cit., 43.

7 С. Л. Поповић, оп. cit., 485.

8 М. Ђ. Милићевић, оп. cit., 295.

имао је Јован Хаџи–Васиљевић који је 1904. написао а тек 1900. публиковао свој рад о остацима старина у врањском округу⁹, у коме је колико су му то знања дозвољавала, обрадио цркву Светог Николе и нарочито гробне плоче које су при обнови овог храма 1894. у њему нађене. Морамо рећи да је садржај натписа ових плоча Ј. Хаџи–Васиљевић објавио још 1896. у свом чувеном и обимном раду Ка историји града Врања, чланку који је изашао у Годишњици Николе Чупића.¹⁰ Укупно, изнета грађа и запажања Хаџи–Васиљевића практично су данас једино што нам је остало од првобитног изгледа цркве, пошто је она, зна се, прво 1894. обновљена¹¹ а потом је на њеном месту, почетком XX века, саграђена нова, данашња црква Светог Николе¹².

Значајан датум за истраживање ове цркве представља монументално дело Стојана Новаковића Законски споменици српских држава средњега века, које је објављено 1912. године. У њему је по исписима Љубомира Ковачевића издата Хиландарска повеља број 28¹³, из које се поуздано могла разазнати прва историја цркве Светог Николе. Тада је већ било сасвим јасно да је кнез Балдовин, чија је смрт забележена на једној гробној плочи у цркви, иста личност са кнезом Балдовином у повељи и да се „разваљена црквица” на гробљу у Врању може идентификовати са старом средњовековном црквом. Ова повеља, иначе, говори о прилагању цркве манастиру Хиландару од стране Душановог владетлина Маљушата¹⁴, свакако као наследника баштинских права, који је у акту записан и као жупан¹⁵. Дакле, од првог издања ове повеље, а њу је касније (1927) посебно објавио Александар Соловјев¹⁶, отворила се могућност за расправу о ктитору – оснивачу ове српске властеске задужбине. Први се у томе окушао Василије Марковић, који је закључио да је „ неки владетин Маљушат, син кнеза Балдовина, подигао манастир Светог Николе у Врању ”¹⁷. На ово је одмах реаговао Владимири Р. Петковић, приказујући Марковићеву књигу: „ Из листине Но. 28 у Хиландару види се, да је цркву св. Николе у Врању још Стеван Дечански потврдио кнезу Балдовину, отуда је нетачно тврдити да је њу подигао тек син Балдовинов владетин Маљушат ”¹⁸. Касније, 1928. и 1929. В. Р. Петковић је био сасвим одређен: цркву је за владе Стефана Дечанског сазидао кнез Балдовин, а његов син жупан Маљушат је за владе Душана поклањао Хиландару¹⁹. Ови Петковићеви закључци нису изгледа били познати

⁹ *J. Хаџи–Васиљевић*, Остаци стариња у врањском округу, Гласник православне цркве у Краљевини Србији I, 7, Београд 1900, 49–52.

¹⁰ *Id.* Ка историји града Врања, Годишњица Николе Чупића XVI, Београд 1896, 286–287, нап. 18.

¹¹ О обнови из 1894. cf. *A. С. Јовановић*, op. cit., 44; *J. Хаџи–Васиљевић*, Остаци стариња, 49.

¹² По натпису на мермерној плочи изнад западног трема храм Светог Николе је подигнут 1905. а освећен 1906. године.

¹³ *С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 413–416.

¹⁴ *Ibid.*, 413.

¹⁵ *Ibid.*, 414.

¹⁶ *А. Соловјев*, Повеља краља Душана о манастиру Св. Николе у Врању, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор (= Прилози КЈИФ VII, Београд 1927, 107–115). Овај рад је одмах и приказан, cf. *P. С. Петровић*, Архив за правне и друштвене науке XVI, 2, Београд 1928, 159–160 и *Ђ. Сп. Радојичић*, Богословље III, 4, Београд 1928, 316–317.

¹⁷ *В. Марковић*, Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији, Сремски Карловци 1920, 109.

¹⁸ *В. Р. Петковић*, Прилози КЈИФ I, 1, Београд 1921, 164.

¹⁹ *Id.*, Никола Св., Народна енциклопедија српско–хрватско–словеначка, III, Загреб 1928, 72;

Радославу Грујићу који се у књизи о Скопској митрополији држи Марковићевог става да је „властелин Маљушат, син кнеза Балдовина, подигао манастир Св. Николе у Врању“²⁰. Узгред речено, види се да Петковић Светог Николу назива црквом, а Марковић манастиром, па чак и А. Соловјев, када издаје Хиландарску повељу бр. 28, у наслов ставља „манастир“, иако за такву идентификацију заиста нема података²¹.

Већ је поменуто да је 1938. Ђ. Сп. Радојичић објавио праву обимну монографију о цркви Светог Николе, сакупивши на једном месту све познато о овој задужбини. На основу садржаја Хиландарске повеље бр. 28 његов је закључак, о коме ћемо у овом раду посебно расправљати, да је црква Светог Николе подигнута „у непознато доба и од непознатог оснивача“²² и да је њу краљ Стефан Дечански (1321–1331) „заједно са свим њеним поседима и привилегијама“ „даровао“ кнезу Балдовину и његовој деци²³, односно „цркву је Балдовин добио у баштину“²⁴ и „као баштиник Балдовин је нема сумње постао њен 'втори' или 'нови ктитор'“²⁵. По Ђ. Сп. Радојичићу, „доцнији баштиник цркве ... жупан Маљушат, несумњиво некакав сродник кнеза Балдовина“²⁶, прилаже Светог Николу манастиру Хиландару, и о томе говори поменута Душанова повеља из 1343–1345. године. Радојичић је 1965. поновио ове своје закључке у раду Феудална породица Багаш из Врања²⁷. Оваква реконструкција првобитне историје Светог Николе у Врању прихваћена је од осталих истраживача све до данашњег дана. Тако је код Миодрага Ал. Пурковића²⁸, В. Р. Петковића²⁹, Гордане Томовић³⁰, Радета Михаљчића³¹ и Гојка Суботића³².

Наш став је другачији, али пре расправе о важном питању ктиторства дужни смо приказати средњовековну грађу о цркви Светог Николе, пошто већ ту можемо изнети извесна побољшања досадашњих схватања. Најстарији сачувани писани извор је већ поменута Душанова повеља манастиру Хиландару, којом се црква Светог Николе прилаже „умољењем“ властелина Маљушата најугледнијем српском средњовековном манастирском властелинству. Акт је у целини објавио А. В. Соловјев³³, датујући га због помена речи честъникъ г' ръкомъ у Душановој титули у године 1343. до 1345³⁴. О промени у Душановој титули после освајања током 1343. постоји већ бројна литература³⁵, па се на основу ње време издавања повеље може

Id., Portreti iz Psače, Narodna starina VIII, 20, Zagreb 1929, 202.

20 Р. М. Грујић, Скопска митрополија, Скопље 1935, 141.

21 Ђ. Сп. Радојичић, Црква Св. Николе, 58, 67 с разлогом одбације могућност да је Свети Никола био манастир.

22 Ibid., 70.

23 Ibid.

24 Ibid., 59.

25 Ibid.

26 Ibid., 70.

27 Id., Феудална породица, 19–20.

28 М. Ал. Пурковић, Попис цркава у старој српској држави, Скопље 1938, 35.

29 В. Р. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 61–62 одустаје од свог ранијег става, cf. supra, и приклана је, очигледно, мишљењу Ђ. Сп. Радојичића.

30 Г. Томовић, Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974, 60.

31 Р. Михаљчић, Крај српског царства, Београд 1975, 73.

32 Г. Суботић, Обнова манастира Светог Павла у IV веку, Зборник радова Византолошког института (= ЗРВИ) XXII, Београд 1983, 225.

33 Cf. нашу напомену 16. За дипломатично-палеографску анализу повеље cf. Л. Славева – В. Мошин, Српски грамоти од Душаново време, Прилеп 1988, 91–93.

34 А. Соловјев, оп. cit., 109.

35 Ј. Максимовић, Грци и Романија у српској владарској титули, ЗРВИ XII, Београд 1970, 61–

сузити на јесен 1343.– крај 1345. На самом почетку овог документа стоји да краљ Душан издаје повељу „пошто видех записано родитељем краљевства ми Урошем Трећим христовуљу записану кнезу Балдовину и његовој деци за правоверно поработаније њихово”.³⁶ Значи, а то су уосталом утврдили и многи пре нас, о цркви Светог Николе и њеним поседима постојала је и повеља краља Стефана Дечанског. За разлику од других истраживача који су ову данас несталу повељу датовали сасвим једноставно – 1321–1331,³⁷ ми на основу добро познатих података настанак овог акта стављамо у време од 6. јануара 1322., када је после династичких борби крунисан Дечански, до августа 1331. године, до када је пре сукоба са сином Душаном двор био у рукама Дечанског.³⁸ Трећи акт је позната тзв. Општа хиландарска повеља цара Душана из 1348. године³⁹, у којој су набројана хиландарска имања. Ту је, изгледа грешком писара, међу поседима „у земљи грчкој” наведена „црква Свети Никола у Врању са селима и правима”⁴⁰. Коначно, четврти документ је хиландарска повеља загонетног ћесара Угљеше, из по свему судећи самог почетка XV века⁴¹. Њоме Хиландару ћесар Угљеша пре цркве Светог Николе у Лучанима и села Трновца даје „цркву Свети Никола у Врању, село Врање, са правима села тога...”⁴².

Од поменуте три гробне плоче, нађене у цркви 1894. године у присуству Ј. Хаци–Васиљевића, плоче које су 1895. пренете у Народни музеј у Београду сачувала се само једна, она на којој је исклесан дан смрти кнеза Балдовина – 1. октобар. Њу је 1974. објавила Г. Томовић⁴³. Друге две познате су данас, нажалост, само из преписа Ј. Хаци–Васиљевића. На једној је забележен дан смрти изгледа неке госпође Ане (?), а на другој да је „28. марта умро раб Божији Никола ... унук Балдовина”⁴⁴. По сведочењу Хаци–Васиљевића, плоче су биле у поду наоса цркве, испред олтарске преграде⁴⁵. То је, дакле, постојећа грађа на основу које је Ђ. Сп. Радојичић написао своју монографију, и на основу које ћемо и ми покушати да дамо нека наша запажања.

Прво и основно питање је ко је заиста подигао цркву Светог Николе у Врању – кнез Балдовин, жупан Маљушат, или неко пре кнеза Балдовина, како то мисли Ђ. Сп. Радојичић. Одмах на почетку желим да се изјасним: реч је о баштини кнеза Балдовина и баштинској цркви коју је он заједно са децом на свом поседу у Врању саградио⁴⁶. Експозиција Душанове повеље овако почиње:

70; Историја српског народа, I, Београд 1981, 521–523 (Б. Ферјанчић); Г. Суботић, Прилог хронологији дечанског зидног сликарства, ЗРВИ XX, Београд 1981, 118–119; Ц. Грозданов – Д. Ђорњаков, Историјски портрети у Полошком (I), Зограф 14, Београд 1983, 62–63 (сви радови са старијом литературом).

36 А. Соловјев, оп. с.т., 110.

37 Ђ. Сп. Радојичић, Црква св. Николе, 63, 70; Ид., Феудална породица, 19.

38 Историја српског народа, I, 509 – 510 (С. Ђирковић)

39 Л. Славева, Општа хиландарска грамота на цар Душан од 1348, Споменици на средновековната и поновната историја на Македонија, III, Скопје 1980, 425–446. О овом документу с.ф. и Л. Славева – В. Мощин, оп. с.т., 194 195.

40 Л. Славева, оп. с.т., 441.

41 Ст. Новаковић, оп. с.т., 460 – 461.

42 Ibid., 461.

43 Г. Томовић, оп. с.т., 59–60.

44 Ј. Хаци–Васиљевић, Ка историји, 286–287, нап. 18; Id., Остаци старина, 50.

45 Id., Остаци старина, 49–50.

46 Све што је о властеоској баштини и цркви Светог Николе записано у Душановој повељи из 1343–1345. дословно је поштовање одредаба Душановог Законика, чланова 39., 40., 41., 42., 45., 47., с.ф. Душанов Законик, Београд 1986, 62–63. И на овом примеру показује се да је

„Пошто видех записано родитељем краљевства ми Урошем Трећим христовуљу записану кнезу Балдовину и његовој деци за правоверно поработаније њихово, тога ради и краљевство ми то све, видевши записаније, не разорих ни до једне црте, него више потврдих и испуних недостајеће; тако и видевши правоверно поработаније вазљубљеног властелина краљевства ми Маљушата и његово умольеније принесох мали дар овај, раб Христу Стевану краљ, пречистој матери Божијој Хиландарској цркви Светог Николе у Врању селу, с међама и с виноградима и с катуном и с ливадама и с млиновима и са свим правима села тих“⁴⁷ Из овог исказа, мишљења смо, сасвим јасно излази ко је ктитор–оснивач а ко наследник ктиторског права. Међутим, Ђ.Сп. Радојичић претпоставља да пошто се у овој повељи не каже да је кнез Балдовин оснивач, „он то није ни био“.⁴⁸

Притом Радојичић заборавља да помене да је о Балдовиновом ктиторству могло бити речи у повељи Дечанској⁴⁹, како је то иначе случај у другим оснивачким повељама које се односе на властеоске задужбине⁵⁰, о чему ћемо касније говорити. Да би своје мишљење поткрепио, Радојичић⁵¹ је дао превелики значај опште познатом изразу „за правоверно поработаније кнеза Балдовина и његове деце“, израза који је означавао, зна се из приличног броја управо повеља за властелу, „верну службу“ и неприкосновеност баштине док се верно служи владару⁵². Заиста, овде није реч о некој посебној „награди“, како мисли Радојичић, јер, тако гледано, шта закључити из истог „правоверног поработанија за властелина краљевства ми Маљушата“, а црква се прилаже манастиру Хиландару⁵³. Дакле, ради се о општем mestu „верне службе“ и за једног и за другог, како је то већ поводом овог случаја записао Милош Благојевић⁵⁴.

Пре него што изложимо наше тумачење наведеног исказа из Душанове повеље, морамо приметити да се Радојичић није запитао ко би могао бити оснивач цркве Светог Николе, цркве коју је као готову добио кнез Балдовин. Сваком је јасно да то не може бити Немањићка задужбина. Исто је и са властеоским црkvама, пошто српске велможе почињу да граде своје

Законик из 1349. у ствари институционализација обичајног права и правне праксе, што је већ утврђено од свих истраживача који су се њиме бавили.

47 А. Соловјев, оп. си., 110.

48 Ђ. Сп. Радојичић, Црква Св. Николе, 59.

49 Истини за вољу, Ђ. Сп. Радојичић, оп. си., 57 – 58 упућује на неке повеље у којима се директно наводи да су властела–ктитори подигли цркву „на својој баштини“. Међутим, примери Псаче, Лешја (Петруса), Конча и Архиљевице служе му само да констатује како се у „повељи Душановој о цркви не говори као баштини Маљушата“. У вези с тим, треба запазити да у повељи није записано да је Маљушат подигао цркву, која се његовим „умольењем“ предаје Хиландару, те тако он, свакако, није могао бити њен ктитор.

50 Cf. infra.

51 Ђ. Сп. Радојичић, оп. си., 59.

52 Cf. Ст. Новаковић, оп. си., 307, 410, 581, 676, 399, 435, 691; А. Соловјев, Одабрани споменици српског права од XII до kraja XV в., Београд 1926, 88–89 T. Тарановски, Историја српског права у Немањићкој држави, I, Београд 1931, 23.

53 У том смислу, занимљива је Душанова повеља којом он струмичког властелина Рудла и његову цркву Богородице Одигитрије 1343–1345 прилаже Хиландару. На почетку овог акта стоји „за његово одобравање и поработаније у такво време дадох му обећање и клетву краљевства ми њему сваку вољу и хотеније свршити“, што се, по свему судећи, односи на Рудлов допринос при Душановом освајању Струмице.

54 М. Благојевић, Тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској, историјски гласник 1–2, Београд 1976, 18.

задужбине тек од друге деценије XIV века, и то у сасвим малом броју, па је тешко претпоставити да је неки властелин током те деценије саградио цркву а онда му је владар, овде Дечански, већ следеће одузео и дао другом великашу, и то као баштину. Ово помињемо због једног занимљивог случаја. Наиме, цар Душан је 1348. призренском властелину Младену Владојевићу дао „Андрчију цркву“ у Охриду, камо је Младен вероватно са службом премештен, за Младенову задужбину Светог Спаса у Призрену, која је тада постала метох Душановог манастира Светих Архангела⁵⁵. Коначно, остала је једино могућност да је кнез Балдовин од Дечанског добио запустелу задужбину неког припадника цркве, да ју је обновио и да је тако постао „втори“ или „нови ктитор“. Из Душанове повеље се то, међутим, заиста не може закључити⁵⁶.

Наше искуство из читања повеља за властеоске задужбине каже да оне нису биле издаване због потврда зидања одређене цркве, односно потврда ктиторских права, већ због потврда о поседима те цркве⁵⁷. Значи, тражи се од владара, а некада у другој половини IV столећа и од властеле као обласних господара, да потврди поседе одређене црквене задужбине. Често велможа – ктитор даје већ раније од владара добијене поседе, а на њих владар додаје свој нови прилог. Када нека властеоска црква постане метох већег манастирског властелинства, онда се сачини нови акт али се стари, ако је сачуван, припоји новом те оба иду у архиву новог манастирског властелинства⁵⁸. Тако су до данашњег дана у светогорским манастирима Светом Пантелејмону и Хиландару остале три Душанове повеље: анагносту-дијаку Драгоју за његову цркву Богородице Пречисте изнад Габрова из 1349.⁵⁹, властеличићу Иванку Пробиштитовићу за његову цркву Светог Јо-

⁵⁵ Ст. Новаковић, оп. сит., 683–684. „Андрчија црква“ у Охриду данас не постоји, бар не под тим именом. О овој размени ср. и С. Троицки, Ктиторско право у Византији и Немањићкој Србији, Београд 1935, 103–104 који констатује да је реч о „замени једног објекта ктиторског права са другим“

⁵⁶ Ђ. Сл. Радојичић, оп. сит., 59 задовољио се само навођењем два рада у којима се говори о „вторим“ или „новим ктиторима“, ср. В. Марковић, Ктитори, њихове дужности и права. Прилози КЈИФ В, Београд 1925, 103–106 и С. Троицки, оп. сит., 97–98, и није сматрао за потребним да то даље разрађује. Међутим, тачно се зна шта институција „други ктитор“ подразумева – обнову, проширење, дар или поклон, а о томе у Душановој повељи за Светог Николу у Врању нема ни речи.

⁵⁷ Идеална реконструкција оснивања и трајања једне властеоске задужбине може се извести на основу података из повеље кнеза Лазара за Богородичину цркву у Петрусу, задужбину жупана Вукаслава и његових синова Држмана и Црепа. Вукаслов је са синовима прво од цара Душана добио хрисовуљу за баштину („за ону пустоту“), што је неку годину касније потврдио и цар Урош; потом је 15. октобра 1360. цар Урош приложио цркву са имањима манастиру Хиландару, да би је, опет, он због небриге Хиландараца током седме деценије века вратио Вукаслављевим синовима. Хиландарци су 1379. или 1380. тражили да им се црква врати, али је на Сабору она потврђена тада још увек живом Вукаслављевом наследнику, сину Црепу. Посебна је важност Лазареве повеље, пошто из ње сазнајemo да су у „архиву“ породице Вукалавић до поменутог Сабора биле сачуване све четири царске хрисовуље. За повељу кнеза Лазара и реконструкцију догађаја ср. Р. Михаљчић, Прилог српском дипломатару. Даровнице властеоске породице Вукалавић, Историјски гласник 1–2, Београд 1976, 99–105 (са старијом литературом).

⁵⁸ У којој је мери црквено задужбинарство у време Душана било прецизно уређено показује повеља цара Душана и целог српског Сабора из 1347. којом се црква Светог Архангела Михаила у Леснову проглашава за седиште новоосноване Злетовске епископије. Тада је послат Хиландару, пошто је ова црква до тада била хиландарски метох. О томе ср. *infra*.

⁵⁹ Ст. Новаковић, оп. сит., 758–760. О повељи ср. Р. Lemerle–G. Dagron – S. Ćirković, *Actes de Saint*

његову цркву Светог Јована Крститеља у Штипу из 1350.⁶⁰ и севастократору Дејану за његову задужбину Богородичиног Ваведења у Архиљевици из 1354. године⁶¹. Треба запазити да се у повељама Драгоју⁶² и Дејану⁶³ изричito каже како је ктитор лично Душану саопштио да је сазидао цркву, док је то код Иванка, изгледа, ишло преко посредника⁶⁴. Све су то прве, тзв. оснивачке повеље, које су у светогорске манастире донете пошто су Драгојеву задужбину поклонила браћа Дејановић (1376/1377)⁶⁵, Иванкову су дала његова деца (?), а Дејанову Архиљевицу његова жена Евдокија и син Константин (1381)⁶⁶. Нажалост, нама се није сачувао први акт о поседу цркве Светог Николе у Врању, који је издао краљ Стефан Дечански. Остало је само белешка код Душана да је он ту хрисовуљ „видео“. Исти је случај са прилагањем Хиландару Светог Ђорђа у Улитишту „Милшине жене Радославе“⁶⁷. Овде је, опет, Душан „видео записанија“ краља Милутина и Стефана Дечанског „што беху записали Милшиној жени Радослави манастир великомученика Христова Георгија у Улитишту и ослободили од свих рада, малих и великих“⁶⁸. Да је ова Радослава имала неког ктиторског удела, бар по супругу Милши, излази из оног дела Душанове повеље у којој се говори о поседима после њене смрти: „да не овлада местом овим ни син ни кћи, ни ко од рода, само да су како је закон ктитора, и да им је комад као свим ктиторима“⁶⁹. За нас је занимљив и пример Богородичине цркве у Кучевишту, коју је 1348. Душан приложио свом манастиру Светих Арханђела код Призрена „хотенијем“ жупана Радослава са имањима и правима цркве, правима које је ктиторима дао још Дечански, а што је писало „у хрисовуљи кучевишкој“⁷⁰. Црква у Кучевишту је саграђена и осликана у трећој деценији XIV века трудом благоверне Марене, али се у ктиторском натпису, данас доста оштећеном, помиње и овај Радослав, верујемо као Маренин син⁷¹. Дакле, у Душановој Арханђеловској повељи не стоји да је Радослав подигао цркву, али је он, свакако, као члан породице, наследник ктиторског права.

Акт којим се ослобађа нека властеоска задужбина и њен посед „од рада великих и малих“ издаје се прво оснивачу цркве, што је записано у поменутим повељама анагносту – дијаку Драгоју, властеличију Иванку Пробиштитовићу и севастократору Дејану, а потом та одредба остаје и у акту којим се ова црква дарује неком већем манастирском властелинству. Према томе, нема разлога да сумњамо да је исто било и са врањском хрисовуљом

– Pantéléémôn, Paris 1982, 162–164 (S. Ćirković); Л. Славева – В. Мошин, оп. cit., 215–216.

60 А. Соловјев, оп. cit., 150–152. О повељи ср. Л. Славева – Мошин, оп. cit., 139–140.

61 Ст. Новаковић, оп. cit., 738–740. О повељи ср. Л. Славева – В. Мошин, оп. cit., 157–159.

62 Ст. Новаковић, оп. cit., 758.

63 Ibid., 738.

64 А. Соловјев, оп. cit., 151.

65 Ст. Новаковић, оп. cit., 511. О повељи ср. Actes de Saint – Pantéléémôn, 172–174 (S. Ćirković).

66 Ст. Новаковић, оп. cit., 306.

67 Ibid., 446–448.

68 Ibid., 405–406.

69 Ibid., 405.

70 Ibid.

71 Ibid., 690.

72 Читањем ктиторског натписа и првом историјом цркве у Кучевишту бавило се више истраживача, сабрано код З. Расолкоска-Николовска, О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту, Зограф 16, Београд 1985, 41–53.

су Балдовинови потомци били наследници права и поседа. Исто као код Иванка Пробиштитовића – „да си има и држи Иванко и његова деца до века”⁷³, или код Дејанове Архиљевице, где је Душан „записао” села Дејанова „њему и његовој деци у баштину”⁷⁴. Већ је речено да су Иванкова деца (нису им наведена имена) приложили очеву задужбину Хиландару, а Дејанов син, познати Константин, заједно са мајком Евдокијом то исто чини са Архиљевицом. Из овог следи закључак да је неко од Балдовинове деце од јесени 1343. до краја 1345. приложио Хиландару Светог Николу у Врању. Зна се да је то био жупан Маљушат, пре као син него као зет, судећи бар по случају Архиљевице или неком другом примеру (Младена Владојевића у Призрену, Раденка у Велесу)⁷⁵. Да је жупан Маљушат био Балдовинов син претпоставили су и многи други пре нас, али без посебног образложења. На kraју овог дела излагања добили smo веома важан резултат: цркву Светог Николе у Врању подигао је између 1322. и 1331. кнез Балдовин на баштини која је њему потврђена од стране Стефана Дечанског. Закључак је утолико значајнији пошто се кнез Балдовин сврстао у ред оних ретких српских великаша који током друге и треће деценије XIV столећа граде своје задужбине, дакле на самом почетку српског властеоског задужбинарства. Добро су очуване Богородичина црква у Муштишту казнаца Јована Драгослава, црква коју он подиже 1315. заједно са женом Јеленом, сином Станишом и ћерком Аном⁷⁶, и поменута црква Богородичиног Ваведења у Кучевишту, коју је у време Дечанског саградила заједно са Радославом и Владиславом благоверна Марена⁷⁷. Недавно је у селу Дићи подно Рудника откопана црква челника Влгдрага, који је по гробној плочи нађеној у храму, као монах Никола умро 8. маја 1327. године⁷⁸. Управо онако какве данас затичемо остатке задужбине челника Влгдрага, изгледала је, верујемо, крајем XIX века врањска црква Светог Николе кнеза Балдовина са гробним плочама, судећи по сведочењу путописца и посебно Ј. Хаци-Васиљевића. Ако нам се једном догоде боља времена, треба се надати да ће и она бити археолошки истражена; зато је, уосталом, и написан овај рад.

Пошто smo, чини се, поуздано показали да је кнез Балдовин оснивач цркве Светог Николе у Врању, остаје нам да видимо ко је он био, шта му казује функција кнеза, да ли је био „властелин крајишник”, како закључује М. Благојевић, и да ли се из његовог посебног имена може евентуално изврести порекло. Пре свега, морамо нарочито подврести да је Ђ. Сп. Радојићић⁷⁹ добро урадио што није изједначио кнеза Балдовина из Врања и

⁷³ А. Соловјев, оп. cit., 151.

⁷⁴ Ст. Новаковић, оп. cit., 739. Тако је било и у Душановој повељи жупану Вукојлаву за баштину у Петрушу: „Вукојлаву и његовој деци и унуцима до века”, cf. Р. Михаљчић, оп. cit., 104.

⁷⁵ Ст. Новаковић, оп. cit., 683, 695. У овим случајевима прилагана уз властелине су наведене и њихове мајке, пошто су и оне носиоци ктиторског права.

⁷⁶ О овој цркви cf. В. Ј. Ђурић Непознати споменици српског средњевековног сликарства у Метохији – I, Старине Косова и Метохије II и III, Приштина 1963, 61–67.

⁷⁷ З. Расолжоска-Николовска, оп. cit., 41–53. Cf. и И. М. Ворћевић, Сликарство XIV века у цркви Св. Спаса у селу Кучевишту, Зборник за ликовне уметности (= ЗЛУ) 17, Нови Сад 1981, 77–108.

⁷⁸ Ж. Јеж, Резултати археолошких ископавања средњовековне цркве у селу Дићи код Љига, Гласник Друштва конзерватора Србије 15, Београд 1993, 87–88.

⁷⁹ Ђ. Сп. Радојићић, оп. cit., 63.

казнаца Балдовина који се на Душановом двору у Пологу помиње као сведок при Душановој продаји Стона Дубровнику 1333. године⁸⁰. Наиме, по гробној плочи у Врању, Балдовин је умро као кнез, забележен је са истом функцијом у повељи Дечанског, али је у међувремену код Душана са функцијом казнаца. „То је мало вероватно“⁸¹ каже Радојичић, али не заборавља да помене и ову могућност: „У својој повељи Душан је Балдовина истину назвао кнезом, али је то можда учинио имајући на уму Балдовинову доцнију титулу“⁸². Како је у напомени код овог дела текста Радојичић навео литературу о „титули казнаца“, а зна се да је казнац био чиновник двора, министар финансија и ризничар, он није сматрао да ово треба посебно образлагати. С наше стране ево скромног додатка. Зна се да кнез, заједно са кефалијом, севастом, прахтором чини регионални чиновнички апарат⁸³, те је тешко поверовати да је један чиновник двора добио „премештај“ и нижу функцију, дакле да је прво био казнац па онда кнез. У вези с тим је и питање титуле, односно функције кнеза у систему српске средњовековне државе, и то је посебна тема која, по нашим сазнањима, у нашој историографији још није на адекватан начин обрађена. Сасвим је на месту запажање М. Благојевића да се „кнезови често помињу у манастирским исправама, али се из уопштених израза 'да немају област', 'да не метехају', или 'да не чине какве сметње' не може сазнати о њиховим компетенцијама“⁸⁴. Међутим, из ових аката јасно се види да је поред кнежева у граду, као „владајућих“ у граду, било и кнежева ван градова, као „владајућих у земљи тој“⁸⁵, кнежева „владалаца“ који држе жупу⁸⁶, и коначно, „кнежева жупских“⁸⁷.

У члану 147. Душановог Законика пише: „Такође и кнезови, и примићури и владалци, и предстојници, и челници, који се налазе управљајући селима и катунима, ти сви да се казне вишеписаним начином, ако се нађе лопов или разбојник“⁸⁸. Коментаришући овај члан, А. В. Соловјев⁸⁹ се држи објашњења Ст. Новаковића – „кнезови су, без сумње, сеоске и катунске старешине“, и помиње из извора два катунска кнеза, из Жичке повеље (око 1220) кнеза Грда⁹⁰. и из једне Хиландарске повеље (1282) кнеза Војижну⁹¹. Дакле, било је и кнежева на челу катуна. На овом месту морамо се посветити и Благојевићевом ставу да се „може рећи да су кнез Балдовин и његов наследник жупан Маљушат били властела крајишници“⁹². Овај његов закључак и читава мала расправа о Врањском крајишту заснива се на Душановом исказу у повељи о Светом Николи: „Пошто виде краљевство ми цркву Светог Николе на крајишту, ослободи краљевство ми од свих рада краљевство ми, речено малих и великих ...“⁹³ Узгред речено, овде се појавио

80 Ст. Новаковић, оп. cit., 298.

81 Ђ. Сп. Радојичић, оп. cit., 63.

82 Ibid.

83 Љ. Максимовић, Сеавести у средњовековној Србији, ЗРВИ XXXII, Београд 1993, 145.

84 Историја српског народа, I, 539 (М. Благојевић).

85 Ст. Новаковић, оп. cit., 424.

86 Ibid., 614.

87 Ibid., 616.

88 Сf. Душанов Законик, 77.

89 А. В. Соловјев, Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године, Београд 1980, 294.

90 Ст. Новаковић, оп. cit., 572.

91 Ibid., 390.

92 М. Благојевић, Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године, Историјски гласник 1–2, Београд 1987, 33.

један проблем пошто у Ковачевићевом испису стоји пуно краишти⁹⁴, а код Соловјева су последња три слова у загради и његова су реконструкција; он каже да је „ту рупица у хартији”⁹⁵. Зато је Благојевић и започео расправу „уколико је оштећено место тачно реконструисано”⁹⁶. Наша провера документа, по фотографији у Архиву САНУ бр. 8876, 43 б., показује да то није рупица, већ од савијања уништени читав комадић леве стране повеље, и да се поред оштећења добро види кра[и]зи. Значи, можемо сматрати да је у време Душана црква Светог Николе заиста била „на краишту”, а пошто је познато да је „државна граница у време Милутина и Дечанског била источно од Врања, тј. источно од Велбужда и Землна”, „изгледа да се организација краишта, или успомена на њега, одржала и касније”, што је закључио већ М. Благојевић⁹⁷. Овоме додајемо и за нас важан 49 члан Душановог Законника који гласи: „Властела краишници: код које војска пређе границу и плени земљу цареву, па опет прође кроз њихову земљу, све да плати та властела кроз чију земљу прође (пръзъ коих пръиде дръжавоу)”⁹⁸. Нарочита је, дакле, група властеле краишника, јер они морају да бране државу од упада. Да закључимо: на основу напред изложеног нама се чини да је кнез Балдовин припадао регионалном чиновничком апарату, а да то није био сасвим обичан чиновник види се по томе што је био „у краишту”, што је подигао цркву, што је имао већу баштину коју му је потврдио Стефан Дечански. Ако се зна, понављамо, да су за време Милутина и Дечанског само ретки међу велможама подизали задужбине, можемо сматрати кнеза Балдовина изузетном и угледном личношћу. Доста касније, у временима када ова титула већ добија на значају, кнежеви се појављују као ктитори. Такав је случај са кнезом Николом Дабисом у цркви Светог Николе у Брвенику (пре 1360)⁹⁹, или кнезом Паскачем који је, заједно са севастократором Влатком, дао средства да се ослика црква Светог Николе у Псачи (1365 – 1371)¹⁰⁰. На крају, овом приликом нисмо били у могућности да се посебно бавимо именом Балдовин и то остављамо филолозима¹⁰¹. Ђ. Сп. Радојићић је ово питање решио на тај начин што је навео Светостефанску, Дечанске и Арханђеловску повељу у којима је име Балдовин било уобичајено међу Власима¹⁰², што је раније забележио и Иларион Руварац¹⁰³. Међутим не смејмо заборавити да је у оквиру српске државе и град Котор.

93 А. Соловјев, Повеља, 114.

94 Ст. Новаковић, оп. сиц., 415.

95 А. Соловјев, оп. сиц., 114.

96 М. Благојевић, оп. сиц., 32.

97 Ibid.

98 Овде смо се определили за превод Димитрија Богдановића in Законик цара Стефана Душана, I, Струшки и Атонски рукопис, Београд 1975, 177. У 143 члану помиње се „држава краишника”, cf. Ibid., 194 и М. Благојевић, Српско краљевство и „државе” у делу Данила II, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 150–151.

99 Р. Станић – О. Вујадин, Црква Св. Николе у Брвенику, Саопштења VIII, Београд 1969, 147, 153, сл. 9.

100 П. Поповић – В. Р. Петковић, Старо Нагоричино – Псача – Каленић, Београд 1933, 51,53, т. III.

101 Cf. М. Грковић, Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског властелиниства у XIV веку, Београд 1986, 25–26.

102 Ђ. Сп. Радојићић, оп. сиц., 63, нап. 32.

103 И. Руварац, О неком народном предању, in Зборник Илариона Рувараца, Београд 1934, 537–538.

Сачувана документа из треће деценије XIV века казују да је име Балдовин (Балдуинус, Балдуини) било код чланова породице Драго¹⁰⁴. Подсећамо да се 1328. у Дубровнику налази кнез Балдовин Дулфин¹⁰⁵. Имамо, дакле, две могућности: или се неки од Влаха толико обогатио и нешто посебно задужио српског владара Стефана Дечанског, или је овај кнез Балдовин по реклом из западних крајева српске државе. Мени се ова друга могућност чини прихватљивијом.

Између јесени 1343. и краја 1345. баштинска црква кнеза Балдовина мења свој статус; она постаје метох најчувенијег манастирског властелинства код Срба у средњем веку, метох манастира Хиландара. Пошто је то учињено „умољењем” жупана Маљушата, свакако као наследника ктиторског права, да се пре свега закључити да ктитор – оснивач кнез Балдовин није био међу живима¹⁰⁶. С друге стране, овај чин „вазљубљеног властелина краљевства ми”, како краљ Душан ословљава Маљушата, представља је највиши ступањ српског црквеног задужбинарства, и чисто је угледање на богољубиво понашање владара дома Немањића према Хиландару. А какав је то заиста поступак био показују, између осталих приложника, и два најмоћнија великаша прве половине XIV столећа, протосеваст Хреља и велики војвода Јован Оливер. Први је до 1334–1336. Хиландару приложио своју монументалну грађевину Светог Арханђела Михаила у Штипу¹⁰⁷, док други исто чини 1342., дајући своју тек подигнуту веома раскошну цркву Светог Арханђела Михаила у Леснову¹⁰⁸. Дакле, узвишени чин жупана Маљушата, свередно прихваћен и подржан од стране краља, истакао је Маљушата у ред посебно угледних личности српског властеоског слоја средином века.

О средњовековном изгледу цркве Светог Николе у Врању можемо да-нас говорити само на основу сведочења путописца и онога што нам је оставио Ј. Хаци-Васиљевић¹⁰⁹. Ипак, морамо приметити да ти подаци нису довољни за поузданаја закључивања, те ће тек будућа археолошка истра-

104 Још крајем XIII века познати су нам чланови ове породице. Тако 1298. цркву Светог Николе у предграђу Котора подижи *Vir Nobilis Tryphon Balduinus de Dragone et filii sui Drago et Germanus*, cf. I. *Stjepčević*, Katedrala sv. Triptila u Kotoru, Split 1938, 60, 99. За породицу Драго током треће и четврте деценије cf. A. Mayer, Kotorski spomenici, I-II, Zagreb 1951, 1981, cf. index s. v. *Balduinus*, *Dragon*, *Drago*, и Р. Ковијанић, Вита Которанин нејмар Дечана, Београд MCMLXII, 114, који сматра да је Душанов казнац Балдовин из 1333. у ствари син „Драга Балдинова” а унук „Балдвина Драга”, дакле потомак оних који су подигли которског Светог Николу. Оваква идентификација заснива се вероватно на саопштењу *К. Јиречека*, Историја Срба, II, Београд 1952 22, нап. 134: „казнац балдвиниј (casnecio Baldouino у неиздатом лат. тексту, Которанин)”; за латинску верзију Душановог акта из 1333. cf. Г. Чремошник, Студије из српске палеографије и дипломатике, Гласник Скопског научног друштва XXI, Скопље 1940, 14. На овом месту треба рећи да се у которским документима (1326. и 1333.) помиње и Никола Драго Балдовин (*Nicolai Dragonis Balduini*), коме су, по свему судећи, родитељи били Ружа и већ поменути Балдовин Драго, cf. A. Mayer, op. cit., I, стр. 40, бр. 60, 61, 62, стр. 42, бр. 69, стр. 352, бр. 1047, стр. 28, бр. 16, 17, 18.

105 Ј. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I, Београд 1929, 42–43.

106 Г. Томовић, op. cit., 60.

107 Ст. Новаковић, op. cit., 403. Cf. и посебно С. Ђирковић, Хрељин поклон Хиландару, ЗРВИ XXI, Београд 1981, 103–117.

108 Ј. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I (= ЗиН I), Београд 1902, 31, бр. 75. Cf. и infra.

109 Cf. наше напомене 3–5, 9–10.

живања пружити у том смислу боље могућности. Из описа цркве, као год из приказа осталих црквених споменика врањског краја, може се као прво запазити да је црква Светог Николе крајем XIX века била врло оштећена и да није била привлачна за посебан опис. У уводном делу свога рада Остаци старица у врањском округу Ј. Хаци–Васиљевић је констатовао да „о стилу, о кубетима, о карактеру архитектонске орнаментике, о стубовима, о фризама, о консилама и тако даље, при испитивању ових остатака, не може бити данас, ни говора. Не може бити говора при свакој, чак ни о плану грађевине и основи њеној, јер, као што рекох, до данас су допрле саме рушевине ...”¹¹⁰. Мало даље, он се ограђио: „Будући без најпотребнијих средстава за научно испитивање, ограничио сам се на простому описивању онога што сам над земљом нашао“¹¹¹. Међутим, није тешко закључити да је пре прве обнове 1894. Свети Никола био мања једнобродна грађевина са припратом¹¹² и да је била зидана од камена, односно у зидном градиву је било и камена¹¹³. Не зна се да ли је имала куполу и какав јој је био свод. Из Хаци–Васиљевићевог исказа да су поменуте гробне плоче „баш испред олтара“¹¹⁴, може се претпоставити да је била видљива разлика између наоса и олтарског простора. Укупно, ови сасвим малобројни подаци, упоређени са нашим знањима о осталим српским властеоским задужбинама доба Немањића, дозвољавају и нешто шире запажања. Црква кнеза Балдовина наликовала је, пре свега, задужбинама челника Влгдрага у Дићима (до 1327)¹¹⁵, властеличића Иванка Пробиштитовића у Штипу (до 1350)¹¹⁶, властелина Дабижива у Ваганешу (1354/1355)¹¹⁷, челника Радослава у Црколезу (до 1355)¹¹⁸, жупана Вукослава у Петрусу (до 1360)¹¹⁹, и спадала је у ред скромнијих задужбина. С обзиром на чињеницу да је код грађевина најмоћније властеле, а поготову код грађевина средњег и нижег слоја, запажено одсуство истовремено са наосом подигнуте припрате, није искључено да је и припата врањске цркве нак-

110 *Ј. Хаци–Васиљевић*, Остаци старица, 44.

111 *Ibid.*, 48.

112 *Ibid.*, 51 где је податак да су 1894. „ископани ... неки костури одмах испред врата која воде из препрате у праву цркву“.

113 *А. С. Јовановић*, оп. cit., 44 саопштава да мештани Врања на цркву „у полурушеном стању ... враћају на своје место пало камење“.

114 *Ј. Хаци–Васиљевић*, оп. cit., 50.

115 *Ж. Јеж*, оп. cit., 86–87, сл. на стр. 85 и 86.

116 *В. Божовић*, Белешке са путовања, Старинар III сер. VII, Београд 1932, 100–102, сл. 21–22.

117 *В. Јовановић*, Црква у Ваганешу, Старинар н. с. IX – X, Београд 1959, 334–335, сл. 1.

118 *С. Смирнов – Ђ. Бошковић*, Археолошке белешке из Метохије и Прекорупља, Старинар III сер. VIII–IX, 258–259, сл. 9. Време настанка цркве Светог Јована Претече у Црколезу може се извести на основу повеље из 1400. монахиње Јевгеније и њених синова Стефана и Вука, када је овај храм од стране војводе Новака и Видославе приложен манастиру Светог Пантелејмона на Светој Гори „са међама и правима те цркве што их је држала код цара Стефана“, cf. *С. Новаковић*, оп. cit., 519 а за ново датовање и анализу повеље *Actes de Saint – Pantéleémône*, 185–187 (*С. Ђирковић*). По нашем мишљењу, први ктитор јој је био „раб Божији Јован а звом мирским именом Радослав челник“ који је сахрањен у цркви, cf. *С. Смирнов – Ђ. Бошковић*, оп. cit., 260, пошто у средњем веку није ретко да је хришћанско или монашко име ктитора једнако имену патрона.

119 *Р. Прокић*, Средњовековна архитектура Петрушке области, Крагујевац 1986, 64–72, сл. на стр. 33 (са старијом литературом).

надно дозидана. Тешко је рећи ко је био њен ктитор, можда кнез Балдовин, можда неко од његових наследника или неко сасвим трећи¹²⁰.

Гробне плоче кнеза Балдовина, госпође Ане (?) и „раба Божијег Николе ... унука Балдовина”, затечене 1894. у цркви Светог Николе у Врању, од посебног су значаја за нашу тему. Њиме се, пре свега, непобитно потврђује ктиторство кнеза Балдовина, као год што је сасвим јасно да је црква била место вечног покоја ове властеоске породице. Међутим, држећи се онога што је забележио Ј. Хаџи-Васиљевић о „костурима” пронађеним у припрати¹²¹ и о тзв. „празним гробовима”¹²², и претпоставке В. Р. Петковића да су исте личности могле имати гробни камен у једној цркви а „комеморативну плочу” у другој¹²³, Ђ. Сп. Радојичић је прво мислио да „три плоче нађене у цркви Св. Николе у Врању нису имале комеморативни карактер, нису означавале ’празне гробове’, већ су оне биле постављене на гробовима ктитора црквених, кнеза Балдовина, његове жене Ане (?) и његовог унука Николе”¹²⁴. Потом је 1965, у намери да „Николу ... унука Балдовина” идентификује као Николу Багаша Балдовина, познатог великаша „из предела Костура”, саопштио „да је бар та надгробна плоча била над тзв. ’празним гробом’, мада су и друга два гроба такође била ’празна’, јер пада у очи да се бележе само датуми смрти (потребни због помињања у цркви), а не и године”¹²⁵. Ови се ставови морају посебно коментарисати из више разлога, а нарочито због тога што је „комеморативни карактер” имала свака плоча и није било важно за оне који их „за помен” употребљавају да ли је одређена личност на том месту заиста и сахрањена. Уз то, опште је познато да су од тзв. „ритуалних ктиторских права”, пре свега, коришћени „право на помен” и „право на сахрану у храму ктиторије”¹²⁶. Поменимо још једном нама данас доступне податке. Гробне плоче су нађене у поду цркве испред олтарског простора, и поред имена покојних садржавале су само датуме смрти, без година.

И по месту и по садржају натписа то је сасвим уobičajeni начин обележавања вечних покојишта код Срба у средњем веку¹²⁷, мада онај најједноставнији. То што на врањским плочама нема формулатија као „ово је гроб његов” или „овде лежи”¹²⁸, односно „помените ме” или „вечна му памет”¹²⁹, никако не значи да оне нису гробна места кнеза Балдовина, госпође

120 Од горе поменутих цркава у Дићима је припрата подигнута истовремено са наосом, у Штипу и Петрусу није било припрате, док је у Црколезу посебно наглашени западни травеј имао улогу припрате. Ваганеш је добио припрату неку годину после грађења наоса, а ктитор јој је био такође властелин Дабижив, ср. наше напомене 115–119.

121 Ј. Хаџи-Васиљевић, оп. cit., 51.

122 Ibid., 50. нап. 1.

123 В. Р. Петковић, Портре једног властелина у Дечанима, Прилози КЛИФ XIII, Београд 1933, 99.

124 Ђ. Сп. Радојичић, оп. cit., 68.

125 Id., Феудална породица, 20.

126 С. Троицки, оп. cit., 120.

127 За гробне плоче испред олтарске преграде ср. Г. Томовић, оп. cit., 70, 74, 76, 80; М. Ивановић, Ћирилски епиграфски споменици, Београд 1984, 26. Ђ. Сп. Радојичић, Црква Св. Николе 65–66 је навео три гробне плоче са датумима без године, а ми додајемо још неке примере, ср. Г. Томовић, оп. cit., 73; М. Ивановић, оп. cit., 5–6, 13, 14, 22–23, 26.

128 За примере ср. Г. Томовић, оп. cit., 48–49, 49–50, 51–52, 58–59, 60, 65–66, 69–70, 74, 75, 80, 93.

Ане (?) и Николе, унука Балдовиновог, као год што навођење само датума указује на жељу да се оствари „право на помен”, бар за годишњи помен на дан „представљања” ктитора и чланова његове породице. Већ је запажено да је година смрти у неким случајевима била „споредна” за оне који су ктитора и друге сахрањене у храму имали спомињати.¹³⁰ Очигледно, „комеморативни карактер” је био превасходан. У вези с тим, морамо се на овом месту посебно позабавити Петковићевим мишљењем да је исти ктитор или приложник имао у једној цркви гробни камен а у другој „комеморативну плочу са назначеним даном смрти”.¹³¹ Ту претпоставку он је изнео на основу стицаја околности да су нам остале две плоче са истим хришћанским и народним именима. Тако, по Петковићу, излази да је Марина Витослава, ћерка Угљеше Ненадића, жена Брајка Пекпала и сестричина деспота Оливера, сахрањена „11. јануара” 1374. у припрати Дечана, иста личност са извесном Марином Витославом, чији добро очувани гробни камен у цркви Светог Николе Дабарског у Бањи носи само дан 11. јул.¹³²

Истини за вољу, морамо рећи да се он унеколико оградио саопштивши да би „вальдо да се тачно критички утврди који је дан смрти Марине–Витославе забележен на гробној плочи у Дечанима и на плочи у Бањи”.¹³³ С друге стране, В. Сп. Радојичић је без резерве прихватио оба датума, иначе објављена у чувеном корпусу Љубомира Стојановића¹³⁴, па је чак записао да је „разлика у датуму можда настала због нетачности преписа”¹³⁵. Новија истраживања Мирјане Шакоте, Гордане Томовић и Данице Поповић јасно показују да је Марина Витослава у Бањи умрла 11. јула¹³⁶, а Марина Витослава у Дечанима 1. априла 1374. године.¹³⁷ Будући добро упућена у проблеме сахрањивања и постављања гробних обележја код Срба у средњем веку, Д. Поповић¹³⁸ с разлогом одбија Петковићеву идентификацију. Заиста, тешко је поверовати, ако се има нарочито у виду управо потреба да се датумом упути на годишњи помен, да је грешком клесара иста личност у једном храму помињана једног дана, а у другом другог. Тако смо дошли до веома важног закључка да Марина Витослава из Дечана није иста личност са Марином Витославом из Бање, те је самим тим отпала могућност о постојању тзв. „комеморативних плоча”, односно поставља се питање одрживости Радојичићеве препоставке да је гробна плоча „Николе ...унука Балдовина” била над „празним гробом” и да „ће тај Никола бити исто лице са господаром костурским Николом”¹³⁹. Без образложења, овај истраживач је записао и

129 За примере cf. Ibid., 48–49, 54, 58–59, 60, 62, 63, 64, 69–70, 72–73, 76–77, 78, 80, 81.

130 В.Р. Петковић, оп. cit., 99. Cf. и В. Марковић, оп. cit., 119.

131 В.Р. Петковић, оп. cit., 99.

132 Ibid.

133 Ibid.

134 ЗиН, I 46–47, бр. 143 и ЗиН IV, 15, бр. 6065 за Дечане; ЗиН III, 6, бр. 4759 за Бању.

135 Ђ. Сп. Радојичић, оп. cit., 66, нап. 39

136 М. Шакота, Прилози познавању манастира Бање код Прибоја, Саопштења IX, Београд 1970, 44, сл. 15 и калк на стр. 43

137 Г. Томовић, оп. cit., 80; Д. Поповић, Средњовековни надгробни споменици у Дечанима, Дечани и византиска уметност средином XIV века, Београд, 1989., 233–234, сл. 10.

138 Д. Поповић, оп. cit., 234, нап. 57.

139 Ђ. Сп. Радојичић, Феудална породица, 20.

следеће: „Да је кнез Балдовин припадао породици Багаш (Пагасис) закључује се по томе што се крајем XIV века један српски феудалац у пределу Костура звао Никола Багаш Балдовин. Багаши су свакако били влашког порекла”¹⁴⁰. У складу са оним што је напред речено, а имајући у виду да је наша историографија, осим делимично Г. Суботића,¹⁴¹ прихватила Радојичићеве претпоставке, сматрамо за потребним да се посветимо овом проблему. Наиме, Никола Багаш Балдовин, за кога је накнадно утврђено да је био у Водену а не у Костуру¹⁴², може бити иста личност са „Николом ... унуком Балдовина” из Врања али и не мора. Подсетимо још једном на сачувану грађу. По читању Ј. Хаци-Васиљевића на гробној плочи у Врању је писало м(ъ)с(е)ца марта · ки · д(ъ)њу пръстави се рабъ божї никѡлае [. . .] жњкъ [бал]довина¹⁴³. Оштећено место је, на основу два читања Ј. Хаци-Васиљевића, Радојичић реконструисао са „а зовом”¹⁴⁴, те се тако могло очекивати да је ту било исклесано народно име Балдовиновог унука. У повељи манастиру Богородице Нисиотисе (Месонисиотисе) Никола Багаш Балдовин себе назива само балдовинъ¹⁴⁵, а у повељи којом се овај манастир 1385. поклања манастиру Светог Павла на Светој Гори стоји Νικολαος Παγασις ο Βαλδούβινος¹⁴⁶. Треба приметити да је у оба ова акта народно име овог великаша наведено у номинативу, док му је Παγασις било породично име пошто му брат Антоније у монаштву то посебно наглашава αντωνίε багашъ¹⁴⁷. Ако бисмо прихватили мишљење да је Никола унук Балдовина из Врања иста личност са Николом Багашом Балдовином из Водена, онда бисмо смели претпоставити да је у оштећеном делу врањског натписа стајало „Балдовин” или „а зовом Балдовин”. Ово неће бити без основа због тога што су нам остале две гробне плоче на којима покојници носе народна имена, као и њихови познати дедови. У Дечанима је сахрањен Иваниш Алтомановић, унук деспота Иваниша¹⁴⁸, а на Превлаци у Боки Которској је пронађена плоча на којој је, између осталог, исклесано: „Раб Христу Јоаким а зовом Ђураш, унук ставиоца Ђураша Вранчића...”¹⁴⁹. Ипак, није ли и у нашем случају стицај околности, као што смо запазили код, несумњиво, две Марине Витославе, једне у Дечанима а друге у Бањи; ово утолико пре јер Никола Багаш Балдовин може бити и унук казнаца Балдовина, за кога

140 Ibid. Као год што смо напред упозорили, ср. нашу напомену 104, да је у Котору током друге деценије XIV столећа постојао извесни Никола Драго Балдовин, овде помињемо да је у исто време у документима забележен и Драго Багаш (Dragonis Bagasi), који има жену Раду, ср. A. Mayer, op. cit., I, стр. 146, бр. 392, стр. 159, бр. 444, стр. 299, бр. 879, стр. 326, бр. 977; Ibid., II стр. 257, бр. 1015, стр. 264, бр. 1036.

141 Ср. нашу напомену 32.

142 Г. Суботић, Манастир Богородице Месонисиотисе, ЗРВИ XXVI, Београд 1987, 164–168.

143 Ј.Хаци-Васиљевић, Ка историји, 287; Id., Остаци старина, 50.

144 Ђ. Сп. Радојичић, Црква Св. Николе, 67.

145 Ђ. Синдик, српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла, Мешовита грађа (Miscellanea) 6, Београд 1978, 187.

146 А. П. Каждан, Два поздневизантийских акта из собрания П. И. Севастьянова, Византийский Временник II (XXVIII), Москва, Ленинград 1949, 317.

147 Ђ. Синдик, op. cit., 188.

148 Д. Поповић, op. cit., 234, сл. 11.

149 Г. Томовић, op. cit., 73.

смо утврдили да није иста личност са кнезом Балдовином, или, опет, неког сасвим другог Балдовина.

Пошто смо, чини се убедљиво, искључили постојање тзв. „комеморативних плоча”, а држећи се и даље Радојићевог мишљења, остала нам је једино могућност да је Никола Багаш Балдовин после 1385. напустио област Водена којом је управљао, а коју је, иначе, наследио од таста Радослава Хлапена, и вратио се на породичну баштину у Врање, где је и умро једног 28. марта после 1385. године. Ово не би било искључено и поред чињенице да је област Врања свакако од 1380. била у поседу Дејановића¹⁵⁰. А црква Светог Николе вероватно хиландарски метох¹⁵¹. Међутим утврђени вазални однос Николе Багаша Балдовина према султану Мурату I и пре 1385.¹⁵², и без обзира на то што те године, „слутећи нову власт”, под утицајем брата Арсенија (Антонија) Багаша, поклања манастир Богородице Месонисиотисе светогорском манастиру Светог Павла¹⁵³, где је Арсеније игуман, значи да је он могао и остати у области Водена као турски вазал, једнако као што се то додатило и са другим српским великашима на територијама које су до 1385. освојили Турци. И под претпоставком да су му имања Богородице Месонисиотисе била главни ослонац економске моћи ова могућност је одржива, пошто у Врању, осим неке колико-толико веће сигурности, Никола Багаш Балдовин није могао више очекивати. Коначно, у повељи из 1385. он захтева од оних који ће касније после њега „господарити, било да су Ромеји или муслимани или Срби”¹⁵⁴ „да поштују његово завештање и монасима владају без неправди и узнемирања”¹⁵⁵, што значи да он тада у Водену још увек влада, и сасвим уобичајено покушава да манастир Богородице Месонисиотисе, када он то више не буде чинио, буде обезбеђен. Нажалост, данас нисмо у стању да докучимо шта се после 1385. године додатило са Николом Багашом Балдовином, те тако остаје и даље отворено питање идентификације са „рабом Божијим Николом ... унуком Балдовина”, који је умро једног 28. марта и свакако сахрањен у цркви Светог Николе у Врању. Резерви коју је у том смислу изразио Г. Суботић¹⁵⁶, иначе најупућенији у личност Николе Багаша Балдовина, и ми се прикључујемо.

На крају, остало нам је питање зашто је господар Иногашта, Врања и Прешева кесар Угљеша својом повељом почетком XV века (до 1402) приложио цркву Светог Николе у Врању манастиру Хиландару¹⁵⁷. Ђ. Сп. Радојићић закључује да је Угљеша „потврдио” цркву Хиландару¹⁵⁸, мада у повељи пише само „дах и прво цркву Светог Николе у Врању”, а и Угљешин разлог

150 Ово се може закључити на основу повеље Константина Дејановића из 1380. којом он Хиландару прилаже села Раков и Лапардинце „у Врању” cf. Ст. Новаковић, op. cit., 457; Р. Михаљчић, Крај српског царства, 174.

151 Наша опрезност да је Свети Никола у Врању заиста био после 1385. хиландарски метох заснива се на податку да је око 1400. кесар Угљеша приложио цркву Хиландару, cf. infra.

152 Ђ. Синдик, op. cit. 186; Г. Суботић, op. cit., 149, 167.

153 Г. Суботић, op. cit., 149, 167.

154 А. П. Каждан, op. cit., 320.

155 Г. Суботић, op. cit., 149.

156 Id., Обнова манастира Светог Павла, 225.

157 Ст. Новаковић, op. cit., 460–461.

158 Ђ. Сп. Радојићић, op. cit., 70.

је сасвим опште природе – „жеља и љубав ка пречистој Богородици нашој Богоматери која је у Гори Атону...”¹⁵⁹ Дипломатичко–палеографска анализа овог документа, колико знамо, још није извршена, али чак и да је он „фалсификат” сачињен у канцеларији Хиландара морамо се посветити разлогима његовог настанка. Неком је око 1400. очигледно било стало да се поред већ постојећа два акта, Душанове повеље, издате на захтев жупана Маљушата и Душанове Опште хиландарске повеље, још једном утврди власништво Хиландара над црквом Светог Николе у Врању.

Измењени услови у животу српске цркве после 1371. и нарочито после 1389. одразили су се и на однос Хиландара према својим метосима у матичној држави коју су добрим делом запосели Турци. Посебно је питање, данас без поузданјег одговора, на који су начин Хиландарци остваривали своја права, и да ли су били у стању то уопште чинити¹⁶⁰. У том смислу, занимљив је случај са властеоском задужбином Светог Ђорђа у Полошком, коју је до 1340. саградио Душанов брат од тетке Јован Драгушин, син бугарског деспота Алтимира и деспотице Марије¹⁶¹, а која је од те године била хиландарски метох по жељи мајке ктитора, јер је овај већ био умро¹⁶². Много касније, 1372–1375, браћа Дејановић су ову цркву поклонили другом светогорском манастиру, руском Светом Пантелејмону¹⁶³. У међувремену, по свему судећи после 1371., а свакако до 1372–1375., у Полошкој је заједно са Михајлом зографом дошао хиландарски јеромонах и духовник Козма који је ту затекао књиге у распадању и том приликом је наручио да се напишу четворојеванђеље, праксапостол, триод и апостол¹⁶⁴. Будући да су ове књиге по намени биле основа богослужења, рекло би се да је црква Светог Ђорђа била прилично запуштена. Труд јеромонаха Козме био је изгледа усамљена иницијатива, недовољна да се и даље остварује хиландарска власт над црквом. Тако су је Дејановићи пренели Светом Пантелејмону, имајући на уму тада посебно јак руски манастир на Светој Гори. Дакле, не би била без основа претпоставка да је црква Светог Николе у Врању до времена кесара Угљеше нешто пострадала и да се Хиландарци у измењеним околностима после доласка Турaka, нарочито после 1389., нису могли њоме бавити, те је можда дошло и до неке обнове и поновног прилагања Хиландару. Уз то, сасвим је јасно да су Хиландарци почетком XV века морали знати да им је црква Светог Николе била метох још од 1343–1345., и излишно је могуће

159 Cf. нашу напомену 157.

160 Судећи по примеру Богородичине цркве у Петрусу жупана Вукослава и његових синова Држмана и Црпа, небрига Хиландараца показује се још за владавине цара Уроша, cf. нашу напомену 57.

161 Ц. Грозданов – Д. Ђорнаков, op. cit., 63–65; Id., Историјски портрети у Полошком (II), Зограф 15, Београд 1984, 85–87.

162 А. Соловјев, одобрани споменици, 122–125. О повељи Л. Славева – В. Мошин, op. cit., 187–189.

163 Ст. Новаковић, op. cit., 514. О повељи и новом датовању овог документа cf. Actes D Saint-Pantéleümōn, 169–172 (С. Ђирковић).

164 Г. Бабић, српски записи у грчком четворојеванђељу бр. 131 из Чикага (САД), ЗЛУ 8, Нови Сад 1972, 367–369; В. Ј. Ђурић, Полошко. Хиландарски метох и Драгушинова гробница, Зборник Народног музеја VIII, Београд MCMLXXV, 331–332, који долазак јеромонаха Козме и Михаила зографа ставља у време „око 1370”, и поуздано закључује да се то морало десити до прилагања Полошког Светом Пантелејмону.

домишење да то није било познато ћесару Угљеши или људима који су се у том тренутку бринули о врањској цркви.

Поводом овог питања, и уопште поводом односа Хиландара према својим метосима који су властеоске задужбине, за наше разматрање необично је важан пример лесновске цркве Светог Арханђела Михаила, цркве коју је подигао 1340–1341. нјмоћнији велможа Душановог доба Јован Оливер¹⁶⁵. Повељом цара Душана и целог српског Сабора из 1347. године манастир Лесново је проглашен за седиште новоосноване Злетовске епископије, и то на месту запустеле Морозвиједске епископије¹⁶⁶. Овај акт је одмах предат Хиландару, пошто је до тада Лесново било хиландарски метох и матично властелинство је морало бити упознато о промени функције манастира Леснова¹⁶⁷. Није нам се сачувала повеља којом се Оливерова задужбина предаје Хиландару, али зато у запису писара Станислава, у Минеју великог војводе Јована Оливера из 1342, читамо да је Оливер цркву „предао ... у Свету Гору Светој Богородици Хиландарској са сваким утврђењем“¹⁶⁸. Нове прилике у овом делу српске државе после Маричке битке и упада Турака довеле су, извесно, до промене црквених прилика на територији Скопске митрополије, под којом је била и Злетовска епископија. Тако су Константина Дејановића 1381. тадашњи скопски митрополит и хиландарски игуман кир Сава са часним иноцима обавестили да је лесновска црква Светог Арханђела „од раније била хиландарска и опет временом како је одступила, и како је и деспотица Оливера деспота на самрти рекла и са синовима Крајком и Русином да је опет та црква Хиландару“¹⁶⁹. Пошто се Константин уверио да је „раније дао Оливер деспот цркву више писану Хиландару, и ево хрисовуља господина ми светога цара Стефана“¹⁷⁰, он је у договору са

165 Г. Томовић оп. cit., 56–57; Id., Повеља манастира Леснова, Историјски часопис XXIV, Београд 1977, 83–98.

166 С. Новаковић, оп. cit., 676–681. О повељи Г. Томовић, Повеља, 86–88 и Л. Славева – В. Мошић, оп. cit., 149–152. За Злетовску епископију ср. М. Јанковић, Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку, Београд 1985, 63–70, 123–131.

167 Ср. нашу напомену 170.

168 ЗИН I, 31, бр. 75. ср. и Г. Томовић, оп. cit., 88.

169 Ст. Новаковић, оп. cit., 454. ср. и Г. Томовић, оп. cit., 90. М. Јанковић, оп. cit., 67–70.

170 Ст. Новаковић, оп. cit., 455, 676 мисли да је реч о повељи цара Душана из 1347. којом се Лесново проглашава за седиште Злетовске епископије, па закључује да је Оливер после 1347. поклонио цркву Хиландару, што, видели смо, не одговара стању. Истина, не зна се коју је повељу имао пред собом Константина Дејановића, али неће бити ова из 1347. пошто се у њој, готово сигурно намерно не каже да је лесновска црква хиландарски метох. Уз гред, ово није учињено због укупне специфичности случаја. С једне стране, 47. члан Душановог Законика изричito каже: „и властелин који се нађе подложивши своју цркву под другу цркву, над том црквом већ да нема власти“, а с друге, у 45. члану стоји: „и властела и други људи, који имају баштинске цркве у својим баштинама, да није властан господин цар, ни патријарх, ни други епископ положити те цркве по Велику цркву...“, што значи под „врховну државну цркву – патријаршију, архиепископију и митрополију, ср. Т. Тарановски, оп. cit., 112. уз то, са проглашењем Леснова за епископију морао се сложити тадашњи охридски архиепископ Никола, пошто је стара и опустела Морозвиједска епископија била под Охридском архиепископијом. Коначно, изузетак је учињен због посебног угледа ктитора Леснова деспота Јована Оливера о коме нарочито сведочи византијски цар Јован Кантакузин: „Оливерово богатство и његова силна моћ међу Трибалдима“ били су такви „да се ни сам краљ (Душан. прим. И. М. Д.) није усуђивао да му се замери“, ср. Византијски извори за историју народа Југославије, VI, Београд, 1986, 409.

мајком „царицом кир– Евдокијом” поклања 15. августа 1381. Хиландару¹⁷¹. По примеру Леснова могло би се, уз сву резерву, претпоставити да је црква Светог Николе у Врању у другој половини XIV столећа из неког разлога променила статус, те је ћесар Угљеша вратио у посед Хиландара. У сваком случају око 1400. године стара црква кнеза Балдовина била је под управом чуvenог српског манастира на Светој Гори, што значи да је трајала пуним својим животом.

171 Г. Томовић, оп. cit., 90; М. Јанковић, оп. cit., 67–70.

L'EGLISE MEDIÉVALE DE ST. NIKOLA À VRANJE

— R é s u m é —

Avec progrès de la science historique et celle de l'histoire et d'art, le but de cette notification est de presenter encore une fois des matériaux conservés de cette église (St. Nikola à Vranje), d'analyser la sucession et de donner des conclusions un peu, différente de D. Sp. Radojičić, l'auteur de la monographie de cette église. Il est bien entendu qu'on a prete l'attention à la charte de Hilandar, numerar 28 sur les tableaux tombales du prince-PoldBvin et de ses parents trouvés dans cette eglise. En analysant le contenu de cette charte et des autres qui se rapportent aux églises seignoriales serbes, on a conclu que l'église de St. Nikola, a été bâtie par le prince Baldovin entre 1322-1331. Ce resultat a un grand importance parce qu'il s'agit d'une des plus vieilles fondations seigneuriales chez les Serbes au Moyen - Age. L'exploration du tableau tombale „esclave du dieu"... le petit fils de Baldovin a inspiré la conclusion que cette personnage peut être égale avec un monseigneur connu de Voden, Nikola Bagaš Boldovin, a condition que ce monseigneur, vassal turc, ait quitté sa région pour mourir et (pour) être enterré auprès de ses ancêtres.

Ivan M. Đorđević

ГОРДАНА ТОМОВИЋ

ВРАЊЕ И ОКОЛИНА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

За историју Врања у средњем веку сачуван је мањи број писаних извора, али је њихов богат садржај и значај рано привукао пажњу истакнутих истраживача, пре свих Стојана Новаковића. О Врању, као о мало којем нашем граду, и о врањској околини писано је много – почев од књига, као што су антропогеографске монографије Јована Хаци-Васиљевића, Јована Трифуноског и Михаила Костића, преко студија о Врању и врањском Поморављу Ст. Новаковића, до чланака о појединим личностима и догађајима из историје Врања – кнезу Балдовину, кесару Угљеши, Николи Скобаљићу, о боју на Трипольу, и до мањих историјско-географских прилога. Готово да нема рада о Врању и врањској околини у средњем веку у којем нису побројани, цитирани и изнова претресени исти подаци из византијских извора, српских повеља, биографија и летописа, из хронике Константина из Острвице, а нејасна или спорна питања решавана су мање или више прихватљивим претпоставкама, без коначних судова.¹ Један исти, већ добро познат круг извора, и обимна литература у којој су коришћени, постављају пред истраживача историје Врања у средњем веку двоструки задатак: да обједини досадашња позитивна научна сазнања и да истражи карике развоја које недостају. Иако изгледа да је познато све што је могло да се пронађе о историји Врања у средњем веку, покушај да се створи целовита слика развоја открива да су у науци остали незапажени неки извори за рану историју Врања, занемарени су понеки детаљи из средњовековне књижевности, а нове могућности, које нису имали старији истраживачи, пружају тур-

1 *J. Хаци-Васиљевић, Јужна стара Србија II. Прешевска област*, Београд 1913; *Ј. Трифуноски, Врањска котлина*. Антропогеографска испитивања, књ. I, Скопје 1962.; књ. II, Скопје 1963; исти, *Горња Пчиња*, Београд 1964, Насеља и порекло становништва, књ. 38/СЕЗ, књ. LXXVII/C. Новаковић, *Ново Брдо и Врањско Поморавље у историји српској XIV и XV века*, Годишњица Николе Чупића 3, Београд 1874; *М. Костић, Врањско-бујановачка котлина*. Врањски гласник IV, Врање, 1968, 183–262. Избор одломака из литературе и мањих чланака сабран је и објављен у зборнику *Врање кроз векове I*, Врање 1993.

ски пописи XV и XVI века. Понирање у познате изворе омогућило је да се уочи другачији смисао у редоследу догађаја и место збивања тачније одреди.

Судећи по многобројним римским остацима у селима око Врања, читаво ово подручје, захваљујући положају на главном балканском путу дуж Моравско-вардарске долине и лежиштима руде, било је у античком периоду добро настањено и са развијеном привредом. Остаци римских насеља у самом Врању, у Доњем Врању, Врањској Бањи, Златокопу, Раковцу, Моштаници, кастела у Великом Трновцу и Дубници, римска гробница у Јелашници, налази новца и великих питоса на више места, сведоче да је врањска област била исто тако развијена као и привредно залеђе познатих муниципалних и колонијалних средишта, као што су Наисус, Скупи и Улпијана.² У Улпијани, названој по Улпију Трајану (98–117) било је, изгледа, седиште управника свих дарданских рудника у сливовима Криве реке, Моравице, Биначке Мораве и Јужне Мораве, где се вадило златоносно сребро, олово, бакар и гвожђе. На деветој карти Европе, која је приложена уз рукопис „Географије” Клаудија Птоломеја (II век) у Горњој Мезији северно од плавнине Орбелос, између Наисуса и Улпијане, са истим топографским знаком какав је поред назива Улпијане убележено је насеље Веланис. Материјални остаци насеља на периферији Врања, поред пута за село Собину, као и многобројни други трагови римских насеља у околини Врања, потврђују исти хронолошки ниво какав је забележен на Птоломејевој карти. Поред овог податка о постојању римског насеља у Врању, остао је незапажен нешто каснији помен утврђења које може да се такође повеже са Врањем. Византијски историчар VI века Прокопије међу тврђавама које су обновљене у Дарданији помиње Веринијану. У то време Јустинијан обнавља Наисус и Улпијану и оснива архиепископски центар Јустинијану Приму, због којег су области јужне Србије добиле централни положај у односу на Панонију и Македонију.³ Сличан просторни смештај Веланиса на Птоломејевој карти, византијске Веринијане у Дарданији и данашњег Врања, као и однос према насељима Наисус (Ниш) и Улпијана (Липљан), поред фонетских законитости развоја топонима, допуштају претпоставку да је реч о истом насељу, за које је већ од краја XI века устаљен облик Врања. Тиме би прошлост градског насеља Врања била померена до VI, односно до II века.

² М. Гарашанин – Д. Гарашанин, *Из археологије врањске области*, Врањски гласник I, Врање 1965, 1–18; М. Јовановић, *Археолошка топографија. Археолошка истраживања у 1964. години. Јужноморавска долина од Лепенице до Врања*, Врањски гласник I, Врање 1965, 217–35; исти, *Археолошка истраживања у 1965. години*, Врањски гласник II, Врање 1966, 313–27; исти, *Један касноантички портрет из Моштанице код Врања*, Врањски гласник III, Врање 1967, 1–11; И. Микулчић – М. Јовановић, *Хеленистички oppidum из Кршевице код Врања*, Врањски гласник IV, Врање 1968, 355–75; М. Јовановић, *Један прилог проучавању античких жижака*, Врањски гласник V, Врање 1969, 17–26; М. Васић, *Антонинијан Регалијана из збирке музеја у Врању*, Врањски гласник VI, Врање 1970, 25–40.

³ А. Цермановић-Кузмановић, *Југословенске земље на Птоломејевој карти*, *Monumenta cartographica Jugoslaviae I*, Античке карте, одабрао и приредио Г. Шкриванић, Београд 1974, 11–30, о месту Веланис, стр. 16; *Византијски извори за историју народа Југославије I*, Београд 1955, 17–72, о Веринијани, стр. 60.

Име Врања у данашњем облику забележено је 1093. год. у делу „Алексијада” византијске принцезе Ане Комнине, а односи се на српско-византијске сукобе. Рашки жупан Вукан, човек „вешт на речи и вешт на делу”, по речима Ане Комнине, победио је код Звечана, на граници Србије и Византијског Царства, војску неискусног Јована Комнина, а потом, прешавши гранични појас, такозвани Зигос на планини Чичавици, продро у околне византијске земље и градове, опустошио и попалио околину Скопља, заузeo Полог и „стигавши до Врања уништи и опустоши све и одвуче отуда много плена па се врати у сопствену земљу”.⁴ Облик имена града – Вранеа, односно Врања, ишао би у прилог претпоставци о античком пореклу места. Колебање у роду: Врања – Врање, јавља се касније, када се под утицајем говорног језика, временом, изгубила именска одредница село у споју Врање село, а придев супстантивиран. Запис Ане Комнине о Врању одаје слику добро настањеног и богатог подручја, које је имало предисторију и политички и стратешки значај.

Освајањима Стефана Немање између 1180. и 1190. године проширене су границе српске државе на рачун Византије на југу и југоистоку. Запажено је у историјској литератури да се Немањина освајања и земљишне тековине у његовој оснивачкој повељи манастира Хиландара бележе другачије него код његових синова и биографа Саве и Стефана. Област Ушка помиње се само једном, у делу Саве Немањића, а према набрајању територија које је Немања „приобрео” требало би је тражити између Лаба, Липљана и Поморавља, што упућује на врањску околину. Наместо Ушке, у Немањиној биографији, коју је написао његов син и наследник краљ Стефан Првовенчани, међу земљишним тековинама Немањиним, између Липљана и Мораве помиње се Врање. Турски пописи XVI века у нахији Врање бележе непознато село Ушине на путу, а ближе је одређено у Иногошту, које припада Врању. Села у Иногошту налазила су се са обе стране Јужне Мораве, северно од Врања, до Грделичке клисуре. Један податак у „Краљевини Србији” Милана Ђ. Милићевића указује да област Ушку из Немањиног времена, као и село Ушине, чије име није сасвим поуздано прочитано, треба тражити у близини чота на Морави који се називао Ушка, а налазио се код Владичиног Хана.⁵ Ушка је, према томе, могла бити мања предеона целина у оквиру врањске области.

По речима Стефана Првовенчаног, Немања је приодоао својој земљи „област нишавску до краја, Липљан и Мораву, и звано Врање, призренску област и оба Полога до краја с међама својим”.⁶ Отада Врање остаје трајно у држави Немањића, али пуни развој достиже у XIV веку. Сачувано је не-

⁴ Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд 1966, 367–94, о Вукановом продору, стр. 386–8.

⁵ М. Благојевић, Преглед историјске географије средњовековне Србије, Зборник Историјског музеја Србије 20, Београд 1983, 45–126, о Немањиним тековинама стр. 69–72; Старе српске биографије, прев. М. Башић, Београд, 1930, стр. 4; А. Стојановски, Врањски кадилук у XVI веку, Врање, 1985, стр. 172 (о селу Ушине); М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија Нови крајеви, Београд, 1884, стр. 277: „По именима села кроз која тече, Врла Река добија разна имена, а улива се у Мораву према Владичину Хану, мало више од чота Ушке”.

⁶ Старе српске биографије, прев. М. Башић, Београд 1930, стр. 44.

колико средњовековних српских повеља које садрже податке о овој области: о организацији власти, локалне управе, о личним и црквеним властелинствима, о насељима и саставу становништва, о закону Врањанима и привредној основи живота уопште.

Почетком XIV века у околини Врања помиње се казнац Мирослав, који је уписан као сведок у једној повељи краља Милутина 1306. године. Дужност казнаца, као дворског службеника, била је брига о приходима и расходима владара, државној благајни и краљевим добрима. Изгледа да је постојао неки спор око утврђивања међа села Собине, јер се за њихову ваљаност наводи да су постојале у време казнаца Мирослава. Такво стање затекао је и тепчија Кузма када је примио Врање на управу. Он је наследио казнаца Мирослава у тој области, а био је задужен, као тепчија, за посебну бригу о земљишним односима, катастру. Уређене су и црквене прилике. У устројству српске црквене организације у области Врања, Славишта, Злетова, Морозвида и у Полозима духовну власт делиће, према краљевој милости, липљански и призренски епископ, како је записано у повељи краља Милутина насликаној на зиду манастира Грачанице 1321. године.⁷

Поред представника добро организоване државне и црквене управе, у Врању се у првој половини XIV века појављује локална властела – породица Балдовина. За верну службу кнезу Балдовину и његовој деци краљ Стефан Дечански издао је повељу за цркву Св. Николе у Врању и њено властелинство. Ова повеља није сачувана. Помиње се у другој, каснијој повељи којом је, на молбу властелина Маљушата, краљ Душан између 1343–45. године потврдио стару повељу и цркву Св. Николе са властелинством приложио Хиландару.⁸

Име кнеза Балдовина указује на његово романско, можда влашко порекло. Ово име било је раширено у Котору у XIII и XIV веку, посебно у породици Драго. Међу угледном властелом, као сведок на уговору краља Душана са Дубровчанима 1333. године, појављује се и казнац Балдовин. Овај уговор је склопљен у Пологу, што није било далеко од Врања. Могуће да је Балдовин, као локални властелин, сменио тепчију Кузму и у Врању био казнац, односно са титулом кнеза вршио службу казнаца. Као ктитор

⁷ Казнац Мирослав уписан је као сведок у повељи краља Стефана Уроша Милутина манастиру Св. Богородице Ратачке од 15. марта 1305/6. године, датирање према коментару у рукопису *Српског дипломата*, који су приредили В. Мошин, С. Ђирковић и Д. Синдик, а чува се у Историјском институту у Београду. Податке о овој повељи, као и о свим другим српским повељама које помињемо у раду, могли смо да користимо из овога рукописа захваљујући помоћи и љубазности Душана Синдика, сарадника Историјског института. С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, стр. 605 (казнац Мирослав), стр. 413–6 (повеља краља Душана за Св. Николу у Врању), стр. 635 (грачаничка повеља). А. Соловјев, *Повеља краља Душана о манастиру Св. Николе у Врању*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор VII, Београд 1927, 107–15; М. Благојевић, *Тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској*, Историјски гласник 1–2, Београд 1976, 7–47; о грачаничкој повељи: М. Павловић, *Грачаничка повеља*, Гласник Скопског научног друштва III, Скопље 1928, 105–141; тумачење одредаба у грачаничкој повељи у вези са разграничењем права липљанске и призренске епископије: М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, стр. 30, 59–60.

⁸ Л. Славева-В. Мошин, *Српски грамоти од Душаново време*, Прилеп 1988, стр. 91–93, са дипломатичком анализом повеље и факсимилом; А. Соловјев, ПКЈФ VII, 107–15.

или приложник, стекао је право да се он и његова породица сахрањују у цркви Св. Николе у Врању. Приликом обнове садашње цркве Св. Николе 1894. године, у припрати испред улаза у наос, пронађене су три надгробне плоче од белог мермера: кнеза Балдовина, која се данас чува у лапидаријуму на Калемегдану, госпође Ане, можда његове супруге, и унука, који је у монаштву назван Никола, док му је световно име непознато. Ни на једној плочи није сачуван датум. Једина плоча која данас постоји, кнеза Балдовина, према заобљеном горњем делу, финој обради плоче, клесању слова и њиховим облицима одговара средини XIV века.⁹

Кнез Балдовин био је угледан властелин и верни слуга краља Стефана Дечанског. Жупан Маљушат морао је бити блиски сродник, ако не и син кнеза Балдовина и отац Балдовиновог унука Николе, будући да је могао слободно располагати властелинством Св. Николе у Врању.

Повезаност ове породице врањске властеле са Светом Гором отпочела је прилагањем цркве Св. Николе у Врању манастиру Хиландару. Овај документ, повеља краља Душана из 1343–5. године, представља опширу верзију ктиторске повеље којој недостаје крај. Манастиру Хиландару се прилаже црква Св. Николе у Врању са селима, виноградима, катуном, ливадама, млиновима и свим правима села, наиме, Г. и Д. Врање, Собина, катун Влаха названих Псодерци и село Псодерац, уљаник (пчелињак) у Јагнедници, воденица у Бањи, четири винограда у Г. Врању, 30 спудова соли на Широком Броду и забел Лестница. Наведена села, изузев Јагнеднице, постоје и данас са истим или незнатно изменењеним именом. Посебно је бриљиво омеђен атар Горњег Врања, од међника до међника граница села обележена је побијеним каменовима. На источној страни село је обухватало простор од Пржара преко потеса Рашка (средњовековна Храшка), преко Циганског рта до реке Мораве. Село Доње Врање на западу је имало међе од ушћа Собиншице, данашње Собинске реке, у Мораву, преко потеса Лојишта и Манастиришта у селу Бунушевце, затим испод Шапранца и преко Врањске реке до Мораве. Само на томе месту, названом Слатина, и код Кушидовог камена додиривали су се атари Горњег и Доњег Врања, јер је између њих постојало Прушче селиште, које је данас ишчезло.

Следеће приложено село уз цркву Св. Николе у Врању било је Собина, данас истоимено село, западно од Врања. Катун Влаха названих Псодерци и село Псодерац, данас су два посебна насеља: село Содерце, западно од Врања, и село Катун, југозападно од њега. За катун и село наводе се, међутим, исте међе, али су људи катуна и села посебно наведени. У 19 кућа у катуну било је 36 Влаха, примићур, старешина, био је Болеслав. Међу Власима помиње се Граја, син Псодера, по коме је катун добио име. Има неколико влашских имена, као што су: Шишат, Дабул, Рајул, Балин и Влад.

⁹ К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњег века*, Зборник Константина Јиречека II, Београд 1962, стр. 147 (о имену Балдовин); Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*, Београд – Ср. Карловци 1929, стр.51 (казнац Балдовин). О надгробним плочама: Ђ. Сп. Радојчић, *Црква Св. Николе у Врању*, Старијар XIII, Београд 1938, 53–70 (даје реконструкцију текста); о плочи кнеза Балдовина: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, стр. 59–60, бр. 39 (са фотографијом и цртежом).

Остали имају српска имена. Село и катун са истим именом и становништвом истог друштвеног положаја, али различите привредне делатности и службе показују на који начин се вршила упоредо са словенизацијом, и као њена последица, промена катуна у село, мобилног насеља у оно везано за сеоски атар, са тачно одређеним границама.¹⁰

Хиландару су додељена и пет пчелара: један у селу Јагнедници, за које се претпоставља да је село Клисурица, источно од Врања; два у селу Церовац, које се налазило на брду Церовац, јужно од Владичиног Хана, и два у селу Бањи. По једна воденица дата је у селу Јагнедници и у селу Бањи, данас Врањска Бања. Људи Горњег Врања наводе се поименично, а било их је 33. Њихова имена показују етничко шаренило становништва овога краја средином XIV века. Највише је било Срба, један се назива Радослав Србин, затим има Грка: Фодор, Горги, Керсак, а један, Кушид, био је Турчин. Међаш камен између села Горњег и Доњег Врања назива се Кушидовим каменом, а његова ливада турчиновом. Влашка имена су: Јан, Певташ, Дејко. Помињу се и две удовице са децом.

Међу житељима Доњег Врања од 34 становника биле су три удовице. Имена су претежно српска, један је Бугарин – Богдан, један Грк – Маноило, а влашког порекла су: Јан Големи, Влад, Михо Мали, Диман и Хинат. Из породице Калуђеровић један члан је живео у Горњем, а други у Доњем Врању. У Горњем Врању био је ковач по имену Прибац, док се у Доњем Врању спомиње као ковач Богдан Калуђеровић. Постојао је и један шавац, кројац, и поп Храна, што значи да је у селу била сеоска црква.

У селу Собини забележено је 15 људи од којих је један био пчелар. Нека земена личе на надимке, као што је Стано Повјесмо, очигледно у вези са обрадом лана, кудеље и вуне, затим Никола Овсиња, Рубипогач.

Повељом су установљена и два законска прописа. Први је закон људијма црквеним Врањанима који су поставили жупан Маљушат и хиландарски игуман Арсеније. Наведене су и одмерене радне обавезе меропаха: у јесен сетва 100 каблова пшенице, а у пролеће 100 каблова овса и проса. Отроци су у јесен и у пролеће морали да сеју по три дана, четврти је био такозвана бедба, или моба. И једни и други су морали да сеју, топе и суше лан, али су меропси још морали и да га прерађују и тако предају. За велике празнике – о Божићу, Ускру и Св. Николи, црквоној слави у Врању, меропси су морали да довозе два товара дрва, а отроци један товар. Одређен је био и закон за Влахе. Они међу њима који су били наименовани за војну службу имали су да дају црвени покровац на Митровдан, остали су обрађивали вуну по поставу на једног човека, а остатак вуне је прерађиван на исполну. И једни и други, и „пешак и коник”, морали су да чувају коње у време када се упуштају паствуви и да прате игумана, носе со и врше друге службе. Од цркве су за рад у винограду добијали хлеб и вино, а за чување и напасање стоке

¹⁰ М. С. Филиповић, *Некада катун Псолерци сада село Содерце код Врања*, Врањски гласник II, Врање 1966, 59–67.

узимали су по ждребе, док је хиландарски игуман имао право на два коња годишње.¹¹

Завршне одредбе повеље од посебне су важности за историју Врања у средњем веку. Краљ Душан ослобађа црквене људе од свих радова, и великих и малих, јер је видео да је црква Св. Николе на крајишту. Зато је изузима од власти кефалије врањанског, севаста и било којег властелина. На крају, додаје четири винограда у Горњем Врању и десет Влаха Псодераца, који су вероватно живели у селу. Посебан прилог који даје краљ од својих личних прихода и поседа представља додељивање 30 спудова соли на Широком броду код Св. Срђа на Бојани, као и забела Лестнице (данас село Горња и Доња Лесница у Пчињи, на десној страни Козјачке реке, југоисточно од Врања).

Иако Врање није било непосредно на граници српске државе, област је била организована као крајиште, погранични, војском заштићени појас државе са утврђеним градом и обезбеђењем путева.¹² Управу у граду у име владара, надлежност над свим грађанским и војним пословима имао је врањански кефалија, док је севаст био задужен за послове земљишних односа, катастра, ван града. Појава ова два службеника управе показује поделу између градског и сеоског подручја, а укрштање путева у међама Горњег и Доњег Врања, такозваног трговског пута и старог пута, занатлије (ковачи, шавац) могуће да су значи постепеног стварања занатлијског и трговачког подграђа под заштитом зидова градске тврђаве Врање, данас познате као Марково кале.¹³

Нешто касније, 1348. године, сада као цар, Душан је доделио својој задужбини, цркви Светих Арханђела код Призрена, цркву Преображења, више Хотуља. То су села Горња и Доња Отуља и село Преображење, на десној страни Јужне Мораве, јужно од Врања. Уз цркву је дао људе, уљаник (пчелињак), земљу и воденицу.¹⁴

У другој половини XIV века не спомиње се више у Врању властела из породице кнеза Балдовина. Крајем XIV века из баштинске области Жеглигова проширио је своју власт на југозападни део Врања господин Константин Дејановић. Он је 1380. године, на молбу српског старца кир Томе Гавале, приложио Хиландару у Врању села Раков, данас Раковац, и Лапардинци

11 О земљорадничким обавезама и закону Врањанима: *M. Благојевић*, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 196–7, 371–4, 377; истиче разлику између радних обавеза меропаха и отрока на властелинству Св. Николе у Врању: за меропхе су биле одмерене обрађеном површином земљишта, а за отroke су одмерене радним временом, стр. 412. О власништвом закону: *M. Благојевић*, „*Закон Светога Симеона и Светога Саве*”, Сава Немањић – Свети Сава, Београд 1979, 129–66.

12 *M. Благојевић*, *Крајишта средњовековне Србије*, Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699, Научни склопови САНУ књ. XLVIII, Одељење историјских наука књ. 12, Београд 1989, 27–46, о историји Врања стр. 33–6.

13 *Д. Максимовић – О. Паламаревић*, *Марково кале код Врања*, Врањски гласник XX, Врање 1987, 141–67, археолошки налази са врањског града: керамика, метални предмети, архитектонски и фортификациони елементи, као и остаци цркве, потичу из времена од XII до XVI века.

14 *Ј. Шафарик*, *Хрисовуља цара Стефана Душана којом оснива манастир Св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену године 1348*, Гласник Друштва србске словесности XV, Београд 1862, 264–316, црква Преображења „у Врани више Хотуља”, стр. 303.

После Косовске битке и погибије краља Марка и господина Константина Дејановића, на Ровинама 1395. године, изгледа да су у налетима и пустошењима Турака страдала и села хиландарског властелинства у Врању. Као самостални владар у тој области појављује се кесар Угљеша. Њему је високу дворску титулу могао да додели једино цар Урош, значи пре 1371. године. Између 1395. и 1400. године кесар Угљеша је као свој дар Хиландару приложио цркву Св. Николе у Врању, са селом Врањем, цркву Св. Никола у Лучанима и село Трновац.¹⁶ Лучане и Трновац су данас села на Биначкој Морави, југозападно од Врања. Други, раније дати поседи се не спомињу, само се у речима кесара да је „дао и приложио колико му је било могућно“ наслућује времена политичке и имовинске несигурности. Сама повеља писана је на пергаменту, оштећена је по ивици са десне стране, нема потпис, датум ни печат, а писана је писмом које одговара средини XV века. Није познато када и на који начин је кесар Угљеша постао турски вазал и изгубио своју земљу. То се свакако догодило између времена издавања повеље Хиландару и битке код Грачанице 1402. године у којој је кесар Угљеша, по речима хроничара, имао значајну улогу. Сведочанства о овом догађају забележена су у биографији деспота Стефана од Константина Филозофа, у српским летописима и код Мавра Орбина.¹⁷

Место сукоба Константин назива грачаничким пределима, а Орбин Триполи, односно, српски летописи, Триполье. Ток догађаја оправдава оба податка. Деспот Стефан са братом Вуком стигао је на Косово. Ту је сазнао да има много Турака и да су се поделили: једним делом је заповедао Ђурађ Бранковић, а другим остали турски заповедници. Стога је и он поделио своју војску и оне војнике које му је мајка послала у помоћ. Већину је дао брату Вуку, а сам „изиђе као на неки предео звани грачанички“. Победа деспотова над Турцима извојевана је пре стратегијом него храброшћу, наиме, деспоту је помогао српски властелин, вазал и савезник Турака, којег Орбин назива Угљешица а Константин Филозоф кесар Угљеша. По наговору кесара, Турци су се на први српски налет дали у бекство. Деспот се

16 Исто, стр. 460–1.

17 *Старе српске биографије XV и XVI века*, прев. Л. Мирковић, Београд 1936, 41–125, стр. 79–80, 94, 103 (о кесару Угљеши); Р. Ј. Šafařík, Památky dřevního písemnictví Jihoslovanů, Praze 1873, 51–89 (кратки српски летописи, стр. 75); М. Орбид, Краљевство Словена, Београд 1968, стр. 105 и 332–3 (коментари С. Ђирковића). Поставља се питање колико је оправдано повезивање кесара Угљеше са породицом севастократора Влатка из Пеаче, иако је то у историјској литератури широко прихваћено: Р. Михаљчић, Крај Српског Царства, Београд 1989, 86–9; исти, Цар и краљ: неуспешно савладарство, Историја српског народа I, Београд 1981, 583–92, на стр. 584: „У оквиру Влаткове области, не зна се како и када, нашле су се жупе Врање и Иногаште“. Такав се закључак доноси посредно, повезивањем породице севастократора Влатка из Пеаче са кесаром Угљешом, господарем Врања, Иногашта и Прешева почетком XV века. Сумњу у овакве закључке побуђују две чинијенице: син севастократора Влатка, насликан у Пеачи између 1365–1371. године, је дете између 7 и 10 година. Мало је вероватно да би готово истовремено отац од цара добио титулу севастократора, а његов малолетни син титулу кесара. Други важан податак јесте изричито сведочење извора да је отачаска земља кесара Угљеше била врањска област, а севастократора Влатка Славиште (С. Новаковић, Законски споменици српских држава средњег века, Београд 1912, стр. 435–6).

потом вратио пут Трипола, где је његов брат претрпео страшан пораз од нећака Ђурђа. У ствари, била су два сукоба, две српске и турске војске, на два различита места. Зато су остали без резултата сви напори истраживача да се код Грачанице пронађе неко место које подсећа на Триполье. Чини се да је при том превиђена подударност са местом где се пола века касније одиграо сукоб Николе Скобаљића са Турцима, чија је јуначка борба и страшна смрт оставила трага у народном предању и топонимији. На основу података из дубровачких извора, Михаило Динић је показао да су се поток и планина Трепања, које помиње Константин Михаиловић из Острвице, налазили код села Свирци, где је на картама с краја XIX века забележена Ђафа Тропојс. Исти етимолошки однос среће се код дечанског села Требопоље у Алтину, које се данас назива Тропоја. Зато сматрамо да је пораз Вука Лазаревића код Трипольа био на истом месту где је у борби против Турака скончао и Никола Скобаљић, на планини Трепањи, код Новог Брда.¹⁸

По речима Константина Филозофа, кесар Угљеша је ускоро после грачничке битке пришао деспоту, примио своју отачаску земљу Врању, Ино-гаште и Прешево, и задржао је. Отада је кесар Угљеша верно пратио деспота у добру и у злу. Почетком XV века избили су жестоки сукоби између Лазаревића и Бранковића, да би их убрзо супротни интереси увукли у борбу око врховне власти у Османском Царству између султана Сулејмана и принца Мусе. После пораза Мусине војске на Златном рогу код Цариграда, 15. јуна 1410. године, деспота Стефана са пратњом примио је цар Манојло II и потврдио му деспотско достојанство. У повратку, на пучини, бура је одвојила лађе на којима су били деспот и кесар Угљеша. Провиђенем су се поново састали и били срдечно примљени код влашког војводе Мирче. Он их је и спровео кроз своју земљу, а то је било у лето 1410. године. Следеће године, када је принц Муса коначно постао султан, својом политиком окренуо је све против себе, и доскорашње савезнике и своје турске поданике. На страну деспота прешли су турски крајишници Јигит-паша и Јусуф, поглавар Константинове земље, који, по речима Константина Филозофа, „беђу држали градове и земље близу деспота”. Почетком 1412. године, у зиму, султан Муса је преко Софије и планине Чемерник, у усиљеном маршу, без одмора, стигао до Врања, „где кесар имађаше пребивалиште”. Замало је заробио кесара Угљешу, а онда, опленивши све, кренуо је на Ново Брдо. Ту је, међутим, наишао на чврст отпор и, по речима хроничара, „много замисливши, ништа не успе”¹⁹.

¹⁸ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1962, 62–64 (о убијању Трепање); Константин Михаиловић из Острвице, *Јаничарове успомене или Турска хроника*, прев. Ђ. Живановић, Београд 1966, 131–2 (о Николи Скобаљићу). О дечанском селу Требопоље, данас Тропоја: Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, Историјски часопис IV, Београд 1953, 173–226.

¹⁹ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, Старе српске биографије XV и XVII века, прев. Л. Мирковић, Београд 1936, стр. 80, 91–4, о походу принца Мусе: стр. 100–1, 103.

Не зна се где је и када преминуо кесар Угљеша. Не помиње се у изворима после 1412. године, а гроб његовог малог сина, који је умро као дете, налази се у манастиру Љубостињи. Могуће да је супруга кесарова била блиска књегињи Милици. Љубостињски људи помињу се код разграничења села Ливоча и Пасјана на Косову, па се може претпоставити да је ту било поседа овог манастира, чија се повеља нија сачувала.²⁰

У књизи дужника дубровачког трговца Михаила Лукаревића из Новог Брда, која је настала 1436–1441. године, забележени су и неки људи и насеља у Врању. Помињу се: Никола Ђурђевић из Бреснице, Мартин и његов брат Брајко Хондић из Дубнице, Станиша Соколичић из Псодераца, Брајко Дојковић из Клиновца, Раша Владуловић, Милош Богосалић, Ненад Димитровић из Честелина, Никола Нинац из Божињевца, Никола Алдиновић из Балиновца и Бранко Бранисалић из Катуна.²¹

Друге године по паду Цариграда, средином јула 1454, султан Мехмед II продро је у Србију. Турска војска је на све стране палила, пљачкала, сејала пустош и смрт. Властела српска на југу, прва на удару, сакупила је две војске, једну на Ситници, а другу на Кислини у Дубочици, којом је заповедао Никола Скобаљић. Први сукоби били су успешни за Србе, па су летописци забележили да је Скобаљић победио Турке код Бање 29. септембра 1454. године. Други сукоб био је кобан за Николу Скобаљића. У једној турској пописној књизи из исте године помињу се људи из села Петрилаш који су добили имање зато што су помогли да се ухвати Скобаљић. И народ је створио предање како је Скобаљић страдао због издаје. По речима Константина Михаловића из Острвице, дуго се причало „како се мало људи борило против велике силе и да би цар био до ногу потучен да су се били сви заједно састали. А овако су једни поражени, други су потучени, а остали су се разбежали а само је господин Никола Скобаљић са својим стрицем на колаш набијен. А то се забило код једне планине коју називају Трепања”. Одатле је цар кренуо да опседа Ново Брдо, чији је пад представљао и крај српске самосталности у врањском крају. Место пораза и

20 О надгробној плочи Стефана, сина кесара Угљеше: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких написа на Балкану*, Београд 1974, 93–4, бр. 86. Љубостињски људи, Зјеваје и Берош, били су стариници који су, поред других, заједно са челником Вуком по налогу кнегиње Милице, тада монахиње, утесали међе села Ливоча на Биначкој Морави. Монахиња Евгенија са синовима Стефаном и Вуком између 1394–1402. године овом повељом доделила је село Ливочу пиргу Св. Василија на Светој Гори (С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 489–90). У радовима историчара старе српске књижевности среће се подatak, који је ушао и у *Историју српског народа II*, Београд 1982, стр. 331 (Д. Богдановић), да је последње дане свога живота Константин Филозоф провео у Врању код кесара Угљеше (М. Кашанић, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975, стр. 395 – са старијом литературом). За то, међутим, нема научног оправдања. Спис Константина Филозофа завршава се акrostихом, такозваним крајегранесијем, које гласи: „Страно странствовая странсије плачем“. С правом је упозорио Ђорђе Сп. Радојчић да се не може прихватити претпоставка бугарског историчара Јурдана Трифонова о повлачењу Константина на поседе кесара Угљеше у Врању. То „странствије“, туђа земља, у којој је Константин написао наше најбоље историјско дело средњег века, највероватније је била Угарска, неко од добра деспота Ђурђа (Ђ. Сп. Радојчић, *Заврши акrostих код Константина Филозофа „преводника“ и „учитеља србског“*, Творци и дела старе српске књижевности, Титоград 1963, 239–45).

21 М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, Београд 1957.

погибије Николе Скобаљића успео је да тачно одреди Михаило Динић на основу података из књиге дужника Дубровчанина Михаила Лукаревића. Трепана је ту уписана као мала област, односно планина, где су се налазила села Свирци и Милетинци, 15 км североисточно од Новог Брда, на јужним падинама планине Голак. Ту је и Трепањски поток или Трпања.²²

На основу помена Врања као насеља и као територијалне целине у којој се у различитим временским периодима помиње већи број села, а нарочито на основу турског пописа војника с краја XV века и детаљних пописа становништва нахије Врање у XVI веку, може се пратити развој градског центра и сагледати опсег врањске области. Први забележени урбани нуклеус видимо у II веку на Птолемејевој карти – Веланис – изједначен топографским знаком са Улпијаном. Насеље је страдало, као и многа друга, у варварским разарањима током сеобе народа, а могло је бити обновљено у VI веку на истом месту, са нешто измененим именом тврђаве – Вериниана – како је забележио Прокопије. Када Ана Комнина 1093. године помиње Врање, изгледа да је реч о граду а не о области. Крајем XI и почетком XII века предео на Пчињи где је испоснички живот окончао пустиножитељ и потоњи светац Прохор, забележен је у житију Јоакима Осоговског као „врањанске пустиње”. Укључењем у српску државу, област Врања постаје добро организовано гранично подручје, такозвано крајиште, са представницима црквене и државне управе, и јаким влашким и војничким елементима.²³

Почетком XV века, поред Врања, као баштинске земље кесара Угљеше, помињу се Инゴште и Прешево. Сва ова три географска назива данас су нестале, а њихова територија обједињена је називом Врањско Поморавље. После објављивања турских пописа нахије и кадилука Врање, коначно су разрешена више пута расправљана спорна питања где су се простиrale обнављене области. Византијски, српски и дубровачки извори помињу област Врања која је, судећи по насељима која се у њој помињу, била доста пространа: између данашњег Крајишта на граници са Бугарском и косовских области Липљана, Топонице и Мораве. На југу је врањска област обухватала поречје горњег тока Пчиње и Козјачке реке. Јужно од Бујановца, у току реке Моравице, помиње се у XV веку област Прешево око истоименог насеља, али већ почетком XVI века ово име готово да је нестало. Турски попис главарине за Румелију из 1491. године бележи у области Врања са Прешевом 5844 кућа са 466 удовичких домаћинстава. Тај број кућа обухватао је и Ингоште, чији су простирање и опсег постали познати тек по објављивању турских пописа XVI века. Према селима убележеним 1519, 1528. и 1570. године територија Ингошта почињала је непосредно од самог Врања, јер је село Храпшка (Рашка, источно предграђе Врања), било већ у Ино-

22 Детаљно о овим сукобима: *М. Златановић, Битке Николе Скобаљића 1454. године*, Врањски гласник XXII, Врање 1989, 137–41. Другачије мишљење, на основу турских извора, износи: *А. Стојановски, Врањски кадилук у XVI веку*, Врање 1985, стр. 11–4. Константин Михаиловић из Острвице, *Јаничарове успомене или Турска хроника*, прев. *Ђ. Живановић*, Београд 1966, стр. 131–2 (о погибији Николе Скобаљића). *М. Динић, За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1962, стр. 62–4.

23 А. Стојановски, *Попис војника с краја XV века*, Врањски гласник XXII, Врање 1989, 143–279; Ј. Иванов, *Български старини из Македония*, София 1970, 404–5 (Житије Јоакима Осоговског).

гошту, а иногошкa села простирала су се ка североистоку са обе стране Јужне Мораве, до Грделичке клисуре. Број кућа у целом врањском кадилуку у XVI веку показује да је област Врања са Прешевом тада била издељена на Иногоште, Пчињу, Моравицу и Мораву.²⁴

Посебна област Врања није постојала, судећи по селима за која је у пописима наведено да припадају Врању, а била су расута по свим областима, понеко у Морави, нека у Пчињи или Иногошту. Мањи број села и мезри, запустелих насеља око Врања, која нису чинила повезану целину, представљали су остатак првобитне јединствене врањске области. Њен јужни део, између десне стране реке Јужне Мораве и реке Пчиње, по свој прилици по обновљеном култу Прохора Пчињског, назван је Пчиња. Села која се помињу у Врању у XIV и XV веку била су издељена на четири предеоне целине: Балиновац, Храшка, Сухи Дол и Бања припали су Иногошту; Хотуља, Лесница и Клиновац Пчињи; Собина, Катун, Бунушевци, Лапардинце и Божињевци су уписаны у Моравици, а Псодерци, Честелин, Трновац и Раковац у Морави. Овој последњој области припадали су и село Прешево и Норча, који се помињу међу прилозима цркве у Архиљевици, задужбини Дејановића. И поред грешака при бележењу села, било да је реч о имену или о припадности одређеној области, очигледне су крупне територијалне промене. Горњи ток Јужне Мораве поделио је стару врањску област на предео Пчињу, са десне, и предео Мораву, са леве стране реке.²⁵ Честе су писарске грешке при одређивању села у Морави и Моравици. Сличност назива река и области изазивала је забуну код писара који није познавао ни терен ни језик. Зато су измешана села Моравице и Мораве, од села Миратовце и Бугариње, на југу, низ ток Моравице до састава са Биначком Моравом, затим на левој страни Јужне Мораве, све до Врања, укључујући села Содерце, Честелин и Стропско. Граница између области Иногошта и Пчиње полазила је од Врања ка југоистоку: у Иногошту су била села Топлац, Каталенац, Изамно, Провонек и Црни Врх, а у Пчињи Ђуковац, Лева Река, Средњи Дел, Црвени Град, Стари Глог и Бабина Пољана. Пчињу је од Моравице одвајала линија која је од манастира Прохор Пчињски ишла на север до обале Јужне Мораве. У Пчињи су била села Старац, Куштица, Трејак, Јастребац, Љубичино, Кршевица, Ристовац и Црни Луг. Границе између Пчиње и Иногошта и Пчиње и Моравице биле би приближне границе средњовековне области Врања на десној страни Јужне Мораве према Иногошту и Прешеву. Врањска област на југозападној страни захватала је и села Божињевац на Моравици и села Лучане, Трновац и Раковац између

24 У неколико врањских села уписаны су соколари последњих деценија XV века: Регистър за доганджите в Румелия, за задължени ята и земевладението им от началото на последната четвърт на XV в., Турски извори за българската история, XV–XVI, ред. Б. Цветкова – В. Мутафчиева, София 1964, стр. 175. У нахији Врана уписана су села: Лагатовичи, Кошиче, Дупниче, Врбиче, Бабнос и Барбарошиче, укупно 18 кућа соколара са дохотком од 808 акчи. Попис главарине за Румелију објављен је код: N. Todorov – A. Velkov, *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe–début du XVIe s.)*, Sofia, 1988. Уписаны је главарина, джизја, за невернике вилајета Ивраније, укључујући Прешево и соколаре за годину 1491, стр. 234. A. Stojanovski, *Vranjski kadiluk u XVI veku*, Vranje 1985. (са приложеном картом насеља); *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер за кустендилскиот санџак од 1570. година*, том V, книга IV, превод, редакција и коментар: A. Стојановски, Скопје 1985.

25 О селима у Морави: M. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1962, стр. 35, у Врању, стр. 36.

Биначке и Јужне Мораве. Села између Моравице и Биначке Мораве и у долини Моравице, укључујући Прешево, Норчу, Трнаву и Миратовце на југу, припадала су области Прешево, која задржава име до краја XV века. Али већ од почетка XVI века овај предео се бележи двојако: као Морава и као Моравица, а измешана села протежу се и десном и левом страном Јужне Мораве, до самог Врања. На западу је граница између новобрдске и врањске казе била између села Муховац, у Врању, и села Зарбинци, у Новом Брду. Насеља која се у турским пописима XVI века наводе у Врању расута су по читавој територији врањског кадилука, на пример: село Берчевце је било у Моравици, Буштрање, Свети Атанас и Тибужда у Пчињи, Сува Морава у Иногошту.

Разбијање стarih српских предеоних целина, нове административне поделе и нови називи били су у служби трајне турске политике организовања, спровођења и учвршћивања власти. Велики значај Турци су дали врањској тврђави као војном центру, и управном седишту у самом Врању, по којима се цео кадилук именује. Тако се кроз историју поновио узајамни утицај градског центра и околине који се у случају Врања може пратити од римског периода. Треба, међутим, нагласити, када је реч о средњем веку, да се Врање ни у једном сачуваном извору не назива жупом, премда је познат један жупан у њему – Маљушат. Исти је случај са Прешевом и Иногоштем, иако је у литератури раширено мишљење да су ове три области биле жупе.²⁶ Основа развоја Врања и врањске области у средњем веку били су, као и у ранијим епохама, па и у турском периоду, рудно богатство и јака војна организација становништва где је влашки елеменат, претежно словенизиран, преовлађивао. Као управни, војни и привредни центар, Врање је вршило снажан утицај на околину. Зависност области од главног насеља најбоље се огледа у истом имену за оба. Узајамни утицај између утврђеног града Врања, сеоског истоименог насеља, које прераста у данашњи град Врање, и врањске области, касније нахије и кадилука Врање, и усмереност једнога ка другоме, били су кључни покретач складног развоја и насеља и целе области.

26 *J. Трифуноски, Средњевековна жупа Иногошта*, Годишен зборник 7, Скопје 1954, 31–40; *Т. Вукановић, Средњевековна жупа Врање*, Врањски гласник I, Врање 1965, 113–5. На уврежено гледиште да је цела врањска област била жупа утицаје су и климатске одлике врањске котлине, са благим зимама и мало снега, али то важи само за ужи део области уз J. Мораву. *M. Костић, Врањско–бујановачка котлина*, Врањски гласник IV, Врање 1968, 183–262. У српским средњевековним законским споменицима јасно се одвајају сеоска насеља у жупи од катуна. На примеру властелинства Св. Николе у Врању, претпостављени жупски део Врања завршавао би се на граници катуна Псодераца, неколико километара западно од града Врања.

VRANJE ES SES ENVIRONS AU MOYEN AGE

— R é s u m é —

On a plus de livres de l'histoire de Vranje et de ses environs que de certaines, grandes villes, surtout dans la période du Moyen – âge. Il semble qu'on a tout dit de l'histoire de Vranje, mais en voulant faire une présentation détaillée de son développement nous voyons que les faits de sa première histoire ont été négligés, les traces dans la littérature, d'autant plus que les recensements turs donnent des nouvelles possibilités pour une explication historique et géographique.

Les nombreuses traces archéologiques de l'époque romaine et de la période prébyzantine, font remarquer que Vranje avec sa position d'une ville de frontière entre les provinces, grâce aux richesses de minerai et celle de communication à travers la vallée de la Morava et du Vardar était une région très peuplée. On croit que la première agglomération urbaine est marquée au IIe siècle sur neuvième carte de l'Europe de Klaudio Ptolomej comme une agglomération de même importance que Ulpijana, sous le nom de Velanac. On n'a pas cité la fortification à la Dardinija sous le nom Veriniana qui a été noté par l'historien byzantin du 6e siècle Prokuplje parmi celles qui étaient reconstruites par Justinian. Il semble que Ana Komnina en 1093. mentionne Vranje sous son nom d'aujourd'hui comme une ville pas comme une région. A la fin de IIe et au début du XIIe la contrée de Pčinja ou vécut et mourut Prohor Pčinjski est citée comme „Les déserts de Vranje". Avec les conquêtes de Stefan Nemanja entre 1180–1190 la région de Vranje reste définitivement dans l'Etat de Nemanja et son développement atteint son comble au XIVe siècle.

Les chartes serbes contiennent les faits importants de la ville et de la région: on cite les représentants d'administration locale et ceux de l'Etat: kaznac, tepsija, prince, propriétés, personnelles et celles de l'Eglise (propriété de St. Nikola à Vranje, propriété de Hilandar, de St. Arhandel à Prizren, celle de prince Baldovin, du joupan Maljušat), de la structure des habitants et des agglomérations, du loi pour les Vranjanji et la loi qui se portait seulement aux Vlah de Psoderce ainsi que de l'économie et de la vie. Après la bataille de Kosovo et la chute des Dejanović qui a été dans les années de 1380 il a été étendu sa domination au sud – est de la région de Vranje comme un souverain autonome est le Kessar Ugleša. Entre 1395–1400 il a affirmé l'église de St. Nikola à Vranje et attaché à Lučani l'église de St. Nikola et le village Trnovac.

Après comme vassal turc il a un rôle important dans la bataille près de Gračanica 1402. Il a aidé le despote Stefan dans cette bataille contre les Turcs, alors qu'en celle de Tripolje frère du despote Vuk a été battu durment par Đurđe Branković.

On croit que Tripolje est le même endroit où, demi siècle après aura lieu la bataille de Nikola Skobaljić contre les Turcs; cela est affirmé d'après une relation onomastique parmi Tripolje, Trepanja et Tropolje. Très vite après cette bataille Cesar a rejoint le despote et ces provinces de Vranje, Inogošte inclusant, comme on croit, aussi la région de Uška, datant de la période de Nemanja, et Preševo. De ce temps – la Ugleša était un seigneur renommé dans la cour du despote, fidèle dans le mal et le bien. On le mentionne dernièrement en 1412. quand le prince Musa a pillé Vranje en se dirigeant à Novo Brdo. Les études byzantines, turcs et de Dubrovnik, parlent des agglomérations dans la région de Vranje qui était assez vaste: entre Krajiste d'aujourd'hui à la frontière de la Bulgarie et des régions de Kosovo, de Lipljan, Toponica et de la Morava. A la fin du 15e siècle sous la domination turque, comme, les parties de la région de Vranje on mentionné Preševo et Inogošte, pour qu'en XVIe la région de Vranje, c'est-à-dire le cadi soit divisé sur Inogošte, Pčinja, Moravica et Morava.

Gordana Tomović

ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

ЈОВАН ХАЦИ-ВАСИЉЕВИЋ, ИСТОРИЧАР СРБА У ТУРСКОЈ

I

Има у српској историјској књижевности и историографији имена свог времено запажених и, свакако, знаменитих људи који су водили стручну и научну мисао, или представљали шире ангажовану друштвену свест, и свест, свога времена и своје средине а који су, међутим, данас или већ дуже време остали запостављени, обезвређени или чак заборављени. Са разлогом или без њега, из начелних или псеудоначелних основа, у сваком случају из разних побуда и мотива, оваква имена – крупне личности наше интелектуалне и друштвене историје – остала су без „употребне вредности”, под неком врстом моралне прохибиције, а њихова дела, безмало, игнорисана до проскрибованости и, у сваком случају, до несвесне или недовољно свесне, индолентне или намерне нетрпљивости, отуђења и забране. Један од таквих био је и Јован Хаци-Васиљевић, човек вишеструког образовања, необичне животне и друштвене ангажованости, писац бројних књига и низа мањих радова од *несумњивог* изворног и документарног значаја и вредности. Завичајно Врањанац, рођен у последње време турске управе у крајевима *северне Старе Србије* до 1878. године, један од првих интелектуалаца и доктора наука из новоослобођених крајева после 1878. године (и иначе ретких у Србији тога доба), Јован Хаци-Васиљевић био је један од тројице – четворице својих земљака – савременика – Боре Станковића, Ристе Николића, Милана Влајинца – који су свој родни крај увели у књижевни, културни и научни живот Србије и, својим делом, мишљу и резултатима (постигнућима) – извесно је – обогатили и проширили фондове њене културно-цивилизацијске баштине. Већ сама ова квалификација дела Јована Хаци-Васиљевића, која је моје научно уверење већ више деценија, довољна је да га стави у ред великих људи културе и науке Србије, великих проучавалаца прошлости историјске Старе Србије и *врсног историчара* српског народа под турском влашћу до 1878. и до 1912. године. Још за студија у

Београду био је запажен од својих професора као предузимљив и успешан студент на Историјско-Филолошком одсеку Велике Школе. Такође, био је и доктор филозофије Бечког Универзитета са положеним ригорозијумом. Научна је потреба, стoga, да се он и његово дело прикажу – за ову прилику укратко – и са становишта историјске науке. Има неколико особености и одлика у Хаци– Васиљевићевим пословима на проучавању историјске прошлости српског народа које одмах падају у очи, од којих износимо неколико основних.

Иако чиновник у дипломатско–конзуларној служби Краљевине Србије, он је, као *историчар по струци*, у почетку своје каријере био првенствено проучавалац свог завичаја Врања и његовог ширег гравитационог подручја Врањ(ан)ске области и суседних крајева. У року од неколико година само у *Годишњици Николе Чупића*, до данас једном од најбољих историјских часописа, објавио је четири веома занимљива рада, од којих је најзначајнији: „*Ка историји града Врања и његове околине*“ (1896, 265–338). Ова запажена студија представљала је не само покушај да се да преглед прошлости овог града већ и први рад – колико се сећамо – монографске обраде једног важног управног и политичког центра и његовог географског и привредног подручја – Врањског Поморавља. Тада нови жанр историјског писања, који је код нас увео и нарочито неговао Стојан Новаковић, имао је у Јовану Хаци–Васиљевићу доследног настављача чији је принос српској историографији био у томе што је у приказивање историјске прошлости Врања унео и одсек *његове новије и савремене историје* – што код Новаковића обично није био случај. То је прва Хаци–Васиљевићева особина као историчара.

Уопште узев, више као историчар а мање као културни радник и писац, Јован Хаци–Васиљевић, са посебним интересовањем и успешно, радио је на проблемима савремених друштвених, политичких и културних појава, дакле на савременој историји и у томе домену, неко време, био једини историчар по струци. Ово треба нагласити утолико пре што је он тематику из збивања савремене историје узимао са репертоара текућих животних проблема, који су се односили на српски народ под турском управом или су се умногоме тицали и њега, и за то, мањом, користио је прворазредну архивску службену грађу, најчешће из регистратура најважнијих установа српске државне управе. То хотимично бављење горућим питањима из непосредног живота и историје Срба у Отоманском царству друга је особина Јована Хаци–Васиљевића као историчара.

У овом погледу Хаци–Васиљевићево улажење у проблематику проучавања савремених збивања представљало је не само још једну особину његовог рада као историчара већ и интелектуални и морални квалитет високог ранга и велике научно–стручне одговорности.

Његова студија о Призренској Лиги–Арнаутској Конги до данас је непревазиђени рад наше историографије о овом крупном догађају арбанашке прошлости, који је оставило тако дубок траг (до данас) на историју Срба у Метохији и на Косову. Такође и његове студије о догађајима у Старој Србији из 1878/79. године, на неослобођеним територијама: „*Устанак Срба у Кумановској и Паланачкој кази у 1878. години*“ и „*Покрет Срба и Бугара у Турској после Српско–турских ратова 1876–1878. године*“ – објав-

љене у *Братству* 11, 12–13, – и сада важе као једине за овај период историје Срба под турском влашћу до и после 1878. године. Али то је – гледано из историјске ретроспективе – оно што је Јована Хаци–Васиљевића квалифицвало као савесног проучаваоца животне проблематике свога народа, везујући тиме његову прошлост са његовом савременошћу, као јединствени, генетички повезани циклус. Тиме је, у великој мери, историји Отоманских Срба – у оној проблематици коју је проучавао – дао карактеристике живог историјског процеса. Он савремену историју Срба није проучавао кабинетски, статички, као нешто што је завршено, већ пре као друштвено–политичку појаву која је стално у покрету и променама, која је имала своје извориште у традицијама средњег века, односно српске средњовековне државе, а налазила своју будућност, свој циљ, у ослобођењу од турске власти и васпостави (обнови) своје националне државе. Та Хаци–Васиљевићева спремност да улази у приказивање и тумачење и савремених историјских збивања, приказује га као историчара модерних схватања чији су резултати утолико драгоцености, што данашњој историјској науци служе не само као својевремено гледиште једног историчара, и као сигурна и солидна историјска документација, већ, у неким случајевима, и као њихови једини историјски извори. Хаци–Васиљевићево коришћење и навођење извора увек је било на нивоу захтева историјског критичког метода и обазриве научничке акрибије. Управо са овог становишта коректног коришћења историјских извора, без сумње је још Српска Краљевска академија, до 1910. године, штампала у свом чувеном *Споменику*, у три мања, Хаци–Васиљевићеве књижевно–историјске текстове (први пут 1898. године, СПОМЕНИК XXXI), што је представљало посебну част и признање за њиховог писца.

II

Јован Хаци–Васиљевић јавља се у српској науци и као вишеструки истраживач његове прошлости и садашњости, и то са великим успехом. Никола Радојчић, једна од најумнијих глава српске историографије, запазио је и истакао *две особености* Јована Хаци–Васиљевића као историчара. Прво да су му „књижевни и научни радови претежно историјске, географске и етнографске садржине“ и да Јован Хаци–Васиљевић „у њима увек држи на уму да су намењени националном, највише политичком просвећивању“. У овом лепом запажању погођена је суштина Хаци–Васиљевићевог писања, уз (нашу) ограду – у другој Радојчићевој констатацији – да Јован Хаци–Васиљевић као историчар (Радојчић за њега изричito пише „историчар“) није био и политички дидактичар са просветитељском мишљу у дому истраживања српске националне историје, већ, напротив, да је национално–политички призвук његовог писања био пре *примена* строгог историјског метода једног историчара–стручњака на изучавању новије и савремене историје Срба која се сва, тада, одвијала у духу и карактеру великих политичких превирања у Србији и национално–ослободилачких активности међу Србима под Турском и Аустро–Угарском. Отуда и *привид* (призвук) да се радило о утилитарној и прагматичној национално–политичкој и

просветитељској страни Хаци-Васиљевићевог проучавања и писања. У својим проучавањима савремених забивања и догађаја он није проблематику свога времена потчињавао политичким или национално–политичким потребама своје средине. Напротив, држећи се строгог метода научне објективности и одлучно не патриотског утилитаризма, текуће национално–политичке проблеме сагледавао је у њиховој каузалној вези узрока и последица, завршених културно–историјских процеса и новонасталих друштвено–историјских дилема и перспектива у решавању затечених проблема и противуречности, као последица вековне турске власти и отоманизације хришћанске раје уопште на Балканском полуострву а посебно Срба у Старој Србији и Македонији, при чemu су савремене историјске појаве – бар једним делом – биле наставак претходног развитка и, при томе, такође увек модификоване новим околностима укупног друштвено–историјског, односно политичког стања заинтересованих чинилаца. У време почетног рада Јована Хаци-Васиљевића – снажни чиниоци који су непосредно утицали на развој, не само локалних већ и укупних прилика из историје Срба у Старој Србији и Македонији, били су: турска управа са својим законодавним и државним установама, фанаријотска црквена организација са својом хијерархијом, бугарска егзархија са својим претензијама за денационализацијом Срба и асимилацијом суседних српских области, арбанашки зулуми као својеврсни феномен анархичних прилика у периоду дезорганизације турског царства после 1878. године, најзад, Краљевина Србија као матична земља српског народа са својом државном и националном политиком ослобођења Срба у Турској. Европски фактор, политика великих сила, деловала је више непосредно на историју Срба под турском влашћу, углавном политичко–дипломатском политиком *status quo* у Турској у оквиру проблема Источног питања, али и потискивања ослободилачких тежњи и акција Срба на ослобођењу од турске власти, при томе уз фаворизовање политичких интереса суседних Бугара и Арбанаса у Македонији и Старој Србији. Међутим, оно што је био велики истраживачки резултат Јована Хаци-Васиљевића у овом домену то је да је Србе у Старој Србији и Македонији, као отоманске поданике, увек узимао као главни субјект њихове сопствене текуће стваралачке историје и као увек присутне покретаче сопствених историјских проблема и потреба, независно од концепције и практичних мера српских влада у спољној и националној политици Краљевине Србије.

Јован Хаци-Васиљевић је тачно запазио, и истакао, да је егзистенцијална збиља историје Срба у Турској, њихови текући проблеми, држала у сталном континуитету дипломатску ангажованост слободне Српске државе у њеним односима са Турском.

III

Јована Хаци-Васиљевића у његовом јавном иступању и животној каријери пратио је „његов усуд” који му, у овоме, није био много наклоњен. Иако у пословима марљив и приљежан, добрих карактерних особина и лепог друштвеног такта и понашања, ерудита у струци и „мајстор” у поз-

навању „турских” прилика свога доба, неумoran истраживач и одличан познавалац народног живота Срба под турском влашћу, Јован Хаци–Васиљевић је, већ на почетку свог јављања, био некако „отуђиван” од оних фактора у политичким и научним круговима којима се није свиђао било због своје неполитичности било због свог нестраницког – некотеријског родољубља (каквог је у Србији при крају 19. и почетком 20. века било доста, чак и веома утицајног). После 1903. године код политичара Србије важио је за обрени новићевца, мада то у стварности, суштински, није био, а код научника за „патриотског” писца скромних научних квалитета, такође, сасвим супротно од праве истине. Радикали међу политичарима, али и радикали међу историчарима, ометали су га, најпре, да се истакне у дипломатској служби (до 1904. године) а затим и да буде позван за сарадника на Београдској Великој Школи – Универзитету, при неком од његових семинара и научних завода или других сличних установа. На Великој Школи у Београду против њега је био Стanoјe Сtanoјeviћ „radikałac” тада веома динамичан у научној полемици и критици, иначе велика професорска нада Београдског универзитета. Мерила „политичке подобности” новога режима после 1903. године уклонила су Јована Хаци–Васиљевића из Министарства иностраних послова и онемогућила га, углавном из политичких а не научних разлога, да се на један „директан” и професионалан начин бави науком као стручњак по квалификацијама и „по занату”. Ипак, све ово није могло да угуши његов стваралачки инстинкт и његову истрајност да се бави науком, додуше на један више „приватан” начин – изван непосредне ангажованости у једној од научних установа, зашто је показивао пуно смисла и научно–истраживачког темперамента. При свему томе, Хаци–Васиљевић је успевао да својој вокацији истраживача да маха. Због својих претежно оригиналних истраживачких резултата, тамо где политика није непосредно одлучивала, Хаци–Васиљевић је био прихватан и као писац и као научник. У овом погледу, за период до Првог светског рата, *Српска Краљевска Академија, Годишњица Николе Чупића, Друштво Светог Саве са својим гласилом „Братство“ и Коларчев Народни Универзитет* нису се уздржавали да га прихвате као свог сарадника.

Новија и савремена историја Срба у Турској била је главна преокупација Хаци–Васиљевићевог истраживања и писања. По научној потки строге документованости, чак и запажене акрибије, по озбиљном аналитичком поступку и критичкој провери (изворности и важности) докумената, по узимању у научно претресање свих релевантних утицајних чинилаца на развој локалних или регионалних прилика и, најзад, по стилу и изразу, Јован Хаци–Васиљевић био је несумњиво научник и писац који је увек узимао нове теме, давао тачна тумачења и доносио објективне судове. Ваља нагласити да је, у свему овоме, умео изнети суштину ствари, одржати меру и складност и бити уздржљив у формулатијама и оценама. При томе, био је, може се казати, мајстор у презентирању карактеристичних детаља којима је као пропратну и илустративну документацију, освежавао основне поставке својих концепција, тема и проблематике који су били предмет његовог истраживања и писања (узгред буди речено – ти детаљи остали су, и данас, најсадржајнија презентација за његова излагања, будући да су увек били

извornog и оригиналног порекла – провенијенције). Најбоља у овој врсти је, по свој прилици, његова ненадмашена мања студија: „Српски народ и турске реформе 1852–1862”, Братство XV. Свакако, такође и данас, Хаци-Васиљевићева конципирања друштвено–политичке, аграрно–правне и национално–културне основе новије историје Срба под турском влашћу до 1878. године и до 1912. године – уз схватљиве допуне и мање корекције – остају трајно наслеђе српске историографије, и то оног њеног критичког научног правца који је у српској историјској науци увео Стојан Новаковић и за чијег се достојног последника са сигурношћу може сматрати Јован Хаци-Васиљевић. И као што је у сликању главних развојних токова и стварању целовите слике поједињих епоха и крупних историјских појава у прошлости српског народа Стојан Новаковић са Чедомилом Мијатовићем био главни представник српске научне историографије, тако се може узети да је Јован Хаци-Васиљевић – сразмерно могућностима своје професионалне дужности – био то исто, или слично, за регионалну историју Старе Србије, посебно за њене – како је обичавао говорити – крајеве јужне Старе Србије. Заједно са Петром Костићем, завичајним историчарем Призрена и Метохије, али више од њега, Јован Хаци-Васиљевић је главни *представник научног рада* и метода проучавања новије и савремене прошлости Срба у Турској, чији су драгоценi документаристи били још и многозаслужни (и такође увeлиko заборављени) Тодор Станковић – вишегодишњи српски конзул у Приштини, и публицисти, национални радници и конзули Милојко Веселиновић и Иван Иванић, условно речено озбиљни писци публицистично–политичког правца рада на проучавању српске народне прошлости. Сви они, свако према својим могућностима, учинили су изванредно много да се упозна не само историјска прошлост Срба у Турској већ и њихово савремено *историјско стање*, њихов историјски положај у склопу опште–српске националне историје. Јован Хаци-Васиљевић, међутим, од свих њих је најдаље отишао својом ерудицијом, критичношћу и складним уклапањем *завичајне и регионалне историје Срба у Турској* у главне токове историје Србије 19. и почетком 20. века. На историји српске историографије лежи да га добро и *беспристрастно* проучи, сагледа историјски амбијент и време које је он истраживао, и да му одреди место у нашој историјској науци. Лично сматрам, уз све могуће ограде и брзину писања, чак и постериорних истраживања, да је много урадио, да је његово дело велико и крупно, да је надживело пролазне *критерије ванисторијског пута сазнавања и оцењивања*, и да је Јован Хаци-Васиљевић писац – научник чије ће дело – иако првенствено као огромна документација – остати *увек вредно* пажње и подстицајно за даља продубљена, више разрађена, новом документацијом употребљења научна истраживања. Никола Радојчић га је, са пуним правом, сагледао као историчара прошлости Срба у Турској.

ЙОВАН ХАДЖИВАСИЛЕВИЧ - ИСТОРИК СЕРБОВ В ТУРЦИИ**- Р е з ю м е -**

Основная научная увлечённость в труде Йована Хадживасилевича была направлена к исследованию истории Сербов в Турции. В его труде разделяются две научные хронологические области: до освободительной войны 1877/78. и после её. Обе целиности, Йован Хадживасилевич, как историк по образовании, фундаментально изучал как ПРОШЛОЕ СЕРБСКОГО НАРОДА ПОД ТУРЕЦКИМ ИГОМ, в самом деле эту его часть которая относиться к СТАРОЙ СЕРБИИ.

В этой области его труда он дал много отличных результатов. Тоже с большим успехом он занимался СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИЕЙ СЕРБОВ в Турции /впрочем, это был редкий случай у сербских историков/, представляя её проблемы полной методой научно-критической историографии. Он оставил много коротких научных исследований, наблюдений, статей и очерков, как и НЕСКОЛЬКО ЧРЕЗЫЧАЙНО БОЛЬШИХ НАБЛЮДЕНИЙ об истории сербов того времени. По своей методе, большой частью обоснованной на первоклассном документированном материале, большой эрудит и ХОРОШИЙ ЗНАТОК ОБЩИХ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ И УСЛОВИЙ ЖИЗНИ Сербов в Турции до окончательного освобождения 1912. Йован Хадживасилевич, незадолго перед этим почти совсем забытый, попал в ряд самых больших исследователей истории сербского народа вообще. Произведение Йована Хадживасилевича, которое очень обширное и с реальным наблюдением, сегодня необходимое для изучения истории сербского народа в XIX-ом веке и в начале XX-ого века.

Владимир Стоянчевич

БОРИСЛАВА ЛИЛИЋ

ВРАЊЕ И ПИРОТ У ПЛНОВИМА ВЕЛИКИХ СИЛА ОД САНСТЕФАНСКОГ МИРА ДО БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА

Улазак Србије у Други рат, 13. децембра 1877. године, означио је почетак краја Турске империје на Балканском полуострву. После заузети Пирота и Ниша, српска војска запосела је Адлију (Кулу), дошла до Белоградчика, ослободила Трин и Брезник и код Сливнице састала се са савезничком руском војском.¹ То је одговарало захтевима Царске владе на почетку уласка Србије у њен други рат са Турском – да српска војска својом главнином оперише у долини Нишаве, са циљем да се заузму Бела Паланка и Пирот и операције пренесу на Софијско поље, чиме би српска војска извршила два важна задатка – одсекла би турску војску у северозападној Бугарској од њене позадине и олакшала би руској војсци надирање ка Софији. Оба ова задатка била су извршена до почетка јануара 1878. године и српска војска је похваљена од стране Царске руске војске.

Српске трупе су „по заузетију Пирота, допрле на истоку до Гинаца, Сливнице где су се састале са руским одељењима”.² На крају рата српске трупе нашле су се на територији Бугарске у два сандзака – софијском и видинском. Одмах по заузетију Софије, Руси су чак сматрали да би нека одељења српске војске требало да чине део посаде Софије.³ По обустави непријатељства, 31. јануара 1878. године, почели су преговори о миру, најпре у Једрену а затим у Сан–Стевану. За све ово време у ослобођеним крајевима од турске власти организује се цивилна управа по тзв. привременом Закону о ослобођеним пределима, од 15. јануара 1878. године.⁴

1 Записи Јеврема Грујића, књига трећа (Друга влада Обреновића и турски ратови) СКА, књ. IX, Београд, 1923.

2 Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878. године (са две карте) Изд. Врховне команде српске војске Оперативно одељење Врховне команде, Београд, 1879, 192.

3 Ђ. Бобриков, У Србији. Из успомена у рату 1877–1878. године, Београд, 1892, 134.

4 Српске новине за 1878, N°2 od 6.1.

Велики значај у решавању послератних проблема на Балканском полуострву имала је Аустро-Угарска, која је после уласка Србије у други рат почела да спроводи своју нову балканску политику, тешко се мирећи са неочекиваним падом Турске моћи на Балкану.⁵ Нарочито је то тешко падало њеном министру иностраних послова грофу Ј. Андрашију. Аустро-Угарска је поред Велике Британије била главни противник стварања једне велике словенске државе на Балкану, нарочито ако је то требало да буде Србија. Али је била и против стварања велике Бугарске државе да се преко ње не би учврстио утицај Русије на Балкану. Порта је, с друге стране, настојала да придобије Аустро-Угарску обративши се Андрашију. Аустро-Угарска је прихватила да као гарант притекне Турској у помоћ и избави је из крајње тешког положаја.⁶

Мировни уговор између Русије и њених савезника са Портом потписан је 3. марта 1878. године у Сан-Стефану, али је био одмах подвргнут великој критици Лондона и Беча. Руској влади се журило са закључењем мира са Турском да би Европу ставила пред свршен чин. Преговоре је у одсуству болесног Горчакова водио убеђени присталица великодржавне руске политике генерал Игњатијев који није показивао никаквог разумевања за захтеве српске владе, иако је Србија у другом рату са Турском, у који је ушла на позив Русије, као њен савезник, поднела велике људске и материјалне жртве. Србија није учествовала у мировним преговорима.⁷

Од примирја, 31. јануара, до закључења Санстефанског мира, 3. марта, поред осталог, преговарало се и о територијалним питањима. Српска влада је још у току преговора о примирју обавестила руску Врховну команду о својим захтевима: тражила је признање пуне националне независности и територијално проширење, односно будуће разграничење према Турској и према новонасталој Бугарској држави. Од испуњења ових српских захтева зависио је будући државни развој Кнежевине Србије и будућност српског народа на Балкану.⁸ Јавно мњење у Србији, влада Кнежевине Србије и шире слојеви народа примили су Санстефански мир са великим разочарењем, углавном због малих политичких добитака, према ономе што је руска дипломатија постигла за бугарску државну организацију.⁹ Уговором у Санстефану било је предвиђено да Србија добије 1/3 територије коју је њена војска ослободила од Турака и око половине од укупне територије нишког сандзака. Нишка, прокупачка, куршумлијска и лесковачка каза припадле су Србији, док су врањска, пиротска, трнска и брезничка додељене Бугарској.

⁵ Србија 1878, документи. Приредили Михаило Војводић, Драгољуб Р. Живојиновић, Андреј Митровић и Радован Самарџић, Издање СКЗ, Коло LXXVII, књ. 473, Београд, 1878, 130–131.

⁶ Рат Србије са Турском, 195.

⁷ Aleksandar Novotny, Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1877, I. Band; Österreich, die Türkei und das Balkanproblem im Jahre des Berliner Kongresses, Graz – Köln, 1957, 144 (N° од 15.3.1878); В. Стојанчевић, Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса, Историјски институт, посебна издања, књ. 22, Београд 1986, 23.

⁸ Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. Том второй, Борба за национальное освобождение Болгарии в период русско – турецкой войны 1877– 1878, Москва 1964, 502. (док. 455 од 7.19.2 1878).

⁹ Србија 1878, документи, 130–131.

Према новој бугарској држави источна српска граница била је на Морави од Калиманца до ушћа Власине и од Власотинца до Беле Паланке на Нишави.¹⁰

У ситуацији у којој се нашла Србија после Санстефанског мира, када су неке територије са српским становништвом имале да остану под бугарском влашћу, званична влада Србије је примила санстефанску стварност са достојанством као једну неминовност, али са пуно оправданих страховања за даљи опстанак саме Србије, без обзира на то што јој је овај уговор признао независност и незнатно увећање њене државне територије. На седници владе у присуству Кнеза Милана, 4. марта 1878. године, закључено је да команданти на ослобођеним територијама благовремено евакуишу војни материјал и храну из места која би остала изван српске границе и „да се ниједно ни на источној ни на јужној страни, које српска војска држи или је под српску управу већ узето иако се налази изван уговорене границе српске не напушта док се год мешовитом комисијом не обележи нова граница, и док Турци не предају места која припадају у нашу нову границу.“¹¹ Чланови III, IV и XXVIII Санстефанског уговора односили су се на Србију. Источна и јужна граница Србије према Турској и новонасталој бугарској држави требало је да иде од извора реке Ветернице право на Јужну Мораву код села Калиманци, Моравом до ушћа реке Власине, па узводно Власином и Љубераћом, онда низводно речицом Врело до Беле Паланке и села Крупаца на Нишави, а одатле најкраћом линијом на стару Српско-Турску границу код карауле Баре одакле старом границу на Стару планину и Тимоком до његовог ушћа у Дунав.¹² Кнез Милан се ипак надао да ће се нешто променити пре него што руски цар изврши ратификацију текста Санстефанског уговора. Полазило се, пре свега, од расположења становништва за које је српска управа сматрала да ће листом бити за присаједињење тих крајева Србији.¹³ Српска влада је настојала да се народни представници појединих општина што више заузму слањем петиција не само српским властима већ и руском цару. Главна пажња била је обраћена на пиротску, трнску и врањску казу јер је тамошње становништво српског порекла, језика и народних традиција.¹⁴ У том смислу, тражена је од руске владе ревизија српско-бугарског разграничења, и упућивани су тамошњи народни прваци да сами моле руског цара да их не одваја од Србије.¹⁵

С друге стране, један нови моменат у дипломатији Европе, који је критички разматрао географско-политички обим Бугарске, и захтеви да западне границе Бугарске буду засноване на начелу народности и етничке већине народа у појединим крајевима, давао је наду да ће захтеви Србије бити уважени. Управо овај моменат се почeo истицати у Енглеској и Аустро-Угарској: да се читаво подручје нишког санџака (пиротска, трнска и врањска каза) сматра за етничку територију српског народа са српском на-

10 Рат Србије са Турском, 194–195.

11 Српске новине за 1878. 95.

12 Записи Јеврема Грујића, 318–319.

13 Рат Србије са Турском, 195.

14 В.Л. Ђорђевић, Српско-турски рат, успомене и белешке из 1876–1878. године, књ. II, Београд 1907, 118; В. Стојанчевић, Сарадња Срба из ослобођених крајева и српске војске у рату са Турском 1877–1878, АИЗКС, VI–VII, Београд 1978, 3–5.

15 В. Ђорђевић, Српско-турски рат, 118–119.

ционалном свешћу. Ова теза о српском карактеру нишког санџака супротстављена је бугарској тези о бугарском карактеру целог Понишавља и Поморавља, што су подржавале и водеће личности у руској влади. Тешко се могло наћи решење које би задовољило обе стране. Српска страна тврдила је да сем пиротског владике Евстатија, неких „чорбација”, егзархијских стаreshина и неколико учитеља, Бугара нема у пиротском округу. Насупрот томе, бугарско-руска страна сматрала је да српска војска у пиротском крају спречава становнике да изразе своја бугарска осећања. Бугари су се позивали на право Егзархије која је у овим крајевима имала своју организацију и своје присталице, а Срби су, с друге стране, одговарали како се Егзархија није одомаћила у сеоској средини, па ни у сferи верског и црквеног живота.¹⁶

Ова два непомирљива става, јавне и потајне борбе, постали су саставни део односа између Србије и Бугарске тога времена. У вези са развојем догађаја по потписивању Санстефанског мира било је јасно да ће се одржати конференција, конгрес дипломата, односно држава великих сила, на коме ће представник Србије моћи да изнесе становиште српске владе. С друге стране, није се одустало да се са руским државницима одржавају добри односи, упркос очевидном фаворизовању бугарске ствари.¹⁷ Министар спољних послова Јован Ристић био је одређен, када буде дошло време, да иде на конгрес.

Шеста тачка Санстефанског уговора формулисана је на следећи начин: „Дефинитивне границе Бугарске означиће специјална руско-турска комисија, пре него што руска царска војска буде евакуисана из Румелије. Ова комисија ће водити рачуна о свим пословима и изменама који ће морати да се изврше на лицу места у вези са општом линијом према начелу националне већине становништва пограничних крајева, сходно основама мира, а исто тако ће се водити рачуна о топографским и практичним интересима саобраћаја за локално становништво.”¹⁸

То је одударало од генералног правца српско-бугарске границе одређене у Сан Стефану, а у прилог томе су се појачале манифестије становништва пограничних крајева за присаједињење Србији. У марту, по објављивању Санстефанског уговора, српска влада примила је већи број петиција становника пиротског округа који су желели да остану у границама Србије.¹⁹ Кнезу Милану су биле поднете адресе од сељака лужничког среза (са потписима 125 представника свих села), среза нишавског – из Темске (са 121 потписом), из среза височког (са 71 потписом), а затим из Пирота (са преко 150 потписа).²⁰ Пироћанци и Трнчани су после Санстефанског мира неколико пута понављали своје молбе српској влади да као Срби по језику, историји и свести остану у склопу Србије, не жељећи да потпадну под Бугарску, и то Пироћанци 13/25. марта а Трнчани 12/24. априла (Пи-

¹⁶ Петар Ников, Взраждание на Блгарски народ. Црковнонационални борби и постиженија, Софрија 1929, 29.

¹⁷ Записи Јеврема Грујића, 319.

¹⁸ Србија 1878, Документи, 107.

¹⁹ Нав. дело, 118–119.

²⁰ Нав. место.

рођанци са 297 потписа из града и нахије, а Трнчани са 140 потписа).²¹ У затегнутој ситуацији уз подршку српске владе „житељи Пирота, Трна и Врања и осталих места у Србији” обратили су се руском цару молбом „да не будемо отргнути од мајке нам Србије.”²² У писмима се наводило: „Ми смо већ од бугарских чорбација велика зла претрпели. Они су нас глобили. Турцима одавали наше српске учитеље и становнике у ис бацали, или приморавали на бекство из наше земље, наше књиге и наш српски језик из школа истеривали, а свој нам наметали, нашу свету српску славу јавно у цркви жигосали, и настојали да нам из срца ишчупају чак и сваки спомен миле нам народности српске, за коју смо светињу свагда готови живот положити”.²³ Слично овоме урадила је и врањска каза (680 потписа), дванаест општина заселничке казе, као и 60 села брезничке казе, молећи српског кнеза да их задржи у Србији под српском управом.

Све ово послужило је тврдњи српске владе да су становници пиротске, трнске, и брезничке казе Срби. Са око 16.000 потписа тражено је да се ови крајеви не одвајају од Србије. Ово је М. Протић изнео у Петрограду Игњатијеву и Гирсу, али су они у почетку оспорили истинитост ових података.²⁴ Ипак, почетком априла, руска влада пристала је да се у духу б. тачке Санстефанског уговора могу извршити измене западних граница Бугарске. С друге стране, бугарско јавно мњење почело је активну пропаганду за очување тековина Санстефанског мира уз обилну подршку руских гувернера у Софији и Видину, Алабина и Тухолке и новог царског комесара Дундукова Корсакова. Из Софије, где је створен главни центар руско-бугарске администрације (Гражданское управление), била је усредређена сва бугарска активност којом је руководио вицегувернер софијског санџака историчар Марин Дринов.²⁵

У очекивању коначног расплета спорних питања, српска влада је стала начелно бранити *status militaire* слично Русији и Турској у таквим ситуацијама; гувернери софијског и видинског санџака почели су тражити да се српске власти евакуишу са свих територија које су имале да припадну Бугарској. Првих дана марта Алабин је затражио од пиротског окружног начелника Панте Срећковића да српски чиновници напусте пиротску, трнску и врањску казу, упућујући у ту сврху у Пирот једног телеграфског чиновника, који је од Срба захтевао „да прими пиротску штацију”.²⁶ Тим поводом Панта Срећковић је тражио хитне инструкције од генерала Косте Протића, Јована Ристића и Кнеза Милана. Потом обавештава Алабина „да ништа не предузимље док се из Ниша, односно Београда не добије одговор”.²⁷ Из тога Алабин захтева од Срећковића да Бугарин Нешов „купи подписе бу-

21 Нав. дело, 189–191. Новине Српске објавиле су неколико десетина оваквих петиција из овог периода.

22 Нав. место.

23 Нав. дело, 208.

24 *Јован Ристић*, Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност, Други рат, Београд 1898, 139.

25 *В. Стојанчевић*, Србија и Бугарска од Санстефанског мира, 43.

26 Србија 1878, Документи, 158.

27 Нав. место.

гарске у Пироту, Трну и Врању на захвалницу народа бугарског цару Александру”.²⁸ Активност Нешова у Пироту одобрио је Министарски савет Србије на својој седници од 28. марта, али тако да он „не гради скупове, не иде по кућама и да не заводи сплетку по житељству српском, но ко му дође нека се подпише ако хоће.”²⁹ На овакву меру бугарских пропагандиста српска влада решила је да задржи пиротски, трнски и врањски срез, а да народ из ових крајева „спреми подписе и пошаље захвалничу Цару Александру са жељом да остане придружен Србији”.³⁰ Јован Ристић је у упутству К. Протићу овако протумачио смисао спора у новоослобођеним крајевима: „ми нисмо могли остати равнодушни, видећи како се крње и подсецају наше крвљу задобивене тековине, нарочито Врање, Пирот и Трн. Радећи на разним странама на исправци добили смо опет неког изгледа, да се до те исправке може доћи када се буде коначно ограничење предузимало. Тада би се путем мешовите комисије и жеље дотичних становника узимале у обзир. Такво уверење имам из Петровграда а могућност исправке даје и члан 6. уговора одређујући да се при коначном ограничењу Бугарске има држати рачун и од начела народности већине становника пограничних...”³¹ Зато је Јован Ристић препоручио К. Протићу да по налогу кнеза Милана Пироћанци, Врањанци и Трнчани пошаљу једну делегацију руском цару „која би била тумач жеља ових места и целог обима који њима припада”.³² То би требало да буду одабрани људи који ће знати пренети народне жеље. По Ристићевом мишљењу, то би могао начелник Срећковић, а друга делегација би требало да исту такву молбу са истим потписима и руским предводом однесе великому књазу Николају у Сан-Стефано, с молбом да је цару пошаље, за случај да прва делегација евентуално не може доћи до цара. До 17. априла све је било спремно – две истоветне молбе биле су потписане и преведене на руски и изабране су две депутације. К. Протић је 24. априла известио да су Аранђел Станојевић из Трна, Мита Крстић из Пирота и Димитрије Јовановић из Врања одређени да иду цару у Петроград. Другу делегацију за Сан-Стефано предводио је Таса Стефановић, општински кмет из Врања.³³

Првобитна одлука да се делегације финансирају из општинских каса, због ратних последица и тешког материјалног стања општине, замењена је одлуком српске владе да се за то одреди 100 дуката из државне касе.³⁴

У Пироту, главном попришту сукоба између српске управе и бугарске стране, сеоско становништво, сматрајући себе делом српског народа, било је за Србију, а у вароши се градски савет поделио у две странке од којих је једна била да се остане у Србији, а друга се држала упутства вицегувернера софијског санџака Марина Дринова, уз јаку потпору владику Евстатију, за припајање пиротског округа Бугарској кнежевини.³⁵ Владика Евстатије је,

28 Записи Јеврема Грујића, 320.

29 В. Стојанчевић, Србија и Бугарска, 54.

30 Записи Јеврема Грујића, 321.

31 Србија 1878, Документи, 218–222.

32 Нав. место.

33 В. Стојанчевић, Јugoисточна Србија у време ослобођења 1877/78. године, Лесковачки зборник XV, Лесковац 1975, 72.

34 АП, инв. 19/404, СИГН XIX/5; В. Стојанчевић, Србија од Санстефанског мира, 56; Србија 1878, Документи, 299.

35 В. Стојанчевић, Србија од Санстефанског мира, 59.

користећи свој положај духовног вође пиротске пастве, и пре 1878. године много учинио за продирање бугаризма у пиротски крај. Многи Пироћанци „чорбације“ прихватили су са егзархијом и идеју бугаризма не жељећи да после рата кидају своје пословне везе са тржиштима у северној Бугарској, Тракији, и Цариграду. За овај бугарски оријентисани део пиротског варошког становништва енглески конзуљ у Београду, који је добро познавао пиротске прилике, обавештавао је министра Солзберија крајем априла 1878. године како „бугарски део становништва у Пироту је под утицајем бугарског комитета организованог у Софији и због тога није у прилици да изнесе ма какве жеље осим оних које су одређене у Софији.“³⁶ Насупрот овом, сељаци из пиротског округа, нерадо примајући новине и промене у животу, нарочито у сфери политике и културне баштине, држећи се својих обичаја и традиција, били су за присаједињење Србији. Постојао је дубоки јаз између њих и градског становништва, нарочито виших слојева, услед новчаног карактера градског тржишта, поготово зависности од чорбација (зајмови, зеленашење, принудни откуп сеоских производа по низним ценама), последњих година турске владавине, чemu су нарочито допринели закупци турских пореских обавеза.³⁷ Егзархија је своју активност ојачала још у време Јорданча – паше Бакалова,³⁸ као пиротског мутасерифа у 1876. години, што је код сељачког становништва, оптерећеног тешким аграрно-правним положајем под Турцима, природно утицало на очекивање помоћи из слободне Србије где је постојао слободан сеоски посед, слабија социјална разлика између села и града и где установе обичајног живота нису биле на удару туђинским утицајима. Тиме се тумачила велика и спонтана оријентисаност сељачких слојева становништва пиротске и суседних каза ка Србији, као и постојање потажне сарадње са пограничним српским властима и нарочито запажено учешће пиротских сељака у ратовима 1876. и 1877. године.³⁹

Неповерење сељака повећавало је упорно настојање Евстатија и егзархиста за придобијање потписника, што је сада у измењеним условима, када више није било турске власти, још више појачавало патриотски српски дух у народу. Зато се и десило да су велика већина вароши Пирота и целокупно сеоско становништво били јединствени у својим жељама и тежњама да се припоје Кнежевини Србији, односно да се српска управа задржи до коначног разграничења са Бугарском. Из извештаја Панте Срећковића 20. априла 1878. године, види се оријентација и понашање пиротског становништва. Срећковић је тада јављао: „радили смо сви и радили и спремали земљиште, ал Санстефански мир и радња Алабина доведе како нас, тако и сав свет осим неколико чорбација и ак – бугарина владике у очајање. Ми смо били спремни на шта хоћете, а нарочито Лужнички срез кад ал депеша генерала Протића са њеним *status quo militaire* и заповест да ово јављамо Алабину тако нас развесели, да свима свану. Само агенти и пропагандисти покуњили нас...“⁴⁰ Овако јединствено манифестовање патриотске свести имало је ве-

36 Србија 1878, Документи, 293.

37 В. Стојанчевић, Прошлост пиротског краја у периоду ослобођења 1874–1878. године, ИЧ, XXVII, Београд 1980, 198.

38 В. Николић, Стари Пирот, Пирот 1974, 73.

39 В. Стојанчевић, Прошлост пиротског краја, 197–206.

40 Србија 1878, Документи 281; В. Стојанчевић, Србија од Санстефанског мира, 61.

ликов значаја за српску владу у корекцији санстефанских граница, што ће после пристанка руске владе имати великог утицаја и на Берлинском конгресу. У мају и јуну 1878. године су се два настојања усредсредила на то да се задржи војни статус разграничења као реална основа за коначно повлачење граница са Бугарима, јер се и код руске владе осетило да напушта екстремне идеје о најширим границама бугарске државе,⁴¹ а то је уливало наду да ће будућа граница бити повољнија за Србију. Заслугу за такав поступљиваји став руске владе имала су стална Протићева настојања у руском министарству спољних послова у Петрограду, мисије генерала Лешјанина царском двору, као и лична писма кнеза Милана цару Александру и великому кнезу Николају, што је свакако утицало да један део руског јавног мњења инсистира да се исправе неправде према Србији. С друге стране, руска влада била је под сталном навалом Аустро-Угарске дипломатије да што више истисне руски утицај у средњем делу Балканског полуострва и да овде, од Родопа до Орфанској залива, истакне своју интересну сферу. Аустро-Угарска је по сваку цену ишла на окупацију Босне и Херцеговине и на смањење Бугарске. Против стварања велике Бугарске државе која обухвата многе небугарске народе био је и Дизраели када је 29. марта 1878. године у Дому лордова тражио да британска влада заштити интегритет Турске и да поништи Санстефански мир.⁴² Британски конзул у Београду Вајт у својим извештајима Солзберију износи велико незадовољство Срба Санстефанским уговором, истичући при том наду српских државника како ће се пронаћи начин да се руски цар „наведе да границе прелиминарним уговором одређене Бугарској измени у корист Србије.“⁴³ Активност српске дипломатије била је усредсређена на популаризацију српске ствари, на чеју су много урадили Цукић у Бечу, Протић у Петрограду и Д. Матић у Риму.⁴⁴ И поред уздржаног незадовољства, српска влада се није мирила са губитком Пирота, Врања, Трна и Брезника. Јован Ристић је своја расуђивања о санстефанској политици закључивао овако: „Како ми нећемо да верујемо да су овај распоред на штету Срба извршили пуномоћеници руски са потпуним познавањем ствари.“⁴⁵ Зато би разрешење санстефанског проблема могло повратити веру у правичност руске политике према Србима. Ристић је полазио од два важна критеријума свога времена: од природног права о слободи и опредељењу народа и од народносног начела као битном у конституисању савремених држава.⁴⁶ Наглашавао је етнички моменат правичности тако потребан међу балканским државама.

Пред почетак Берлинског конгреса око Пирота и Трна водила се жестока борба, која ће у нешто измењеним условима потрајати до пролећа 1879. године, када је прошла међународна комисија за дефинитивно обележавање државне границе између Србије и Бугарске. Борба у пиротском и

41 Јован Ристић, Дипломатска историја Србије, 124.

42 В. Стојанчевић, Србија од Санстефанског мира, 63.

43 Србија 1878, Документи, 240–243.

44 Нав. дело, 164.

45 Јован Ристић, Дипломатска историја Србије, књ. II, 142.

46 В. Стојанчевић, Политички погледи Јована Ристића и проблеми ослобођења српског народа у Турској, 1868–1878, ИЧ, XVIII, Београд 1981, 77–88.

знепољском крају имала је своје почетке још од 1874. године када је у Нишу основана Тајна национално–политичка организација српског народа у Отоманском царству,⁴⁷ која је преко изабраних представника Пироћанаца радила на ослобођењу од Турака, нарочито после избијања првог Српско–турског рата 1876. године и краткотрајног боравка српске војске у северном делу пиротске казе. Најповерљивија обавештења о припремама за ослобођење пиротског краја ишла су преко пуковника Ђуре Хорватовића, а од Пироћанаца припадници ове тајне организације били су Гига Ранчић, Мита Цекић, Живко Антић, свињар, Петар Банковић, Ранча, Мита и Цека, браћа Ђорђевићи, Мика Гавриловић, Алекса Ђорђевић, Пејча Вељковић, Анђелко Стојановић, Алекса Станковић, а од сеоских домаћина Миладин Манчевић из Беровице, Глиша Табаковић из Држине, Адам Маринковић из Кусе Вране, Виден Станковић „капетан“ из Стријевца, поп Ђорђе и поп Глигорије из Стрелца, Јефта из Осмакова, Тодор из Поганова, Аранђел Стanoјeviћ, кожабаша знепољске нахије.⁴⁸ Захваљујући раду Тајне заграничне организације и њеног одбора у Пироту, било је могуће, по ослобођењу Пирота, да знепољски коџабаша Аранђел Стanoјeviћ наоружа знепољске и краишке устанике са којима је Сима Соколов поручник српске војске учествовао у ослобођењу Врања, као и уређење цивилне управе у пиротском округу крајем децембра 1877. године. Први окружни начелник Ђорђе Стевановић службено је извештавао да је Аранђел Стanoјeviћ молио за 30.000 пушака да наоружа становништво овога краја како би се Турци што пре истерали.⁴⁹ Људи су били одушевљени, што се види из извештаја потоњег начелника пиротске управе Панте Срећковића, као и генерала Лешјанина. Зато је и српска влада поставила питање придржења целог бившег пиротског округа Кнежевини Србији. Ослобођење од Турака у овом крају затекло је већ створену Српску народну организацију власти, коју су представљали већ поменути народни прваци, и она је углавном послужила за увођење званичне српске власти која је до објављивања Санстефанског уговора била опште прихваћена од целокупног становништва. Тако ће руска дипломатија у Сан–Стефану решити да ове територије треба да припадну новооснованој Кнежевини Бугарској.

Српско и руско–бугарско спорење, у првом реду око Пирота, имало је шире значење у склопу разматрања Источног питања код Великих сила, на Балканском полуострву.⁵⁰ Док је граница по Санстефанском уговору зависила искључиво од руске владе, на Берлинском конгресу решење српско–бугарског разграничења зависило је од свих заинтересованих чланица високе европске политике. Са незнатним променама у корист Србије уговор у Сан–Стефану одредио је границе Србије према Бугарској и у Берлину. Бугари су своје политичке основе да пиротски округ припадне Бугарској заснивали на одлукама Амбасадорске конференције у Цариграду крајем 1876. године чије су одлуке предвиђале територијално–административну

⁴⁷ Тодор Станковић, Учешће Нишлија у ослободилачком рату 1876–1877, Споменица шездесетогодишњице ослобођења Ниша 1877–1937, Ниш 1937, 7–8.

⁴⁸ В. Стојанчевић, Прошлост пиротског краја, 199–203.

⁴⁹ Илија Николић, Пирот и срез Нишавски, књ. I, Пирот, 1981, 240–272.

⁵⁰ Ј. Ристић, Дипломатска историја Србије II, 146–158.

автономију Бугарске у приближним границама Бугарске Егзархије, с тим што би се она састојала из два дела – источног и западног. Западна половина обухватила би територије видинског и софијског санџака, делове Старе Србије и делове Македоније готово до граница албанске и грчке популације.⁵¹ Границама Егзархије био је обухваћен и нишки санџак по одлукама Амбасадорске конференције у Цариграду. Порта је енергично одбила овај пројекат. Вођи бугарског ослободилачког покрета били су непопустљиви да српско-бугарско разграничење сме да мења бившу државну границу Србије са Турском, истичући при том живе трговачке везе са тржиштима у Бугарској, постојање Егзархије, бугарских школа, штампе и дела бугарске књижевности. Све ово било је обилно подржавано од стране бугарске штампе у Цариграду, Букурешту, Русији, као и у неким чешким листовима.⁵² Великог удела имао је и бугарски историчар и професор на Харковском универзитету Марин Дринов чији су се погледи на српско-бугарску границу подударали са концепцијом Игњатијева и Нелидова. У погледу пиротског краја Бугари су посебну важност придавали егзархијској црквеној организацији на територији нишавске епархије где је одлучујућу улогу требало да одигра владика Евстатије у Пироту. У пропагандној активности против српске управе у Пироту велику улогу одиграо је Симеон Христов Пиротчанец, који је по напуштању Пирота и Трна пребегао у Софију, односно Пловдив, одакле је развио своју активност против Срба. Тврдио је како су српске власти Пироћанцима забраниле да изразе своја бугарска осећања, да су прогнали бугарске учитеље, а владику Евстатија отерили у Крушевцу.⁵³ Он је тврдио „тук в Пирот не владае слобода но тиранija и убиваније на свободната воља или друго и искат да ни посрблјат а ние се борим против туи”,⁵⁴ пишући потом К. Јиречеку да су потписи и адресе изнуђени како би се пред светом доказало да у Пироту, Трну, Брезнику и Радомиру живе Срби. С. Христов је уживао подршку Марина Дринова и заједно са бившим пиротским учитељем Коцом Глигоровим ишао је у Сан-Стефан да поднесе адресу великому кнезу Николају за руског цара против делатности Срба и српске управе у Пироту. Ипак, највише се очекивало од владике Евстатија, централне личности пробугарофилске струје у Пироту, који је убрзо после ослобођења показао нездадовољство према Србима, одбивши да прихвати надлежност српског митрополита у стварима црквено-богослужбеног уређења,⁵⁵ окупивши око себе егзархијске присталице и део пиротских чорбација. Главни помоћници били су му пиротски учитељ Коца Глигоров и Симеон Христов, који је после ослобођења из Прага преко Београда дошао у Пирот. Владика Евстатије био је човек без већег богословног образовања о коме и Марин Дринов, када га је упознао, није имао нај-

51 *В. Стојанчевић*, Србија од Санстефанског мира, 87.

52 Освобождение Болгарии I, 679.

53 *П. Мијатев*, Из архива на Константин Јиречек, II, Софија, 1959, 143.

54 Исти, нав. дело, 136–138.

55 *Видосава Николић-Стојанчевић*, Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878. Етнолошке, демографске, социјално-економске и културне прилике, издање Библиотеке Народног музеја у Лесковцу, Лесковац 1975, 263–264. (Извештај од 12/24.I 1878. из Београда).

боље мишљење,⁵⁶ а владин изасланик за црквена дела Никола Ружичић суплент Богословије у Београду, дошавши у Пирот, службено јављао: „...да је на мене врло хрђав упечатак произвела цела опстановка господина митрополита. Кућа у којој живи више је жалосна, а стање његово изгледа као једног пустинjака. О конзисторији, актима и другим званичним делима ни трага нема, као и о црквеним протоколима и рачунима.”⁵⁷

Пре Санстефанског уговора Евстатије се захваљивао српским властима „за такву доброту, коју ми тим поступком указасте и лице које сте ми изволели послати примио с особитим задовољством, тим пре што сам се у таквој помоћи јако радовао пошто сам до данас сам отправљао сва епархијска дела.”⁵⁸ Међутим, Евстатије изгледа да је говорио једно а радио друго. Српске цивилне власти тражиле су од оба егзархијска митрополита, Виктора у Нишу и Евстатија у Пироту, да „повере издавање печатаprotoјерејима, а да се сами тиме не баве, почем имају других пастирских дужности.”⁵⁹ Никола Ружичић је већ био известио да се „многе жалбе од народа и свештенства јављају”, те је отуда наглашавао „да Г. Архијереји добијају што имају добити од народа преко власти и за печате преко protoјереја.”⁶⁰ Ова мера српских власти имала је за циљ онемогућавање злоупотребе печата парохијских јереја од стране епархијских архијереја, како су то често чинили фанаријотски а за њим и егзархијски митрополити у време турске власти.⁶¹

За Евстатија се претпостављало да је заступао политику анексије нишавске епархије будућој бугарској држави. Игноришући присуство српске народности на читавом подручју некадашњег румелијског вилајета, све до граница босанског пашалука, архијереји егзархијски су својој пастви наметали статус „блгар – милета”,⁶² уз обилну помоћ младотурских министара у Цариграду. Познат је антисрпски рад Јорданча–паше Бакалова у Пироту у односишћују српског становништва под видом срећивања турско–хришћанских неспоразума, иако је, на другој страни, тежио добрим односима са српским властима у Кнежевини Србији, јер је очигледно знао за велику популарност српског кнеза међу Србима Пирота и у народу овог краја.⁶³ Владика Евстатије заступао је тзв. радикалну струју за коју су се углавном везале велике трговачко–извозничке породице, као и закупци пореза и варошки учитељи, питомци Пловдивске семинарије.⁶⁴ Он се отворено суочио са српском владом када је његова делатност са црквеног прешла на политичко подручје, односно када се јавио у улози политичког вође оне струје пиротског варошког становништва која је била оријентисана на Бугарску. Будући да је српска влада сматрала да црквена власт није могла

56 П. Мијатев, Из Архива на Константин Иречек, Преписка с Блгари. Документи за общтеснно – политичката и културна историја на Блгарија од 1871. до 1914. Изд. Бан, Архивен институт, София 1953, 152.

57 В. Николић–Стојанчевић, нав. дело, 266.

58 Исти, нав. дело 267.

59 Илија Николић, Пирот и срез Нишавски I, 131–133 (казивања свештеника Ђорђа Игњатовића).

60 В. Николић– Стојанчевић, нав. дело 267–268.

61 Нав. место.

62 Исто.

63 Д. Ђирић, Белешке о Пироту, рукопис, 63, МПП.

64 М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, Београд 1884, 229.

стајати изнад државне власти, нити да се свештеници могу бавити политиком, то се морало односити и на владику Евстатија. Изгледа Евстатије није отворено реаговао чак ни када су сами Пироћанци – варошани (са око 150 потписа, 1. марта 1878. године) упутили кнезу молбу да остану под српском управом.⁶⁵ Али када се почело помињати плебисцитарно изјашњавање, бугарска струја кренула је у контра–акцију, у агитацију лишену чак и формалне коректности према српским властима, Србији и кнезу Милану, као ослободиоцима Пирота и као владаоцу. Пиротски окружни начелник је обавештавао из Пирота начелника штаба Врховне команде генерала К. Протића и српску владу да је „овдашњи владика такав интригант да ја сместа захтевам да га митрополит позове у Београд, иначе за 24 часа одјурићу га”.⁶⁶

Окружна власт је открила делатност Евстатија и окупљање Пироћанаца у његовом двору где се припремала адреса за присаједињење Пирота Бугарској, те с тога интервенише тиме што протерије тројицу учитеља у Белу Паланку, Ниш и Трн, а владику Евстатија протерије у Крушевач, где му је тамошња власт обезбедила стан, храну и пристојан трошак.⁶⁷ Евстатије је кратко остао у Крушевцу: убрзо је враћен у Пирот где је поново стао на чело акције против Србије и опет дошао у сукоб са пиротским окружним начелником. О томе говоре и извештаји слати из Пирота априла 1878. године. Тако је генерал К. Протић јављао Ј. Ристићу 17. априла: „Између Софије и Пирота, воде се политичке интриге, вођа је тамошњи владика. Опремио је молбу Пироћанаца софијском гувернеру да Пирот присајузи Софинском санџаку и потписао на ову људе, који за то незнаду. Срећковић предузео против овога истрагу. Каже да је ствар озбиљна.”⁶⁸ Убрзо иза тога дошло је до акције прикупљања око 200 потписа које је требало да прикупи Евстатије од пиротских чорбација и пошаље руском цару. Укорен да то није посао за црквеног великодостојника, Евстатије је одговорио да ради „у интересу бугарском, да је његова епископија охридска и да је у Пирот дошао привремено”.⁶⁹ Оваквом активношћу Евстатије се сукобио са највећим делом сеоског становништва у пиротској кази. На челу оних који су стали у одбрану народних традиција и српског народног осећања налазио се Миладин Манчевић из Беровице, Аранђел Станојевић из трнске казе и Иван Пејчовић из брезничке казе.⁷⁰ Начелник округа пиротског Панта Срећковић саопштава како је дотадашњи рад пиротске управе „покварио” Санстефански уговор, а у извештају Јовану Ристићу датираном 20. априла 1878. године он извештава: „Свима свану, само агенти и пропагандисти покуњили нос, владика интригира или га свет псује. Данас је на Врбици био сав Пирот и свет је весео необично.”⁷¹ Владика Евстатије се није хтео ни после овога повући из Пирота, полазећи од црквеног права, да се епархијска столица упражњава

⁶⁵ Српске новине за 1878, № 34 од 14.2.1878.

⁶⁶ В. Стојанчевић, Србија и Бугарска, 93.

⁶⁷ В. Николић- Стојанчевић, нав. дело 274–275.

⁶⁸ АИИ, инв. 19/393, сигн. XIX/5; В. Стојанчевић, Србија и Бугарска, 94.

⁶⁹ Србија 1878, Документи, 280.

⁷⁰ Д. Ђирић, Белешке о Пироту, 299, МПП; С. Петровић, Историја Пирота, 92, МПП.

⁷¹ Србија 1878, Документи, 473. Национални и династички празник Цвети, поред многих места, честитали су и становници Пирота, Цариброда, Трна, Куле, Лесковца, („Радујемо се да смо први пут од Косова слободно исказати да смо Срби, да смо учесници свеопште српске радости”). Српске новине 13.4.1878.

тек смрћу њеног притјажатеља. Српска влада је према њему имала пуно резерве, што се делимично односило и на нишког владику Виктора. Оба ова егзархијска архијереја остала су после Берлинског конгреса у својим епархијама и били на плати српске државе, али подвргнути јурисдикцији архиепископа београдског и митрополита Србије Михаила.⁷²

За нови однос владике Евстатија и српске државне управе у пиротском крају, после Берлинског конгреса, карактеристичан је извештај П. Срећковића (од 19. августа 1878. године) који је Евстатија сматрао, у односу на његову даљу активност, непријатељем српске државе, наводећи: „...сви су разлози да Владика пиротски не остане даље ни једног часа у Пироту, а тако исто да се сада изван границе наше нигде не оде, јер би одонуда имајући својих присталица и познаника чинио нам велике неприлике. Ја сам мњења да га засад у споразуму са Г. митрополитом позовете одмах сада тамо под благовидном потребом за ову светковину”.⁷³ (Мисли се на светковину свршетка рата и признања државне независности Србије). Влада то није прихватила, а владика се ускоро нашао у Бугарској, где је именован за члана Учредитељног собрања које је у марту 1879. године протестовало против одлука Берлинског конгреса. Пироћанци су се, ослобођени неизвесности у огромној већини, политички и национално определили за Србију, чији су етнички део и били, осим стотинак лица и неколико десетина породица, које су у привредним везама зависиле од тржишта у Софији, Бугарској или Цариграду. Они су се иселили из Србије и придружили софијском комитету.⁷⁴ Владика Евстатије, изашавши из пиротског краја, одмах је остао без икаквог утицаја на јавно мњење Пироћанаца. Са његовим одласком из Пирота нестале су све институције школског, црквеног и политичког карактера које је Бугарска агзархија имала у Пироту. Знатна публицистичка и журналистичка активност која се јавља после Санстефанског уговора у смислу ревизије одлука Уговора и обарања тезе тадашње руске дипломатије о бугарском народносном карактеру готово целокупне територије коју је ослободила српска војска, нарочито каза нишког санџака, имала је одјека и у руском јавном мњењу. Историчар Мајков сматрао је да је Србији требало доделити сву територију западне Бугарске, на линији Лом, Паланка–Видин, Борковица, Софија, Серез, пошто је то, како је он тврдио, припадало српском народу по етнологији, језику, историји и култури.⁷⁵ Велико интересовање владало је и у британској јавности, а „Times” је писао да је Србија веома нездадовољна што је тако мршаво награђена за њене ратове с Турском, а британски вицеконзул у Београду Маршал припремао је пут у новоослобођене пределе Србије, укључујући ту и спорне српско–бугарске крајеве у Понишављу, тј. Пироту, Трну и Брезнику, са задатком да утврди да ли се у поменутим казама врши притисак на становништво при определењу за једну од две заинтересоване стране. Обилазак спорних територија ишао је у прилог тврдњи српске владе о српском карактеру источних срезова и жељама тамошњег становништва за определење за Србију.⁷⁶

72 В. Стојанчевић, нав. дело 98.

73 Нав. место.

74 Фотије Станојевић, Мемоари, рукопис, МПП.

75 Новое Время, № 720, 1 (13) март 1878; Ј. Ристић, нав. дело 124.

76 В. Стојанчевић, нав. дело, 106.

**VTRANJE ET PIROT DANS LES PLANS DES FORCES GENTES
DE LA PAIX DE SANSTEOFAN JUSQU'AU CONGRÈS DE BERLIN**

— R é s u m é —

Dans les guerres de 1876 et 1877/78, entre la Russie et la Turquie, la Russie victorieuse dictait les conditions de paix formulées dans le Traité de Sanstefan qui auraient du sanctionner le defaite du Royome Ottoman et constituer un nauveau ordre sur le Balkan. Comme la Serbie faisait une guerre de libération contre le pouvoir turc et pour l'indépendance, les questions de la frontière non résolues vers la Turquie et la nouvelle Bulgarie, donnaient beaucoup de problèmes différentes.

Par rapport à la nouvelle Etat de Bulgarie, d'après le Traité de Sanstefan, sauf l'indépendance n'obtient que quelques corrections de la frontiere au lieu de la libération du peuple serbe du pouvoir Ottoman ce que était le but de la première et de la deuxième guerre serbo-turque. Par le Traité de Sanstefan les cantons (casa) de Niš, de Prokuplje, de Kuršumlija, et de Leskovac appartenaient à la Serbie, tandis que les cantons de Vranje, Pirot, Trn et Breznik appartaient à la Bulgarie. Mais le Congrès de Berlin en revenant une petite partie de ses territoires à la Serbie qui ont été sous l'administration turque, a réglé la frontière légale entre la Principauté de Serbie et celle de la Bulgarie.

Borislava Lilić

Др СЛОБОДАНКА СТОЛИЧИЋ

ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ ВРАЊА ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА (1878– 1918)

Други српско–турски рат 1877/78. године донео је Кнежевини Србији и проширење територије, које је међународноправно признато на Берлинском конгресу јула 1878. године. Територијално увећање Кнежевине Србије износило је 10.972 km², а број њених становника се увећао за 299.640 душа.¹ За пределе који су том приликом припојени Кнежевини Србији у историјској литератури најчешће се употребљавао и дugo се задржавао термин „нови крајеви“ (новоослобођени, присаједињени, новоприпојени), што је и разумљиво јер су и законски прописи Кнежевине и Краљевине Србије, који су се у процесу њиховог државноправног изједначења са дотадашњом Србијом доносили, у својим насловима и одредбама садржали исте термине.

Врање са околином је вишеструко значајан део подручја „нових крајева“, са типичним одликама економског и политичког положаја читавог подручја у моменту његовог уклапања у државни склоп Кнежевине и Краљевине Србије. Зато се на примеру Врања са околином могу врло успешно приказати сви елементи начина и процеса изједначења нових крајева са дотадашњом Кнежевином Србијом, што је само у неким сегментима друштвених односа текло успешно и брзо, по природи ствари. То се посебно односи на државноправно и политичко изједначење, када је Кнежевина Србија једну готову организацију власти младе буржоаске државности и њен правни и политички систем пренела на нове крајеве, а грађани нових крајева је добили уместо превазиђене, анахроне феудалне турске државе у којој, у далеким балканским провинцијама, земљишне и уставне реформе централне турске власти нису баш биле успешне.

1 *М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија, 1884, Београд и званична статистика Кнежевине и Краљевине Србије.

Од ослобођења до 1883. године постављене су све битне основе за укључивање нових крајева у политички, државни и правни живот Кнежевине, односно Краљевине (од 1882. године) Србије. Извесна је чињеница да су политичка права и установе уведени у важност у новим крајевима, да је организационо изједначење наступило укидањем привремене организације власти, као нужног прелазног војно-цивилног решења и територијалном поделом нових крајева на округе, срезове и општине, односно увођењем окружних и среских начелстава и органа општинске власти, да су правни прописи доратне Србије, неки пре неки после, почели да важе и у новим крајевима. Остварене су, дакле, битне почетне етапе државноправног и политичког изједначења и процес садржајног уједначавања односа, који је, по природи ствари, морао да буде и спорији и дужи, могао да почне. Свакако да је педесет година дужег трајања турског економског и државноправног система у овим крајевима оставило у укупним друштвеним односима дубоке трагове, па ће нови крајеви дуго носити последице посебног система економских и политичких односа под којима су тако дуго били. Најлакше је било пресадити форме и органе из доратне Србије, али се тиме процес изједначења и уклапања не би завршио, он заправо тек тада почиње и траје све донде док исте форме, у почетку неадекватне и пресађене, не почну да приближно покривају исту садржину. Та унутрашња, садржајна страна процеса изједначења и чини суштину проблема односа према новим крајевима, проблема чије решавање представља основу за синтезу развитка југоисточне Србије у XIX веку. И то не никако као тема локалне историје.

Спровођење државноправног и политичког изједначења нових крајева са доратном Србијом је било нужно, али се, без обзира на то, оно модификовало према интересима оних који су били у ситуацији да га остварују и спроводе. Првенствено, то важи за владу и њене органе и политичке кругове који је подржавају. У том контексту сасвим је разумљиво што се изједначење нових крајева поставило као политичко питање, о коме је опозиција имала другачије мишљење, такође диктирано политичким интересима. Радило се о томе да се ратом освајају „јавна права, а не и приватна права”,² те је сасвим разумљиво што изједначење у сфери јавноправних односа у великој мери диктирају интереси стране која је крајеве припојила и према чијем се систему изједначење врши. Стога су разумљива и различита решења конкретних ситуација и односа. Рецимо, на плану политичког изједначења врло рано долази до давања бирачког права становницима нових крајева, и активног и пасивног, тако да су они већ 1878. године, у години свог ослобођења, изабрали своју прву гарнитуру народних посланика, али све до 1881. године нису могли сами да бирају и смењују своје кметове, него их је власт постављала и смењивала. Добили су нешто што им није било ни доволно јасно ни најбитније, а нису добили ни оно што су делимично имали и под турском влашћу. Очигледно је да онај који је у ситуацији да одређује и форму и садржину уклапања нових крајева у доратну

² Стенографске белешке Народне скупштине (у даљем тексту Ст. белешке) 1879/80. године, Говор Јована Ристића, председника министарског савета и министра иностраних дела, поводом доношења Закона о аграрним одношajима, 2337.

Србију то чини према свом интересу и потребама. Извесно је било да се скупштинска већина 1878. и 1879. године, што се владе тиче, тешко могла обезбедити, па се врло мудро поsegло за новим бројем посланика из тек ослобођених крајева, чија се провладина оријентација са сигурношћу очекивала. Либерална влада је, захваљујући њиховој подршци, и преживела прве две послератне године. С друге стране, специјално регулисани статус општина у новим крајевима био је припрема и проба за оно што је режим намеравао у самој Србији: делимична општинска самоуправа, која је уочи српско-турских ратова изменама и допунама општинског закона била уведена, представљала је камен спотицања владајућих кругова, те се увека радило на њеном укидању и у самој Србији.

Када се, већ за првих 5–6 година заједничког живота, процес формалног државноправног и политичког изједначења нових крајева са доратном Кнежевином Србијом углавном окончао,³ онда су почели да се одвијају у новим крајевима и лагани процеси самосталног економског и политичког деловања и опредељивања. Наравно да су у тим процесима били битни утицаји из доратне Србије, и даље званичним или све чешће и незваничним каналима (новца, тржишта, културних утицаја, политичких веза), а такође и под дејством затечених одлика, у свим сферама живота читавог подручја нових крајева. Привредни интерес из доратне Србије био је оправдан и привучен природним економским потенцијалима новоприпојеног подручја (повољан географски положај, јевтина радна снага, природна богатства) и изграђеном железничком пругом, а политичка улагања су била исплатива могућностима за увећање броја присталица тек формираних политичких странака у Србији. Али без обзира на сву ту заинтересованост за нове крајеве и на обострану корист из тако тек успостављаних веза, увек су ту односи били оптерећени инфициреношћу нових крајева, увек су у тим односима грађани нових крајева плаћали цену државности коју су добили и на коју су их сви често подсећали.

Ако се жели разумети тадашњи положај дела југа Србије, који се територијално углавном поклапа са новим крајевима Србије после 1878. године, и из тога извлачiti поуке, морају се знати и узети у обзир управо типичне одлике подручја које је 1878. године припојено Србији и положај који су његови грађани на самом почетку изједначења са доратном Србијом имали. За многа питања која се постављају у вези са положајем овог дела југа Србије, као и његовог места у савременом економском и политичком животу (политичка стабилност подручја, однос врховне и подручне власти, циљна економска улагања, однос грађана према власти, однос власти према грађанима, средства и циљеви за остваривање тих односа) мора се потражити одговор. Део тог одговора је начин разрешавања и одвијања истих таквих питања од момента уклапања ових крајева у државни склоп Кнежевине и Краљевине Србије. У претходним напоменама нуди се такође део одговора, који се зависно од односа према историји као науци, може препознати и употребити.

³ Сл. Стојићић, Нови крајеви Србије 1878–1883, државноправно и политичко изједначење новоослобођених крајева са доратном Србијом, Лесковац, Народни музеј, 1975.

Политички живот Врања после ослобођења од Турака (1878–1918) биће приказан углавном преко скупштинских избора и страначких односа. У вези са тим треба истаћи да изборне активности, као ређа политичка манифестација, нису довољне да би се приказао свакодневни политички живот и односи, сва њихова сложеност и многострукост. Преко изборних активности и изборних резултата не би се могла створити потпуна слика о конкретним политичким условима ондашњег времена, о политичким жељама и амбицијама везаним за тај политички тренутак, о политичкој клими уопште. Ово, тим више, важи и за нове крајеве после ослобођења од Турака. Најпре зато што су у првим послератним годинама у новоприпојеним крајевима на скупштинским изборима, у погледу резултата, изненађења била и мање допуштена и мање могућа. У тим првим годинама, а касније то постаје битан елемент политичког понашања и ставова свих заинтересованих за збивања на овим просторима, политички субјекти из доратне Србије су били ангажовани на томе да се детаљнија слика политичке атмосфере у новим крајевима не може ни сагледати ни верно приказати. Често се званичним каналима диктирају и одређују политичка вольја и понашање грађана нових крајева, јер мимо скупштинских избора остаје много различитих активности и односа у којима се политички живи и који се политички манифестишују. Остаје општина, лична, домаћа и имовинска сигурност грађана, однос према новој власти и однос власти према грађанима, нерешени аграрни односи, територијална подела, економски положај појединих категорија у новом економском систему, просвета, слобода вероисповести и др. – што све може имати или добити и политички призвук а јаче и чешће од изборних активности и резултата приказује и утиче и на свакодневни живот и на изборне активности и изборне резултате.

Као приступ теми неопходне су и неке претходне напомене техничке природе, нарочито у вези са изборним поступком и изборним резултатима, односно њиховим лакшим праћењем. Прва напомена ове врсте односи се на административно–територијалну поделу нових крајева, односно Србије, јер су у почетку нови крајеви имали привремену територијалну поделу и привремену организацију власти. Заиста је нужно најсажетије изложити административно–територијалну поделу, с обзиром на то да су сви устави Србије у оквиру изборног система изборне јединице (тела) одређивали по административном систему, односно изборне јединице су биле већ постојеће административне јединице. Устав од 1869. године предвиђа као изборну јединицу сваку окружну варош и сваки срез,⁴ док Устав од 1888. и Устав од 1903. године предвиђају округе и вароши, које поименице набирају, као изборне јединице.⁵ Овом приликом, за потребе првог дела рада о политичком животу Врања после ослобођења од Турака (1878–1883), излаже се административно–територијални положај Врања у тих првих пет година.

У оквиру привремене организације власти, када се према Правилима за руководство свима чиновницима у заузетим српским земљама, које је 23. децембра 1877. године издао Алимпије Васиљевић, члан владе при Врхов-

⁴ Устав Србије од 1869. године, чл. 44

⁵ Устав Србије од 1888. године, чл. 79; Устав Србије од 1903. г., исто.

ној команди задужен за постављање цивилних власти у новим крајевима,⁶ уводе среске управе и општинске власти, формирана је и Врањска управа, која је по броју становника и по територији коју је обухватала била по величини друга област у новим крајевима. Поред вароши Врање, имала је 229 села (заједно са засеоцима), од којих је образовано 57 општина. Општине би требало, по предлогу управе, груписати у четири среза: власински, са седиштем у Сурдулици, са 4.171 пореском главом, виногошко-пољанички, са седиштем у Видњи, са 2.352 пореске главе, моравски, са седиштем у Врањи, са 2.352 пореске главе и пчињски, са седиштем у Мајинцима, са 6.295 пореских глава. Због несразмере у броју пореских глава између моравског и пчињског среза, који се граниче, управа је предложила да се 20 села, означених на посебном списку, одвоји од пчињског среза и дода моравском.⁷

На основу извештаја среских управа, па и Врањске управе, 14. маја 1878. године донет је Закон о привременом управном подељењу и снабдењу са властима ослобођених предела⁸ којим су нови крајеви подељени на 6 округа и 21 срез. То је, такође, привремена територијална подела и према њој су извршени први скupштински избори у новим крајевима. Тада је формиран врањски округ са седиштем у вароши Врању и четири среза: власински, пољанички, моравски и пчињски. Врањски округ је тада према броју пореских глава био највећи округ нових крајева.

У условима после Берлинског конгреса, јула 1878. године, када је Кнежевини Србији призната независност и територијално проширење, те су створене могућности за трајно обележавање граница Србије према Бугарској и Турској, а тиме и за обележавање граница округа и срезова у новим крајевима, први редовни послератни сазив Народне скупштине, држан у Нишу крајем 1878. године, донео је 17. децембра 1878. године Закон о подели присаједињеног земљишта на округе и срезове.⁹ Тада је у новим крајевима установљено 4 округа и 15 срезова. Врањски округ је подељен на три среза: пољанички, масурички и пчињски. Осим врањског, формирани су још нишки, пиротски и топлички округ, а територија и грађани лесковачког округа распоређени су између четири новоформирана округа. Са оваквом територијалном поделом нови крајеви учествују у каснијим територијалним поделама целе Србије. Према овоме су извршени сви скupштински избори до доношења новог Устава Србије 1888. године и Закона о административно-територијалној подели 1890. године.

Друга напомена техничке природе тиче се распореда материје укупног рада о политичком животу Врања после ослобођења од Турака на поједине делове, како ће овај рад већег обима бити објављиван. Зато се у овом првом делу, који обухвата период 1878–1883. године и који се у целини може сматрати уводним делом, даје само приказ изборних активности и изборних резултата у првим послератним годинама, што је, по себи, сувопарна материја. У наредним деловима овога рада та ће се сувопарност избечи приказом сложевитијих политичких збивања и односа.

⁶ Зборник Закона и уредаба у Кнежевини Србији, књ. XXXII, стр. 239–241.

⁷ Архив Србије, ПО-К-64/415, Извештај Врањске управе о формирању општина и срезова од 15. априла 1878. године.

⁸ Зборник Закона и уредаба..., књ. XXXII стр. 308.

⁹ Зборник закона и уредаба..., књ. XXXIV, стр. 196.

ПРВИ СКУПШТИНСКИ ИЗБОРИ У ВРАЊУ И ВРАЊСКОМ ОКРУГУ

Први послератни избори за народне посланике на којима су учествовали и грађани нових крајева одржани су 29. октобра 1878. године. То су били избори народних посланика за скупштински период 1878., 1879. и 1880. године. Уз уобичајени распис свим окружним начелствима, министар унутрашњих дела се посебним расписом обратио окружним начелствима у новим крајевима: нишком, куршумлијском, лесковачком, пиротском и врањском.¹⁰ У заглављу расписа он образлаже свој поступак и намере: „Како се сада први пут у тамошњим окрузима имају да изаберу посланици за народну скупштину, то министар унутрашњих послова налази за потребно обратити нарочиту пажњу начелства на неке прописе изборног скупштинског закона, како би се исти тачно и једнообразно извршили”. Затим даје детаљна практична упутства за вршење поједињих одредби Закона о изборима народних посланика из 1870. године до којих се већ дошло применом тога закона у Кнежевини Србији пре српско-турских ратова. Министар нарочито обраћа пажњу начелства на одредбе закона о конституисању повериличких српских скупштина (према Уставу од 1869. године избори у окружним варошима су били непосредни, а у срезовима посредни, преко повериеника) и на рад бирачких одбора, јер је дотадашња изборна пракса у Кнежевини Србији показала да су то етапе изборне процедуре, код којих се најчешће дешавају и намерни и ненамерни пропусти и грешке који су за последицу имали допунске изборе.

Уз оба расписа у истом броју „Српских новина” изишао је такође већ уобичајени „Списак означавајући, колико се где према броју пореских глава има изабрати посланика за предстојећу трогодишњу скупштинску периоду”. Тај Списак први пут садржи однос броја посланика за округе нових крајева према броју пореских глава у тим окрузима. Пет нових округа имало је укупно 59.841 пореску главу, па је требало да изабере 25 народних посланика. Округ врањски – окружна варош Врање са четири среза имао је 15.255 пореских глава, а требало је да изабере 6 народних посланика:

број	назив	број пореских глава	колико треба да изабере посланика
ХХII ОКРУГ ВРАЊСКИ			
94	окружна варош Врања	1.500	1
95	срез власински	3.800	1
96	срез пољанички	2.993	1
97	срез моравски	862	1
98	срез пчињски	6.100	2
свега		15.255	6

10 Српске новине од 1. октобра 1878., бр.218.

10. новембра 1878. године објављен је Списак народних посланика¹¹ у коме се поред имена 103 народна посланика из дотадашње Кнежевине Србије налази и 25 народних посланика из нових крајева. У тој првој гарнитури народних посланика из нових крајева су и посланици из Врања и врањског округа:

22. ОКРУГ ВРАЊСКИ

- 119. Тома Стajiћ, трговац из Врања, за варош Врања
- 120. Тома Мијаиловић, свештеник из Власине, за срез власински
- 121. Симон Стојиловић, свештеник из Градње, за срез пољанички
- 122. Милан Станковић, кмет из Дубнице, за срез моравски
- 123. Јован Николић, председник општине преобрађењске, за срез пчињски
- 124. Стаменко Стојковић, председник општине луковске, за срез пчињски

„Одбор за пријављивање посланика и прегледање њихових пуномоћија“ на Скупштини 1878/79. године разматрао је и пуномоћија народних посланика из нових крајева. У извештају овог одбора било је примедби на избор посланика за срез пчињски у округу врањском.¹² Примедба се односила на смањење броја пореских глава у пчињском срезу за 3.600, што је била последица померања граница од стране међународне комисије за разграничење. Одбор наводи да му је полицијска власт у свом извештају о изборима скренула пажњу да пчињски срез према новом, смањеном броју пореских глава нема право на два посланика него само на једног. Одбор је ипак нашао да је потребно да остану обојица посланика и такав предлог дао Скупштини, образложући то чињеницом да међународна комисија за обележавање граница на основу одлука Берлинског конгреса „још није свршила опредељење целе нове границе“, те је за скупштину још увек меродавно досадашње стање.

На овом примеру почела се потврђивати и разоткривати намера владе у вези са тако раним скупштинским изборима у новим крајевима (о чему ће касније бити више речи). У ситуацији када је владина већина у Скупштини угрожена а опозиција све гласнија и јача, влада „ослободилац“ је извесну и значајну подршку посланика из нових крајева политички искористила, а опозиција је на то реаговала. Влада није хтела да остане без свог гласа а опозиција је изашла са предлогом супротним одборовом предлогу, који је прогласила неуставним. У дискусији поводом извештаја Одбора за преглед посланичких пуномоћија посланик Милош Глишић је, и поред изражене жеље да „нам из наших старих крајева дође у скупштину што више посланика“,¹³ истакао да је неуставно то што је срез који неће имати потребан број пореских глава ни за једног посланика, – заступљен са двојицом. На то му је Милош Милојевић демагошки одговорио да је њих народ послao и да они морају остати да заступају свој народ. Скупштина је усвојила предлог Одбора и обојица посланика из пчињског среза су остали у Скупштини.

11 Српске новине од 10. новембра 1878. године, бр. 249.

12 Протоколи Народне скупштине држане у Нишу 1878/79, Београд, 1879, стр. 6.

13 Ст. белешке, 1878/79, стр. 77.

ДРУГИ СКУПШТИНСКИ ИЗБОРИ У ВРАЊУ И ВРАЊСКОМ ОКРУГУ

Крупне политичке промене и нови односи политичких снага у Србији у другој половини 1880. године довели су до отварања нове скупштинске трогодишиће периоде 1880, 1881. и 1882. г. Избори за народне посланике су одржани 30. новембра 1880. године а за грађане нових крајева то су други по реду скупштински избори. И тада се, опет врло рано, грађанима нових крајева пружила прилика да се према свему што се у политичком животу Србије дешавало активније поставе и активније учествују. Суштинске промене у политичким односима у Србији су створиле услове да грађани нових крајева у њима превазиђу положај политичког објекта, али је питање друштвених услова на овом подручју било примарније за задобијање положаја политичког субјекта. У недостатку друштвених услова грађани нових крајева неће ни сада имати ни задобити активнији однос према ономе што им се као програм или пракса нуди и намеће споља, из доратне Србије, али су промене значајне. Први пут се за посланике у новим крајевима бирају људи који су из доратне Србије и нису житељи тих крајева; први пут се међу кнежевим посланицима налазе и житељи (обично трговци) нових крајева, у којима започиње страначко опредељивање и страначко груписање и организовање. Промене су започеле, а изборни резултати 1880. године, као и резултати верификацијоног поступка и бројних допунских избора у оквиру ове скупштинске периоде, на ту чињеницу најбоље указују. Битно је само указати на праве узроке промена у политичком животу и понашању овог подручја и правилно га разумети и објаснити.

У „Списку означавајући колико се где према броју пореских глава има изабрати посланика за трогодишњу скупштинску периоду 1880, 1881. и 1882. године”¹⁴ дат је тај однос и за четири округа нових крајева, будући да је у новим крајевима извршена трајна територијална подела на четири округа. Према том списку требало је у њима изабрати 24 народна посланика на укупно 57.515 пореских глава. Врањски округ – окружна варош Врање, са три среза, имао је 12.268 пореских глава, а требало је да изабере 5 народних посланика.

број	назив	број пореских глава	колико треба да изабере посланика
XXI ОКРУГ ВРАЊСКИ			
94	окружна варош Врање	1.554	1
95	срез польанички	3.270	1
96	срез масурички	2.603	1
97	срез пчињски	4.841	2
свега		12.268	5

14 Српске новине од 30. октобра 1880, бр. 243.

Десет дана пре првог скупштинског састанка објављен је у „Српским новинама” бр. 284, од 20. децембра 1880. године, Списак народних и кнежевих посланика за скупштинску периоду 1880–1882. Према тим списковима, у новим крајевима изабрана су 24 народна посланика и постављена четири кнешева посланика. Изабрани народни посланици наведени су према азбучном реду назива округа у склопу целог списка, а не на крају списка, како је то било на претходним изборима и списковима.

НАРОДНИ ПОСЛАНИЦИ ИЗАБРАНИ НА ДАН 30. НОВЕМБРА 1880. ГОДИНЕ

У У округу врањском

19. г. Паја Вуковић, из Крагујевца, за варош Врању
20. г. Илија Пешић, из Крушеве Главе, за срез пољанички
21. г. Дина Љотић, из Каменице, за срез масурички
22. г. Мита Станковић, из Буљесавца, за срез пчињски
23. г. Мита Стanoјeviћ, из Дуге Луке, за срез пчињски

У списку кнешевих посланика за ову скупштинску периоду налазе се и представници нових крајева – тројица трговаца и један члан суда; међу њима и Тома Стajiћ, трговац из Врања, који је на претходним изборима у Скупштини такође био, али као народни посланик.

Верификацијони скупштински одбор, подносећи свој извештај, уједно је изнео скупштини на решење и осам оспорених мандата посланика из нових крајева. Међу њима су била и три посланичка мандата за врањски округ: за срез пољанички, за срез масурички и за срез пчињски.¹⁵ Избор Илије Пешића за срез пољанички округа врањског оспорен је, зато што при првом избору он није добио савршену већину, а ужег избора, сагласно изборном закону, није било. Одбор је скупштини предложио поништење избора и расписивање допунских избора, што је прихваћено. У пчињском срезу врањског округа су због незаконитости претходних избора извршени допунски и већ 12. фебруара 1881. године за новог посланика пољаничког среза Скупштина је прихватила Аранђела Цветковића из Ораовице, који је изабран на допунским изборима.¹⁶ На избор Дине Љотића за срез масурички и избор Мите Станковића и Мите Стојановића за срез пчињски округа врањског биле су изјављене жалбе због уплива полицијских власти, односно због незаконитости и нереда. Одбор је ове жалбе одбацио и предложио да се мандати огласе законитим, што је Скупштина и урадила.

ДОПУНСКИ ИЗБОРИ У ВРАЊУ 1882. ГОДИНЕ

Сукоб између радикала и напредњака, који је избио врло брзо после њиховог изборног савеза у јесен 1880. године и који је довео до прегрупирања у скупштинским редовима и формирања Радикалне и Напредњачке

¹⁵ Ст. белешке, 1880/81, стр. 2–5.

¹⁶ Исто, 941–942.

странке, кулминирао је у првим месецима 1882. године. Радикалска скупштинска опозиција предузима низ мера да у Скупштини онемогући одлуке које су противне програму Радикалне странке, не презајући ни од опструкције. На XLVI скупштинском састанку 5. марта 1882. године радикалски посланици подносе заједничку оставку. Међу именима 50-ак потписника оставке је и име Паје Вуковића, посланика вароши Врања, познатог радикала. На истом састанку места посланика који су оставку потписали скупштинским решењем су упражњена и расписани су нови избори. Они нису били општи, како су хтели радикали, него допунски, само за упражњена посланичка места, о чему су се краљ Милан и напредњаци договорили.

Допунски избори су обављени 15. маја 1882. године. Њихови резултати објављени су 25. маја 1882. године у Српским новинама. Нови посланик вароши Врање био је Ђела Ципковић из Врања.

Ово су били први допунски избори. Њихова карактеристика је поновни избор посланика чија су места скупштинским решењем упражњена. То се односи и на нове крајеве (за округ пиротски), сем за варош Врање, где је изабран нови посланик.

Новоизабрани стари посланици, њих 39, нису предали своја пуномоћја и нису хтели доћи у Скупштину, желећи да је оставе без кворума и да буду расписани нови општи избори. Свега седам посланика, изабраних 15. маја, поднело је верификацијоном одбору своја пуномоћја. Међу њима је и посланик вароши Врање Ђела Ципковић. Он је учествовао у раду ове чуvenе „двогласачке” скупштине, која представља једну од најтежих скупштинских криза у Србији XIX века. Настала је после других допунских избора када је народ вратио 39 својих посланика у Скупштину а влада на њихова места довела „двогласце”. Радила је на ивици кворума, не усуђујући се да то питање уопште поставља.

СКУПШТИНСКИ ИЗБОРИ У ВРАЊУ И ВРАЊСКОМ ОКРУГУ 1883. ГОДИНЕ

У периоду који се посматра у овом делу рада извршени су још једни, трећи по реду, избори за народне посланике у новим крајевима. То су избори посланика за трогодишњу скупштинску периоду 1883., 1884. и 1885. године. Извршени су 7. септембра 1883. године а скупштина настала из ових избора састала се само једном, 15. септембра 1883. године у ванредни сазив за 1883. годину. Већ 22. септембра 1883. г., само што је завршила претходне радње за своје конституисање, Скупштина је краљевим указом распуштена.¹⁷ Следе и други ванредни догађаји, који заједно представљају увод у Тимочку буну.

Као и за претходне изборе, у Српским новинама од 9. августа 1883. године изашао је најпре „Списак означавајући колико се где према броју пореских глава има изабрати посланика”:

¹⁷ Ст. белешке, 1883. стр. 35.

број	назив	број пореских глава	колико треба да изабере посланика
V ОКРУГ ВРАЊСКИ			
18	окружна варош Врања	1.262	1
19	срез пољанички	2.769	1
20	срез пчињски	5.233	2
21	срез масурички	2.215	1
свега		11.479	5

На овим изборима нови крајеви су опет бирали 24 народна посланика, сада за 3.905 пореских глава више (укупно је у четири нова округа сада било 61.420 пореских глава). Број пореских глава је у нишком, пиротском и топличком округу увећан (у топличком округу чак за 3.145 пореских глава), док је до смањења броја дошло једино у врањском округу (за 789 пореских глава). Један од разлога је, свакако, повлачење становништва са границе према Турској дубље у Србију. Но чињеница је да је број посланика које врањски округ треба да бира остао исти (5) као и на претходним изборима.

Према извештају окружног начелника (због изузетних политичких околности „Српске новине” нису објавиле списак изабраних посланика), изборни резултати у врањском округу 7. септембра 1883. су били:¹⁸

1. Тома Стajiћ, за варош Врање
2. Мита Стanoјevић, за срез пчињски
3. Риста Јовић, за срез пчињски
4. Милько Стевановић, за срез пољанички
5. Јованча Радојићић, за срез масурички

Одбор за пријављивање посланика и прегледање њихових пуномоћја поднео је Народној скупштини 21. септембра 1883. свој извештај. Признао је за законите и уредне изборе 148 посланика, иако је против неких избора било жалби. Међу њима било је жалби и на избор посланика за нове крајеве, у којима се нарочито истиче избор посланика за варош Врање.

Против избора Томе Стajiћа, трговца, жалила су се најпре двојица чланова бирачког одбора. Они нису потписали пуномоћје овог посланика, што одбор није сматрао узроком неправилности избора. Осим њих, на избор Томе Стajiћа жалили су се и грађани. Као разлог су навели агитацију полицијских власти „против опозиционог кандидата Јована Стаменковића, а за избраног Тому Стajiћа”. Одбор у свом извештају није негирао чињеницу агитације полицијских власти, али је то сматрао недовољним за тврђњу бирача „да је било претње и прунуде власти, те да поједини бирачи нису могли своје право да употребе”. Сем тога, одбор је нашао да Тома

¹⁸ Архив Србије, Народна скупштина, Ф.П. Р-1/83, Извештај начелника врањског округа министру унутрашњих дела.

Стајић има 276 гласова од укупно 487, што представља апсолутну већину, док је Јован Стаменковић добио 211 гласова. Одбор је предложио Скупштини да избор Томе Стјића огласи законитим и уредним.

Први део рада „Политички живот Врања после ослобођења од Турака“ садржи само податке о изборним активностима и изборним резултатима са три скупштинска избора у Врању и врањском округу. Као увод у шире приказ политичких збивања и односа то је можда доволјно, али без многих других показатеља свакодневног политичког живота и слојевитих политичких односа и политичких манифестација неће се добити права слика политичког живота Врања у првих 20-ак година после ослобођења од Турака. Зато предстоји приказ и много политички „живље“ материје и на много „живљи“ начин но што је језик бројки и података.

LA VIE POLITIQUE DE VRANJE APRES LA LIBÉRATION DES TURES (1878– 1918)

— R é s u m é —

Cette oeuvre qui englobe la période de 1878–1883, an est la partie introductrice d'une vaste théme „La vie politique de Vranje après la libération des Turcs (1878–1918)“. Dans le cadre de cette partie introductrice qu'on publie maintenant, on donne le tableau des activités et des résultats au choix a Vranje et dans ses environs dans les premières aunedes de la libération des Turcs. Les premières élections parlementaires à Vranje ont déjà eu lieu le 29. octobre 1878, pour être répéter le 30. novembre 1880, le 15. mai 1882 (les elections supplétives) et le 7. septembar 1883.

Les élections parlementaires dans les nouvelles régions libérées sont les résultats des relations politiques et celles des partis de la Principauté Serbe avant guerre ainsi qu'en Serbie Royale, avant que la population de cette région ait eu le droit de voter pour l'autorité communale, d'autant plus que les nouvelles regions n'avaient pas encore eu la vie indépendante et une physionomie adéquate à son niveau du développement.

Les élections parlementairer, comme une activité politique et constitutionnelle très importante anticipérant la consciense politique des citoyens de nouvelles regions, ainsi qu'à Vranje et ses environs comme une partie importante, ce qui provoquera la determination politique (du parti) et avec cela l'organisation des citoyens de la région ce qui, a son tour rendra cette vie politique plus riche et plus complexe à Vranje et dans son alentour.

L'ouvrage représente aussi l'essai de signaler les conditions et les suppositions historiques et économiques de nos jours dans cette region du Sud de la Serbie ce qui est donné du moment et de la manière quand cette région est rat achée à l'Etat de la Principauté Serbe avant guerre ainsi qu'en Serbie royale.

Dr Slobodanka Stojičić

МИРОСЛАВ ПЕРИШИЋ

**ВРАЊЕ У ИСТОРИЈСКОЈ СТАТИСТИЦИ
С КРАЈА XIX И ПОЧЕТКА XX ВЕКА**
**(Прилог историји Врања и врањског округа
после ослобођења од Турака 1878. године)**

Тешко да би се у новијој историји Србије могао наћи град, попут Врања, о чијој се судбини за непуних шест месеци два пута одлучивало на два у основи потпуно различита начина. Док је у зиму 1878. године све зависило од војничке способности српске војске и одлука била донета на бојном пољу, у лето исте године дефинитиван будући међународни статус Врања решаван је без могућности званичног и фактичког утицаја најзанимтересованије стране.

Ослобођеном последњег дана јануара 1878. године, Врању је до одржавања Берлинског конгреса (13. јун–13. јул) предстојао шестомесечни период неизвесности како ће се према проблему јужносрпске границе поставити европске силе. За политичке факторе земаља учесница Конгреса коначно територијално припајање Врања српској држави или његов повратак у оквире турског царства било је мање важно питање и спадало је у детаље глобалне прерасподеле утицаја на Балкану. Однос великих сила према овом питању изражен је у ставу да интерес мира у Европи неће бити подређиван српским границама на југу и југоистоку. Истовремено за српску државу статус новоослобођених територија био је од стратешког и националног интереса, а за већинско српско становништво Врања питање егзистенције, остварења сна сањаног три и по века и даље перспективе.

Расправа о српским границама – југоисточној (Пирот и Трг) и јужној (Грделица и Врање) – започела је 8. јула пошто је претходно (28. јуна) формирана специјална комисија за гранична питања, чији су чланови били: Хoenлое (за Немачку), Хајмерле (за Аустро-Угарску), Сен Валије (за Француску), Одо Расел (за Велику Британију), Лани (за Италију), Шувалов (за Русију) и Мехмед Али- паша (за Турску).¹ У напетој и неодлучној ат-

1 Ч. Попов, Србија на путу ослобођења 1868–1878, Београд 1980, 169

мосфери изазваној поделама, у којој су се Енглеска и Италија определиле за турску страну, а Русија, Француска и Аустрија за српску, пресудну улогу одиграо је представник Немачке који се изјаснио у прилог давања Врања Србији.² Тиме је, иако без учешћа српске политичке и дипломатске делегације, али захваљујући великој упорности и дипломатским напорима министра спољних послова Јована Ристића, који је ван конгресне сале пре и у току трајања заседања успео да уз познате уговоре обезбеди аустријску и француску подршку, ослобођено Врање дефинитивно повраћено и трајно укључено у састав српске државе.

Овим догађајем историја Врања почиње свој нови и другачији ток. Заморено дуготрајном турском влашћу, Врање није по ослобођењу доживело нагли преображај, али је укључивањем у српску државу добило особену функцију. Наиме, како се граница Србије током XIX века постепено спуштала животним правцем ка југу, тако су и поједина градска насеља добијала улогу граничног места. Најпре је од 1815. до 1833. године то била Јагодина, од 1833. Алексинац, а од 1878. Врање.

Свесна значаја свог територијалног проширења, српска држава је настојала да убрзано појача своје повезивање са новоослобођеним крајевима. Уређење нових подручја почело је са надирањем српске војске, када је успостављена полицијска и судска власт, а настављено децембра 1878. године доношењем два закона: првог, о подели на округе и срезове, којим су образована четири округа (нишки, топлички, пиротски и врањски) с истим уређењем окружних и среских власти као у старим границама и другог, којим је протегнуто судско уређење, грађанско и кривично право. Решење аграрног питања остављено је за касније. Политичко изједначавање нових и стarih krajeva Влада је без Скупштине извршила пре него што је административна и законодавна власт извршила административно и правно изједначење. Указом, Влада им је дала право гласа у скупштинским изборима 1878. Тиме су грађани присаједињених територија добили уставна права српских грађана.³

Наведеним променама било је захваћено и Врање, средиште округа и град са специфичним географским и стратешким положајем, а како изгледа његова демографска слика, етнички састав, социјална структура и образовни ниво покушаћемо да сагледамо на основу сачуваних података и статистичких прегледа, свесни свих мањкавости оваквих анализа бројки, ризика могућег западања у једностраност погледа и недовољну животност ове врсте извора.

* * *

Прве конкретније податке о броју становника у Врању у другој половини XIX века даје аустријски конзул Ј. Г. Хан. Он је, путујући за Солун 1860. године, прошао кроз Врање и забележио да је у њему живело 8.250 становника, од којих је било 3.000 Турака, 5.000 Срба и 250 Рома.⁴ Осим

2 Исто, 171.

3 С. Јовановић, Влада Милана Обреновића, књига друга (1878–1889), 13–14.

4 J. G. Han, Reise von Belgrad nach Salonik 1861, 82–83; Б. Андрејевић, Основне карактеристике развоја Врања XVIII и током XIX века, Врањски гласник XII–XIII, Врање 1979, 249–253.

процене о броју и саставу становника, Хан износи запажање да је Врање имало развијену трговину конопљом и снабдевало ширу околину артиклима увезеним из Београда и Солуна.⁵ Према турским статистичким подацима из 1875. године, још увек неослобођено Врање имало је 2.500 хришћанских кућа и 800 турских домаћина, у које су урачунати домови исламске вероисповести – турски, албански и цигански.⁶ По војном попису вршеном после српско–турског рата, врањски округ је 1878. године имао 30.061 мушкиарца хришћанина и 12.502 мушкиарца муhamеданаца. У самон Врању живело је, по овом попису 10.345 становника, Срба, Турака, Јевреја, Черкеза, Грка и Цигана, а варош је имала 2.500 хришћанских и 800 муhamеданских кућа.⁷

Демографска кретања могуће је нешто боље пратити после 1878. године. После присаједињења Врања Србији долази до мењања етничке слике, која је делимично утицала на број становника. С једне стране, присутно је померање муслиманског становништва (турског и албанског) према југу, ка територијама које су остале у саставу Турске – Бујановац, Прешево и Трговиште. Истовремено, у обрнутом смеру, јавља се повратни миграциони талас српског становништва, које се креће из неослобођених у ослобођене покрајине. Уз природни прираштај, то је разлог што се број становника у Врању и после масовног исељавања Турака није битно изменио. По попису од 31. децембра 1879. године, врањско насеље је имало 1.803 куће и 8.291 становника, али овога пута само 437 Турака.⁸

Иначе, врањски округ обухватао је територију од 4.342 km^2 и 1900. године спада међу веће окрузе у Србији. Његова територија чини једну трећину територије прикључене Србији после Берлинског конгреса, или једанаести део укупне српске територије, која је заузимала површину од 48.303 km^2 . Нишки округ обухватао је 2.558 km^2 , пиротски 2.419 , топлички 2.839 km^2 .⁹ Док је на територији Србије 1900. године живело укупно 2.492.882 становника, у врањском округу тај број исте године износи 212.723, што је одмах иза пожаревачког округа. До 1910. године увећао се на 252.937 а Србија је тада имала близу 3 милиона становника (2.911.701).

Просечна густина насељености у врањском округу константно је била испод просечне насељености у Србији. Док та цифра за Србију износи 51,6 становника по квадратном километру, у врањском округу је 49,0. Деценију касније, 1910. године, у Србији живи 60,3 становника по километру квадратном, а у врањском округу 58,3. Однос село–град у погледу броја становника убедљиво је био у корист села. Градско становништво заступљено је са 13,84%, а сеоско са 86,16%. Сличан однос задржан је и 1910. године – градско становништво учествовало је са 12,07%, а сеоско са 87,93%.¹⁰

Крајем XIX века и варошко и сеоско становништво живело је у породичним задругама. Готово да нема разлике у бројности чланова задруге

5 Ф. Каниц, Србија земља и становништво, књига друга, 257.

6 В. Николић–Стојанчевић, Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878. године, Лесковац 1975, 12.

7 Државопис Србије, војни попис 1878.

8 Државопис Србије, св. XI, 1882, 55.

9 H. Zundhausen, Historische Statistik Serbisch 1834–1914, München 1989, 86–87.

10 Исто.

између сеоског и градског становништва. Најбројније су задруге са 6–10 чланова. Таквих задруга међу варошким становништвом, према попису од 1890. године, било је 1.591, а међу сеоским 8.794. Збирно, у срезовима јабланичком, лесковачком, масуричком, пољаничком и пчињском било је укупно 23.279 задруга. Нису ретке задруге и са преко 30 чланова.¹¹

Старосна структура Врања у последњој деценији XIX века разнолика је и неуједначена. По подацима из 1890. године, најбројнији део становништва су деца у узрасту од једне до пет година – има их 1.361. Затим, од шест до десет година 1.159, а од једанаест до петнаест година 1.030. Како се старосна граница повећава број становника се смањује, па је већ за узраст од шеснаест до двадесет година испод 1.000, а од четрдесет једне до четрдесет пет година има 450 становника. Дуг живот, ипак, није била реткост – преко 76 година живота забележено је 245 житеља, од којих чак 18 у старости од 96 до 100 година и 2 који су надживели век. Живот на селу био је дужи него у граду, па је међу сеоским становништвом већи број стогодишњака. Однос који је карактеристичан за Врање важи и за врањски округ. Такође, најбројнија су деца у млађем узрасту, преко 70 година живота има 4.168 становника, а преко 100 година чак 37 становника.¹²

Врањски округ је етнички веома колебљиво подручје. Национални и верски састав становништва у периоду од 1878. године ипак је доминантан у корист српског и православног становништва. По попису из 1890. године у Врању је било 9.350 Срба, 148 житеља друге народности, православне вере 9.410 а неправославне 90. У врањском округу живело је 144.115 Срба и 5.167 становника друге народности. Православних је било 144.650, а неправославних 4.632. Највећи број несрпског становништва присутан је у јабланичком срезу – 1.976, а најмањи у пољаничком (208) и пчињском (623).¹³ Једну деценију касније, 1900. године, етничка структура врањског округа је била следећа: 25 Румуна, 4.592 Цигана, 27 Немаца, 159 Јевреја, 1.943 Албанца, 5 Мађара, 347 Грка, 67 Турака и 45 Цинцара. Остатак становништва сачињавали су Срби.¹⁴ Врање је место са највећим бројем Албанаца у Србији и после Ваљева са највећим бројем Цигана. Уочљив је мали број Турака са тенденцијом даљег пада.

Неписменост, „историјска болжка Србије”, била је нарочито изражена у врањском округу. Жалећи се министру унутрашњих послова, Мато Радовић, начелник округа, пише да „овде не може наћи писмени људи којима би поверио администрацију нове власти. Народна рачуница је рапош а литература у сто кућа по један вечити календар.”¹⁵ Разлози су, несумњиво, у недостатку школа – непосредно по ослобођењу није радила ниједна. Почетком фебруара начелник округа је, по налогу Милорада Шапчанина, започео организацију школа на читавој територији врањског округа па је у септембру исте године отворено девет школа. Ипак, међу децом и роди-

11 Статистика Краљевине Србије. Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890. године, књ. I, врањски округ, Београд 1892.

12 Исто.

13 Исто.

14 H. Zundhausen, н. д., 110.

15 Р. Требешанић, Три прве деценије гимназије у Врању, Врањски гласник, VI, 1970, 67.

тељима није владала велика заинтересованост за школовањем. У Врању је 1890. године знало да чита и пише 1.830 грађана, само да чита 60, док је број неписмених износио 7.610. У врањском округу да чита и пише знало је 7.037, само да чита 258, док је неписмених било 141.987.¹⁶

О начину живљења и здравственој култури сачувано је мало података. Један од извора који нам пружа нешто више фрагмената о здравственим и хигијенским приликама у Врању крајем XIX века је војни извр – реферат начелника санитета после боравка у Врању 1890. године: „Болница Врањског гарнизона смештена је у државној згради у којој има четири собе у којима се до 26 болесника по нужди сместити могу.“

Болничка је зграда од одсељених турака одкупљена и преправљена. Сем ове зграде у болничкој авлији доправљене су још две мање. У једној је смештена канцеларија, апотека и болнички магацин хране.

У болници застасао сам свега 7 болесника, од којих 6 од незннатник спољних болести и један од тифуса. Тифусни лежао је са осталим болесницима и ако, према постојећем пропису, болесника ове врсте треба изолирати. Са тога сам наредио да се ово одмах и учини.

Са редом и чистоћом у болници био сам уопште задовољан, тако исто нашао сам у најбољем реду и болничку администрацију.

Гарнизон Врањски нема државне зграде у којима би војници становати могли, с тога је од приватних лица неколико кућаузето под закуп које су по целој вароши расштркане. 4-та чета смештена је у четири кућерка, 1-ви вод 3-ће чете смештен је у државној згради код бившег старог ђумрука, а остали три у две приватне кућице које су једна од друге преко 200 метара удаљене. 2-га чета смештена је у два кућерка на северном делу вароши; а 1-ва чета у једној новој приватној – но од лаког материјала – подигнутoj згради.

Канцеларије пуковске окружне команде смештене су такође у једној приватној згради. Врањски гарнизон нема затвора војничког.

Сви војнички станови, мање више у врло су хрђавом стању. Од слабог су материјала и већина соба има цигљани под. Фуруне су блехане, врата и прозори не притварају се добро. Војници су у њима врло тескобно размештени. Ваздушна кубатура у појединим собама износи највише 9, а има их са једва 5 кубних метара ваздуха.

За све ове зграде плаћа држава 619 динара месечне кирије, што чини годишње 7.328 динара.

Услед расштрканости војничких локала у којима војници станују, нити је могуће довољан надзор над војницима водити, нити наставу по пропису вршити, услед чега и ред и дисциплина страда. Према томе и са здравственог и са дисциплинског гледишта, преко је потребно, да се још у току ове године одпочне зидање касарне у Врању.

Ја сам обишао целу варош и сву околину са тамошњим комandanтом места, којом смо приликом нашли најподесније место за касарну на источној страни Врање, под Пљачкавицом, јер ово место има све услове, који се за касарну траже. Земљиште је чврсто, здраво и над Врањом на 20 метара узвишене. У околини има довољно изворске а и бунарске воде.

16 Статистика Краљевине Србије. Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890. године, књ. I, врањски округ, Београд 1892.

Познавајући наше финансиске прилике, због којих се касарна за сада у Врањи неможе зидати, а при томе имајући у виду потребу да се касарна што пре подигне, ја сам ступио у преговор са Врањским богатим грађанином г. Јанчом Јовановићем, да нам он по плану који му министарство дâ касарну озида, ако му држава јамчи, да ће му се рате сваке године тачно и на време исплаћивати. Знајући да је Врањски округ дао свој пристанак за зидање касарне о свом трошку, понуда Јанчетова могла би се примити, јер је по државу врло повољна. По моме мишљењу, 4 четна павиљона, 1 административна зграда, 1 зграда за пуковску канцеларију не би државу више стале од 220.000 динара, разуме се, ако би се другачији основни план узео, а не онај, по коме су рађени павиљони у Пожаревцу, Пироту и Књажевцу.

Сад се плаћа закуп приватних зграда, као што напред рекох, годишње 7.328 динара. Кад би се још оволика сума, дакле 14.656 динара, годишње предузимачу одплаћивала, за 15 година остала би ова зграда државна својина. Ових 14.656 динара могли би се сваке године уз данак од народа округа Врањског прикупљати, пошто су они пристали да касарну о свом трошку праве, а ово постепено одплаћивање за њих било би неосетно.

Војници гарнизона врањског изашли су у логор. Логориште им је на истом месту, на коме предлажем да се касарна подигне. Војнички шатори и војничко одело у доста су добром стању. Хлеб им је укусан, добро печен, но под зубима се осећа, да мало песка има што долази од сувише меканог војничког камена. Присуствовао сам и при издавању јела. Ово беше врло добро и укусно. Командант ме увераваше, да војници увек тако добру храну имају и да се с предовољством одређеним за гарнизон Врањски удобно на крај излази.¹⁷

Професионалну и социјалну структуру Врања могуће је сагледати на основу пописа из 1890. године. Највећи број становника издржавао се земљорадњом и сточарством. Шумарством и риболовом бавило се 5 становника. Занатима са каменом (каменари, циглари, црепари, ћерамидари, грнчари) бавило се 60 становника. Прерађевинама од метала, осим гвожђа, златара, пузара, прстенара, казанција и калаџија било је 48. Прерађевинама гвожђа и челика бавили су се ножари, сврдлари, кантарције, бравари, лимари, ковачи, поткивачи, клинчари – било их је 367. Занатлија који су радили са машинама на изради оруђа и на инструментима (колари, пушкари, часовничари) било је 35. Хемијским производима (апотекари, сапунари, воскари) бавило се 13 грађана. У грађевинарству – зидари, тесачи дрвета, фарбари, предузимачи грађевина, чесмари, калдрмције – радило је 100 занатлија. Прерађевинама тканина, предива и плетива (ваљари, бојације, гребенари, гајтанције, ткачи, конопљари, ужари, пресукачи, коланари, кастретари, асурције и рогожари) бавило се 824, од чега само ужара има 688. Прерађевинама од хартије, коже чекиња и рогова (књиговесци, табачари, сарачи, чешљари, четкари) бавило се 15 житеља. Дрвенаријом (дрводеље, котаричари, самараши, качари, столари, решетари, стругари) бавило се 94 становника. Јестивима (воденичари, хлебари, симиције, колачари, шећерције, ал-

¹⁷ В. Стanoјeviћ, Историја српског војног санитета. Наше ратно санитетско искуство (приредили М. Јовановић и М. Перешић), Београд 1992, 168.

вације, месари, ћевапчићари, ашчије, млекари) бавило се 222 становника. Пићима (пивари, ликерције, каферије, гостионичари) бавило се 142 становника. Са оделом и обућом (кројачи, абације, памуклијаши, јорганџије, терзије, крпаши, парчетари, ћурчије, обућари, ципелари, чизмари, папучари, опанчари) радило је 552 занатлије. Вештинама (сликари, каменоресци, штампари, бербери) бавило се 36 становника. У трговини разном робом (књижари, трговци стоком, трговци пољопривредним производима, трговци дрвима, трговци производима ужарским, бакали, дуванџије, ситничари, пиљари, спекуланти) радило је 699 грађана. У новчаним заводима радио је један грађанин. У пословима превоза сувоземним (поштари и телеграфисте, железничари, спедитери, кочијаши, рабације, носачи) радило је 84 становника. Разним пословима (кувари, димничари, келнери, надничари) бавило се 937 становника. У војсци (официри, нижи официри и жандарми) радило је 67 људи. У државним општинским и осталим јавним службама (државни чиновници, општински часници, адвокати, свештеници, ходе, професори, учитељи, лекари, бабице, државни служитељи, пандури, практиканти, чувари железнички, шумари, школски служитељи, црквењаци) радило је 610 становника. Међу њима је 7 лекара, 1 бабица, 7 професора, 63 учитеља, 31 свештеник, 1 хода. Слободним занимањима (чиновници приватних завода, пискарачи, свирачи) бави се 86 људи и, најзад, оних који живе од прихода и помоћи, пензионери и просјаци, има 44.¹⁸

* * *

Подаци изнети у овом саопштењу само донекле могу послужити као основа за стварање комплетније слике Врања и сагледавање најзначајнијих друштвених обележја у периоду од 1878. године. На малој раздаљини од турске границе и великој удаљености од Београда, дубоко смештен у балканско језгро, крајем XIX и почетком XX века уздижао се град који је повезивао ослобођену и независну Србију са неослобођеним пределима у Старој Србији и Македонији. Његова трансмисиона улога, „капија за Стару Србију”, учинила га је оном упоришном тачком на којој су се сусретали духовни, културни, економски и национални утицаји. Разапето између различитих тежњи, Стојан Новаковић је приметио на примеру Врања да је оно што је за Турску значило раствурање то је за Врање и Србију значило подизање. Врање је на постепеном и спором одвајању од снажног турског наслеђа, које је његову средину натапало атмосфером свог времена и када турске власти више није било, постајало у сваком погледу активно подручје и отворена средина. Живећи под дејством испреплетаних култура и утицаја, од којих се средњоевропски осећао само као далеки одраз, Врање је 80-их година прошлог века варош у којој се, по речима просветног радника Ђорђа Ничића, „бије борба између Истока и Запада, личности и целине, страсти и морала”.

Стапање и интеграција Врања у српско друштво ишло је са значајним закашњењем и великим потешкоћама, заправо као и целокупан процес ун-

18 Статистика Краљевине Србије...

утрашње нивелације традиционалних разлика у економији, урбанизацији и разликама између села и града у начину одевања, употреби локалних говора, привржености својој покрајини и тешко искорењивим навикама, започет у Србији XIX века. Несумњиво да је и то један од разлога што Врање, да се послужимо речима једног историчара, није постало излог већ „јужна стражара Србије” – како га је назвао Стојан Новаковић.

**VRANJE DANS LA STATISTIQUE HISTORIQUE
DU FIN DU XIXE ET AU DEBUT DU XXE SIECLE**
 (un supplément à l'histoire de Vranje et de son arrondissement
après la libération des Turcs en 1878.)

— R é s u m é —

Après la libération des Turcs en 1878, et après l'attachement définitif au Principauté Serbe au Congrès de Berlin, l'histoire de Vranje prend un autre cours. Vranje devient une agglomération de frontière vers la Turquie ce qui provoque les particularités de ville au Sud-Est où se rencontraient et panétraient les différentes influences culturelles, économiques nationales et religieuses. Fatigué d'une longue domination turque Vranje subissait longtemps l'héritage turc ainsi que les moyens de vie, de gagner en travaillant, de civilisation gardaient les traces de la période précédente.

Plus de 90% gens illétrés, l'agriculture et l'élevage avec le commerce et l'artisanat, ainsi que façon de production et le niveau bas de la culture de santé, sont les principaux caractéristiques de Vranje à la fin du XIXe et au début du XXe siècle. Bien qu'il y ait eu des efforts pour une intégration plus vite à la société serbe, ce processus était très lent.

Miroslav Perišić

проф. ПОПОВИЋ ЉУБОДРАГ

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИЈАЛНЕ ПРОМЕНЕ ВРАЊСКОГ КРАЈА ОД 1878. ДО 1918.

Административно-територијална подела наше земље, по динамици којом је текла, још од стварања државе у почетку XIX века, па до данашњих дана, представља јединствен пример у свету. Ниједна земља, можемо то рећи, нема толико нагомиланог искуства са спровођењем разних планова и пројекта који се тичу управне поделе њене територије као што је то случај код нас.

Оваква ситуација је, свакако, довољан разлог да се проблемима везаним за ово питање посвети нарочита пажња и испитају разлози промена, као и последице које оне собом доносе.

Иако у појединим наукама, као што је то статистика, на пример, постоји и специјалан интерес за ову врсту проблематике, у нашој научној литератури ни до данас, колико је аутору познато, не постоји једна комплетна студија која би обрадила ово питање у целини. У том смислу, наша је намера да изложимо административно-територијалне промене у једном, како то статистичари популарно називају, „сталном рејону”, а то је врањски крај.

I

Историја административно-територијалних промена у Србији је необично бурна. У њој се одражавају сви крупнији догађаји везани за ослобођење од туђинске власти, као и за слободу и демократизацију унутар саме земље.

За разумевање тих проблема везаних за ову територију потребно је да се у најкраћим цртама упознамо са решавањем ове проблематике у Србији до ослободилачких ратова 1877/78. године.

Још у доба турске владавине територија Србије, боље речено београдског пашалука, била је административно подељена на нахије, кнежине и

села. Београдски пашалук је обухватио 12 нахија. Ослободилачки покрет у I устанку допринео је и ослобођењу области из околних пашалука, тако да ослобођена територија знатно превазилази границе пашалука. Ова територија сада обухвата и Крајину, Црну Реку, Горњи Тимок, Алексиначки и крушевачки крај, део Старог Влаха, као и дрински предео – подручје Јадра и Рађевине. Овако ослобођену територију Правитељствујушчи совјет, својом одлуком из 1807. године поново је поделио на нахије, а нахије на кнежине. На чело сваке нахије постављен је главни кнез, а на чело кнежине кнежински кнез, док су селима управљали сеоски кнезови или кметови.

Споразумом кнеза Милоша и Марашили-Али Паше, у доба II устанка, дато је Србији право аутономије у београдском пашалуку, али не и изван њега, на територијама које су биле ослобођене у I устанку. Настојања кнеза Милоша да ову територију, ослобођену под Карађорђем, присаједини Србији, после дугогодишњих напора, донела су резултат тек 1833. године. Устанак и војна акција Милошеве војске учинили су да и ових шест нахија буде коначно присаједињено Србији.

Стара административно-територијална подела присаједињењем нових области морала је претрпети промене.

Овако проширења Србија 1834. год. добила је ново административно-територијално уређење. Поред нахија, оформљене су нове, веће управне јединице, сердарства. Тако сада имамо следећу ситуацију: најкрупније административно-територијалне јединице су сердарства којих има пет: Рашко – Чачак, Мачванско – Шабац, Подунавско – Београд, Расинско – Јагодина и Тимочко – Неготин. Свако од ових сердарстава обухватило је по неколико бивших нахија које су тада добиле назив окружје. Ових 19 окружја се делило на капетаније (срезове), које су још од 1830. године замениле дотадашње кнежине.

Фебруара 1835. године, доношењем првог Устава Србије, тзв. „Сретењског устава”, укинута су сердарства и Србија је била подељена на округе, срезове и општине. Само је сада број округа био смањен на 15. Но Сретењски је устав због противљења великих сила био кратког века и убрзо је суспендован. Кнез Милош је тада 1836. године донео Одлуку о новој административно-територијалној подели. Установљена су главна заповедништва, са истовремено и цивилном и војном влашћу. Ових заповедништава, односно области, било је четири, и то: Дринско-Савска – Шабац, Дунавско-Тимочка – Неготин, Моравска – Алексинац и Шумадијска или Средосточна – Крагујевац. Од овога је био изузет Београд, који је имао посебну команду у рангу заповедништва области. Са увођењем војних заповедништава, Србија није остала без округа, чији је број сада повећан на 17.

Ову поделу на 17 округа потврдио је и „Турски устав” из 1838. године. То је потврдио његов 61. члан одређујући да округ садржи по неколико срезова који су, опет, састављени из више села и општина.¹ Ова подела установљена Уставом од 1838. године остаће без већих измена и после Устава од 1869. године, све до проширења Србије 1878. године, када су после ослобођења јужних крајева формирана четири нова округа у чији је састав ушла и територија врањског краја.

¹ Зборник закона и уредба у кнежевини Србији (у даљем тексту Зборник), књига 30, стр.

II

Други српско–турски рат, који је отпочео 1. децембра 1877. године и трајао до 22. јануара 1878. године, по свом успешном окончању отворио је један проблем. Док се истовремено с ослобођењем поједињих крајева успостављала српска власт, сада је са закључењем примирја требало у новим крајевима извршити и нову административно–територијалну поделу, односно извршити обележавање територијалних подручја округа, а и срезова и општина у њима.

Изједначавање нових крајева у административно–територијалном по– гледу са Кнежевином Србијом текло је споро и поступно. Потребно је било предузети низ мера и донети више решења од децембра 1877. до јануара 1879. године.

Са напредовањем српске војске, првих дана децембра 1877. год., на ослобођену територију су упућивани представници српске цивилне власти, тзв. владини изасланици. Ови изасланици су били привремени функционери. Њихов „је главни задатак, поред пружања помоћи војсци, да припреме терен и услове за успостављање сталних цивилних органа кад рат буде завршен и ослобођени крајеви дефинитивно присједињени Србији”.²

Међутим, овако сложени задаци које су имали да обављају владини изасланици захтевали су и постављање стабилне организације на основу које би се једнообразно поступило у обављању ових послова. Она је и створена кроз „Правила за руководство свима чиновницима у заузетим сада српским земљама”,³ чији је творац био Алимпије Васиљевић, члан владе при Врховној команди. У својим одредбама – тачкама „Правила” су предвидела да су као органи власти српске управе и општинске власти.⁴

У извештају који је поднео Министарском савету поводом доношења „Правила”, Васиљевић је први пут поменуо и нову административну поделу ових крајева.⁵

Прва брига, први задатак, среске управе, колегијалног тела састављеног од три члана, био је да попише општине, обележи круг свога среза, односно одреди које општине и села улазе у састав кога среза, и да у њима успостави општинску управу.

Образујући овакве општине свака управа је увек имала у виду да се општине „безусловно морају саставити из повише села.”⁶ Име је општини давано, у највећем броју, по имену највећег села у општини.

Пописом села, и њиховим груписањем у општине, није био завршен процес административно–територијалне поделе.

² Др Ружица Гузина, Општина у Србији 1839–1918, Београд 1976. стр. 237.

³ Зборник, књ. 32, стр. 239 и 240.

⁴ О организацији власти – види: Слободанка Стојичић, Привремена организација власти у новоослобођеним крајевима Србије 1878. године, Лесковачки зборник XV, 1975, стр. 79–108.

⁵ С. Стојичић, нав. дело, стр. 82.

⁶ АС, П.О.к. 64 бр. 78; у свом извештају П.О.к. 39, бр. 193 – види напред.

Још док су у децембру трајале ратне операције и освојен део по део територије, Влада је на својој седници од 12. XII 1877. донела решење да „ради потребе снабдења освојених предела српском управом Министар правде спреми сходан предлог Закона”.⁷ На основу овога, одређени министар је саставио пројекат Закона о уређењу ослобођених предела. О њему је расправљано 20. и 21. децембра 1877. на седницама Владе, када је и усвојен.⁸ На основу предлога Владе, кнез је први „Закон о уређењу ослобођених предела” потписао у Нишу,⁹ 3. јануара 1878. године.

III

Привремени Закон о уређењу ослобођених предела¹⁰ донео је и нову организацију власти у ослобођеним крајевима. Сада постоје: окружне, среске и општинске власти. Но нове се власти нису могле увести пре територијалне поделе ових крајева на округе, срезове и општине. Зато се сада приступа решавању овог питања.

Као што смо видели, за организацију власти у новоосвојеним крајевима биле су, на основу „Правила” од 23. децембра 1877. године, формиране „Управе”. Исти случај био је и у врањском крају, по заузимању Врања 18/30. јануара 1878. године.

Тачан датум формирања ове „Управе” у Врању није се, на основу докумената могао утврдити. Она није била заведена до 23.I 1878. Тада је А. Васиљевић, члан Владе при Врховној команди, тражио да тамо уpute „једног искустног вишег полицајног чиновника, ком би полицајну управу ове вароши и њезине околине поверио”. Истог дана је на то место био одређен Јоцић, помоћник начелника округа Јагодинског, али је већ 31. јануара 1878. био, због послова у Јагодини, од овог разрешен.¹¹ Али из постојећих докумената може се констатовати да је она у фебруару 1878. године већ конституисана, и да активно ради. На њеном челу, као „Управитељ”, је Матија Радовић, управитељ казненог завода у Пожаревцу, а као „члан” је Димитрије Дугалић, срески начелник у пензији.¹²

Рад ове Управе, као и осталих, био је уско везан за Закон од 3. јануара 1878. год. За примену чл. 23. и 52, који се тичу формирања срезова (указом) и округа (законом) било је потребно мишљење врањске Управе. У том смислу је Управи, приликом слања Закона, у пропратном писму достављен и захтев да што скорије поднесе своје мишљење о саставу округа, срезова и општина.¹³

Но са одговором врањске Управе било је проблема. Пошто он није стизао, Васиљевић је морао да јој се специјално, телеграфским налогом 14. априла поново обрати, захтевајући одговор. Телеграмом у коме је подсећано на писмо од 22. марта, којим је тражено да се за најдаље „пет дана под-

7 Записници седница Министарског савета Србије, 1862–1898, приредио др Н. Шкеровић, Београд 1952, стр. 333. (у даљем тексту Записници).

8 Записници, стр. 336.

9 Записници, стр. 337 и 339.

10 Зборник, 32, стр. 251–270.

11 АС, МУД, Пф I р. 215/1878.

12 АС МУД, Пф. V р. 67/1878.

13 Извештај Алијип. Васиљевића, састављен на Ђурђевдан 1878. АС, ПО к. 39 број 193.

нese списак села и општина”, и каже „мишљење, како да се од њих образују срезови”, а што није учињено, захтевано је да се одмах јави је ли послат „овакав списак и ако није, зашто није, и кад ће га послати.”¹⁴

Овога пута одговор је следио, исто тако телеграфски, одмах, сутрадан 15. априла. Његова садржина имала је неколико елемената који у ствари чине основ административне и територијалне поделе на дужи низ година.

У одговору се први пут званично спомиње као административно–територијална јединица „врањски округ” са срезовима. Тиме се дефинитивно замењује турска управна деоба Косовског вилајета у коме је, у оквиру округа Нишког, био и врањски срез.¹⁵

У наведеном одговору, између осталог, стоји: „Да би се одржао мир и поредак у народу округа Врањског” окружни начелник је „за сад поделио цео округ на три среза и то: пчињски, власински и виногошко–пољанички и поставио среске начелнике”. Пчињски је у Шајинцима, власински у Сурдулици и виногошко–пољанички у Врању „све у средини својих срезова”. У оквиру ових новоформираних срезова било је 16.506 пореских глава (пчињски 6.331, власински 4.271, виногошко–пољанички 5.904).¹⁶

Но убрзо после тога следила је нова подела. Врањска управа, која је била по величини друга област у ослобођеним крајевима (територијално и по броју становника, иза пиротске, која је била највећа), била је састављена од 229 села (заједно са засеоцима) и вароши Врање, груписаних у 57 општина. По предлогу „Управе”, она би требало да буде груписана у четири среза: 1) власински са седиштем у Сурдулици, 2) виногошко–пољанички са седиштем у Градњи, 3) моравски са седиштем у Врању и 4) пчињски са седиштем у Шајинцима. Овај предлог, сем овог, садржао је још и једну примедбу – предлог да 20 села из пчињског (који је велики) треба да се пребаце у Моравски срез (који је мали), но, нажалост, без пописа ових села.¹⁷

Међутим, подаци о броју становника – пореских глава, у зависности од документа, у овим срезовима су, нажалост, различити, тако да не знамо који је од њих потпунији. У концепту извештаја, састављеном код владиног представника, власински има 4.271, виногошко–пољанички 2.352, моравски 2.352 и пчињски 6.295, а варош Врање се уопште не помиње.¹⁸ За разлику од овог концепта, у штампаном извештају, поднетом Влади стоји: власински 4.271, виногошко–пољанички 3.273, моравски 2.352, пчињски 6.295 и само варош Врање 1.945 пореских глава.¹⁹

Овај извештај са предлогом административног уређења територије, као и извештаји и предлози других управа, омогућили су владином представнику Васиљевићу да на седници Владе од 26.4.1878. поднесе извештај о

14 АС, ПО к. 64 број 146. С *Стойчић*, нав. дело, тр. 91.

15 Записници стр. 340, 346. О овоме види у „Бранич” III, Београд, 1899. стр. 1–14 и 674–87 рад Алексе Јовановића „Правда и управа у Врањанској покрајини за владе Турака”.

16 АС, ПО к. 64 број 415.

17 АС, ПО к. 64 број 435.

18 АС, ПО к. 64 број 435.

19 АС, ПО к. 39 број 193.

управљању ослобођеним пределима по већ донетим законским прописима (јануарским).²⁰

Међутим, иако упозната са ситуацијом, влада је сматрала да је још у немогућности да коначно подели ослобођени део на округе и срезове. Но жељећи да се уведе „законит ред и правда”, влада је на седници од 13.5.78. усвојила „Закон о привременом управном подељењу и снабдевању са властима ослобођених предела”.²¹ Новодонети Закон је, по изјави владиног представника, привремено поделио земљу на шест округа и 21 срез.²² Шест образованих округа били су: нишки, куршумлијски, лесковачки, врањски, пиротски и кулски.

Развој ситуације у лето 1878. особито одлуке Берлинског конгреса, којима је Србији призната независност, као и територија коју је у рату ослободила, наметнули су организацију коначне поделе ове територије на округе и срезове.

Први посао био је поверен Врховној команди. Она је после проучавања земљишта од стране војних власти, с обзиром на конфигурацију земљишта и потребе становништва, саставила пројекат о административној подели ослобођене територије, са планом поделе земљишта.²³ Министарство унутрашњих дела је у октобру послало свога опуномоћеника у нове крајеве, који је са тамошњим војним и грађанским властима испитао целисност ове поделе.²⁴

Усаглашен предлог команде и министра за поделу присаједињених крајева на 4 округа и 14 срезова био је крајем године упућен Народној скупштини.

На ХХ седници, 16.XII је после разматрања у појединостима, без противљења посланика, усвојен Закон о подели присаједињеног земљишта на округе и срезове.²⁵

Но са овим подела није била завршена. Њен дефинитивни завршетак означен је издавањем „Указа о одређењу простора и граница окрузима и срезовима, и места за среске канцеларије у ослобођеном и присаједињеном Србији земљишту”, од 6. фебруара 1879. год.²⁶

Тиме је завршена територијална подела нових крајева, као формална основа за изједначавање са дотадашњом Србијом. Српска цивилна власт није могла да пренесе у нове крајеве неке нове форме осим оних које су у Србији постојале и већ биле опробане.

IV

Новом поделом, од четири новоформирана округа: нишки, топлички, врањски и пиротски, врањски крај се нашао у саставу врањског округа. Ок-

20 Записници, стр. 349

21 Записници, стр. 349; АС, Н.С, Ф II р. 8/1878,

22 АС Н.С, Ф II р, 8/1878.

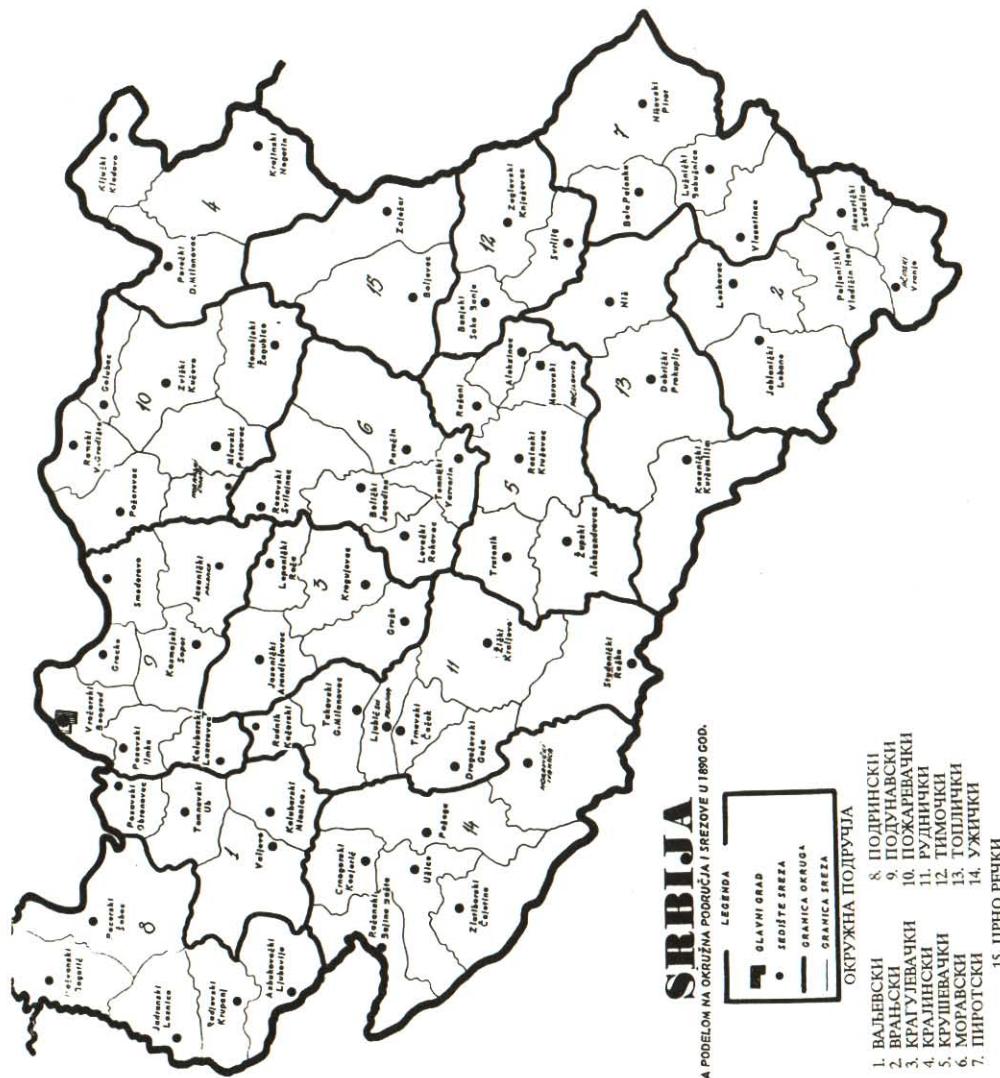
23 АС, Н.С, Ф II р, 8/1878. Пројекат и план нисмо могли наћи у фондовима „Народна Скупштина” и Министарство унутрашњих дела. Они нису сачувани – недостају.

24 АС, МУД, П Н° 9217/1878.

25 Стенографске белешке, 1878/79., стр. 605–608.

26 Зборник бр. 46, стр. 281.

Прилог I.

ругу су припадали срезови: пчињски (Врање), пољанички (Големо Село) и масурички (Власина).

Нови Устав од 1888. године задржао је и даље поделу земље на округе, срезове и општине. Сагласно уставним одредбама, марта 1890. године дојет је и нови Закон о административној подели Краљевине Србије.²⁷

На основу овог Закона број округа у Србији је смањен на 15. До смањења броја округа, а самим тим до повећања њихове територије, дошло је, углавном, као резултат спајања неких мањих округа, а и прегруписавањем неких окружних подручја.

Укидање нишког округа имало је за последицу пребацивање среза лесковачког у нови, проширен врањски округ. Округу је припао и јабланички срез из ранијег топличког округа.

Измене које је са собом донео Закон од 1890. године у територијалној структури округа биле су изванредно велике. Дошло је до промена у организацији рада управе који је текао једним током више од пет деценија. Но он је имао неповољне последице за „нове“ крајеве. Окрузи у овом делу Србије били су и економски и саобраћајно лоше састављени. Иако су ради тога вршене измене Закона 1891. и 1894. године, ситуација се није поправила.

Укидање Устава од 1888. године под владом Александра Обреновића, имало је за последицу доношење Закона о изменама у закону о административној подели Краљевине Србије, фебруара 1896. год.²⁸ Овај Закон је задржао исти број округа, али је извршио извесно прегруписавање округа и срезова у њима. Међутим, срезови врањског краја су остали у саставу старог округа, из 1890. године.

Друга измена Закона од 1890. године, извршена у јануару 1899. године,²⁹ донела је измене у саставу већ раније утврђених 15 округа додавањем или одузимањем појединачних срезова. Тако је врањском округу додат власотиначки срез који је изузет из састава пиротског округа.

По извршеним изменама 1900. и 1902. године дошло се до тога да је од 15 округа из 1890. у 1902. било њих 17. Ово се стање одржало до 1918. године.

Тако се почетком овог века цео врањски крај нашао у саставу једног округа. У том саставу дочекаће и I светски рат. Окупатор је на окупирању територији задржао затечену административну поделу на округе, срезове и општине.³⁰

V

Но сем тога што су срезови изменама Закона прелазили из састава једног округа у други, тако исто долазило је и до промена унутар среских подручја. Оне су особито карактеристичне у територијалним променама општина и са њима општинских подручја.

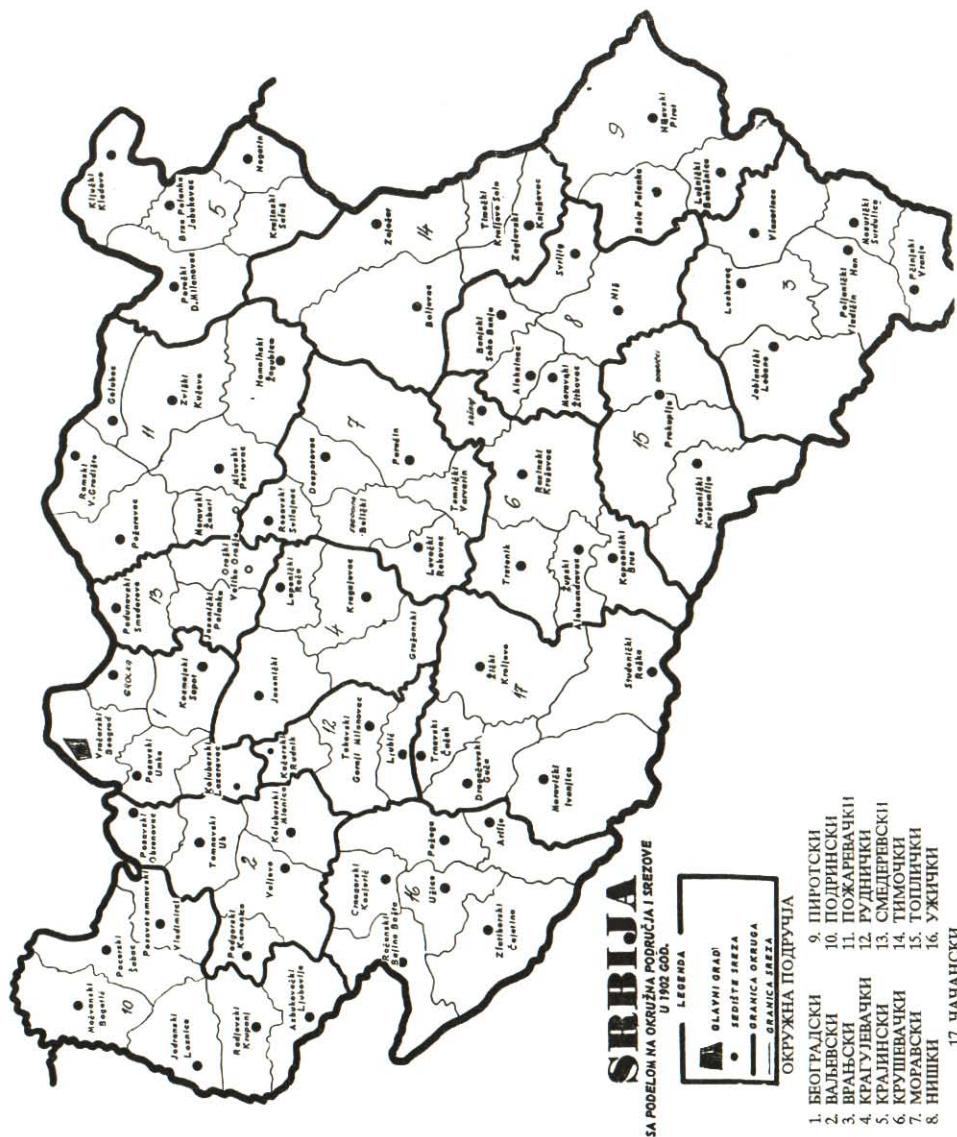
27 Зборник бр. 34, стр. 198–208.

28 Зборник, бр. 51, стр. 138.

29 Зборник бр. 54, стр. 20.

30 Р. Гузина, нав. дело, стр. 473.

Прилог 2.

Прве промене у саставу општина вршене су, као што смо видели, током 1878. год., да коначно добију свој облик 1879. год. Промене на овој територији биле су резултат тежњи напредњака да се мале општине, какве су раније установљене, „појачају и оспособе за живот”. Та своја настојања о уређењу општина означена у њиховом програму напредњаци су успели да реализују за читаву Србију доношењем Закона о изменама и допунама о устројству општина и општинских власти, 11. јуна 1884. год.³¹

По овом закону, особито његовом члану 2а, ни једна општина не може имати мање од 500 пореских глава, а у брдовитим крајевима та је обавеза смањена на број од 350 глава. Тиме је била остварена и законска идеја о „великој општини”. Но сем што је говорено о спајању више општина у једну, у Закону се нашло и ограничење да се при састављању општина ни једно село не сме цепати. Доношење овакве законске одредбе довело је до тога да је током 1885. и 1886. године дошло до низа одлука којима се укидају раније општине и образују нове.

Искористивши своје право, „државна власт”³² је у оквиру ове најкрупније промене структура општина, до тада вршене у Србији, 1886. године донела одлуку о прегруписавању општина и у врањском крају. Том приликом је нпр. у Србији укинуто 1314 раније постојећих општина, а новообразовано је 529 већих општина уместо укинутих.

Тако је у масуричком срезу укинуто седам формираних по Закону из 1879. год. а образовано пет, у пољаничком од једанаест образовано 6, а у највећем, пчињском срезу, од постојеће двадесет и једне образовано свега осам општина.

Ми ћемо их овде набројати редом:

а) Масурички срез

Укидају се: биновска, власинска, битврђска, ружићска, предејанска, загуманска и мачкатичка.

Уместо тих су: житорођска, власинска, сурдуличка, ћепска и сувојничка.

б) Пољанички срез:

Укидају се: смиљевачка, дреновачка, власачка, јовачка, големо–селска, калиманска, градњанска, прибојска, мртвичка, лепеничка и куновска.

Уместо њих су: теговишча, калиманска, прибојска, белишевска, големо–селска и дреновачка.

в) Пчињски срез:

Укидају се: тесовачка, маштаничка, собинска, дубничка, доњо неродовачка, буштральска, ратајска, преображењска, доњо требешниска, тибушка, луковска, лепчињска, брезовачка, бањска, криво–фејска, сувојничка, себе–врањска, корбевачка, првомечка, доњо врлогашка и Ћуковачка.

Уместо њих су: дубничка, доњо неродовачка, буштрањска, преобразењска, златокопска, првонечка, бањска и корбевачка.³³

У Уставу донетом убрзо после овог прегруписавања 1888. године, положај општине се није одређивао посебно, већ је дат у оквиру опште ад-

31 Зборник бр. 40, стр. 167–195.

32 Р. Гузина, нав. дело, стр. 284.

33 Ове измене извршене су 12.IX 1886. год., Зборник 46, стр. 178–182.

министративно–територијалне поделе (окрузи, срезови и општине), али ни овде није препуштено да се одреди да се нова општина не може створити, нити се њен обим може мењати, без одобрења законодавне власти.³⁴

Посебан Закон, који је требало да регулише низ других питања и уреди односе између државних органа и општине, донет је 25. новембра 1889.³⁵

Овај закон, по својим предлагачима назван радикалски,³⁶ предвидео је новине у саставу општина. Тако је сада број чланова у општини смањен на највише 200 чланова, а планински предели, с обзиром на географске тешкоће, могли су имати и мање. Спајање и раздвајање општина прешло је сада у надлежност Народне скупштине.

Овакве законске одредбе изазвале су супротну реакцију. У периоду од 1889–1891. године дошло је до пуног замаха раздвајање општина. Дотадашње велике општине распадале су се на више мањих.

На основу законских одредби, у 1890. години сада у масуричком имамо десет уместо ранијих пет, у пољаничком четрнаест уместо шест, а у пчињском их је сада седамнаест нових уместо ранијих осам.

Те нове општине су:

а) Масурички срез: ружићска, власинска, битврђска, кијевска, сурдуличка, мачкатичка, предејанска, мањачка, јелашишка, и сувојничка.

б) Пољанички срез: теговишка, мртвичка, калиманска, куковачка, прибојска, мештаничка, белишевска, јавачка, големо–селска, градљанска, оругличка, дреновачка, власачка и тесовишка.

в) Пчињски срез: дубничка, давидовачка, доње неродовачка, ратајска, буштрањска, лепчинска, пребрађењска, луковска, доње требешница, тибуждска, брезовачка, првомечка, ђуковачка, бањска, корбевачка, себе–врањска и криво–фејска.³⁷

По доношењу новог Закона о административно територијалној подели Србије 1.VII 1890. год. ова промена је потврђена 31.III 1891. год. у „пакету” са свим општинама у Србији.³⁸

Закон о изменама и допунама у Закону о општинама од 21. јуна 1898. донео је трећу крупну промену у територијалној организацији општина: поновно груписање мањих општина у веће.

Међутим, иако је промене требало да се уведу најкасније до почетка наступајуће, нове 1899. године, оне су извршене тек одлукама од 31.I 1899.

Тако су овом одлуком у масуричком срезу уместо 5 старих: сувојничке, мањачке, јелашичке, ружаћске и мачкатичке, формиране 3 нове: сувојничка, цепска и мачкатичка. У пољаничком срезу уместо 14 старих: мртвичке, теговишке, калиманске, куновске, белешевске, јовачке, прибојске, мештаничке, тесовишке, дреновачке, власачке, големо–селске, крушево–главске и оругличке сада је 7 нових: теговишка, калиманска, прибојска, дреновачка, големо–селска, белишевска и власачка. У пчињском срезу укинуте су: бањска, брезовачка, буштрањска, давидовачка, доњо–неродовачка, доњо требе-

³⁴ Р. Гузина, нав. дело, стр. 287.

³⁵ Закон о општинама, Зборник 45, стр. 443–502.

³⁶ Р. Гузина, нав. дело, стр. 289.

³⁷ Ове измене извршене су 11.I 1890. год. Зборник 46, стр. 35–42.

³⁸ Зборник 47, стр. 456–459.

шинска, корбевачка, лепчинска, криво- фејска, луковска, првонечка, преобранска, себе-врањска, тибуждска, Ћуковачка, ратајска, њих 16, а формиране нових 10: нерадовачка, буштрањска, ратајска, преображенска, тибушка, луковска, бањска, провонечка, корбевачка и криво-фејска.

После нешто више од три године марта 1902, донет је нов Закон о општинама. Његове одредбе су растуриле велике и поново вратиле у живот мале општине, до 200 пунолетних грађана. Исто тако, спајање и раздавање општина дато је у надлежност „законодавној власти”, а не више краљу, Државном савету и министру унутрашњих дела.

VI

За срезовима као „примерима” пошла су и нека насељена места. Она су се територијално селила из једног среза у други. Но овде је карактеристично да су она увек остајала, изузев Предејана, које је у једном кратком временском периоду (5.I- 17.II 1896.) било у саставу нишког среза, увек у врањском округу.

Када погледамо колико их је било и када су вршене, видимо следеће: а) промене су извршене 37 пута; б) а године у којима је то чињено су 1882, 1886, 1890, 1891, 1896, 1898, 1904, 1905, 1906, 1909 и 1912.

До ових територијалних промена, као што видимо, углавном сеоских насеља, не долази само због повећаног броја становника, а у вези важећих законских прописа, него и због промене у привредном развоју, промена у саобраћају, као и из других разлога. За нека места је чак карактеристично, да су ове промене вршене веома брзо, а за неке да је то било после дужег периода.

VII

Ако бисмо, на крају, једним погледом обухватили цео изложени административно-територијални развој, могли бисмо уочити неколико карактеристика.

Основно простирање територије о којој смо излагали је увек исто, и није се мењало од 1878 до 1918. године.

Варош Врање је центар овог краја и све административно- територијалне промене су га, као таквог, и обухватале.

Размештај срезова увек показује тенденцију на природној гравитацији, географски ка појединим, увек истим центрима.

Крупне промене су биле ређе него ситне. Све време нису вршене постојано. Изразито динамички периоди ових промена везани су за периоде крупних политичких и законских промена. У овом периоду су се нпр. 176 пута укидале општине а 93 пута оснивале нове.

Извршене промене територијалне организације почетком овог века, закључно са 1902. год., биле су основ који је поштован скоро до данашњих дана.

**ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL CHANGES IN THE REGION OF VRANJE
FROM 1878 TO 1918**

— S u m m a r y —

The author states that administrative-territorial changes were much more frequent in Serbia than in other countries and carefully follows all those frequent changes which were insufficiently based and occurred from the liberation of the southern parts of Serbia to the liberation of the southern ports of Serbia to the forming of Yugoslavia. The author points out that Vranje was particularly exposed to those changes and moved from one region to another, not becoming the centre of the region itself. That is the proof of the restricted functions Vranje had in that period.

Ljubodrag A. Popović

Мр МАРИНА ЂУРЂЕВИЋ

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ НОВИЈЕ АРХИТЕКТУРЕ У ВРАЊУ

Након пажљивог ишчитавања изузетно корисних публикација које садрже библиографију објављених радова о Врању, намеће се чињеница да је градитељско наслеђе овог краја остало на маргинама интересовања досадашњих истраживача.¹ Нешто већа пажња посвећена је манастиру Прохор Пчињски и споменицима насталим у време турске власти који су уз основне податке евидентирани у поглављима монографија о Врању која се односе на његову културну историју.² Пишући о споменицима културе у Врању, Иван Здравковић се такође посветио архитектонском наслеђу турског периода – Пашином конаку, старом амаму, мосту и чесми.³ Појединим споменицима овог периода, попут Марковог калета, Пашиног конака или цркве Св. Тројице, посвећени су и засебни радови.⁴ И Јован Хаци–Васиљевић у Гласнику православне цркве Краљевине Србије пише искључиво о остацима старина у Врањском округу, са тежиштем на црквеним споменицима.⁵

Споменици новије архитектуре, с друге стране, потпуно су искључени како из општих прегледа и монографских приказа посвећених Врању, тако и из текстова са специфичним темама везаним за споменике културе.

1 *P. Симоновић*, Врање, околина и људи, I, Врање 1964; *P. Симоновић*, Врање, околина и људи, II, Врање 1973; *М. Живанов*, *К. Лазић*, *Ј. Јелић*, Библиографија Врања 1883–1978, Београд– Врање 1988.

2 *М. Перешић*, Врање, Врање 1975; *Т. Вукановић*, Врање, Врање 1978.

3 *И. Здравковић*, Споменици културе у Врању, Старинар, књ. II, Београд 1951.

4 *И. Здравковић*, Марково кале у Врању, Старинар, књ. II, Београд, 1951; *А. Јовановић*, Марково или Голубиново кале, Преодница, 13, Београд; *В. Карић*, Марково кале, Нова искра, Београд 1901; *А. Младеновић*, Марково кале, Илустрована политика, 20.2.1962, Београд; *И. Здравковић*, Један старијински конак, Уметнички преглед, год. II, Београд; *Аноним*, Пашин конак, Наша реч, 29.11.1960, Лејковац; *П. Гагулић*, Споменица саборног храма св. Тројице у Врању, 1838– 1858–1958, Ниш 1918; *К. Томовски*, Саборна црква св. Тројице у Врању, Врањски гласник, књ. III, Врање 1967; *Аноним*, Како је грађена први пут саборна црква св. Тројице у Врању, Врањске новине, 20.1.1931, Врање.

5 *Ј. Хаци–Васиљевић*, Остаци старина у врањском округу, Гласник православне цркве, јули–септембар, Београд 1900.

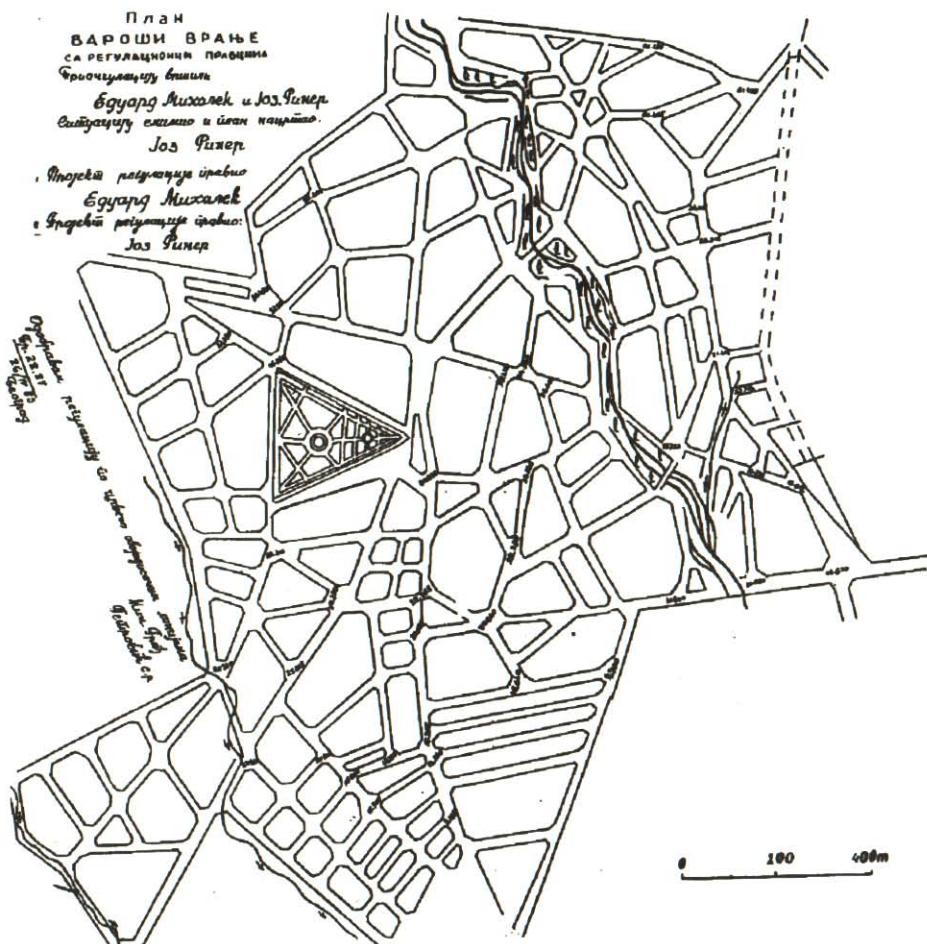
Неке од најзначајнијих градитељских подухвата овог времена учинио је вредним помена тек Богдан Несторовић у свом „Прегледу споменика архитектуре у Србији 19. века”.⁶ Међутим, већ сам наслов рада наговестио је недостатак амбиције аутора за дубљом анализом самих објеката, њиховим вредновањем и уклапањем у шири архитектонско–урбанистички контекст. Тако је уз same називе грађевина изложен текст у најсажетијој форми која често не задовољава ни потребу за информацијом на нивоу основних података. С друге стране, судећи према насловима у дневној штампи, који се односе на поједине објекте Врања из периода коме је посвећен овај рад, могло би се очекивати да ова врста извора пружа богатију базу података о самим објектима. Међутим, ови написи омогућавају тек сигурнију хронолошку детерминацију грађевина, док су остали подаци сведени на свечано уобличене заслуге значајних личности из политичког и друштвеног живота Врања. Име пројектаната, притом, или неки ближи податак о самом објекту, по правилу су изостављени. Уз овакав текст, фотографија објекта, уколико је има, представља једини извор података о архитектонском склопу грађевине. Сами објекти и сачувана архивска грађа представљају свакако примаран извор истраживања који је, када је новија архитектура Врања у питању, остао без заслужене надградње.

Историјски извори казују нам да се међу местима која су Срби освојили од Грка Врање први пут помиње у време великог жупана Вукана. Пошто га је, међутим, Вукан убрзо изгубио, Врање и Врањску област поново заузимају прво Стефан Немања, а потом и краљ Милутин. Од тог доба Врање се није одвајало од српске државе, све док га Турци нису освојили 1455. године. Од тада, мада је већина становништва остала верна хришћанству, у Врање се досељавају многи отмени Турци, док је велики број амама, цамија и караван–сараја дао граду оријентални изглед. Још крајем 15. века Врање је постало касаба и седиште вилајета. У даљем развоју оно је варошко насеље источњачко–балканског типа и седиште врањског кадилука, а затим и пашалука, односно кајмакалука. Такав статус варош је имала до 1878. године, када српске трупе са руским савезницима улазе у Врање које су турске трупе предале без отпора. Тек по ослобођењу створени су услови за слободнији развој града и његово ослобађање од оријенталног утицаја. То потврђују и речи Феликса Каница који је већ 1889. године запазио да је „у регулацији, калдрмисању и осветљавању Врања постигнут знатан напредак”.⁷

Праву основу за развитак града, међутим, поготово његове градитељске делатности, пружио је тек први урбанистички план. Наиме, при Окружном начелству постојао је стручни кадар који је само три године након ослобођења израдио урбанистички плана Врања (сл. 1). Овај план, који представља примарну фазу урбанистичког развоја града, отворио је могућност планског развијања Врања у склопу амбијената осталих српских моравских насеља из времена последњих деценија 19. века. На једној копији плана остао је забележен датум његовог настанка, 24. јануар 1881. године, као и потпис окружног министра у Врању Јосифа Ринера. За овим следи

⁶ Б. Несторовић, Преглед споменика архитектуре у Србији 19. века, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, X, Београд 1974.

⁷ Ф. Каниц, Србија, земља и становништво, II, Београд 1985, 260.

Слика 1. Урбанистички план Врања из 1883. године.

потпис окружног инжењера Михалека, шефа техничке канцеларије округа врањског. Нацрт је био уређен и поднет на одобрење Министарству грађевина Краљевине Србије које је решењем од 16. априла 1883. године план најзад прихватило. Наслеђена урбанистичка структура Врања, као и осталих градова на југу, доста се разликовала од склопа већине градова у старим границама који су у процесу реконструкције углавном изгубили она основна структурална својства типична за старе балканске градове 19. века. Тако је, насупрот систему потпуне, корените реконструкције наслеђене структуре, у Врању примењен систем прилагођавања нове регулације постојећој структури уличне мреже. Овакав систем Бранко Максимовић назива конзервативним, истичући управо Врање као најистакнутији пример конзер-

вативног правца реконструкције наслеђене урбане структуре.⁸ Као резултат конзервативне реконструкције настала је радијална улична мрежа у којој се шест прилазних, транзитних саобраћајница сустиче на централном, звездасто обликованом тргу. Тако су планом задржане главне прилазне саобраћајнице у својим приближно правим трасама уз неопходна проширења, просецања и исправљања до њиховог спајања на главној раскрсници. Овим регулационим планом задржане су скоро све старе улице, уз њихово ширење и исправљање, при чему су на неколико места створена раскршћа са оштроуглним сустицањем улица. Радијално сустицање главних саобраћајница према центру, као резултат конзервативне реконструкције, садржи у својим плановима Чачак, Јагодина, Сmederevo, Зајечар, Пирот и Ниш, али се оне знатно разликују од најчистијег типа радијалне шеме примене у Врању. Бранко Максимовић план регулације Врања пореди са реконструкцијама које су у то време спроведене у регулационим плановима стarih градова Чешке и Словачке и других аустроугарских градова. Као типичан пример наводи се конзервативна реконструкција историјског језгра Прага која је започета 1895. године.⁹ У сваком случају промењена конзервативна реконструкција у Врању омогућила је задржавање траса старе уличне мреже, затим обезбеђивање континуитета старе чаршије, уз могућност постепене реконструкције и изградње нових зграда, као и очување одређених урбаних склопова који имају споменичке вредности. Овај систем омогућио је такође и постепено регулисање улица у етапама, њихово проширење и исправљање. С друге стране, у великој мери очуван је стамбени фонд, чиме је избегнут поремећај у животу становништва, као и давање накнада за експропријацију. На овом урбанистичком плану из 1883. године, који је већим делом остварен до 1914. године, почивао је целокупни даљи урбанистички развој Врања.

Интензивнији градитељски развој у раније ослобођеним крајевима Кнежевине започео је знатно пре врањског. Предајом градских кључева и дефинитивним повлачењем војне турске власти из Кнежевине Србије 1867. год. започела је интензивна изградња и уређење Београда и околних вароши. Емилијан Јосимовић, први српски урбаниста, већ износи прве податке о стању београдске вароши и предлога о њеној регулацији и реконструкцији. Знатно се повећава број стручњака, нарочито српски кадар који 1870. године чини језгро Министарства грађевина. Овом напретку допринали су у великој мери оснивање Техничког факултета на Великој школи, као и студијски боравци у иностранству. Оснивањем самосталног Министарства грађевина и доношењем правила о постављању регулационих линија београдских улица 1864. године, као и доношењем првог закона о пројектовању и подизању јавних грађевина 1865. године, онемогућена је, или бар у знатној мери смањена, стихијска изградња. Архитектонска остварења овог периода следила су романтичарска стремљења присутна у европској средини. Међутим, домаћи градитељи, ослобођени амбиције за директним преношењем иностраних узорак, надахнули су ова остварења сопственим изразом Међу грађевинама подигнутим у стилу архитектуре романтизма истичу се Кнежев дворац, Капетан-Мишино здање и Очна клиника у Београду, Владичин конак у Шапцу, начелство и суд у Горњем Милановцу, Старо здање у Буковичкој бањи, среска здања у Аранђеловцу и Сме-

⁸ Б. Максимовић, Идејни развој српског урбанизма, Београд 1978, 74.

⁹ Ибидем

деревској Паланци, начелства у Краљеву и Чачку, многа школска здања, болнице и приватне зграде. Посебну групу чине црквене грађевине које, иако подигнуте у близком временском размаку, не поседују стилско јединство. Оно што их поред свих разлика повезује јесте примена одређених канона и тежња ка монументалности, као и пројектанти који су у већини случајева били школовани архитекти. Па и поред тога, црквена изградња овог периода остала је углавном анонимна. То, на срећу, није случај са црквом Св. Тројице у Врању (сл. 2), која нас у овом тренутку превасходно

Слика 2. Црква Св. Тројице

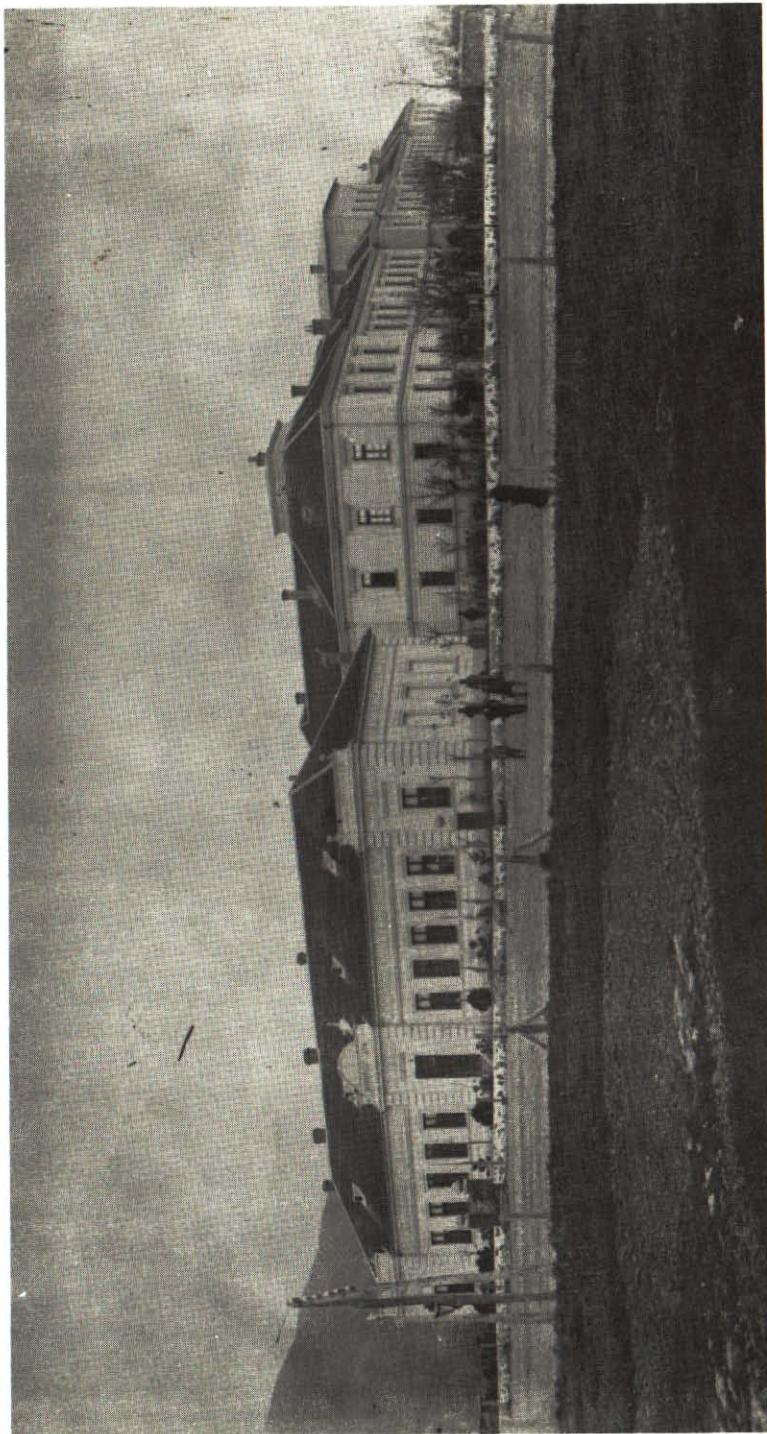
занима. Градитељ цркве је мајстор Коста Дамјановић који потиче из чувене фамилије мајстора градитеља и зографа из западне Македоније. Најпознатији у породици био је Андрија, градитељ већег броја цркава у кнезевини Србији и ван ње, код кога је Коста научио мајсторски занат.¹⁰ Име гра-

¹⁰ О породици Дамјановић види: *К. Томовски*, Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век, Културно наследство V, Скопје 1950, 52; *М. Филиповић*, *Андреја Дамјановић*, Музеји, Београд 1949, 35; *М. Филиповић*, Неимари цркве св. Богородице у Скопљу, Прошлост рода Зографских у Велесу. Споменица цркве св. Богородице, Скопље 1935; *М. Јовановић*, Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд – Крагујевац 1987, 97.

дитеља храма налази се у натпису централног брода, као и година зидања (1859). Међутим, на истом месту постојале су и две старије цркве посвећене Светој Тројици, једна из 1838, друга из 1843. године. Црква коју је подигао мајстор Коста решена је у облику тробродне базилике која се на источној страни завршава трима, унутра полукружним, споља полигоналним апсидама. На западној, северној и јужној страни налази се трем са снажно зиданим аркадама и галеријом која знатно доприноси пространости храма и његовој монументалности. Средњи брод надвишен је плитким куполама под двоводним кровом, што је неке истраживаче навело на помисао да црква у горњем делу није завршена. Међутим, недостатак високих купола и торњева пре би се могао објаснити страхом Врањанаца да им нова црква не доживи судбину старе. Наиме, црква из 1838. године са кубетима изазвала је бес Турака који су је, заједно са митрополијом, уништили. Из тог разлога, укопане у околно земљиште, висином се не истичу ни остale цркве у још неослобођеним крајевима Кнежевине, у Нишу, Пироту, Лесковцу и Власотинцу. Наведене цркве формирају са врањском групу пространих тробродних базилика, насталих под турском влашћу. Скромног спољњег изгледа, без кубета и торњева тежиле су да што мање падају у очи Турцима. У овој групи Саборна црква у Врању истиче се успелом архитектонском композицијом, како у функционалном и конструкцивном тако и у естетском погледу. Врањска архитектура дала је на тај начин значајан допринос развоју новијег српског градитељства, још у време пре ослобођења, саборним храмом Св. Тројице који се по својој архитектонској концепцији уклапа у опште токове романтичарске архитектуре.

У периоду после 1878. године, када су се у Врању тек стекли услови за озбиљнији градитељски замах, у раније ослобођеним крајевима Кнежевине напредак на пољу урбанизације и архитектонског извођења био је већ очигледан. Интензивирању градитељске делатности нарочито је допринела потреба за подизањем јавних грађевина. Што се тиче стилског опредељења, оно је већ одавно променило смер од романтичарског заноса до строгог академизма на бази ренесанса. Организација простора, као и спољни склоп грађевине, засновани су на унапред утврђеним моделима који задовољавају строга правила пропорције, хармоније и естетике. У то време у Врању је подигнут комплекс касарне (сл. 3), према пројектима архитекта Драгутина Ђорђевића који је српској архитектури подарио неке од најзначајнијих објеката академске концепције. Међутим, објекти врањске касарне, сасвим скромне архитектонске композиције, рађене без већих амбиција, не могу се сврстати међу репрезентативнија остварења српског академизма.

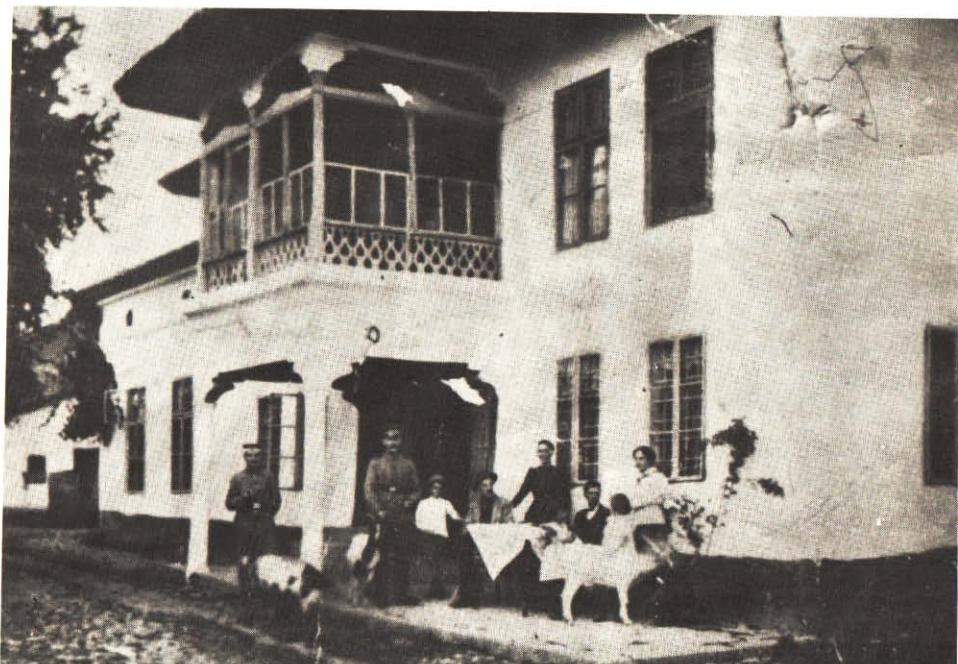
У овом периоду, до почетка века, у Београду и унутрашњости одвијала се и прилично интензивна стамбена изградња. Она је, за разлику од јавних грађевина, чија репрезентативност није смела бити доведена у питање, често, нарочито ван Београда, поверавана мало стручним градитељима који нису имали доволно знања ни за решавање основе, ни за обраду спољњег изгледа објекта. Из тог разлога, између осталих, пројектанти стамбених објеката, посебно у унутрашњости, остали су анонимни. С друге стране, донесени су грађевински закони којима је делимично регулисана и приватна изградња, па је она у овом периоду обликована по одређеним правилима, како у решавању унутрашњег простора, тако и у концепцији фасаде. То су, углавном, полуузидане или узидане приземне куће за становање, док су

Слика 3. Комплекс касарне

велике породичне куће и простране спратне виле са сложенијом организацијом простора биле права реткост. Што се тиче архитектонске композиције, она у већини случајева, било да су у питању скромна или она амбициозније конципована здања, подлеже правилима академизма која нарочиту пажњу поклањају симетрији, златном пресеку, осовини композиције, хоризонталној и вертикалној подели маса и др. Известан технички напредак запажа се у погледу обраде и извођења профиле и других елемената пластике. Декоративни мотиви добро су проучени и значки изведени на грађевинама познатих архитеката, али су често невешто изведени и још невештије изабрани на мањим објектима анонимних пројектаната.

У унутрашњости Србије, у последњој четвртини 19. века, и поред осетног импулса у грађевинској делатности, стамбена архитектура ретко је досезала квалитет београдских грађевина. У већини случајева то су приземне куће једноставног просторног решења са дворишним крилом. Пројектанти ових зграда су углавном окружни инжењери, међу којима је веома мали број архитеката. У композицији фасаде примењивање су две варијанте решења. Прва, једноставна и скромна, лишена је амбиције за декорацијом било које врсте, док је друга богата украсом, по угледу на примере београдске архитектуре. Управо том другом типу припада кућа породице Стajiћ у Врању (сл. 4) која се међу стамбеним објектима у унутрашњости истицала својом величином и репрезентативношћу спољне обраде, следећи неке од најбољих београдских узорака. Градитељ овог објекта остао је анониман, упр-

Слика 4. Кућа породице Стajiћ

кос вештини и знању које је без сумње поседовао, за разлику од већине нестручних пројектаната, којима је повериавана приватна изградња у мањим градовима. Пространа спратна зграда, у време када су скромни приземни објекти чинили основу стамбеног грађевинског фонда, сведочи о имућности инвеститора који је очигледно себи могао да приушти образованог и искусног пројектанта. Организација основе рационално је осмишљена око централног простора са дрвеним степеништем које води на спрат. У спољњој обради кордонски венац над приземљем и снажни завршни венац уз ненаметљиво профилисане прозорске оквире чине једине елементе декоративне пластике. Улазни трем на стубовима, изведен у средњој осовини приземља, знатно је обогатио једноставну концепцију фасаде подаривши јој и извесну дозу монументалности. Истанчан осећај исказан у распореду маса и склад пропорција, додатни су аргументи који кују породице Стajiћ сврставају у репрезентативне примере стамбене изградње у последњој четвртини 19. века. Из истог времена је и знатно скромнија приземна зграда на углу улице Др Копше, у којој је до 1912. године био смештен турски конзулат (сл. 5). Једноставна просторна организација и крајње сведена декорација зидног платна обогаћене су репрезентативном орнаменталном композицијом изведеном у техници мозаика. Према натпису на мозаику, смештеној изнад угаоног прозорског отвора, објекат је подигнут 1886. године.

Слика 5. Зграда на углу др. Копше (бивша зграда турског конзулата)

На почетку века српска архитектура улази у нову фазу развоја коју карактерише знатно већа стилска разноликост. Наиме, поред академизма који сада добија нове димензије, развијају се упоредо још два сасвим супротна стилска опредељења. Једно се сентименталним погледом уназад окреће националним коренима и традицији, док друго тежи раскиду са прошлним, следећи потребе новог доба и хватајући кораке са истовременима архитектонским токовима у Европи. Обележја сва три поменута стила – српско-византијског, академизма и сецесије – присутна су, често и у најрепрезентативнијој форми у архитектонском миљеу Врања. Већ смо поменули да академска стилска обележја, која преовладавају на објектима из последње четвртине прошлог века, улазе у нову фазу свог развоја. Еволуција је видљива, како у просторном решењу и организацији основе, тако и у спољној композицији која добија на репрезентативности. Избор и третман архитектонских елемената чија је основа још увек ренесансна, постаје знатно слободнији. Типичан пример архитектуре поменутог стилског обележја јесте зграда Окружног суда у Врању (сл. 6). Објекат је подигнут у

Слика 6. Зграда Окружног суда

време економског процвата државе која је обимним програмом изградње обухватила многе објекте јавне намене, међу којима у највећем броју зграде судова, окружних и среских начелстава. Окружни суд у Врању пројектовао је 1907. године Светозар Јовановић – старији. У првој деценији 20. века Јовановић је углавном подизао болнице и управне зграде у мањим местима где је дуго година био окружни инжењер. Основу врањског суда вешто је организовао на оштром углу, где је на широко засеченом фронту решена

главна дворана. У спољњем изгледу остварена је мирна архитектонска композиција на бази ренесанса.

Почетком века запажа се и напредак у стамбеној изградњи. Она постаје економичнија са организацијом простора која се више не заснива на устаљеним и готово типизираним решењима. Основе постају сложеније и боље проучене. Посебан напредак уочава се у архитектури породичних кућа, у којима се осим спољње обраде, велика пажња посвећује уређивању ентеријера. Увођењем водовода, канализације и електричног осветљења, оне постају знатно комфорније. Најчешће наилазимо на породичну приземну кућу са крилом, у коме су смештене споредне просторије, док се две или три собе налазе на фронту према улици. Што се тиче спољње обраде, она је и даље заснована на одликама академизма, с тим што је једноставност декорације са почетка века касније замењена слободнијим третманом архитектонских елемената који често попримају сецесијске стилске облике. Првој групи припада приземна породична зграда у Врању, на углу улице Боре Станковића (сл. 7), која се међу сличним примерима у мањим гра-

Слика 7. Кућа на углу ул. Б. Станковића

довима истиче репрезентативношћу архитектонске композиције. Применом асиметрије у организацији простора и распореду пластичног украса, развијена је уобичајена академска схема у концепцији зидног платна. Разнолико декоративни елементи класичног стилског репертоара обрађени су са истанчаним осећајем за детаљ и његово уклапање у композицију целине. Импресивности здања, ван обичаја, највише је допринело декоративно ре-

шење кровне конструкције са четвртастим кубетима која чине акценат у концепцији спољњег волумена. Кровна конструкција подарила је целини корпуса и елемент монументалности. Узор оваквом решењу пројектант врањског објекта могао је наћи на раније насталим примерима из 1889. године, као што су кућа Марка Стојановића и још више задужбина Николе Спасића, обе у Кнез–Михајловој улици. Иако у пропорцијама знатно скромнији, врањски објекат по репрезентативности спољње обраде не заостаје за поменутим здањима која улазе у ред најистакнутијих примера академске школе у Београду.

Већ смо поменули другу групу објеката који свој дотадашњи репертоар декоративних облика употребујава архитектонским елементима у духу сецесије. Иако су се одлике сецесијске архитектуре код нас појавиле готово истовремено са оним у европским градовима, у Врању, као и у осталим српским местима оне су примењене бојажљиво и никад потпуно. Наиме, суштинске идеје новог стила које се огледају у покушају одвајања од академског начина мишљења и истраживања функционалнијих архитектонских облика на бази нових грађевинских материјала, у нашој средини нису наишли на ширу примену. Тако је и већина врањских објеката на којима је примењена сецесијска декорација задржала стару академску структуру грађевине, па чак и класичне облике архитектонске пластике која се на тај начин преплиће са сецесијском. Један од таквих примера је и приземни угаони објекат на тргу 7. септембра у Врању (сл. 8). Целина објекта зас-

Слика 8. Кућа на углу трга Седмог септембра

нована је на већ застарелим принципима академизма, док је у елементима декорације начињено компромисно решење. Наиме, не могавши да се одрекне класичне декорације триглифа, забата и пиластера, пројектант их је доста вешто укомпоновао са флоралним мотивима и женским маскама типичним за обликовни речник сецесије.

И трећа поменута оријентација, усмерена на обнову српског стила у архитектури, развијајући се упоредо са већ застарелим академизмом и тек усвојеним елементима сецесије, нашла је у градитељству Врања своје пуно остварење. Свакако најрепрезентативнији објекат овог стилског опредељења у Врању, незаобилазан у изучавању развоја српског византијског стила у целини, јесте здање Окружног начелства. У тежњи за обновом српског стила, огледала се, с једне стране, жеља за напуштањем иностраних узора истицаних у архитектури академизма и сецесије и потреба за самосталношћу и националним и регионалним опредељењем, с друге стране. Слична појава уочава се на прелому векова и у европским архитектонским токовима, кад један број градитеља нагиње националном архитектонском изразу као једном од начина за напуштање академизираних облика. Део српских архитеката тежио је такође да кроз архитектонске пројекте испољи националне особености подижући објекте који је требало да изражавају православну веру и српски дух. Било је природно да се тежња за националним стилом, који је за узор имао српске средњовековне споменике, оствари пре свега у сакралној архитектури. Она из тог разлога чини највећи део објекта овог стилског опредељења. Међутим, одлике „српског стила“ налазимо и на објектима профане намене широм Србије, као што је случај и са зградом Окружног начелства у Врању (сл. 9) које је подигнуто 1908. године

Слика 9. Зграда Окружног начелства

по пројектима архитекта Петра Поповића. Врањанци су имали срећу да им најпрезентативнији објекат српско–византијске стилске оријентације подигне архитект који је у новијој српској архитектури важио за његовог најбољег познаваоца. Као професор на катедри за византијску архитектуру и члан многих оцењивачких судова при подизању јавних грађевина, Петар Поповић је имао велики утицај на формирање ставова о националном стилу. Непосредно пре него што је пројектовао зграду врањског начелства, Поповић је израдио пројекат за рестаурацију Лазарице, као и за њен нови звоник и капију. Непосредни и свежи утисци са извора моравске архитектуре свакако су допринели успешној интерпретацији архитектонских облика моравске школе на згради начелства. Тордирани стубићи, полуокружне нише, полуокружни декорисани луци, преплетне траке и розете најкарактеристичнији су елементи преузети из репертоара моравске декоративне пластике. Обрада фасаде изведена је у два материјала и две боје, чиме је опонашан византијски начин зидања. Декорација зидног платна инспирисана архитектуром средњовековне прошлост¹, у извесном је нескладу са савремено конципираном основом здања. Посматрана у оквиру српско–византијског стила у целини, зграда Окружног начелства, без сумње, стоји равноправно у реду са најпрезентативнијим истовременим објектима у Србији, зградом Телефонске централе у Палмотићевој улици и Министарством просвете на Теразијама. Пројектант ових здања архитект Бранко Таназевић, међутим, није исказао доследност и чистину стила Петра Поповића, јер су на његовим објектима, уз српско–византијске елементе равноправно заступљени и сецесијски.

Лишен амбиције да обухвати све значајније објекте уткане у архитектонско–урбанистички миље Врања, од његовог ослобођења до Првог светског рата, овај рад осврнуо се на само неке од типичних примера значајних за сагледавање главних стилских токова у развоју новије архитектуре Врања. Притом је исказан покушај да се сажетом анализом упоредних архитектонских збијања у другим градовима архитектура Врања сагледа у оквиру развоја новијег српског градитељства у целини. Даљи корак на остварењу овог циља подразумева наставак тек започетих истраживања. Тек када анализе поједињих објеката буду приведене крају, стећиће се услови за изношење сигурнијих претпоставки о валоризацији новије врањске архитектуре и њеном месту у српском градитељству. Уколико претходни редови и најмање доприносе том циљу и бар донекле подстичу преко потребна даља истраживања, онда труд уложен у овај рад није остао узалудан.

ОЧЕРК К ИЗУЧЕНИЮ СОВРЕМЕННОЙ АРХИТЕКТУРЫ ВРАНЯ

— Р е з ю м е —

Обстоятельства для более свободного развития Враня и его освобождения от восточного влияния, создано лишь тогда когда ушли турецкие войска, 1878. г. Настоящие основы для развития города, особенно его строительские стремления, созданы первым градостроительным планом из 1883. года, на котором обосновано дальнейшее градостроительное развитие.

Архитектура Враня дала значительный вклад развитию современного сербского строительства, еще в пору до освобождения, кафедральным собором св. Троицы, который по своей архитектурной концепции включается, в тогда доминирующие направления романтической архитектуры. Из периода после 1878. г. до начала века, упоминаем из общественных зданий комплекс казармы архитектора Драгутина Дёрдевича, а среди жилищных домов выделяется дом семьи Стацич. На этих двух примеров видимо присутствие, для эту пору типичного, академического стилистического признака.

В начале века сербская архитектура вошла в новый этап развития который характеризует значительный рост разнообразных стилей. Именно, кроме академизма, который в враньской архитектуре того времени, представляет здание Окружного суда, и сербско-византийского стиля, который в здании Окружного начальства получил одно из своих самых значительных осуществлений, является и сецессия.

Между тем в Вране, как и в остальных сербских городах, особенности сецессии в архитектуре, применялись очень боязливо и никогда в целом. Потому и большинство зданий в Вране, на которых применялись украшения сецессии, сохранили старую академическую структуру, даже и классическую форму архитектурной пластики, которая таким образом переплывается с пластикой сецессии. Один из типичных примеров который иллюстрирует этот факт это угольное здание в первом этаже на площади Седьмого сентября.

Без амбиций обхватить все значительные объекты архитектонско-градостроительно и окружающей среды Враня от его освобождения до Первой мировой войны, этот доклад обратил внимание на только несколько типичных примеров значительных для рассмотрения главных стилистических направлений в развитий современной архитектуры Враня.

Марина Дюрдевич

Арх. МИЛОРАД ВОЛИНОВИЋ

ЗГРАДА ОКРУЖНОГ НАЧЕЛСТВА У ВРАЊУ И ЊЕН ЗНАЧАЈ У ОДНОСУ НА ГРАДСКИ ЦЕНТАР, ЗАЈЕДНО СА ЗГРАДОМ ОКРУЖНОГ СУДА И ДРУГИМ ЈАВНИМ ГРАЂЕВИНАМА КРОЗ ИСТОРИЈУ

Први урбанистички план Врање добија одмах после ослобођења, већ 1883. године.¹ Карактерише га принцип прилагођавања нове регулације постојећој, већ затеченог структури уличне мреже, још из времена под турском влашћу, а по систему тзв. конзервативне реконструкције. Главне саобраћајнице из правца југа према северу, односно истока према западу, планом су се задржале уз извесна мања исправљања, са формирањем градског центра за потребе трга баш тамо где се оне међусобом секу и у непосредној близини простора Пашиних конака.²

Међутим, у градовима Србије, уопште кроз новију историју, значајну улогу у истицању и развоју градских центара и њихових архитектонско-просторних уобличавања имала је државна управа, са подизањем грађевинских објеката јавног карактера. То су, пре свега, објекти истакнутих размера, грађени понајчешће за потребе начелстава и судова.³ Надаље, са променама које настају у државној управи, са децентрализацијом власти по окружним и среским местима, трг остаје и у оваквим условима простор за

-
- 1 – Аутори регулационог плана Врања у то време били су војни инжењери чешког порекла *Ринер и Михалек* – подаци на основу литературе под 1, стр. 74.
 - 2 – У том периоду, као почетном на плану урбанизације Врања, изузетно је допринела појава веома угледног и имућног трговца Јанче Јовановића Балције, који је неко време био и председник врањске општине.
Неговом заслугом подигнут је у центру града хотел „Врање“ 1892. год. и још неколико већих зграда, значајних за развој Врања у то време.
 - 3 – Истакнуту улогу у подизању значаја градског центра и његовог архитектонско-просторног уобличавања имала је државна управа са изградњом „монументалних“ јавних грађевина, начелстава и судова – које су својим архитектонским вредностима, добро изабраним положајима и уређењем њихове ближе околине истицале друштвени значај тих установа – подаци на основу литературе под 1, стр. 81.

лоцирање јавних грађевина ове врсте, које ће својом друштвеном функцијом и архитектонским атрибутима истицати значај градског трга као јавног простора.⁴

У Врању су такве зграде Окружног начелства и Окружног суда, које својим положајем захватају простор са северне стране трга,⁵ указујући при том и на зграду хотела као најстарију јавну грађевину подигнуту на овом простору (сл. 1). Све су ове грађевине монументалних размера, са грађевинским карактеристикама значајним за развој архитектуре не само Врања већ и читаве Србије кроз новију историју, а посебно оних крајева који су последњих деценија деветнаестог века били ослобођени отоманског ропства и приклучени својој матици. Према томе, свака од њих, у оквиру централног градског трга као јавног простора, заслужује да буде посебно представљена, односно сагледана.

1. – ЗГРАДА СТАРОГ НАЧЕЛСТВА, ПОТОМ СКУПШТИНЕ ОПШТИНЕ ВРАЊЕ И СЕДИШЋА ОКРУГА ПЧИНЬСКОГ

Саграђена је године 1908. према пројекту београдског архитекте Петра Поповића (1873–1945), рађеном у Министарству грађевина за потребе администрације Окружног начелства у Врању. Према оцени стручњака који су у то време планове прегледали, зграда начелства је требало да буде једна од најлепших грађевина тадашње Србије.⁶ Грађена је као објекат са асиметричном основом у односу на њено угаоно решење, а састоји се из подрума, одн. сутерена, приземља и спрата. Просторна диспозиција саме зграде истиче се појавом средишњег ризалита у чијем је саставу наглашена улазна партија, издигнута са прилазним платоом и са осовински решеним прилазним степеништем у нивоу приземља, а на спрату свечана сала.

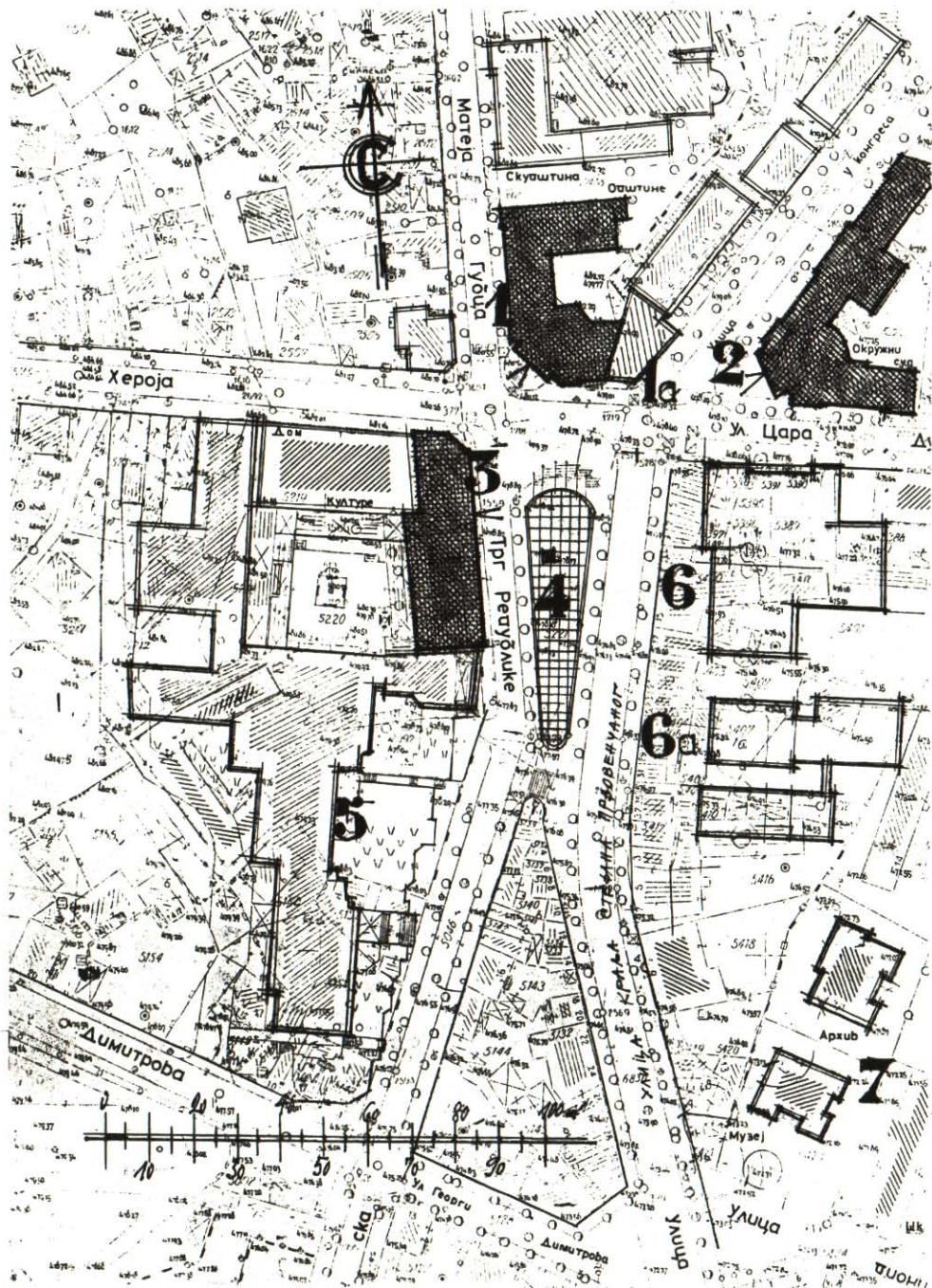
Слика 1. Ситуација централног градског трга у Врању са обележеним објектима јавног карактера, настајалим кроз историју.

1. – зграда старог начелства, данас седиште округа пчињског;
- 1а. – додрађен анекс 1983. год. за потребе Скупштине општине;
2. – зграда окружног суда, данас општински суд и јавно правобранилаштво;
3. – зграда старог хотела „Врање“ из 1892. год.;
4. – споменик ослободиоцима Врања из 1878. год.;
5. – нови хотел „Врање“;
6. – нова зграда окружног суда и тужилаштва;
- 6а – нова зграда општинског јавног правобранилаштва
7. – Пашини конаци

4 – подаци на основу литературе под 1, стр. 112.

5 – Према улози града у државној управи, бирана су у средишту града места за зграде окружних и српских начелстава и судова, понекад и школска зграда – подаци на основу литературе под 1, стр. 116.

6 – Д. Т. Леко: – Наше прилике, стр. 27, – Београд, 1909.

На средишњи ризалит надовезују се обострано трактови зграде, од којих је развијенији и дужи онај из данашње улице Матије Гупца, док је онај десни, који припада тргу, дужински знатно краћи, јер је тако, у времену када је објекат био грађен, условљавала диспозиција грађевинског земљишта.⁷ Из улазног предворја зграде постоји непосредна веза са степенишним холом у чијем је саставу монументално степениште које води на спрат, а из хола у обе етаже ходницима се остварује веза са трактовима дуж којих се уобичајено групишу канцеларијске просторије (сл. 2 и сл. 3).

Објекат је монументалних размера и саграђен је на принципу савременог решавања простора, уз потпуну примену савремене конструкције. Стилске карактеристике композиционо и у детаљима, са положајем и распоредом маса, елементима пластичне декорације и са полихромијом у малтеру на фасадним површинама, указују на потпuno и апсолутно присуство манира тзв. српсковизантијске архитектуре из времена када се тежило да се домаћа архитектура ослободи страних утицаја (сл. 4). На овакву појаву у архитектури, са покушајем стварања националног стила код јавних грађевина,⁸ имале су, пре свега, утицаја друштвено–политичке прилике, усмерене на одвајање од дотадање аустрофилске политику, вођене од стране обреновићевског режима, а посебно и прилике у уметности Европе током претходног века под утицајем романтизма.⁹

Аутор овог пројекта, архитекта Поповић, као одличан познавалац византијске, односно српске средњовековне архитектуре, када је било у питању обликовање саме грађевине, прихватио стил цркве Лазарице у Крушевцу, задужбине кнеза Лазара, у чијој је рестаурацији тих година и сам непосредно учествовао. При обликовању архитектуре зграде врањског начелства практично га примењује, не копирајући стилске елементе и детаље са свог матичног узора дословно, већ са стилизацијом, на један посебан начин, без обзира на њено практично решење, као и на њен општи склоп.¹⁰

Стилска обележја саме зграде испољавају се непосредно у присуству и обликовању фасадних венаца, имитацији либажних слојева на фасадним површинама, са тракама у малтеру између којих се истичу редови фасадних опека, затим облицима поједињих отвора са специфично укraшеним розетама, полуокружним луковима, чак и у виду бифора на спратним отворима трактних ризалита, па и фасадних елемената, односно рељефа начињених од теракоте и др. Јединству стила доприноси и богатство пластике са детаљима композиција у ентеријеру улазног хола и свечане сале, уз полихромну декорацију поједињих зидних партија, детаља и плафонских површина са украсним бордурама, а поред свега треба овде указати и на појаву секој репродукција са делима еминентних академских сликара Паје Јовановића, Јураша Предића и др., у оквиру тема везаних за националну ис-

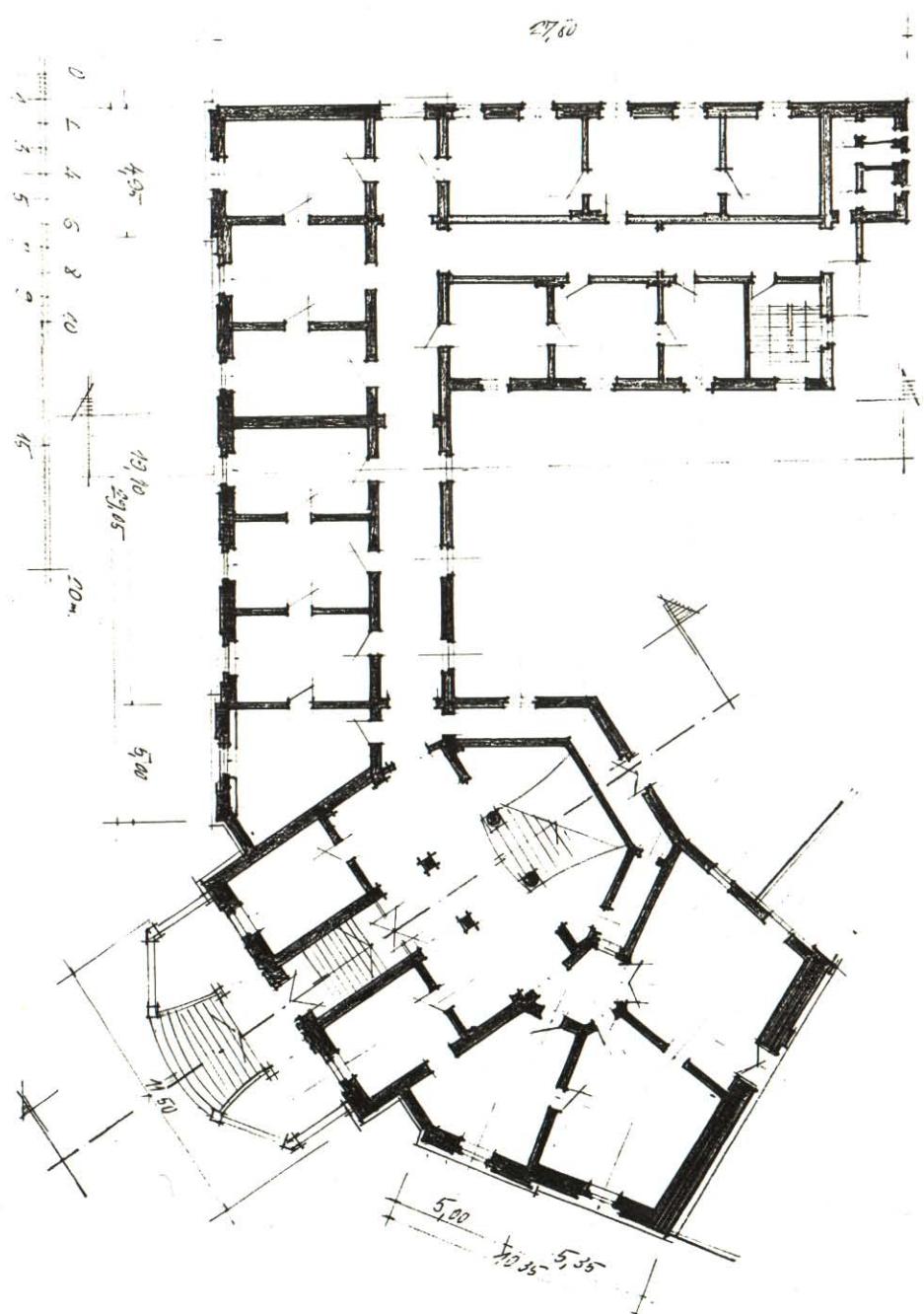
7 – Крила зграде замишљена су, очигледно, у симетричној форми, али општина није успела да откупи плац извесног Јована Сотировића, па је десно крило зграде остало неприродно скраћено. – подаци на основу литературе под 3, стр. 36.

8 – ...осим сакралних, прим. а.

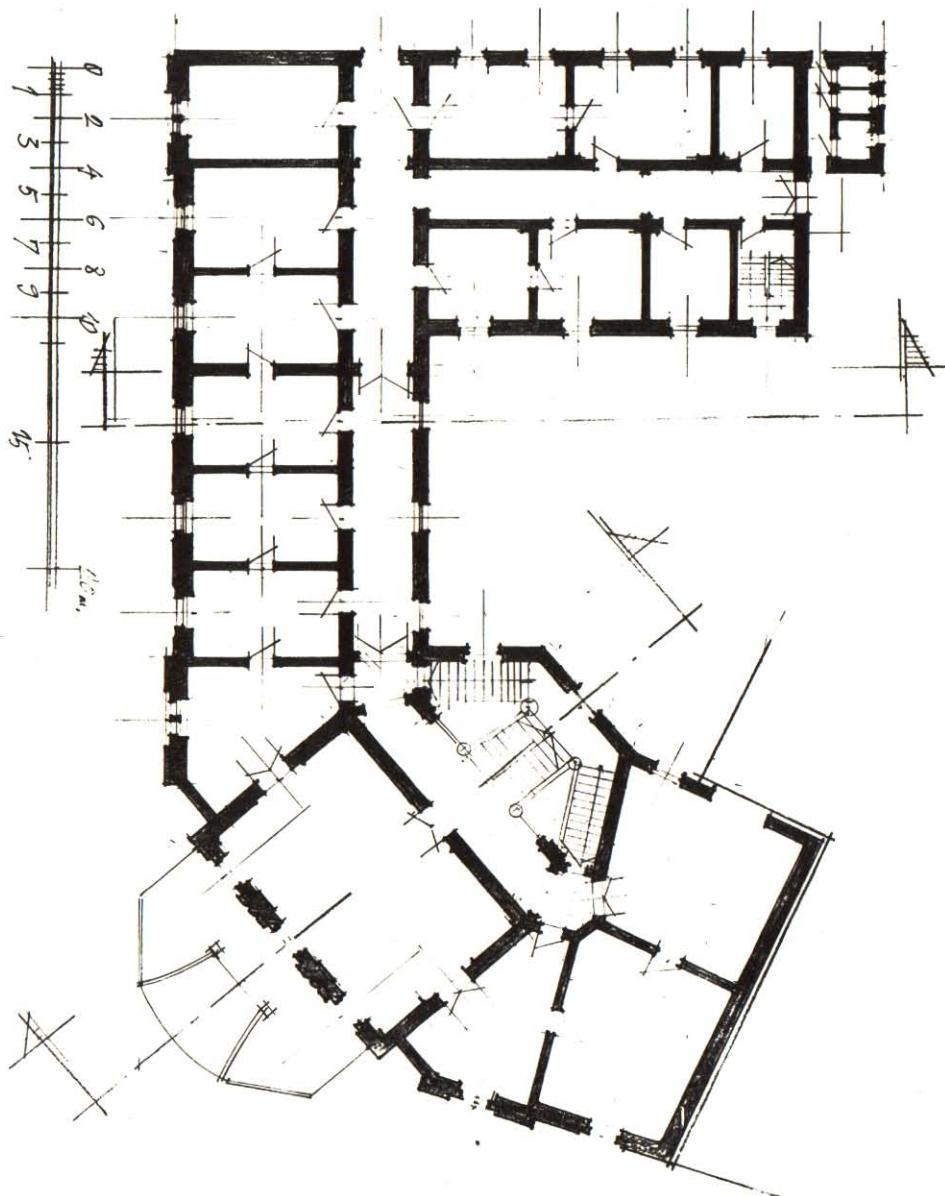
9 – подаци на основу литературе под 3, стр. 15.

10 – Д. Т. Леко: – „Овај пројекат за врањско начелство, без обзира на сакату ситуацију, нешто је скромнији по изгледу али њиме је учињена та грешка што је само накаљење на фасаду у тзв. српском стилу као врло провидна маска иза које стоји основа једне обичне модерне грађевине“.

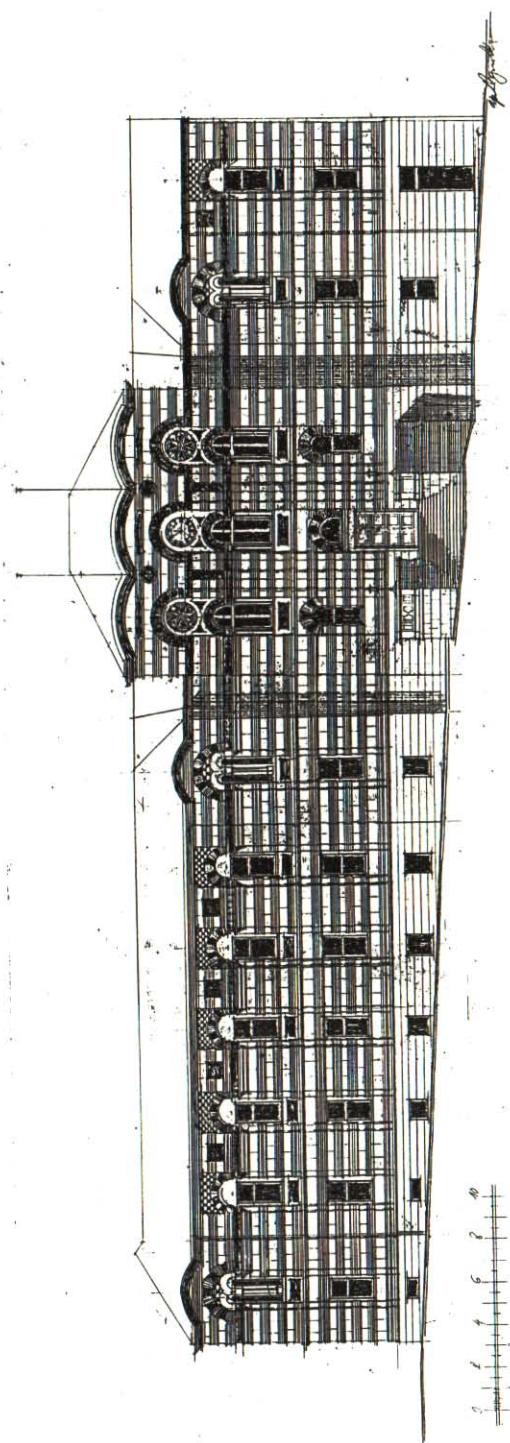
– „Наше прилике“ – Београд 1909, стр. 29, 30.

Слика 2. Зграда старог начелства у Врању – основа приземља

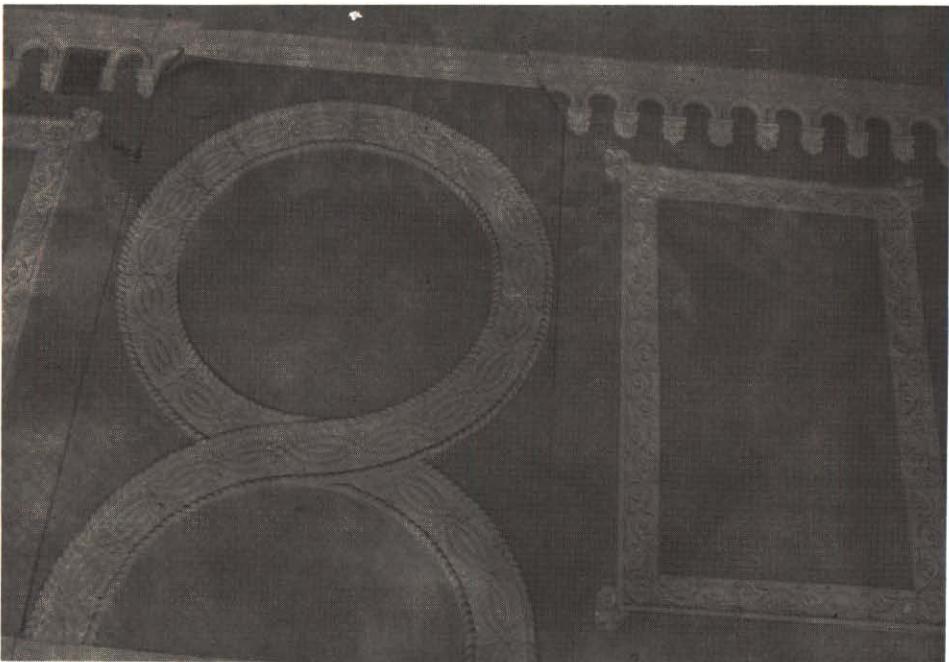

Слика 3. Зграда старог начелства у Врању – основа спрата

Слика 4. Развијен општи изглед зграде начелства у Врању са свим архитектонски осмишљеним елементима и детаљима у складу са аутентичним решењем екстеријера у целини

торију. Наведене секо репродукције укомпоноване су биле у пољима постојећих декоративних оквира у ентеријеру свечане сале којих, нажалост, више нема (сл. 5). Осим већ приказаних елемената и детаља, ликовном решењу саме зграде доприноси и њен прилазни део са монументално израженим спољним степеништем.

Слика 5. Данашњи изглед ентеријера свечане сале

Уочити истицање другостепене пластике и бојену декорацију у складу са стилским атрибутима зграде у целини. У оквиру поља уоквирених пластично декорисаним оквирима, приступне су репродукције слика са истирјским темама: „Танајко рајић на топу”; „Херцеговачки збег”; „Смрт Црногорца” еминентних академских сликара Паје Јовановића и Уроша Предића. Фото репродукција је власништво Музеја српске православне цркве, Београд и део је оставине арх. П. Ј. Поповића. – Наведене репродукције, на жалост, више нема.

Није познато ко су били извођачи радова на овом објекту, али како је архитекта Поповић, као пројектант, имао непосредни утицај на обликовање стилске декорације,¹¹ може се, с правом, претпоставити да су радове на обликовању елемената и детаља у камену (ограда прилазног платоа, унутрашње степениште, стубови у степенишном холу, розете на кружним отворима свечане сале и др.) радили мајстори из Белих Вода, који су радили и на рестаурацији појединачних детаља цркве Лазарице, с обзиром на исказану вештину приликом обликовања ове врсте декорације, односно дизајна. Ка-

11 – „Свестан вредности својих пројеката у „националном стилу”, Поповић је инсистирао на тачном извођењу својих планова”. – подаци из литературе под 8, стр. 169.

ко су на појединим фасадним детаљима, тј. медаљонима, били присутни и орнаменти са представама српских симбола,¹² најпре још за време бугарске окупације у претходном рату, а и касније, били су уништени, што се односи и на уметничке секо репродукције у ентеријеру свечане сале. Том приликом, са фасадног ризалита уклоњен је био и натпис „Начелство округа Врањског”, обликован рељефно, а налазио се непосредно у подножју лучних линија завршног венца, тако да је представљао и део фасадног са-држаја, односно декорације.

Општа је констатација да је објекат грађен, на сву срећу, необично темељно, тако да је у целини надживео сва ратна и међуратна разарања,¹³ па се с правом може закључити да представља готово јединствен пример врсте архитектуре са национално-романтичарским обележјем, не само у унутрашњости Србије већ и уопште у Србији тога времена.¹⁴

Решењем СО Врање бр. 630-3/86-04 из 1986. године, донетим на основу стручно обрађеног предлога Завода за заштиту споменика културе у Нишу, зграда старог начелства у Врању званично је проглашена за културно добро са монументалним обележјем и са стилским карактеристикама значајним за један период у историји не само домаће већ и европске архитектуре,¹⁵ без обзира на критичке ставове еминентних савременика из времена кад је зграда настала. Штавише, зграда је због својих споменичких вредности увршћена и у регистар културних добара од великог значаја за читаву републику.¹⁶

Осим чињенице да је зграда настала баш у времену с почетка овог века, када Врање постаје град банкара, трговаца, каферија, имућних занатлија и земљопоседника, те тиме обележава једну апсолутну нову fazу свога развоја, треба још указати и на то да је зграда у времену између 1929. и 1941. године једним делом била коришћена и за потребе грађанске касине као установе која је представљала једно од културних жаришта на територији не само Врања већ и ширег округа у времену између два светска рата.¹⁷

12 – – двоглави орао у оквиру квадратних медаљона, крст са оцилима на капителима стубића у нишама око отвора свечане сале и др.

13 – Подаци на основу литературе под 3, стр. 15.

14 – Међу објектима грађеним у српсковизантијском стилу у времену с почетка овог века па све до почетка Првог светског рата у унутрашњости Србије позната је још и зграда Учитељске школе, данас Педагошке академије у Неготину, арх. Јована Новаковића, као и зграда Гимназије у Чачку, арх. Драгутина Маслаћа. Оба објекта су знатно скромније архитектуре у поређењу са зградом врањског начелства. У Београду, међу значајним зградама оствареним у духу ове архитектуре, треба споменути зграду Телефонске централе у ул. Косовској и фасаду зграде Министарства просвете, данас Вукове задужбине на Теразијама. Аутор оба ова пројекта је арх. Бранко Таназевић (1876–1945).

15 – „Идеја о стварању националне архитектуре и обнове „српског стила” потиче од општих кретања у Европи. Париз, носилац академске уметности с почетка 19. века, постаје и носилац новог покрета, романтизма. Међутим, Viollet le Duc (1814–1879) покушава да у архитектуру унесе националне елементе традиционалног средњег века и ране ренесансе. Овај покрет се убрзо расширио по целој Европи и од тада почине масовно подражавање свих ранијих стилова.” – подаци из литературе под 8, стр. 167.

16 – објављено у Службеном гласнику СРС бр. 47/87, стр. 2238.

17 – „У приземљу ове зграде, на самом југоисточном ћошку (део сутерена према градском тргу – прим. а.) биле су просторије Касине. Касинске просторије имале су према југу прозор и врата, а на северној страни само прозор... У овом локалу Касина је најдуже остала.” – подаци на основу литературе под 10 – прилози.

Завод за заштиту споменика културе из Ниша већ је урадио главни пројекат за рестаурацију зграде, са истицањем њених споменичких вредности. Пројекат је рађен на захтев СО Врање још 1984. године, мада, најалост, осим мањих интервенција на појединим детаљима, ни до данас није практично реализован.¹⁸

2. – ЗГРАДА ОКРУЖНОГ, ДАНАС ОПШТИНСКОГ СУДА

У непосредној близини зграде начелства, са матичним положајем на углу трга, односно улица Цара Душана и Петог конгреса, 1907. године саграђена је зграда Окружног суда, према пројекту рађеном у Министарству грађевина, од аутора архитекте Светозара Јовановића, старијег.¹⁹

У свом првобитном склопу решена је као приземни објекат са асиметрично формираним положајем уличних трактова у односу на угао зграде, са широко засеченим угаоним трактом.

Распоред просторија решен је дуж оба улична тракта са главним улазом смештеним у средишту по дужини развијенијег тракта из данашње улице Петог конгреса, док се у оквиру тракта краћег по дужини из улице Цара Душана јавља сутерен, што је омогућила конфигурација терена. У оквиру угаоног тракта решена је судска дворана, тако да је све то имало свог одраза на односе појединих основних делова маса саме грађевине а при том и на њену силуету, са издигнутим кровним венцем, богатије осмишљеном угаоном кровном атиком и угаоним кровним надвишењима.

У спољној архитектури зграда је исказана у маниру еклектичког ренесанса, што се одражава како у односу на њене пропорције тако и у односу на фасадне садржаје, формирање у оквиру венаца, прозорских тимпанона, угаоних и међупрзорских пиластара и лизена, партија са низовима балустера у оквиру кровних атика и др. (сл. 6).

У поратном периоду, после 1945. године, у односу на зграду добрађен је још и спрат, тако да се главни улаз, за разлику од првобитног решења, сада одвија у средишту угаоног тракта, у чијем је саставу и улазни вестибил заједно са степенишним простором, па и судска дворана на спрату. Оваквом дрогадњом, мада са повећаном висином читавог блока грађевине у односу на њен првобитни ниво, зграда није практично изгубила од своје силуете са односом и распоредом маса, тако да је и даље остао у првом плану просторно наглашен њен угаони тракт. Поред тога, ни у архитектури, уз пуно поштовање њених најосновнијих извornих обележја са известним складним и прimerеним обликовањима, чак и у односу на спратне површине, мада са известним примесама блиским утицајима из времена соцреализма, док је спратни

18 – аутор наведеног пројекта је и аутор овог прилога.

19 – Према оскудним подацима о овом архитекти, које је, иначе, као аутор сакупљао арх. Б. Несторовић (литература под б. стр. 416, 434), арх. Светозар Јовановић-старији појављује се као подинжењер у Пожаревцу године 1890. затим је присутан и у другим местима у Србији као окружни инжењер. Од 1907. је у Министарству грађевина Пројектовао је и извeде управне зграде и болнице у мањим местима где је дуго година био окружни инжењер (окружне болнице у Јагодини, Љубовији, Лесковцу, Свилајнцу, Чачку).

Међу најзначајнијим зградама које је пројектовао, поред зграде Окружног суда у Врању, вреди споменути и у Лесковцу српску кућу са судом, општинску зграду и вилу угледног трговца Сотира Илића, као и зграду суда у Јагодини..

*Слика 6. Првобитни изглед зграде Окружног суда у Врању
– foto репродукција*

Слика 7. Данашњи изглед зграде, некада окружног а данас општинског суда у Врању са додрађеним спратом. Обратите пажњу на поједине детаље у оквиру трактног ризалита, посебно на балкон

део угаоног тракта са судском двораном остао наглашен са три велика отвора и са пространим балконом по целој дужини трактног ризалита (сл. 7).

Са оваквом доградњом зграда у целини није битно изгубила у односу на њену аутентичну изворност, мада у односу на њено унутрашње решење, осим распореда просторија у приземљу а донекле и првобитно обликованих прозора и врата на њој, нема много сачуваног из времена када је настала. Објекат, међутим, и као такав, заслужује да буде третиран као културно добро из више разлога (сл. 8), тако да од стране Завода за заштиту споменика културе из Ниша, као надлежне установе, постоји за то званично припремљен стручни предлог, чије је решавање у току.

Обе зграде, међутим, како зграда начелства, тако и зграда суда, са урбанистичке стране апсолутно представљају жива материјална сведочанства у односу на решење градског центра још из времена када се Врање као град, после ослобођења од 1878. године, почeo развијати по, за оно време, сасвим савременим принципима привређивања, живота уопште, па, самим тим, и урбанизма. Иако су обе зграде пројектоване од стране различитих, еminentних аутора и са различитим архитектонским обележјима, заједничко им је то што су лоциране, у односу на градски трг, на угловима прометних улица, истичући при том визуелно и њихов значај у простору.²⁰

3. – ЗГРАДА ХОТЕЛА „ВРАЊЕ”

У оквиру централног градског трга настала је, међу првима на овом простору, зграда хотела „Врање”, са локацијом у западном делу трга и са угаоним решењем у односу на улицу која носи назив Народних хероја. Име пројектанта ове грађевине није познато. Иначе, зграда је спратни објекат, композиционо наглашен по дужини основе у правцу север–југ, са централним ризалитом који садржи у себи улазну партију, асиметрично уклопљеним у односу на габарит саме зграде. По вертикалнију је ризалит наглашен кровном атиком специфичног облика,²¹ а на самој атици стоји исписана година градње, 1892.

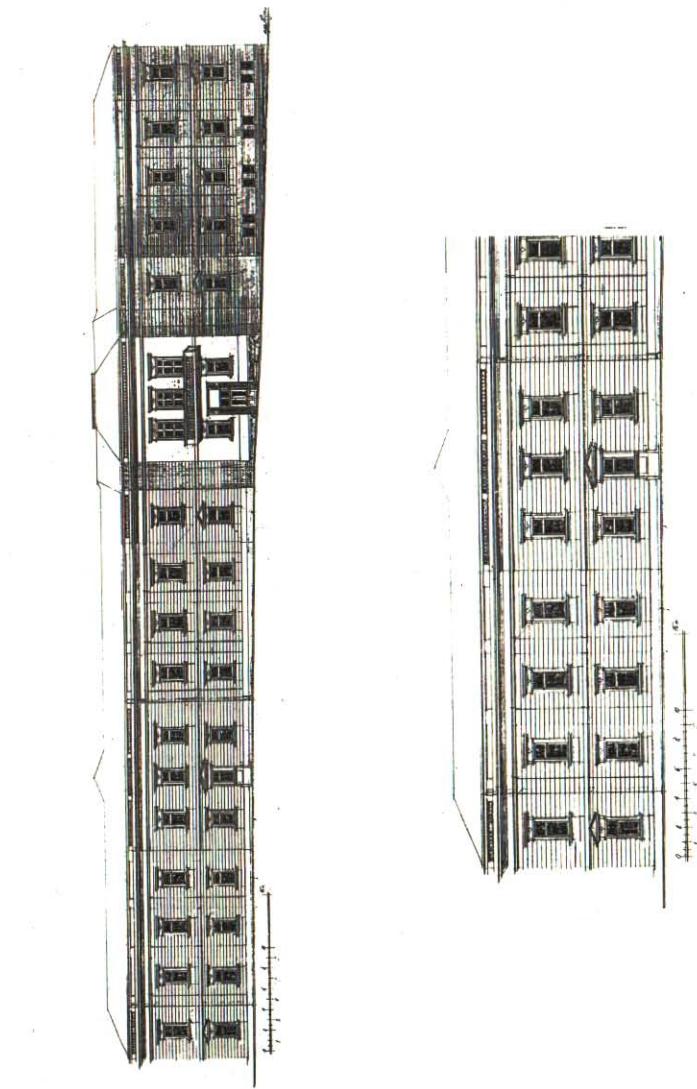
Са северне стране, у односу на улазни простор, надовезује се анекс у коме је смештен ресторан, а са јужне, у оквиру приземља, груписани су мањи трговачки дућани, док су на спрату распоређене хотелске собе.

На фасади спратног дела зграде истиче се завршни венац решен веома декоративно, простирући се по дужини грађевине све до њеног завршетка

20 – Са већим засецањима спољних углова стварана је трећа фасада у оквиру које се налази главни улаз и на којој су главне просторије зграде. Угаона архитектура је, иначе, знатно богатије компонована, са осталим декоративним елементима. Сем тога, широко раскршиће више улица доприноси још и бољој сагледљивости зграде у целини и њеној значајној улози у слици читавог тог раскршћа. – подаци на основу литературе под 1, стр. 133.

Све су ово карактеристична решења која су се примењивала у оваквим случајевима у времену до почетка Првог светског рата, а у односу на зграду о којој је реч, то је све у пуној мери испоштовано и приликом њене надградње. – прим. а.

21 – Слична атика присутна је и на угаоном објекту улице Краља Стефана Првовенчаног бр. 218–224 (угао улице Албанске голготе), некадашња кафана „Русија“. Сам угао објекта наглашен је овде кровном атиком, фланкираном са стране вертикалним стубићима у виду кула.

Слика 8. Развијен општи изглед зграде суда у Врању са разрађеним обликовањем екстеријера у целини, примереним решењу из времена када је зграда настала поштујући неке од карактеристика и из времена када је назидан спрат.

према бочној улици и у истоветном нивоу. У средишту фасаде оног дела грађевине у оквиру кога су груписане хотелске собе са погледом према тргу истиче се балкон.²² За разлику од фасадног тракта овог дела грађевине, на коме су у нивоу спратне површине сачувана на фасади сва аутентична обележја, што се добрим делом односи и на приземље, па и на средишњи ризалит у целини, на делу тракта у коме је смештен ресторан дошло је до већих промена у односу на првобитно решење, са „осавремењеним“ ресторанским прозорима и уништеним фасадним садржајем (сл. 96).

И поред свега, зграда је сачувала свој аутентични габаритни волумен, а осим тога има још и сасвим довољно поузданних елемената, уз чију се помоћ са сигурношћу згради може повратити некадањи изглед са архитектуром блиском утицајима еклектичког ренесанса²³ (сл. 10).

Треба овом приликом напоменути и то да су се многе свечаности локалног карактера, политички и пословни договори везани за врањску средину за протеклих сто година одвијали овде, у сали хотела, као и то да је прва апаратура за приказивање тон-филмова. У Врању, године 1931, била инсталirана баш овде, тако да су се у сали хотела одржавале и прве биоскопске представе са звучним филмовима, што је овде представљало новину за оно време.

Због свега овога, имајући првенствено у виду значај саме зграде у односу на градски центар као прве јавне грађевине остварене онда у једном сасвим европском духу на територији Врања као урбане средине, а поред тога још и значај зграде у односу на животне токове Врања кроз његову новију историју, од стране Завода за заштиту споменика културе из Ниша потекао је предлог да се и зграда хотела „Врање“ прогласи за културно добро.

Ако би се резимирало, зграду старог начелства, до недавно општине, а данас средишта округа пчињског и зграду суда, с једне стране, треба третирати као јавне објекте чија је функција у служби највиших органа власти на територији не само општине већ и читавог округа, тако да је она кроз историју и у данашњим условима остала практично неизмењена. С друге стране, зграда хотела већ представља јавни објекат друге врсте, а уз то још и најстарији, са градитељским обележјима примереним у оно време једном сасвим савременом европском духу.

22 – Балкон је изведен веома декоративно са украсном гвозденом оградом и са носећим конзолама обликованим у виду волута.

23 – Под утицајем Европе, у првом реду Немачке, одн. Аустроугарске, обликовање грађевина у духу еклектичког ренесанса одомаћило се и у нашим крајевима углавном као резултат школовања домаћих архитеката по иностранству у то време.

Дух еклектичког ренесанса показао се заиста подесним за широку примену у архитектонској пракси због његових рационалних конструкција, чemu је изузетно доприноeo значајан немачки архитекта проф. G. Semper (1803–1879), са препоруком „да се век том стилу продужи и он подмлади средствима модерним за његово време, те да се на тај начин ренесанс поново укључи у општи процес грађевинарства.“ – према Н. Добровићу, „Савремена архитектура I“ – Београд 1965, стр. 48.

И заиста, ренесанс као стил одомаћен у периоду еклектичке архитектуре наишао је на широку примену у нашим крајевима на простору од Београда до Ристовца, одн. од Пирота до Лознице. прим. а.

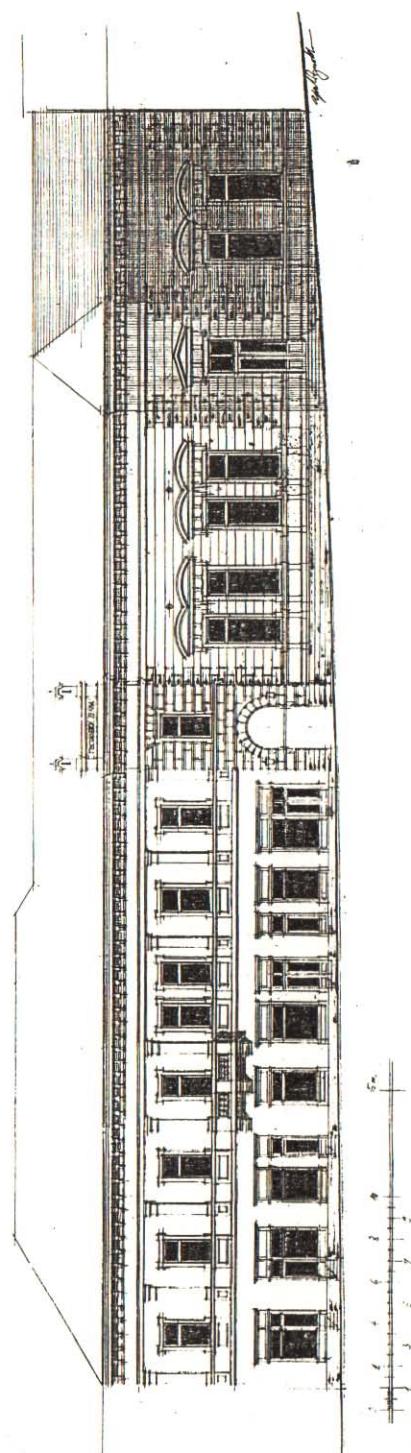
И у оквиру овог прилога, поред зграде хотела о којој је реч, стилским карактеристикама у овом духу обилује и претходна, зграда суда.

Слика 9а. Гостиоица Јанче Јовановића, данас хотел „Врање“

Слика 9б. Данашњи изглед хотела „Врање“ на централном градском тргу

Слика 10. Развијен описни изглед хотела „Врање“ са разрађеним обликовањем аутентичне, изворне архитектуре зграде у целини, на основу сачуваних сигуруних података о њеном првобитном изгледу. Уочити разлику у домену спољнег изгледа лесног тракта зграде, пројектованог за потребе ресторана.

Слика 11. Садашњи изглед зграде старог начелства, данас седишта Округа пчињског, са додградњом анекса за потребе општине, године 1983. у правцу улице Петог конгреса

Зато се приликом представљања самих објеката није ишло оним редом према годинама када је који од њих настајао, већ искључиво према њиховом значају, на основу чега произилази и то да се значај ових објеката, са гледишта њиховог коришћења, поклапа са значајем на пољу архитектуре, односно урбанизма у односу на централни градски трг. Међутим, сваки од ових објеката има своја специфична обележја која треба уважавати, односно презентовати као материјална сведочанства једне већ утврђене градитељске епохе са јасно дефинисаним, па тиме и исказаним стилским обележјима.²⁴

Пажњу са те стране првенствено заслужује зграда старог начелства као јединствен пример те врсте архитектуре у унутрашњости Србије с почетка овог века. У смислу њене доиста праве а уз то још и заслужене споменичке презентације треба јој посвећивати у будућности пуно пажње²⁵ тим пре што поред осталих вредних објеката из прошлости Врања и овај објекат, с правом, представља један од градских симбола. Уз то, згради, као најрепрезентативнијој у оквиру градског центра, и даље треба сачувати

24 – ...без обзира на различитост стилова. Јединствен им је у сваком случају начин градње, у оно време са употребом адекватне конструкције.

25 – ...на тај начин што би било неопходно побратити јој у целини сав некадашњи сјај, што се, разумљиво, односи како на фасадне површине са детаљима тако и на делове ентеријера у склопу вестибила, степенишног простора и свечане сале.

Слика 12. Поглед на централни градски трг у правцу према северу.

Уочити просторно повезивање дела новопројектованог хотела, с леве стране, са старијим. С леве стране доминира зграда Окружног суда и тужилаштва у источном делу градског трга у потпуној савременој архитектури, са присутним облицима који својом појавом теже да се приближе утицајима традиције.

одговарајућу намену у функцији највишег органа власти на територији једне шире заједнице, што је, практично, и у данашњим условима сасвим примерено њеној традицији. Исто то важи и за зграду суда, чија би намена и надаље, у односу на њену традицију, требало да буде истоветна, за потребе Општинског суда, док би зграда хотела, уз потребно предузимање одговарајућих адаптационих захвата, могла да оствари функцију хотелског депанданса на један савремен начин, тим пре што се на њу непосредно надовезује зграда данашњег, новог хотела, подигнутог почетком осамдесетих година.

Урбанистички, са гледишта заштите и очувања градитељско-просторног јединства у односу на читав градски трг како је то већ и зацртано посебном студијом,²⁶ сваки нови објекат који се буде градио на том просто-

26 – Студија „Архитектонско-урбане вредности културног наслеђа Врања“ рађена за потребе града још 1975. год. са третманом сваког од евидентираних објеката као културних добара на читавом урбаном подручју.

НАПОМЕНА: – Осим сл. 4, чије је порекло већ обrazложено, аутор свих осталих фотоприлога, одн. репродукција је Јован Шурдиловић, документатор Завода.
Аутор приложених цртежа је и аутор овог прилога

ру, око зграда начелства, суда, хотела, па и горњег дела централне градске саобраћајнице која, данас носи назив Улица краља Стефана Првовенчаног, својом појавом и архитектуром мора бити прилагођен тако да у односу на присутне допринесе стварању једне просторно-органске целине.²⁷ Као доказ уважавања оваквих захтева присутан је првенствено облик са начином додирајивања зграде начелства, у то време општинске зграде, са продужетком трактног дела према тргу, односно улици Петог конгреса, тако да овако осмишљена дограмадња и при једној савременој концепцији чува размере постојеће старе зграде. Аутор оваквог пројекта је врањски архитекта Станко Димитријевић, који се у оквиру свог пројектног задатка заиста суочио са „низом проблема и дилема са изградњом новог дела објекта у старом градс-

27 – Оваква повезивања, међутим, најчешће се могу остваривати са изградњом тзв. везних анекса између постојећих и новопројектованих објеката, тако што би сваки везни анекс био доиста грађен са циљем да са архитектонске стране обезбеди неопходно просторно јединство. Према томе, сваки нови објекат подигнут на овом и оваквом простору је са савременим градитељским обележјима, својим изгледом и волуменом мора бити доследан традицији и без покушаја за увођењем било каквих произвољних потеза.

ком ткиву”, као и са питањем „колико се може приближити постојећем, а да се остане пре свега свој и у свом времену”.²⁸ Пројекат је реализован у току 1983. године (сл. 11). Резултат успешног решења са додградњом зграде старог начелства у Врању за потребе Скупштине општине јесте и признање жирија Салона архитектуре из 1984. године.²⁹

С друге стране, и нови врањски хотел, у продужетку старог, а са положајем на југозападној страни трга, саграђен почетком осамдесетих и осмишљен на један потпуно савремен начин, према пројекту познатог врањског архитекте Миомира Стојановића, просторно се складно надовезао на постојећу зграду са везним анексом у истој регулационој линији и са истом висином завршног венца, тако да са њом чини једну нераздвојиву целину (сл. 12).

У оба случаја, имајући у виду и додградњу зграде старог начелства, може се закључити да су пројектанти поштовали основне захтеве заштите културних добара у простору, а са циљем очувања архитектонско-урбаниог единства, остварујући складна повезивања старога са новим.

Штавише, и новији, седамдесетих година подигнут објекат, у коме је смештен Окружни суд, са локацијом у источном делу трга наспрам старе судске зграде а на углу улице Цара Душана, својим масама и габаритом у односу на трг, на специфичан начин, са распоредом маса и завршним облицима у висини крова, тежи да се својим асоцијацијама приближи традиционалном (сл. 12). Аутор пројекта за овај објекат је архитекта Бранка Марић, такође из Врања.

Остаје за сада још увек нерешен простор јужног и југоисточног дела градског трга који својом реконструкцијом заслужује да буде посебно трећиран, када се има у виду амбијент са окружењем Пашиних конака у непосредној близини. Конкретно, треба да се са одређених делова трга омогуће правилне и достојанстве визуре са добро проученим потезом целокупног јавног простора у односу на објекат који је, као самосталан, подигнут пре двадесетак година са истакнутим играма завршних елемената и архитектонских детаља.³⁰

У односу на историјат настанка и развоја централног градског трга у Врању, сваки новоосмишљени урбанистички потез морао би бити довољно проучен и решаван искључиво у заједници са одговарајућом службом чија је основна делатност заштита непокретних културних добара, како би и сам трг, као централни градски простор, и са новоосмишљеним просторним интервенцијама на његовој реконструкцији сачувао своја историјска обележја, посебно у односу на зграду старог начелства.

28 – Додградња и адаптација зграде СО Врање – Десети салон архитектуре, каталог, Београд 1984, стр. 48.

29 – Овакву одлуку донео је жири Салона, фебруара 1984. год. у саставу: – арх. М. Павловић, председник, арх. А. Кековић, арх. С. Крчић-Црквењаков, арх. Т. Писевски и сликар З. Павловић.

30 – Мисли се на зграду Општинског јавног тужилаштва на простору са источне стране трга а у непосредној близини већ споменуте зграде Окружног суда и Тужилаштва, тако да са овом чини и једну целину. Пројектант и ове зграде је арх. Бранка Марић.

Извори – литература:

1. Б. Максимовић:
Идејни развој српског урбанизма – период реконструкције градова до 1914,
САНУ – Београд 1978.
2. Б. Максимовић:
Историја урбанизма – Нови век, Београд 1976.
3. Др З. Маневић:
Српска архитектура 1900–1970, Музеј савремене уметности, Београд 1972.
4. Из документације Завода за заштиту споменика културе, Ниш
5. Архитектонско-урбанске вредности културног наслеђа Врања
Студија Завода за заштиту споменика културе Ниш, Ниш 1975.
6. Заоставштина арх. Б. Несторовића
Историјска збирка архива САНУ, Београд – рукопис бр. 14.410
7. Ж. Шкаламера:
Обнова „српског стила“ у архитектури, Зборник за ликовне уметности бр. 5,
Нови Сад 1969.
8. З. Ј. Ергелашви:
Архитекта Пере Ј. Поповић
– зборник за ликовне уметности бр. 16, Нови Сад, 1970.
9. М. Пешић:
Врање, СИЗ културе – Врање, Врање 1975.
10. Р. Симоновић:
Врањска грађанска касина између два светска рата, Врање 1982.
11. Оставина арх. Пере Ј. Поповића, фотографије
Музеј српске православне цркве, Београд

ЗДАНИЕ ОКРУЖНОГО НАЧАЛЬСТВА В ВРАНЕ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В ОТНОШЕНИИ К ГОРОДСКОМ ЦЕНТРЕ ВМЕСТЕ С ЗДАНИЕМ ОКРУЖНОГО СУДА И ОСТАЛЬНЫМИ ПУБЛИЧНЫМИ ЗДАНИЯМИ

— Р е з ю м е —

После освобождения от Турков, первый градостроительный план Вране получило уже в 1883. г. и его характеризует принцип приспособления новой регулировки к заставленной структуре сети улиц и образование центра как площади на перекрестке двух главных магистралей. Значительную роль в выделении и развитии центра и в его архитектурно-пространственном оформлении, в городах Сербии, имело государственное правительство стройкой публичных зданий, как это был случай в Вране в начале XX-ого века.

1. Здание старого начальства о потом Скупщины общины Вране и здание центра Пчиньского района

Здание построено в 1908 г. по проекту белградского архитектора Петра Поповича (1873–1945), как угольное с асимметричной основой. Большого масштаба, оно построено на принципах современных решений и с использованием современной конструкции. Стилистические признаки выражают присутствие сербско-византийской архитектуры из времен стремлений к освобождению от иностранных влияний.

Единство стиля способствует и богатство орнаментов и внутренность помещений, как и подход к зданию вместе с входной частью.

Легко можно сделать вывод что оно представляет единственный пример того вида архитектуры с национально-романтическими характеристиками во всей Сербии в начале XX-ого века до начала 1-ой мировой войны.

Это здание официально, в 1986-ом году провозглашено знаменитостью а также и достопримечательностью от большого культурного значения в Республике. Институт для хранения памятников в Нише, как надлежащее учреждение, имеет проекты для оживления всех его исторических достоинств.

2. Здание Окружного, сегодня Общинного суда

Помещено непосредственно вблизи начальства, здание построено в 1907. г. по проекту белградского архитектора Светозара Йовановича-старшего.

В своем первоначальном виде, это здание было угольное, в первом этаже са широким усеченным углом, а его внешность в стиле эклектического романтизма. В послевоенном периоде, после 1945. г. построен еще один этаж, но здание не потеряло в своем распределении масс, ни стилистические признаки. Несмотря на эту достройку, здание можно считать культурной собственностью из много причин. Эти оба здания представляют материально-пространственные документы в отношении на городской центр еще из времен его первоначального развития после освобождения 1878.г. В отношении на площадь, они построены на углах перекрестка и при этом выделяется вопрос архитектурного формирования углов.

3. Здание гостиницы „Вране“

Это здание возникло между первыми в 1892.г. как этажный объект композиционно выделяющий по длине основы. Здание сберегло свой оригинальный масштаб и имеет достаточно элементов с которыми можно в целости вернуть первоначальный вид.

Многие характерные признаки Врана, в минувшем столетии случались именно в этом здании, среди других и первый звуковой киносеанс. Учитывая значение этого здания в отношении к городскому центру, как и жизненные течения в этом столетии здание можно считать культурной достопримечательностью.

У каждого из этих объектов свои специфические ценности и мы должны уделить большое внимание зданию старого начальства как единственном примере этого вида архитектуры в периферии Сербии, а также и как один из градостроительных символов Врана. В итоге можно заметить что функция этих зданий до сих пор не изменилась. Потому и в будущем надо заботиться чтобы сберечь их функцию в соответствии с традицией, а также чтобы сберечь историю развития городской площади. Каждую новуюстройку на этом просторе надо хорошо изучить и официально подтвердить подлинность в учреждении которое бережет градостроительное наследие.

Apx. Милорад Војиновић

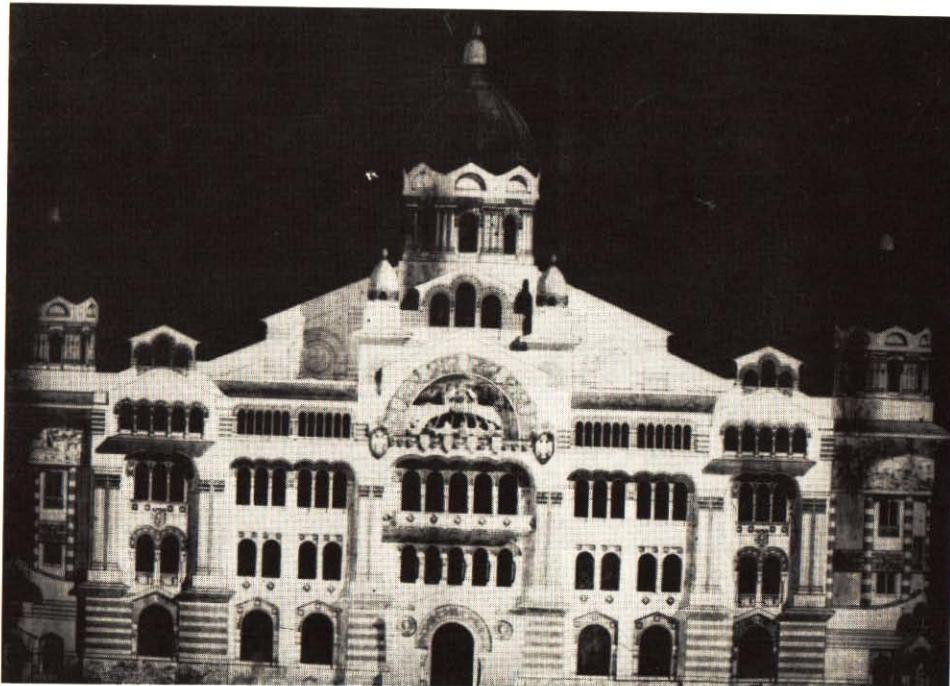
Мр АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ

АРХИТЕКТУРА СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА НА ЗЕБРЊАКУ

У знак сећања на војевање и страдалништво српске војске у ослободилачким ратовима од 1912. до 1918. године обележена су споменицима и спомен-обележјима многа места, догађаји и личности. Такође, уређена су гробља палих ратника. Зачета у време ратних сукоба, на свим местима где су лежале кости изгинулих српских војника, традиција грађења споменика и других објеката меморијалног карактера – спомен-чесама, крајпуташа, спомен-капела и костурница негована је током треће и четврте деценије.¹

Изграђени споменици распрострањени су на огромном медитеранском и балканском простору од Туниса, Алжира, Грчке, Албаније и Југославије до Мађарске, Румуније, Чешке и Словачке. Углавном су подизана

1 О споменицима и спомен-обележјима из ослободилачких ратова Србије 1912–1918. г.в.: Т. Вукосављевић, Споменик ратницима Првог светског рата на гробљу у Чачку, Зборник Народног музеја VI, Чачак 1975, 227–245; Споменици и гробља ослободилачких ратова Србије 1912–1918, Београд 1976; З. Шипка-Ергелашић, Пера Ј. Поповић, ЗЛУМС 16, Нови Сад 1980, 170; З. Маневић, Наши неимари. Милутин Борисављевић, Изградња 12, Београд Сад 1980, 44; Исти, Наши неимари. Момир Коруновић, Изградња 6, Београд 1981, 52; Ј. Секулић, Тунис и Грчка, Гласник ДКС 5, Београд 1981, 17–19; Културно наслеђе Србије. Заштита и уређење 1947–1982, Београд 1982, 117–141; Г. Симић, Српска војничка гробља из Првог светског рата у Бизерти и Мензел-Бургиби, Саопштења XIV, Београд 1982, 243–257; М. Соколовић, Споменик на Мачковом Камену, Саопштења XVI, Београд 1984, 259–263; Исти, Споменици српског порекла у СР Македонији, Гласник ДКС 10, Београд 1986, 112–113; Исти, Зејтинлик. Српско војничко гробље у Солуну, Београд 1986; Исти, Рад на споменицима српског порекла у иностранству у 1985. години, Гласник ДКС 10, Београд 1986, 113–114; В. Касалица, Једно градитељско остварење Александра Дерока у Смедереву, Гласник ДКС 12, Београд 1988, 132–133; С. Милошевић, Чаршија у Краљеву, Гласник ДКС, 12, Београд 1988, 263; О. Кандић, Ин меморијам. Иван Костић (1929–1987), Гласник ДКС 12, Београд 1988, 231–232; А. Кадијевић, Елементи експресионизма у српској архитектури између два светска рата, Момент 17, Београд 1990, 90–100; З. М. Јовановић, Александар Дероко, Београд 1991; З. Маневић, Дероко. Велика награда архитектуре, Београд 1991; А. Кадијевић, Живот и дело архитекте Момира Коруновића (1883–1969), рукопис магистарског рада у Универзитетској библиотеци у Београду 1991, р.н. 1721; Б. Вујовић, Ин меморијам. Миљан Стевчић (1938–1992), Гласник ДКС 17, Београд 1993, 266.

Слика 1. М. Коруновић, скица поште у Београду, 1912.

обележја малих димензија, једноставно скулпторски обрађена с фигуралним или хералдичким рељефним представама без веће уметничке вредности. Ипак, међу многобројним објектима, изузимајући цркве костурнице, налази се и педесетак спомен–обележја с изразитом архитектонском структуром и функционално осмишљеним култним простором.

У уметничком обликовању поједињих спомен–обележја учествовали су најугледнији архитекти, вајари и сликари са јужнословенских простора. Највреднија дела остварили су водећи српски и руски неимари емигранти – Коруновић, Дероко, Поповић, Васић, Андросов, Краснов и Хват Мештровић.² Грађење споменика и костурница од градитеља су наручила удружења бивших ратника преко надлежних државних и верских установа, Министарства грађевина и Министарства вера Краљевине Југославије. За поиздање неких споменика расписивани су јавни конкурси.³ Држава и црква су биле ктитори најрепрезентативнијих и најмонументалнијих споменика

2 По архитектонским и уметничким вредностима међу изграђеним спомен–обележјима издавају се Коруновићеви споменици на Мачковом Камену (1926–1932), Кучкову (1934) и Зебрњаку (1937), Дероков споменик атентаторима у Сарајеву (1939) и костурница у Смедереву (1939–1942), Васићев маузолеј Војводе Путника у Београду (1927–1929) и костурница на солунском Зејтинлику (1933–1936), Красновљев маузолеј српских ратника на Виду (1938–1939), костурница у Врању В. Андросова (1936), споменик Незнаном јунаку на Авали И. Мештровића (1934– 1937).

3 За костурницу на Зејтинлику 1926. и маузолеј Војводе Путника у Београду 1927. године.

подигнутих на местима чувених битака, док су становници мањих насеља о свом трошку финансирали грађење својих меморијалних објеката.

Историја и архитектура спомен–обележја ослободилачких ратова Србије 1912–1918 до сада је испитана делимично и публикована фрагментарно. О ниском степену истражености овог значајног дела нашег новијег културног наслеђа сведочи незнatan број стручних радова, као и незадовољавајуће стање очуваности постојећих спомен–целина. Од нестајања и пропадања заштићено је само неколико спомен–обележја, углавном изграђених на територији Србије и делимично у Грчкој и Тунису.⁴ И поред тога, многи постојећи споменици одолевају збу времена.

Повест чуvenог спомен–обележја српским јунацима на Зебрњаку код Куманова, највреднијег остварења у српској споменичкој архитектури прве половине двадесетог века, дела арх. Момира Коруновића,⁵ представља својеврсно сведочанство о трагичној историјској судбини балканских народа, обележеној сталним сукобима и међунационалним подвајањима, у којима се нетрпљивост према припадницима друге нације исказивала у уништавању и скрњављењу њихових највећих историјских светиња и уметничких споменика. Попут већине споменика из ослободилачких ратова Србије, и монумент на Зебрњаку се нашао на маргини досадашњих проучавања.

Године 1922. група српских ратних ветерана образовала је посебан одбор са циљем да се сакупе средства за подизање споменика палим борцима у Кумановској бици 1912. године, једној од најславнијих војничких победа у српској историји.⁶ Споменик је требало да симболично изрази захвалност и дивљење српског народа палим кумановским херојима. Идеју

4 О заштићеним и конзервираним споменицима в. Културно наслеђе Србије. Заштита и уређење 1947–1982, Београд 1982, 117–141.

5 О историји и архитектури споменика на Зебрњаку в. Споменик изгинулим борцима на Младом Нагоричину, Време 2.3.1932; Споменик на Зебрњаку, Време 23.8.1935; Започети радови на кумановској спомен–кули, Време 26.7.1936,2; Питање завршетка великог споменика на Зебрњаку још је отворено, Правда 24.6.1937; У славу кумановских хероја подиже се на Зебрњаку споменик у виду обелиска висок 46 метара, Време 23.8.1937; Споменик изгинулим ратницима код Куманова, Политика 23.8.1937; На Зебрњаку, највишој тачки кумановског бојишта, подигнута је костурница, Време 6.10.1937,7; У присуству педесет хиљада људи, највећим делом старих ратника, освећена је костурница на Зебрњаку и у њу су положене кости кумановских јунака, Политика 31.10.1937, 1–; Кнез намесник Павле обишао кумановско бојиште, Политика 1.11.1937; Споменици и гробља ослободилачких ратова Србије 1912–1918, Београд 1976; З. Маневић, Момир Коруновић, Изградња 6, Београд 1981.52; Културно наслеђе Србије. Заштита и уређење 1947– 1982, Београд 1982, 129; М. Соколовић, Споменици српског порекла у СР Македонији, Гласник ДКС 10, Београд 1986, 112–113; С. Спасојевић, Српска гробља и споменици у СР Македонији, НИН 28.1.1990, 27–29; М. Живковић, Кости ратника на часу анатомије, Политика 12. 2. 1990; Исти, Каменолом важнији од споменика, Политика 13.2.1990; Исти, Делимично обављен посао, Политика 15.2.1990; Исти, Споменици спајају, а не раздвајају народе, Политика 16.2.1990; А. Кадијевић, Елементи експресионизма у српској архитектури између два светска рата, Момент 17, Београд 1990, 94; Исти, Жivot и дело архитекте Момира Коруновића (1887–1969), рукопис магистарског рада у Универзитетској библиотеци у Београду 1991, р.н. 1721, 181–187, 264; Б. Вујовић, Ин меморијам. Миљан Стевчић (1938–1992), Гласник ДКС 17, Београд 1993, 266.

6 У славу кумановских хероја подиже се на Зебрњаку споменик у виду обелиска висок 46 метара, Време 23.8.1937; у повељи споменика из 1937. године набројане су личности које су учествовале од почетка у раду Одбора за подизање споменика (копија повеље налази се у Коруновићевој породичној заоставштини у Ламартиновој бр.10 у Београду): председник Стојан Стојановић, генералштабни пуковник у пензији, први потпредседник Чедомир

за подизање споменика дао је др Станоје Станојевић, професор београдског Универзитета. Одбор је позвао на сарадњу бројне архитекте, углавном Србе и руске емигранте.⁷ Од неколико разматраних пројеката за реализацију је одабран рад Момира Коруновића, познатог градитеља спомен–обележја.

Први секретар одбора Михаило Милојковић ангажовао је бројна патриотска и хуманитарна удружења да приложе средства потребна за реализацију овог великог пројекта.⁸ Та акција била је успешна, и грађење споменика започето је 1934. године према Коруновићевим нацртима. Извођење радова било је поверио предузимачу Михаилу Аранђеловићу из Црне Траве.⁹ Упркос тешкоћама које су обележиле градњу споменика, он је коначно завршен и освећен 31. октобра 1937. године.

Архитект Момир Коруновић (1883–1969) је најистакнутији градитељ романтичарског смера у међуратној српској архитектури.¹⁰ Заокупљен тра жењем националног градитељског стила, ослоњеног на српско–византијску традицију и облике народног неимарства, он је деловао ван авангардних токова не прихватајући начела модерног архитектонског покрета. Коруновић је национална градитељска традиција послужила као духовни ослонац којим је подупирао властите уметничке концепције. Истински предан уметности, колико и православној вери, могао је да се вине изнад просечности и анахроничности. Током више деценија плодног рада саградио је стотинак објеката широм Југославије. Подигао је преко двадесет цркава, десетине јавних грађевина и осам спомен–обележја. Дао је и значајан допринос у области заштите старих споменика.¹¹

Споменик у част Кумановске битке подигнут је на брду Зебрњаку, највишој тачки кумановског бојишта. Освећење овог меморијала поклопило се са двадесетпетогодишњицом ослобођења Србије од Турaka и годишњицом same битке. Монумент је освећен у присуству кнеза намесника Павла и скупа од преко педесет хиљада људи, највећим делом бивших ратника.¹² Том приликом у костурници су положене кости изгинулих кумановских јунака, сакупљене у четиристо белих врећа, које су до тада чуване у цркви Св. Ђорђа у Старом Нагоричину. Објекат је грађен под најтежим околностима. Терен је био готово непроходан, а грађевина је имала огромне димензије и велику висину. Материјал је тешко доношен на градилиште. Радници су споро радили на високим скелама, ометани јаким олујама. Дешавало се да је ветар доносио читаве ројеве шумских мрава који су нападали раднике. У таквим приликама морале су да се ложе ватре на врху грађевине ради пртеривања гамади.¹³

7 О томе в.: Споменик изгинулим борцима на Младом Нагоричину, Време 2.3.1932.

8 Поред многих хуманитарних удружења, највећи финансијски прилог изградњи споменика дала је вардарска бановина; део сачуване грађе о раду одбора и проблемима са којима се сучавао налази се у Историјском архиву Врања.

9 Према подацима из повеље споменика 1937. године.

10 О личности и делу арх. Коруновића в.: *A. Кадијевић, Живот и дело архитекте Момира Коруновића (1883–1969)*, рукопис магистарског рада у Универзитетској библиотеци у Београду 1991, р.н. 1721, са старијом литературом.

11 О томе в.: *А. Кадијевић, Рад архитекте Момира Коруновића у заштити споменика културе*, Гласник ДКС 16, Београд 1992, 182–187.

12 У присуству педесет хиљада људи, највећим делом старих ратника, освећена је костурница на Зебрњаку и у њу су положене кости кумановских јунака, Политика 31.10.1937, 1.

13 На Зебрњаку, највишој тачки кумановског бојишта, подигнута је спомен–костурница, Време, 6.10.1937, 7.

„Зебрњак“ је саграђен од армираног бетона и најтврђег базалта. Имао је облик куле обелиска, високе 48,5 метара. Био је то убедљиво највиши споменик у Југославији. Складних пропорција, са витком кулом, овај меморијал могао је да се види из велике даљине, чак и ноћу, јер је из његовог кубета и избијала светлост три петромакс лампе. Било је то симболично, вечито кандило мртвих чије кости су ту почивале. На основу сачуваних скица, види се да је Коруновић дуго комбиновао са основама квадратног и крстастог облика, да би на крају споменику дао троугаону основу. На свим скицама наглашен је вертикализам у структури грађевине. Нацрти показују да је аутор дуго трагао за правом базом на којој ће стајати високо стабло спомен-обележја. Тако нпр. објекти на скицама I и II немају архитектонски обрађено подножје.¹⁴ Коруновић је у овим скицама тражио „природна“ по-

¹⁴ Скице су опширније приказане у магистарском раду А. Кадијевића, Живот и дело...181.

Слика 3. М. Коруновић, скица III за споменик на Зебрњаку

Слика 4. М. Коруновић, споменик Петру I у Кучеву, 1933. (пројекат)

дноња у виду стене или брежуљка са пећином. Скица бр. III не показује никакву базу.¹⁵ Приземље куле је згњечено, сабијено у земљу. Оно има тро-делну лучну капију са забатом и степеницама на десној страни. Али Коруновић је брзо постало јасно да се таква структура не уклапа у контуру и амбијент Зебрњака. Са таквим приземљем кула би деловала круто. Да би постигао потребну динамику у структурни грађевине, он је наумио да кулу сужава према врху. Али ни таквим решењем није био задовољан. Скице бр. IV и V имају подножје у облику тврђаве са спиралним каменим завојима и стазама, попут Вавилонске куле или цамије у Самари.¹⁶ На углу подножја види се чак и један топ. Спирално камено подножје затвара простор костурнице, док је топ симбол војевања. Коруновић је жељео да подвуче епски, херојски карактер здања. База меморијала је тако добила облик зидане камене гробнице какав јој и приличи, и истовремено изглед неосвојиве тврђаве, симбола отпора према свима који би покушали да угрозе Србију. Чини се, ипак, да би четвороугаони камени обелисци са пирамидом на врху бодље стајали на равној земљи, него на овако рустичном подножју какав је Зебрњак. Можда би им више приличио нижи постамент али никако овај

¹⁵ Исти, нав. место.

¹⁶ Исто, нав. дело, 182

Слика 5. Остаци споменика на Зебрњаку (снимак из 1991. год.)

романтичарски извештачен, сличан позоришној кулиси. Право решење Коруновић је тражио у комбинацији елемената видљивих на поменутим скицима. Дефинитиван пројекат представља спој масивног подножја у облику тврђаве и витког стабла са јајастом „капом“ на врху, које се не сужава нагоре, и новог елемента – троугаоне основе.¹⁷ Са скице бр. I одабрао је округли прозор и трифору на средини стабла. Са скице бр. III потичу хералдички украси, а ту је решено и питање облика стабла куле. Са скице бр. V потиче читаво подножје грађевине, а од декора стилизовани мачеви изнад базе. Заменом четвороугаоног облика основе троугаоном, Коруновић је, несумњиво, остварио сјајан скулптурални ефекат у укупном изгледу витке, али снажне грађевине. Кула је тиме добила живљи изглед, стекла јединствену, препознатљиву силуету.

У приземљу споменика налазиле су се просторије које су служиле као костурнице изгинулих кумановских ратника. Над њом је био музеј за реликвије са девет одељења. Били су ту изложени трофеји и предмети нађени на бојишту после битке. Ове целине чиниле су доњи део објекта. Изнад подножја споменика, на осамнаестом метру од земље, налазила се капела, до које се долазило отвореном спиралном рампом. На сваком углу спиралне стазе, проширене кружним заравним, стајали су на постољима ори-

17 Исто, нав. дело, 182–183.

гинални топови из Кумановске битке. Гвозденим степеницама ишло се у простор над капелом у коме су биле постављене храстове мердевине, које су спајале пет спратова високе куле са бетонским галеријама. На врху куле, под самом кровном „капом”, налазиле су се поменуте светиљке које су ноћу осветљавале околину. Фреско декорацију у капели и костурници израдио је Коруновићев стари сарадник, сликар Живорад Настасијевић. Поменути топови симболизовали су пробој трију дивизија које су Србији донеле победу код Куманова. На врху грађевине налазио се крст. Највиши спрат куле био је украсен хералдичким пољима са белим орловима. У дну стабла куле налазио се број „1912”, који је подсећао на време у коме се велика битка одиграла.

У овој грађевини свечане монументалности Коруновић је остварио синтезу својих романтичарско-експресионистичких стилских опредељења. Сви ти елементи стопљени су у јединствену и непоновљиву целину. Тај врхунски спој архитектуре и скулптуре, без уздржа у нашој архитектури тог времена, представља симболично и лабудову песму архитекте Коруновића. Било је то дело које је он највише волео и које му је донело највећу славу. То је била круна његове градитељске каријере. Колико је оно значило за Коруновића најбоље сведочи његова жеља да му се на грому постави макета Зебрњака.

Иако постављен на истакнутом месту, овај монумент није имао функцију видиковца. Грађен од армираног бетона и базалта, споменик је имао пуну стабилност. Изгледало је, заиста, да ће бити вечно. До споменика је водио ауто-пут дуг три километра. По освећењу, овај меморијал предан је ХХII пуку југословенске војске на чување. Али чувари га нису задуго сачували. Споменику није било суђено да потраје ни пуних пет година. Попут многих Коруновићевих грађевина, „Зебрњак” је страдао од људске руке.¹⁸ Порушили су га српски непријатељи, македонски националисти уз помоћ бугарских окупатора 1941. године. Требало је заиста много експлозива да се поруши тврди, величанствени споменик. Овај варварски, антицивилизацијски чин лишио је свет једног од највреднијих меморијалних споменика у читавом градитељству нашег века.

Било је више покушаја после Другог светског рата да се спомен-обележје на Зебрњаку обнови.¹⁹ Сви покушаји одбијали су се о зловољу македонских републичких власти на сам спомен обнављања меморијала, уз об разложење да би тај чин иритирао македонски народ, сећајући га на доба српске „окупације” Македоније. Споменик је у рушевинама остављен на милост и немилост људи и зубу времена. Његова жалосна силуeta подсећа данашње нараштаје на један од највећих губитака у историји југословенске уметности.

¹⁸ Велики број грађевина М. Коруновића срушен је у току Другог светског рата (цркве у Трњанима, Цељу, Марибору, споменици у Рамни, Кучкову, Зебрњаку), као и у послератном периоду (споменик у Текији, црква на Вису, соколски дом у Ужицу, итд.).

¹⁹ Остати споменика су конзервирани и урађен је план обнове читаве грађевине у Републичком заводу за заштиту споменика културе Србије.

Осим импресивног споменика на Зебрњаку, арх. Коруновић је остварио низ вредних објеката у домену меморијалне архитектуре. Ове творевине неисцрпне ауторове маште, прилагођене природном и урбаном амбијенту који их окружује (Рамна, Кучково, Мачков Камен)²⁰, показују његову амбицију да споменичке објекте преведе из домена скулптуре у домен архитектуре. Он је формирао сопствени, препознатљиви тип меморијала, без угледања на дела познатих скулптора савременика. Реч је о објектима са уређеним прилазом, широком базом у подножју и вертикалним стаблом са крстом на врху. Већина је имала надгробну намену спомен–костурнице, с дефинисаним сепулкралним и култним простором. Коруновић је настојао да на спољњим површинама ових грађевинама рационално распореди хералдичке украсе и натписе патриотске садржине. Док већину његових спомен–обележја одликује разрађена архитектоника складних уравнотежених маса, последње, најмонументалније и најзначајније обележје на Зебрњаку указује да је он на крају каријере посегао за скулпторским, пластичним изражајним средствима, како би снажном, експресионистички обликованом скулпторском композицијом исказао једно јако унутрашње осећање.

²⁰ О споменику у Рамни, на Мачковом Камену и Кучкову в.: *A. Кадијевић, Живот и дело...* 88–89, 99–101, 151–152.

THE ARCHITECTURE OF „ZEBRNJAK” MONUMENT

— S u m m a r y —

The famous monument on „Zebrnjak” hill near by Kumanovo, the masterpiece of Serbian twentieth century memorial architecture, was built 1937. by Momir Korunovich (1887–1969). Passionet admirer of the glorious past and national entity of the Serbian people, architect Korunovich was the most outstanding romantic constructor in the Serbian architecture between the two world wars. Being occupied with searching for the national style of construction relied upon Serbian–Byzantine tradition and form of the national rural construction, he acted beyond vanguard streams notwithstanding the principles of modern architectural movement. Being the leading person of the „Alexander” style in Serbian architecture between the two world wars, he left behind himself a rich construction opus, wide spread from Ljubljana to Bitola. Korunovich did not take architecture as a theme for an aesthetic and or scientific-technical analysis. He held construction as a glorious and holly matter. It was from him „act of faith”, an act of moral and spirit respecting the spirit of ancestors and creatively contributing to the ideal of the „national revival”.

Being captivated by the national construction heritage of the past, yet, Korunovich was not a dreamer, facing only one side. He used tradition as a spiritual backing to support his own building conceptions. Truly devoted to art, as much as to his orthodox religion, he could lounch himself above the average and anachronism.

The monument on „Zebrnjak” hill had been dedicated to reminiscence of died Serbian soldiers in battle of Kumanovo 1912. against Otoman Empire. That military impact was one of the greater victories in Serbian history. The base of monument was built in rustic, stronghold manner, with the spiral footways. Above that the architect installed high obelisc structure (48,5m) with the cross on the top. The exterior of the memorial had included charnel-house, orthodox chapel, museum for the relics, etc. The mural fresco-decoration was the work of Živorad Nastasijević, famous Serbian painter. In this building Korunovich realized outstanding sculptural effect with slender monolith vertical structure. That exuberance romantic–expressionistic union of architecture and sculpture, without model in recent Serbian architecture, represents the culmination of Korunovich's artistic career.

At the begining of Second world war in Yugoslavia 1941. the vertical parts of monument had been destroyed by Macedonian nationalistics and Bulgarian fascists. The tragical silhouette of remaining monument's base structure resists in time, remembering the present generations to heavy loss in Serbian art.

Mr Aleksandar Kadijevich

Др МИЛИЦА БОДРОЖИЋ

СИНДИКАЛНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ВРАЊУ ОД 1904. ДО 1914. ГОДИНЕ

Положај радника у Врању почетком XX века био је врло тежак. У то време најбољи радници су имали надницу 0,60 до 0,80 динара, за шта су могли купити 3,30 до 4,40 кг хлеба на дан. Тако мале наднице једва су пружале могућност радницима да се исхране. Иначе, радно време је било неограничено. Нарочито је био тежак положај шеграта. Огромна већина радника становала је по становима без имало хигијенских услова. Уопште, животни стандард врањских радника био је веома низак. На експлоатацију радника утицала је велика понуда радне снаге од стране пролетаризованих сељака, настала продирањем капиталистичких односа на село. И положај врањских ужара био је тежак.¹

Стварање првих месних синдикалних организација у Врању до 1906. године

У Врању су први синдикални пододбор створили дрводељци. Пододбор Савеза дрводељских радника формиран је на збору столарских радника 3.X 1904. Томе збору је присуствовао и Сретен Савић, столарски радник из Ниша. У пододбор се учланило 18 пуноправних лица. М. Митровић сматра да је Савић на збору говорио о положају дрводељских радника, о потреби стварања синдикалних организација и вођења економске борбе за побољшање живота. Пошто је пододбор столарских радника формиран међу првим тога савеза у Србији, значи да је положај врањских дрводељаца био веома тежак и да су сматрали да ће га најбоље поправити ако се организују у стручне синдикалне организације. У управу пододбора Савеза дрводељских радника ушли су: као председник Стојан Тасић, секретар Јефтимије Пешић, благајник Драгутин Стефановић и члан управе Јован Ђорђевић.

1 *Миодраг Митровић*, Раднички покрет у Врању првих деценија XX века, Врањски гласник, књига I, Врање, 1965, 60–61.

Увиђајући потребу организоване борбе за побољшање свог тешког економског положаја, врањски радници су до краја октобра основали и пододбор терзијско-јорганцијских и памуклијашких радника, у чију управу су ушли: као председник Милан Ђорђевић, секретар Димитрије Стојановић, благајник Милан Станковић и два члана управе. У Врању су 9. X 1904. кожарско-прерађивачки радници избрали свој пододбор у који се учланило 30 лица. Управа пододбора се конституисала од обућарских радника овако: председник Илија Стојановић, благајник Јордан Стојановић и два члана управе. Према томе, октобра 1904. у Врању је било организовано 73 радника „што је представљало добру покретачку снагу која је могла уз свестрану активност да утиче на побољшање положаја радника.”²

Према писању *Радничких новина* у броју 91 од 10.XI 1904, пододбори Савеза кожарско-прерађивачких радника у Лесковцу, Нишу, Пироту, Шапцу и низу других места добили су нова правила и позивали старе чланове да дођу да их узму, а остale обућаре, папучаре, сараче, ћурчије и кожарске раднике да се упишу у синдикат.³

И положај радника ткача у целој Србији (око 1.500) био је веома тежак. Њих је у Врању тада било око 100, Лесковцу такође око 100 а Пироту око 200. У Србији се у ткачкој индустрији радило скоро исто као и у занатским радионицама. Ткачи из Врања су радили прековремено, а тај се рад, као ни ноћни, није плаћао ништа више од обичног дневног рада. На више разбоја је могао да ради само добро извежбан ткач уз велико напрезање.⁴

Да би се отклонили недостаци у раду синдикалних пододбора и да би им се пружила помоћ и подршка, почетком марта 1905. Раднички савез је у свим већим местима поставио своје ревизоре. Тако је за Врање одређен Јефимије Пешић. Дужност ревизора је била: „1. да се редовно држе седнице управног и надзорног одбора; 2. да редовно држе 15-дневне конференције свих синдикалних управа; 3. да држе конференције свих радника; 4. да држе редовна предавања синдикална; 5. да држе зборове, ради расправљања актуелних питања; 6. да присуствују скупштинама синдикалних пододбора 7. да прибирају заједно с управама пододбора статистички материјал и шаљу га дотичним централама; 8. да с управама изналазе пута и начина за поправку положаја радничког, воде тарифну политику итд.; 9. да прегледају рачуне, књиге, билансе и старају се да пододбори редовно шаљу извештаје централама и Радничком савезу.”⁵ Из списка дужности ревизора се види да су они не само помоћни органи синдикалних пододбора и контролни органи Радничког савеза већ и лица која су имала да активирају целокупни агитациони и организациони рад синдиката у унутрашњости и да буду

² Исто, 62–63.

³ Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Зоран Панајотовић, Грађа за историју револуционарног радничког покрета Лесковаца и Врања 1895–1915, Лесковац, 1982, док. 66, стр. 66. У чланку се каже да је централа свима пододборима послала формуларе за биланс који треба попунити и одмах са новцем послати централи у Београд. Исто. Радничке новине (РН) су писале да су Савезу текстилних радника послали тражене извештаје и Јефимије Пешић, столарски радник из Врања. Исто, док. 68, стр. 66.

⁴ Исто, 73, стр. 70–73, док. 74, 73–74 и Исто, док. 75, стр. 75–78.

⁵ Исто, 77, 79. Сефије Димитријевић, Историја радничког покрета Лесковаца и околине, Сноменица 50– годишњице радничког покрета Лесковаца и околине 1903–1953, 23 и М. Митровић, н.д., 70–71.

њихов главни ослонац. Стога су за ревизоре одређивани најспособнији и најизграђенији радници. Наведено је да је за ревизора Радничког савеза у Врању постављен истакнути стolarски радник Ј. Пешић, иначе најактивнији радник у том граду.

Месна организација Савеза кројачких радника у Врању основана је 21.V 1905. На скупштини која је тога дана одржана изабрана је управа у коју су ушли: као председник Јован Димитријевић, секретар Таса Анастасијевић и благајник Риста Величковић. Месна група кројачких радника при свом оснивању бројала је 18 чланова. Са уплаћивањем улога требало је да се почне у недељу 5.VI 1905. године.⁶

Током 1905. врањски радници су проширили своје синдикалне организације и у другим гранама и струкама занатске делатности. Пододбор келнерских радника Врања основан је на првој ванредној скупштини 15. VI 1905. Тада је изабрана управа пододбора која се конституисала овако: председник Јован Стефановић, секретар Добросав Николић, благајник Драгутин Јаковљевић и 4 члана управе и 5 чланова надзорног одбора. Савез берберских радника је августа 1905. поново почeo да функционише и примљен је у Главни раднички савез (ГРС). После тога били су образовани пододбори у Врању, Шапцу и Крушевцу. У управу пододбора берберских радника у Врању изабрана су следећа лица: председник Риста Ђорђевић, секретар Јован Јовановић, благајник Трифун Станковић и два члана управе, као и два члана надзорног одбора. Многи пододбори су кратко радили па су, после почетних слабости у раду, врло брзо пропадали. Томе су, поред објективних разлога, као економског притиска послодавца и уопште буржоаске власти, допринеле и субјективне слабости. У синдикалним организацијама долазило је до раздора у самом војству, што је често разлог пропадања синдиката.⁷

Власти су кажњавале и изводиле пред суд синдикалне активисте. У Врању су се нарочито окомиле на Ј. Пешића, најактивнијег радника, ревизора Радничког савеза, што потврђује да се ради о планској хајци полицијских власти против радника. Социјалистички посланици су у вези са кажњавањем и хапшењем управе пододбора Савеза дрводељских радника, 16. IX 1905, оштро иступили. По Драгиши Лапчевићу и Милану Маринковићу, то хапшење је предузето са циљем да се радници сузбију у оправданој борби за своја права. Сматрајући да такав поступак није допуштен, социјалистички посланици су тражили од министра да им одговори зашто су и по чијој тужби кажњени и ухапшени чланови врањског пододбора Савеза дрводељских радника, као и да ли је министар спреман „да упути полицијске власти да раднике сматрају као и остале грађане с пуним правом уставним и законским и да борбу њихову за поправку свога положаја схватају као раднику допуштену.”⁸

Драгиша Лапчевић је у својој књизи „Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији” навео да је пододбор дрводељских радника после годину дана „пропао због штрајка и свађе” и да је поново обновљен септембра 1905. Слично је о пропадању тога пододбора забележено и у извеш-

⁶ Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н.д., 83, 82–83 и М. Митровић, н.д., 66.

⁷ М. Митровић, н.д., 69–70.

⁸ Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н.д., 107, 100–101.

тају Савеза дрводељских радника поднетом на годишњој скупштини 6. и 7. I 1907. Према М. Митровићу, у извештају се тврди „да је растројство настало у пододборима у Пожаревцу, Пироту, Врању и Лесковцу, обично због ситних међусобних свађа појединих другова.”⁹

Пододбор Савеза терзијско–јорганцијских и памуклијашких радника у Лесковцу био је почетком 1906. најјачи пододбор у Србији. Тада је Пиротски пододбор обухватао 64, врањски 39, београдски и крагујевачки по 51, а лесковачки 75 радника, што је једна петина свих организованих радника те бранше у Србији.¹⁰

Радничке новине (РН) у броју 23 од 23. II 1906. су писале да је Савез терзијско–јорганцијско–памуклијашких радника позвао управу пододбора у Врању да му се до 26. фебруара исте године јави шта је са тим пододбором и да његова управа извести зашто се не јавља централни, зашто не шаље билансе, као и статистички преглед.

Келнерски радници у Врању су 15. VII 1906. основали свој пододбор и позвали све остале другове на ванредну скупштину. На њој су изабрали управу која се конституисала овако: председник Јован Стефановић, секретар Добросав Николић, благајник Драгутин Јаковљевић и 6 чланова управе.¹¹

Пододбор Савеза берберских радника у Врању изабрао је управу у коју су ушли: као председник Риста Ђорђевић, благајник Трифун Станковић, секретар Јован Јовановић и чланови управе Трифун Станић и Димитрије Петковић а надзорни одбор Добривоје Петковић и Драгутин Стошић.¹² Пододбор Савеза кожарско–прерађивачких радника у Врању обновио је рад и изабрао нову управу у коју су ушли: као председник Ђорђе Тасић, благајник Никола Арсић, секретар Александар Демирчић и чланови: Јосиф Николић и Петар Маринковић, а у надзорни одбор Арса Стаменковић и Милош Николић.¹³

У извештају управног одбора Савеза кројачких радника на четвртој главној годишњој скупштини, која је одржана 4. и 5. II 1907, стоји да је нова управа наставила са оснивањем месних група по унутрашњости. Пододбори су већ били основаны у Врању, Лесковцу, Пироту, Алексинцу, Нишу и другим местима, а основаны су и нови. Од месних група престала је да функционише група у Врању, стога што је тамошњи председник Јован Димитријевић проневерио савезни новац. Са приновљеним члановима њихов број у Лесковцу је износио 19, Нишу 37, Крушевцу 29, Алексинцу 12, Пироту 26 итд., те је укупно приновљен 401 члан.¹⁴

⁹ М. Митровић, н.д. 71.

¹⁰ С. Димитријевић, н.д. 31–32.

¹¹ Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н.д., 182, 149. У истом чланку објављеном у РН позвани су радници у осталим вароштима по унутрашњости који до тада нису били организовани, да се угледају на другове из Врања и осталих места и оснују своје пододборе, јер ће једино кроз синдикалне организације успети да повисе своје наднице и побољшају услове живота и рада. Исто.

¹² Исто, 191, стр. 153. Удружење берберских радника позвало је своје пододборе и поверилике да у што краћем року пошаљу обрачун. Пододбори су, поред осталог, постојали у Врању, Крушевцу и Шапцу. Управа је позвала све берберске раднике да приступе организацији. Исто, 198, стр. 155.

¹³ Исто, 193, 154 и Исто, 209, 160.

¹⁴ Исто, 229, 175.

Организациони развитак синдиката Врања 1907–1910. године

Према писању једног обућарског радника, у РН, положај обућарских радника у Врању био је веома тежак и није му било равног у Србији. Радило се по 12–16, па и 17 часова дневно, за надницу од 1,20 до 1,50 дин. У допису се каже: „Кад се има у виду, колико времена обућарски радници у Србији проведу у послу, што је Раднички савез у своме овогодишњем извештају изнео, само неколико података, из којих ће се јасно мочи видети, да је положај обућарских радника у Врању много гори, него у којем било крају Србије. Док обућарски радници у Нишу, Крушевцу или Крагујевцу зараде недељно најмање 18 до 20 динара, дотле овде један обућарски радник једва ако истера 10–12 дин.”¹⁵ И радионице су биле лоше а послодавци су били врло груби према радницима. Обућарски радници су две године раније, значи априла 1907, имали своју организацију и њихов се положај почeo тада поправљати. Не знајући да цене значај синдикалне борбе, један за другим су је напуштали па се њихов положај погоршао.¹⁶

У овом кратком осврту о синдикатима Врања није нам намера да говоримо о односу синдиката и партије, али је неопходно истаћи да се у РН говорило о томе и подвлачило да: „У колико социјална демократија добија у утицају, снази и одређености рада, у толико ће бити зајемченији и бржи напредак синдиката.”¹⁷ Проблемом односа Партије и синдиката посебно се бавио Д. Туцовић, о чему је изашла и његова брошура.¹⁸

У РН број 93 од 8. VIII 1909. истиче се да у Врању има око 50 металских радника и да им је положај веома тежак. Радно време им је било 12 до 16 часова, а надница 0,60 до 1,60 дин. Незапосленост је трајала већ 5 месеци. „При самом ступању у синдикалну организацију потребно је врањским металцима скренuti пажњу на потребу и дужност: да своју организацију добро чувају у цепу увек имају РН које ће стално читати и из њих црпсти знање за вођење правилне борбе.”¹⁹ На истом месту се, такође, констатује да на металске раднике треба да се угледају и дрводељци, обућари, кројачи и остали радници. Да треба да се тргну из учмалости, јер им је положај тежак, радно време предуго, награде мизерне, а незапосленост велика. „Организација је та која ће их повести у борбу за поправку свога очајног положаја.”²⁰

У Врању, као и у Лесковцу, била је раширена производња дувана. Српска социјалдемократска странка је од почетка свога оснивања обратила спе-

¹⁵ Исто, 360, стр. 279–280.

¹⁶ Исто. Писац чланка констатује: „Да су обућарски радници у Врањи чували своју организацију, њихове би наднице биле равне оним надницама у горе поменутим местима. Зато, обућарски радници ваља што скорије да поново оснују своју стручну организацију, којом ће једино мочи поправити свој тешки положај. Ако буду апеловали на милост и добро срце обућарских мајстора, љуто ће се преварити. Они могу једино удруженом борбом извојевати боље услове живота.” Исто.

¹⁷ Исто, 364, 300–301.

¹⁸ Вид. о томе више: Љубинка Богетић, Однос синдиката и радничке идејно–политичке авангарде у мисли и делу Д. Туцовића, Димитрије Туцовић и раднички покрет Србије, Титово Ужице, 1982, 305–16.

¹⁹ Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н.д. 381, 316.

²⁰ Исто.

цијалну пажњу произвођачима ове биљке. Њима су посебну пажњу посвећивале и буржоаске партије, јер су плаћали порез преко изборног ценза од 15 динара и били гласачи. У борби за њихове гласове владајућа партија их је кљукала предизборним обећањима, које никада није остварила. Српски социјалдемократи, у тежњи да остваре јединство раднога народа против класног непријатеља, настојали су да придобију и произвођаче дувана.

Познато је да су 31. X 1910. у Врању, у кафани „Солун”, делегати производио ћача дувана свих општина округа врањског одржали збор ради избора повериеника трећег члана комисије за откуп дувана. Поред осталих општинских делегата, на збор су дошли и представници лесковачке општине с намером да агитују и гласају да за члана комисије буде изабран истакнути лесковачки социјалдемократа Ђорђе Картаревић, јер су били уверени да ће он најбоље штитити њихове интересе. Лесковачки делегати су пре почетка збора желели да одрже збор са врањским производио ћача дувана ради организовања у Савез производио ћача дувана. Међутим, Димитрије Ложичковић, монополски чиновник, са више монополских контролора који су дошли с њим, иако по закону нису имали право да присуствују, успео је да „минира” планирану агитацију за организацију производио ћача дувана. Збору је присуствовао и начелник врањског округа који се супротставио избору социјалдемократе за повериеника.²¹

Миодраг Митровић тврди да је обнављање синдикалних организација после њихове пропasti ишло тешко. Ослањајући се на Д. Лапчевића, он констатује да је на конференцији дрводељских радника 13. IX 1909. установљено синдикално поверишиштво и уписано 5 чланова. Истиче да је априла 1910. у Врању основан пододбор дрводељских радника у чију су управу ушли: као председник Павле Васиљевић, секретар Риста Јовановић, благајник Петар Милосављевић и контролори Драгутин Јовановић и Величко Станковић. Пододбор дрводељских радника је у 1910. имао 11 организованих чланова, а у 1911. години 19 чланова.²²

Управа Савеза дрводељских радника обавестила је све синдикате и синдикална већа у Врању, Нишу, Лесковцу, Алексинцу, Прокупљу, Сокобањи, Крушевцу, Трстенику и другим местима да ће 24. јула 1910. у та места кренути делегати ради ревизије и агитације у циљу организовања дрводељаца. Централа је замолила већа и остале синдикате у тим местима да буду од помоћи њеним делегатима.²³

Положај ужарских радника у Лесковцу и Врању, којих је било неколико хиљада, био је очајан, раван робијашком, уз врло малу надницу, која је једва подмиривала трошкове за куповину конопље од које је прављена ужад.²⁴ Њиховом тешком положају допринело је и то што нису били организовани. Зато се у РН истицало: „Ми позивамо Синдикална већа и партијске организације да са стањем ствари што пре и што пуније упознају

21 Исто, 483, стр. 380–381.

22 Исто, 447, 358 и М. Митровић, н.д., 80.

23 Исто, 456, 362.

24 Исто, 432, 348–350 и Исто, 460, 364.

најшире масе ужарских и пресумачких радника. Нека им објасне да газде помажу газдама”... Подвлачило се да ће једино кроз борбу, ако се организују, имати успеха.²⁵ Према писању РН у броју 134 од 9. XI 1910. Синдикално веће је имало дужност да употреби све снаге за организовање ужарских радника и за њихово придобијање за организацију.

У допису Н. Марчетића у РН број 122 од 12. X 1910. стоји да су, поред осталих места, и у Врању некада постојали пододбори обућарских радника који су, с мање или више успеха, водили борбу за повећање радничких зарада, а тада нису имале своје организације јер су се радници одали разним играма, пијанству и коцкању „које послодавци увек више воле него када се радници приберу у својим радничким организацијама.” Марчетић истиче велики значај организовања радника за извођење бољих услова живота и рада.²⁶

Према извештају управе централе Савеза дрводељских радника за 1910. годину, поднетом на II редовном конгресу 13. II 1911, на крају године постојали су пододбори и у Врању, Лесковцу, Крушевцу и др. Тада је констатовано да је током године просечан број чланова износио 533 лица.²⁷

Радници Лесковца и Врања су учествовали у акцијама за доношење Закона о радњама који је изгласан у Скупштини 10. VI 1910. Пошто је поднет под притиском радничке класе, имао је многе одредбе које су ишли у прилог радника. Закон о радњама уводи десеточасовно радно време за индустријске и занатске раднике и дванаесточасовно за трговачке помоћнике. Забрањен је рад недељом и празником, изузев у неким гранама привреде. Деци од 14 до 16 година радно време је ограничено на 8 часова. Донета је забрана ноћног и празничног рада за жене и децу, као и рада породила у току 12 недеља. Забрањено је и упошљавање деце испод 14 година, а повећана је накнада за ноћни и прековремени рад. Признати су многа права радника пред властима и послодавцима – тј. право коалиције. Уведено је, такође, обавезно осигурање у случају болести и несрћних случајева које су сносили радници и послодавци по пола у првом случају, а послодавци у целости у другом. Држава је требало да даје по 100.000 динара у сваки од тих фондова осигурања. Предвиђено је и стварање секције рада и оснивање Радничке коморе која је имала да представља целу радничку класу и да брани њене интересе. Закон је предвиђао и образовање судова добрих људи, који су имали да решавају спорове између послодавца и радника. Такође је предвиђена и забрана трук система, и прописана фабричка хигијена. Закон је, значи, штитио интересе српског пролетаријата па је његово доношење одгођено за годину дана (јули 1911), а и касније послодавци га често нису поштовали.²⁸

²⁵ Исто, 460, стр. 364. О тешком положају ужара видети и Исто, 468, 369–370, Исто, 476, стр. 375–376, Исто, 489, 385–386. О ужарима видети и *M. Митровић*, н.д., 72–73.

²⁶ Исто, 474, 373–374, Исто, 475, 375–376.

²⁷ Извештај управе централе Савеза дрводељских радника за 1910. поднет II редовном конгресу 13. II 1911, стр. 3–4.

²⁸ С. *Димитријевић*, н.д., 101–104.

Синдикалне организације у Врању од 1911. до 1914. године

Миодраг Митровић је подвукao да је синдикални покрет у Врању у измењеним условима развоја и јачања радничког покрета у Србији после доношења Закона о радњама и признања организације знатно ојачао. По њему: „Он је развио делатност постојећих синдикалних пододбора, основао и обновио нове пододборе који су пропали у 1906.“²⁹

Радничке новине у броју 14 од 1. II 1911. забележиле су да је пододбор Савеза кожарско–прерађивачких радника у Врању обновљен и изабрана управа у коју су ушли: као председник Бранко Недељковић, секретар Јован Машутко, благајник Јован Стаменковић и чланови Душан Тошић, Благоје Кречић, а контролори Милош Стаменковић и Станко Станимировић. Сви радници су позвани да приступе својој организацији.

По Митровићу, кројачки радници су први основали синдикалну организацију. Месна група кројачких радника је основана 1. II 1911. са 23 члана. Она је на крају године задржала свега 13 исправних чланова, који су сви читали *Шивачки радник*, а неки РН, док се *Борба* и остала социјалистичка литература слабо читала.³⁰

Радничке новине у броју 43 од 7. III 1911. писале су да се новоосновано Синдикално веће у Врању конституисало овако: председник Јован Димитријевић, секретар Јован Мушатовић, благајник Бранко Недељковић и чланови Павле Васиљевић, Риста Јовановић и Стеван Михаиловић. До почетка марта имао је три пододбора: обућарски, кројачки и дрводељски. С правом се очекивало да ће исправним радом и агитацијом успети да се оснују пододбори и у осталим браншама.

У извештају са скupштине савеза кожарско–прерађивачких радника писало је да су на њој, поред осталих места, били заступљени и Врање, Лесковац, Ниш, Алексинац, Прокупље, Пирот, Крушевац и др. Укупан број пуноправних чланова из унутрашњости и Београда износио је 902. Када се упореди са бројем из децембра 1910. излази да је за два месеца повећан за 202 радника, што је задовољавајући успех.³¹ На скupштини пододбора кожарско прерађивачких радника из Врања 6. III 1911. изабрана је следећа управа: председник Арса Стаменковић, обућарски радник, секретар Јован Мушатовић, папучарски радник, благајник Јован Стаменковић. Управни одбор су чинили Стојан Јовић, Зарије Стошић и Станко Станимировић, а надзорни Бранко Недељковић, Благоје Стаменковић и Петар Величковић. Позивало се своје радништво да приђе својој организацији.³²

Савез келнерских радника је преко РН у броју 60 од 26. III 1911. позвао своје чланове да не иду у Врање и ометају борбу својих другова.

Савез берберских радника је јављао да је у Врању образован пододбор и изабрана управа која се конституисала овако: председник Риста Ђорђевић, секретар Александар Станковић, благајник Велимир Стошић. Чланови управе су били: Рајко Машутковић, Риста Симоновић и Добривоје Пе-

²⁹ *М. Митровић*, н.д., 84.

³⁰ Исто, 85.

³¹ *Ж Стојковић, Х Ракић, З. Панајотовић*, н.д., 517, стр. 401.

³² Исто, 521, стр. 402.

шић.³³ РН су писале о потреби стварања партијских и синдикалних организација. Тако се посебно говорило да би партијске организације и синдикална већа у Врању и Лесковцу требало да обрате што већу пажњу на ужарске раднике.³⁴

Уз помоћ Синдикалног већа, у Врању је био обновљен пододбор терзијско–памуклијашких радника који се конституисао овако: председник Мирко Митић, секретар Благоје Стојановић, благајник Милорад Мијић и чланови Урош Стошић, Петар Данчић и Боривоје Ђорђевић.³⁵

Пододбор Савеза металских радника Врања поново је основан. Он је изабрао управу која је конституисана овако: председник Димитрије Ђорђевић, секретар Војислав Миновић, благајник Младен Спасић, а надзорни одбор Божидар Димитријевић и Благоје Марковић.³⁶

Организовани радници, на челу са својим синдикалним и партијским руководствима, и у Врању су се залагали за примену Закона о радњама. У РН у више наврата је писано о томе. Нарочито се иступало против прековременог рада и наводила његова штетност по здравље радника. РН су оштро иступале против противника Закона о радњама у Врању.³⁷

Радничке новине у броју 170 од 4. VIII 1911. објавиле су свим терзијско–јорганџијским и памуклијашким радницима „да се за сада не крећу из места где се налазе и на позив послодавца да не иду нарочито у Врање, Паланку, Шабац и Лозницу, јер је у тим местима за сада тарифни покрет и борба за заштиту организације.”³⁸

Пододбор Савеза кожарско–прерађивачких радника у Врању на својој скupштини изabrao је управу, и то: председник Благоје Станковић, секретар Јован Стаменковић, благајник Стојан Јовић и чланови Јефта Николић, Арса Николић и Урош Николић. За пододбор се каже да је успео да организује све обућарске раднике и постави организацију у свему на своје место, а чланове да навикне на најпунију тачност.³⁹

Савез берберских радника је јавио да је у Врању основан пододбор берберских радника и изабрана управа у следећем саставу: председник Стојадин Трајковић, секретар Велимир Стошић, благајник Добривоје Пешић и чланови Никола Илић, Станко Цветковић а надзорни одбор Јован Стаменковић и Стеван Ђорђевић.⁴⁰ Пододбор берберских радника у Врању одржао

33 Исто, 525, стр. 411–412.

34 Исто, 532, стр. 420.

35 Исто, 543, стр. 437. Међутим, капиталисти су на све начине покушали да омету рад организованих радника. Тако, кад је Савез терзијско–памуклијашких радника из Београда послao свом пододбору у Врању писмо и марке са обрачунским листама у вредности од 15 динара, узео их је један послодавац. Исто, 550, стр. 440.

36 Исто, 556, стр. 444. Види М. Митровић, н.д., 87.

37 Исто, 555, стр. 444.

38 Треба напоменути да се јула 1911. приступило формирању Радничке коморе по Закону о радњама. Види М. Митровић, н.д., 88–89.

39 Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н.д., 589, 467. Међутим, у РН бр. 5 од 5. I 1912. се каже да је на годишњој скupштини 27. XII 1911. поднет извештај о годишњем билансу и да је изабрана управа где се за чланове наводе уместо Станка Станимировића, Сава Ђорђевић и Благоје Младеновић, а у надзорном одбору уместо Уроша Николића Стојан Стојильковић, сарачки радник, а делегат Јован Стаменковић. Исто, 598, 473–474.

40 Исто, 647, стр. 505.

је 7. VIII 1912. своју тромесечну скупштину на којој је изабрана иста управа.⁴¹

Централа дрводељских радника је обавестила дрводељске раднике да постоје дрводељске организације у Врању, Власотинцу, Лесковцу, Нишу, Пироту и низу других места, као и више пододбора, међу којима и у Сокобањи. При долажењу и одлажењу из једног места, чланови су били дужни да се јаве пододбору или поверилиштву. За посао чланови су морали да се обраћају пододбору.⁴²

Из извештаја Савеза дрводељских радника у Србији за 1912–1913. годину, поднетом на IV конгресу 1914, види се да је из Врања било обухваћено 29 радника. Уписаных у Савез 1913. у Врању је био само један од 270. Мобилисаних чланова из Врања је три од свега 240.⁴³

Пододбор Савеза кожарско–прерађивачких радника Врања одржао је 13. V 1913. ванредну скупштину. На њој је изабрана нова управа у коју су ушли: као председник Арса Николић, секретар Манојло Валић, благајник Алекса Михајловић и чланови управе Драгутин Станковић, Божидар Јанићић и Драгутин Филиповић, а надзорни одбор Васа Терзић, Никола Пузовић и Жика Бабић.⁴⁴

Од новембра 1913. још интензивније је настављен рад на обнављању, даљем организационом развитку и материјалном јачању синдиката. У циљу пружања неопходне помоћи организацијама, вођења организоване и добро смишљене агитације управе ГРС и Партије су новембра 1913. решиле да пошаљу тројицу активиста да обиђу сва места по унутрашњости у којима су постојале партијске и синдикалне организације, међу њима и Врање, Лесковац, Алексинац, Белу Паланку и Пирот. За једничке делегате ГРС и Партије одређени су Благоје Брачинац, Милицав Милановић и Лаза Стефановић. Они су током децембра 1913. обишли 25 већих и више мањих места по Србији. У свим местима одржали су „агитационе политичке и синдикалне зборове”, обновили и упутили у рад низ партијских и синдикалних организација и направили увид у унутрашње стање покрета. Успех ове акције био је изванредан, па је руководство покрета посветило још већу пажњу организационој агитацији и пружању непосредне помоћи организацијама.⁴⁵

Централа управе у Дрводељском савезу конституисала се овако: председник Аца Сегер, благајник Војислав Доганцић, а секретар Јован Алкалај. Изабрана је и управа пододбора Дрводељског савеза у Врању у коју су ушли: као председник Радивоје Станковић, благајник Радомир Живковић, секретар Сретен Васиљевић, члан управе Стојан Мишутковић и контрола Јован Стаменковић и Драгутин Стојановић.⁴⁶

41 Исто, 663, стр. 515.

42 Исто, 664, стр. 515.

43 Извештај Савеза дрводељских радника у Србији за 1912–1913. годину поднесен IV конгресу у Јескру 1914, Београд, 8–15. Располажемо подацима да је 1912. у Врању у I тромесечју било 22, II – 23, III – 23 од свега у Србији у I тромесечју 879, II–918, III–796 и IV–122. Исто, 16.

44 Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н.д., 686, стр. 527.

45 Исто, 705, стр. 545 и Младен Вукомановић, Синдикални покрет у Србији 1903–1914, Главни раднички савез, Београд, 1979, стр. 303.

46 Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н.д., 745, стр. 568.

Миодраг Митровић је детаљним истраживањем у вези са обновом синдикалног покрета у Врању установио да се од августа 1913. он почeo да опоравља. Обновљена је била Месна група кројачких радника, пододбор дрводељских и пододбор кожарских радника, док о обновљеној организацији опанчарских радника у изворима нема довољно података.⁴⁷

Осећајући потребу организоване борбе за побољшање свога тешког економског положаја, и врањски радници су, као што се видело, основали током разматраног периода низ синдикалних организација.

Тарифно–штрајкачке акције и бојкоти у Врању 1905–1914. године

Синдикати су били организатори снажног штрајкачког покрета, као најмасовнијег вида борбе против буржоазије и капиталистичког друштва; за скраћење радног времена, повећање надница, побољшање услова рада и др. Најважнији захтеви радника Врања, као и осталих места Србије, били су повећање надница и смањење радног времена. То је и разумљиво за тај степен развоја радничке класе, која од тада добија своју класно–револуционарну организацију.

У Врању су први ступили у организовану борбу за побољшање економског положаја столарски радници. О томе су писале РН у броју 57 од 6. VII 1905. То је био први организовани, офанзивни штрајк који је пред послодавце изнео тарифне захтеве штрајкача за побољшање услова живота. Радници су у овом штрајку захтевали: признање организације, смањење радног дана са 12 на 10 часова и повећање надница за 10%. Штрајк је избио у 7 радионица. М. Митровић наводи да је учествовало 8 радника и, по њему, он је вођен без помоћи Савеза дрводељских радника у Београду. Месна организација је добро и дисциплиновано водила штрајк. До 13. јула штрајк је трајао још у 4 радионице, док су три потписале тарифу. Бојкотована су три столарска радника из Врања који су били несолидарни. Пододбор Савеза дрводељских радника из Врања се захвалио нишким друговима на 7 динара које су им послали у најкритичнијем моменту.⁴⁸

У тесној вези са штрајком столарских радника је и бојкот три несолидарна столарска радника из Врања. Други бојкот је изведен против радње берберина Васе Антића, који је био буржоаски настројен и 4. VII 1905. напао штрајкаче и столарске раднике називајући их „бунтовницима, леншинама, аустријским плаћеницима, псујући им оца, мајку итд.“ На овакав Антићев напад, пододбор Савеза дрводељских радника у Врању одговорио је бојкотом његове радње. „Нека нико од радника и наших другова не зависи у берберницу Васину, како би му тамо појуриле жене.“⁴⁹

Осим наведених бојкота и штрајка столарских радника, у економску борбу у Врању су ступили и кројачки радници. Њихове наднице биле су мале, а радно време предуго у кројачкој радњи Јована Ђорђевића. Они су објавили преко РН у броју 68 од 13. VIII 1905. да нико тада не тражи запослења код тог послодавца. О наведеном бојкоту кројачких радника надаље

⁴⁷ М. Митровић, н.д., 96.

⁴⁸ Исто, 65 и Ж. Стојковић, Х. Ракић, З. Панајотовић, н.д., 89, 86–89.

⁴⁹ Исто и Исто, 92, стр. 90.

нема података па се не зна његов исход. Митровић претпоставља да се завршио без успеха, јер се не помиње у извештају Савеза кројачких радника за 1905. годину, поднетом III редовној скупштини на којој је врањске раднике представљао Анта Јовановић.⁵⁰

У Врању је 1905. организован први штрајк дрводељских радника, који је, као што је речено, изнео тарифне захтеве за побољшање услова живота. Штрајкачи су захтевали смањење радног дана од 12 на 10 часова и повећање надница.⁵¹

Током 1906. кројачки радници у радњи Томе Зафировића у Врању организовали су штрајк. Он је наступио због неправилне поделе рада између парчетара и погођених. Власник Зафировић је надничаре затрпавао послом и максимално их експлоатисао предугим радним временом и ниском надницом, а парчетарима није и по неколико дана давао посао. Не могавши то да трпе, парчетари су обуставили рад, захтевајући да Зафировић даје посао свима подједнако. Штрајк није успео због рђавог руковођења од стране месне управе.⁵²

Због тешког положаја обућарски радници у Врању су 24. V 1910. ступили у штрајк који је трајао 7 дана, а фабриканти су одмах довели штрајкбрехере. Штрајк је лоше вођен (Синдикалне организације није било) и завршио се без успеха.⁵³

Радничке новине у броју 170 од 4. VIII 1911. скренуле су пажњу свима терзијско–јорганџијским и памуклијашким радницима да тада не крећу из места где се налазе и на позив послодавца нарочито не иду у Врање и друге градове „јер је у тим местима за сада тарифни покret и борба за заштиту организације”.

Културно–просветна активност синдиката Врања 1904–1914. године

Синдикати су учествовали у политичкој, социјалној и културно–просветној активности радника. Упоредо с економском борбом, радничка класа се преко синдиката борила за своје политичке слободе и право на културу. Девиза је била утиснута на првомајским тракама 8–8–8, што је значило да радници захтевају 8 сати рада, 8 сати одмора и 8 сати културних активности. Радници су преко специјалних курсева и других форми културно–просветног рада васпитавани у марксистичком духу. Активности су биле толико широке и разноврсне, да можемо слободно рећи да се модерни раднички покret стварао и у оквирима радничких културних друштава. Преко својих честих позоришних представа, концерата и играница, ова друштва су уметност приближила радничкој класи и васпитавала је социјалистичким идејама и начелима. Кроз своја друштва, преко хорске и позоришне уметности, радничка класа манифестовала је своју вољу за политичким ослобођењем и онда када није могла да проговори пуним гласом. На прослави Првог маја 1912. у Врању учествовало је 19 дрводељских радника.⁵⁴

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто, 12.

⁵² Исто, 153, стр. 124, Исто, 226, 173 и *M. Митровић*, н.д., 70.

⁵³ Исто, 13, Исто, 446, стр. 358 и *M. Митровић*, н.д., 78–79.

⁵⁴ *M. Митровић*, н.д., 84.

Закључак

Пододбори и поверишиштва струковних синдикалних савеза представљали су најпогоднији облик организационог развитка синдиката у Врању, као и у целој Србији, у смислу окупљања, класног уздизања и социјалистичког просвећивања радника. У Врању се посвећивала знатна пажња оснивању, развитку и деловању струковних синдиката. Преко њих се успешно водила борба за побољшање економског положаја радничке класе, што је знатно допринело њеној револуционарној оријентацији. Синдикалне организације се континуирано развијају, сем краће стагнације током опште кризе 1907–1908. и балканских ратова 1912–1913. Преко синдикалних пододбора и поверишиштава остваривало се јачање покрета, јер они привлаче све више присталица.

Из изнетог се види да је до 1906. трајао процес конституисања и континуираног успона синдикалних организација у Врању. Синдикати су тада остварили разноврсне задатке, посебно се афирмишући кроз жестоке борбе с послодавцима, кроз активности на културно-просветном плану, а нарочито кроз првомајске прославе. У време кризе 1907–1908. послодавци настоје свим силама да њене последице што више пребаце на терет радничке класе, при чему су све отвореније подржавани и помагани од државних органа власти. Од средине 1909. до I балканског рата, у периоду економског просперитета, релативно стабилних политичких прилика и у приличној мери развијених буржоаско-демократских односа, одвијао се процес убрзаног привредног развитка и снажног деловања синдиката и целог радничког покрета. Повећавао се број пододбора, чланова и месних синдикалних већа, интензивирана је њихова тарифно-штрајкачка и политичка активност, као и деловање на културно-просветном и потпорном плану. У време балканских ратова већина струковних синдиката привремено је престала да ради, али се упркос многим тешкоћама одржавао континуитет радничког покрета и брзо организовала његова консолидација. Класну борбу прекинуло је избијање I светског рата јула 1914.

Отпор буржоазије, тј. послодаваца и држање власти, без обзира на појединачне, повремене и привремене успехе, није могао угушити нити зауставити синдикално-штрајкачки покрет. Оснивањем низа поверишиштава и пододбора, струковни синдикати су могли да се енергичније и успешније ангажују на побољшању положаја радника, па је дошло до њиховог појачаног деловања у том правцу. Од 1904. до 1914. у Врању је вођено 6 штрајкова. Синдикално-штрајкачке борбе су у првом реду усмерене на регулисање радних односа између радника и послодаваца, јер до ступања на снагу Закона о радњама, јула 1911, о томе не постоје скоро никакви законски прописи. Путем разноврсних економских акција, захваљујући ангажовању синдиката, радници су са послодавцима склопили повољне тарифе којима је радно време скраћено од 14 до 18 на 9 и 11 часова дневно, знатно повећана зарада, признат Први мај као празник рада, регулисана улога синдиката, утврђени обострани отказни рок и др. Самим тим, јачала је улога синдиката, као заштитника виталних интереса радничке класе и фактора о коме су послодавци и власти морале водити рачуна. Успешно завршени

штрајкови допринели су даљој афирмацији синдиката као незаобилазне форме организовања и борбе радничке класе. Синдикати су, такође, радили на културно-уметничком уздизању радника и организацији првомајских прослава.

— Р е з ю м е —

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ СОЮЗЫ В ВРАНЕ С 1904. Г. ПО 1914. Г.

В Вране, в котором положение рабочих было весьма тяжелое, профсоюзный подкомитет создали плотники 3. X 1904 г. Понимая потребность организованной борьбы для улучшения своего экономического положения, обоснованы подкомитеты портновских мастеров, мастеров стегающих одеял, мастеров хлопчатобумажной ткани, парикмахеров и официантов. Изза одсторонения недостатков в работе профсоюзных комитетов, а также и с целью оказывания помощи и поддержки, Рабочий союз для Председателя назначил Й. Пешича, самого активного рабочего города. Рабочие Враня принимали участие в приношении Закона о магазинах, в котором многие статьи были в пользу рабочих. После принятия Закона о лавках, по мнению М. Митровича, синдикальное движение значительно усилилось. Профессиональные союзы непрерывно развивались, кроме недолгого перерыва во время мирового кризиса (1907–1908) и (1912–1913). С помощью синдикального подкомитета осуществлялось усиление движения и оно привлекало все больше сторонников. Профсоюзы в Вране с 1904 г. по 1914 г. организовали 6 стачек из – за улучшения производственных отношений, сокращения рабочего времени, повышения заработной платы. Удачно окончены стачки помогли подтверждению профсоюзов как необходимой формы организации в борьбе рабочих для осуществление своих интересов. Профсоюзы тоже работали на культурно-художественном вознесении рабочих и организовании праздника Первого мая.

Др Милица Бодржич

Др МИЛЕ БЛЕЛАЈАЦ

ИЗ ВОЈНЕ ПРОШЛОСТИ ВРАЊА

Средиште I пуковске окружне команде и 1. пешадијског пука „Књаза Милоша Великог”

Након ослобођења Врања, 18. јануара 1878. (по старом календару), ово место постаје српски гарнизон, у коме је била стационирана команда и единице тзв. Врањске окружне војске. У новој територијалној подели Краљевине Србије, на пет дивизијских области, 10. фебруара 1883, Врање ће се наћи у Моравској области, која се делила на три пуковске окружне команде и 12 српских. Команда дивизијске области налазила се у Нишу, а пуковске окружне команде у Врању (I), у Нишу (II) и Пироту (III). Врањска пуковска окружна команда била је подељена на четири батаљонска среза: Врања, Владичин Хан, Власотинци и Лесковац. Задатак ових територијалних команди је био да се припреми целокупна просторија за извођење мобилизације и ратне формације војске. Пуковска окружна команда је тако имала да мобилише три пука од сваког позива (I-III).¹ Поред извођења ове структуре, истим законом била је прописана и нова формација стајаће (кадровске војске). Свака дивизијска област имала је по један пешадијски и артиљеријски пук, возарски ескадрон, болницу, болничку чету, интендантско и муницијско слагалиште и друге мање делове. У Врању је тако био стациониран 1. батаљон Моравског пешадијског пука, који ће ту гарнизонирати до 4. априла 1887, када ће бити премештен у Ниш, а на његово место ће доћи XIV батаљон тимочког пешадијског пука из Ниша.² Већ у наредној години пратимо повратак 1. батаљона у Врање. Исте године, 13. априла, одређена је и слава батаљона и будућег пука „Књаза Милоша Великог”. Дан славе је био дан успомене на „освојење Врања” од стране српске војске, 18. јануара 1878.

У припреми нове кадровске формације држава је откупила од приватника у Врању земљиште за ново стрелиште у износу од 2001 динара.³

1 Службени војни лист (СВЛ), бр. 5–6, 1883.

2 СВЛ, 4. април 1887.

3 СВЛ, 13. јануар 1883.

Приликом нове реорганизације кадровске војске, 1897. године, у Врању је развијен 1. пешадијски пук од два батаљона, Привремена војна болница и Привремено провијантско слагалиште.⁴ У Краткотрајној формацији која је постојала само 1901. године, по којој су на простору сваке пуковске окружне команде формиране активне бригаде од по два пука, Врање је постало седиште Врањске бригаде (штаб није био попуњен), 1. пешадијског пука од два батаљона и 16. пешадијског пука „Ђенерала Белимарковића“ (1. батаљон у Лесковцу, 2. батаљон у Врању).⁵ Већ наредне године установљена је будућа стална формација, у ствари враћање на претходно, у којој је Врање остало седиште 1. пука, али сада појачаног на 3 батаљона. То ће бити формација са којом ће се кренути у ослободилачке ратове.

Општи историографски радови, како војни тако и „цивилни“, нису могли издвојити довољно простора за истакнуте личности, команданте и гарнизонере у дугом, вишедеценијском периоду који су заједно са осталим официрима активно учествовали у животу поједињих вароши. Историографски радови за локалну историју пружају нам више могућности.

Први командант Врањске пуковске окружне команде, уједно и командант гарнизона, био је мајор Владко Јевремовић, дотадашњи командант Врањске окружне војске.⁶ Од 8. јуна 1888. на тој дужности пратимо потпуковника Јована Станића, дотадашњег начелника интендантуре Тимочке дивизијске области, који ће потом преузети дужност помоћника команданта дивизије у Нишу, а 1897., 16. октобра, биће му додељен положај дивизијара у Ваљеву. Након Станића, на дужности у Врању следују пешадијски мајор Радомир Вуковић (1897), пешадијски потпуковник Ђура Станић (1900), артиљеријски потпуковник Лука Бојовић (1901), мајор Марко Спужић (1903), пешадијски мајор и будући командант пука и дивизије у ослободилачким ратовима Драгутин Димитријевић–Уча (1905–8). Након Димитријевића, на дужност је ступио мајор Љубомир Михаиловић (од 24.III 1908. до 1912). Последњи командант пред балканске ратове био је пуковник Михаило Рерић (од 12. IV 1912) који је пре тога дugo службовао на разним дужностима у Врању.

На челу 1. пешадијског пука од његовог оснивања 1897. стајао је потпуковник Никола Миленковић (1897–1901). Њега ће на тој дужности заменити пуковник и будући генерал, командант Тимочке дивизије I позива у ратовима 1912–14, Владимир Кондић (1901–3). Од јуна 1903. на челу пука је Ђура Станић, ранији командант пуковске окружне команде. У време командовања Станића пратимо бављење у Врању још једног будућег ратног дивизијара, Крсте Смиљанића, као команданта 3. батаљона (1902–4). Пук ће 1905. преузети ћенералштабни пуковник Мариновић Милутин. У исто време, командант 2. батаљона био је Душан Туфегџић, још једна легенда балканских и светског рата, посебно из одбране Београда 1915. године. Након Мариновића, на челу пука у Врању изменили су се будући дивизијар и министар војни (1916–1918), Божидар Терзић (1906–7), Богољуб Младеновић (1907–8), већ поменути Крста Смиљанић (1908), потом будући мини-

⁴ Распоред и ранг-листа официра, 1897, Београд 1897.

⁵ Распоред и ранг-листа официра 1901, Београд, 1901.

⁶ Помоћник команданта је био капетан I кл. Илија Арнаутовић, а ађутант поручник Марко Ђирић (СВЛ, 17. фебруар 1883).

стар војни (1914) и потоњи генерал, Душан П. Стефановић (од 8. X 1908). Након њега пуком је командовао још један од потоњих генерала, начелник штаба III армије већ у балканским ратовима, ѡенералштабни пуковник Душан Пешић (од 2. IV 1912). У исто време, уз Пешића, за његовог помоћника био је одређен такође будући генерал Михаило Филиповић.⁷

У тадашњем малом Врању, постепеним развојем формације, официрски кор постаје значајна интелектуална групација у граду. Тако 1909. године у команди и јединицама пук, војној болници и окружној команди имамо 56 официра, једног капелника и једног благајника – писара. Тада је 1911. за једног официра мањи (због непопуњености једног формацијског места). Поред ових официра, у граду су по специјалним задацима били присутни и многи други, нпр. из Главног генералштаба (обавјештајне мисије, обука и слање комита и сл.). Дакле, поред славе на коју су позивани представници грађанске власти и други угледници, официри су били судионици многих других активности у граду: културних, спортских, наставних.⁸

Врање и Врањанци у балканским ратовима

Пред балканске ратове Врање је било одређено за седиште српске Врховне команде и врховног команданта краља Петра I. Самим тим, постало је октобарских дана 1912. не само велика раскрсница за искрај и пролаз трупа него и светска новинарска мека одакле ће потећи вести и репортаже о првим биткама.

О Врању тих дана сведочи један новинарски текст који надилази сумарност накнадне (војне) историографије. „Вест о паду Скопља произвела је неописану раздраганост. Свет је одушевљено клисао војсци и љубио војнике. Трговци Старосрбијанци износили су из дућана ствари и нудили војницима на дар.

Увече је војна музика дошла пред стан Врховне Команде уз звуке марша „У Маједонију“. При пролазу г. Пашића приређене су бурне овације. После неколико патриотских говора праћена наизменично српском, бугарском, црногорском, грчком и руском химном, поворка у дужини више од километра обасјана светлошћу неколико стотина букиња, дошла је кроз варош пред Краљев стан и болницу. Рањеници већином тешки, излазили су на прозоре, дочекивани узвицима: „Живели јунаци“. Одушевљење је било тако велико да су и страни кореспонденти јурили напред вичући: „Живела српска војска.“

Кореспонденти „Тајмса“, „Дејли Кроникла“ (артиљеријски пуковник брит. армије Мак Хју-М.Б.) и други носили су букиње загрљени са војничима. У хотелу „Врање“ настављено је весеље уз патриотске говоре, праћене балканским, руском, француском, талијанском и словенском химном.

⁷ СВЛ, 1883–1912; Ранг–листа и распоред официра 1884–1912.

⁸ У 1.пп у штабу је било 5 официра, 3 комandanata батаљона, 12 командира чета и 21 водни официр, 1 капелник и 1 благајник; у Пуковској окружној команди је било 15 официра (Ранг– листа и распоред официра, 1909, Београд 1909); Исто, 1911.

Табурно је у име руске штампе, поздравио сјајне српске успехе, крунисане освојењем Скопља...”⁹

У балканским ратовима 1. пук I и II позива био је укључен у састав Моравске дивизије I, односно другог позива. Учешће у борбама ових дивизија, те поименично пукова у којима су служили Врањанци, потанко је изложен у делима војне историографије. У најкраћем, 1. пук I позива ушао је у састав I армије, као и цела Моравска дивизија I позива која се имала окупити у Врању (командант, пуковник Илија Гојковић), а 1. пук II позива ушао је у састав III армије, односно њене Моравске дивизије II позива (командант Милован Недић). Дакле комшије и сусељани кренули су на два различита боишта. Они млађи на Вардарско, да учествују у бици код Куманова и Битоља, а они старији, другопозивци, да ослобађају Косово. Управо ови последњи доживели су тешко ватрено крштење на Мердарима 3/16. октобра.¹⁰

У Другом балканском рату Моравска дивизија I позива ушла је у састав III армије, као њена резерва, а Моравска II позива у I армију. Први пук „Књаза Милоша Великог”, у саставу своје дивизије, одиграо је важну улогу у бици на Брегалници, пристижући као појачање Дринској дивизији која је на фронту ширине 21 км у тешким борбама зауставила бугарски изненадни удар, али уз велике жртве.

После балканских ратова војска је августа 1913. враћена у мирнодопско стање и за команданта 1. пешадијског пука у Врању именован је потпуковник Милорад Марковић, а за команданта I пуковске окружне команде потпуковник Михаило Рерих. При kraју исте године у Врање је стигла вест да је за држање у рату застава 1. пешадијског пука I позива одликована орденом Карађорђеве звезде са мачевима IV реда.¹¹

У Првом светском рату

До реорганизације српске војске на Крфу 1916. године Врањанци су били борци у 1. пуку I и II позива. У почетној фази рата пук I позива учествовао је у одсудној фази Церске операције и гоњењу непријатеља ка Дрини, долином Јадра. Моравска дивизија II позива налазила се тада у саставу I армије и ван непосредних операција.¹²

У току битака на Дрини и две фазе битака на Колубари Моравска дивизија I позива, са припадајућим пуковима, и даље је остала у саставу II армије војводе Степе, а Моравска II позива у саставу I армије генерала Божића, потом Мишића.

Случај је хтио да се најтеже борбе које је 1. пук I позива имао да издржи, као и читава дивизија, воде против оних јединица аустроугарске

⁹ „Манифестације у Врању”, Врање, 14. октобра, у: Дневник наших победа, књ. друга „Скопље”, Београд 1913, стр. 6–7.

¹⁰ М. Лазаревић, Наши ратови за ослобођење и уједињење, Српско-турски рат 1912, књ. I–III, Београд 1929–31; Исти, Други Балкански рат, Београд 1955; А. Стојићевић, Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912–1918, Београд 1932.

¹¹ Службени војни лист, 1913, 19. август; 5. децембар.

¹² Ж. Павловић, Битак на Јадру, августа 1914, Београд, 1924; М. Раденковић, Церска операцija, Београд, 1955.

војске које су попуњавали Хрвати и Срби из Хрватске и Славоније сврстане у 36. и 42. дивизију. Моравска дивизија се нашла истакнута у српском распореду на десној обали Колубаре, на положајима Човка и Врач брдо. У тешким борбама одолевала је од 18. до 25. новембра. У овим борбама Моравска дивизија је изгубила 4.200 људи. Моравска II позива, у исто време, водила је борбе са 48. дивизијом, постепено се повлачећи, као и цела I армија.¹³

У офанзивној фази Колубарске битке, од 3. децембра, Моравска дивизија I позива поново се тешко сукобила са истим непријатељским јединицама. Четири пута је безуспешно јуришала на Кременицу, да би тек 7./8. децембра сломила 36. дивизију и натерала 42. дивизију да се повуче на Човку и Врач брдо. Тада, због кризе на делу фронта Одбране Београда (Космај), Моравци су пребачени на тај део фронта.

У операцијама 1915. године, до повлачења војске у Црну Гору и Албанију, Моравска дивизија II позива дејствовала је у Мачви и западној Србији у саставу I армије, а Моравска дивизија I позива у саставу II армије на бугарској граници. У току ових операција посебно се истакла Моравска дивизија II позива коју је Врховна команда у току општег повлачења издвојила из састава I армије и упутила ка Лесковцу да својом акцијом деблокира угрожене правце одступања целе II армије. Овом акцијом, у војној историји познатој као Лесковачки маневар, прославио се тадашњи командант те дивизије Љуба Николић, који је у знак признања добио генералски чин.

Због великих губитака које је претрпела, српска војска је на Кефу реорганизована у формацију која је имала пет дивизија мање, тј. укинуте су дивизије II позива. Тако од априла 1916. пратимо само један моравски 1. пешадијски пук.

Први пешадијски пук „Књаза Милоша”, својим маневрима и борбама у јесен 1918. године, ушао је у историју првог „Bliz kriega”. Његов тадашњи командант пуковник Стојан Николић– Тоца, уједно и командант десне колоне Моравске дивизије, у наступању ка Нишу, водио га је смело, стручно, наизглед превише ризично. На територију свог округа стigli су већ 2. а ослободили Врање 4. октобра. На Дунаву су 28. октобра, када прелазе у Банат. Поменути пуковник Николић, двоструки носилац ордена Карађорђеве звезде са мачевима, постаће генерал у новој југословенској војсци.

Примијре је затекло борце 1. пешадијског пука на демаркационој линији према Мађарској и Румунији. Због кризе у односима са Румунијом око Баната, Врховна команда је формирала 22. марта 1919. тзв. „Банатске трупе” (командант генерал Панта Грујић) које су сачињавале, поред 1. пешадијског пука, 3. и 12. пешадијски и још два коњичка. Криза се због догађаја у Мађарској стишала, па је у мају 1919. неколико батальона 1. пука, а и пуковник Николић, упућено у Корушку ради учешћа у пројектованој офанзиви за њено потпуно ослобођење. Били су укључени у састав Језерског одреда (командант пуковник Доброта Миленковић) и у стратешкој резерви у Словен Градцу. Офанзива која је отпочела 28. маја управо је завршила заузети

¹³ Ж. Павловић, Колубарска битка, Први део, Дефанзивна фаза, Београд, 1928; Други део, Офанзивна фаза, Београд, 1930; Велики рат за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1926–38, књ. I–XXXI.

Целовца, 6. јуна, од стране Језерског одреда. До маја 1920. године, када је коначно извршена демобилизација, ратници 1. пука су више пута мењали гарнizonе и положаје на демаркационим линијама.¹⁴

У самом Врању од 1919. поново је дејствовала 1. пуковска окружна команда, а нови регрутси одређени за 1. пук стизали су у Врање, а потом упућивани у друге јединице. У односу на установе бивше српске војске, Врање је задржало исти значај и у новој војсци, без посебних промена, све до Априлског рата 1941. године.

У Априлском рату

Напад Немачке на Југославију и краткотрајни Априлски рат, угасили су традицију Моравске дивизије, 1. пешадијског пука „Књаза Милоша Великог” и Врањске пуковске окружне команде која је безмало трајала 60 година и која је функционисала у пет ратова.

Моравска дивизија била је делимично активирана и догађаје од 27. марта 1941. сачекала је у рејону Страгина и Нагоричана, према Кривој Паланци, односно бугарско-југословенској граници, затварајући правац ка Куманову и Скопљу. Њени делови под командом команданта дивизијске пешадије (46. допунски, 93. пешадијски и 3–4 батерије), били су подређени команди III армијске области (генерала Јована Наумовића). У раним јутарњим сатима 6. априла границу је из правца Ђустендиле напала 9. окlopна дивизија из сastава немачке 12. армије и до 10 сати потисла 22. пук који је био на граници и као посада у Кривој Паланци. Потом је наишла на снажан отпор Моравске дивизије. Девету дивизију пратила је 55. моторизована дивизија „Адолф Хитлер” и 73. пешадијска дивизија, укупно 600 тенкова у једној издуженој колони. Овај окlopни клин био је подржан непрекидним ударима авијације. У више немачких дневних извештаја помињу се ове тешке борбе: „Напад се повољно развија. 9. окlopна дивизија води борбу код Страгина 25. км источно од Куманова... (Вечерњи извештај). Напад је отпочео по плану. Непријатељ је пружио огорчен отпор... 9. окlopна дивизија, после тешких борби, заузела Страгински превој, при чему је било губитака у тенковима.”¹⁵

Прикупљене трупе су у току ноћи организовале нове положаје и уз помоћ 21. пука, који је пристигао, наставиле жестоке борбе 7. априла, на обали Пчиње код села Младо Нагоричане.

Према очевицима с југословенске стране, „9. окlopна дивизија је око 9 часова напала положаје Моравске дивизије, али је покрет њених тенкова укочен снажном артиљериском ватром са положаја на десној обали Пчиње”. Авиони, посебно „Штуке”, остављале су праву пустош на пешадијским и артиљеријским положајима, али чим би се немачки авиони удаљили пешадија и артиљерија су настављале да туку непријатеља, у чему су их подржале ескадриле 3. бомбардерског пука, које су бомбардовале немачке ко-

¹⁴ М. Бјелајац, Војска Краљевине СХС 1918–1921, Београд, 1988.

¹⁵ О учешћу јединица Моравске дивизије види: В. Терзић, Слом Краљевине Југославије 1941, књ. II, Београд, 1983; Априлски рат 1941, Зборник докумената, књ. II, Београд; Војна енциклопедија, друго издање, св. 1, одредница Априлски рат.

лоне на путу Крива Паланка – Страгин. Након једног сата артиљеријске припреме, непријатељ је коначно пробио, у подне, и ову линију одбране Моравске дивизије, одбацујући остатке ка Скопској црној гори, Прешеву и Скопљу. Делови 46. пука су ипак успели да зауставе код Прешева даљи продор Немаца ка Врању.

Команду дивизије (командант генерал Лазар Тонић) избијање рата затекло је на месту мобилизације у Нишу, као и команду позадине, тако да због покиданих веза није успела да утиче на одбрану Куманова. Преосталим деловима 46. допунског пука наређено је да уђу у састав Власинског одреда.

Први и 62. пешадијски пук и два дивизиона артиљерије из Моравске дивизије ушли су, према ратном плану Р-41, у састав Власинског одреда (командант, генерал Павле Павловић) под командом V армије (генерала Владимира Џукавца). Овај одред имао је задатак да брани правац који преко Босилеграда и Власине изводи на Врање, Владичин Хан и Предејане. Овај одред је формирао две групе, Босилеградску, управо од 1. пука и једног дивизиона, и Власинску, од 62. пука и артиљериског дивизиона.

Како би поправила критичну ситуацију због страдања трупа 3. армијске области, Врховна команда је 8. априла наредила да Власински одред својим снагама затвори долину Јужне Мораве код Врања, што су ове трупе 8/9. априла извршиле. Одред је у току 9. априла заштитио Врање, штаб се сместио у селу Бучје, а позадински његови делови одступили су ка Лебану. У току 10. априла један батаљон из 62. пука учествовао је заједно са деловима Дринске дивизије (65. пук) у повраћају Лесковца који су ненадано поселе снаге 11. оклопне дивизије. Немци су пртерани, а током дана два пута су одбијани њихови поновни покушаји. У току ноћи 10/11. априла овај на брзину формирани одред повукао се ка Лебану, као и главнина Власинског одреда. Током 11. априла овај одред одступа даље ка Прокупљу и Блацу, а део остаје у Лебану где је, након борби и пада Лебана, 12. априла заробљен. Делови Власинског одреда и Дринске дивизије који су одступали ка Прокупљу, Медвеђи и Куршумлији, почели су се осипати или су заробљавани током 13. априла.

О потпунијем учешћу Врањанаца обvezника и официра у овом рату, њиховом даљем боравку по немачким логорима, у општим историографским радовима није све речено. Истраживачима страственицима стоје на располагању многа сведочења официра, виших и низких, о њиховом учешћу у операцијама. У Архиву Војноисторијског института у Београду, постоје и сведочења хрватских официра о њиховом држању у борбама, које су давали органима НДХ. Ове изјаве груписане су према штабовима и дивизијама, односно јединицама укључујући и Моравску. Потпуније истраживање дало би много пластичнију слику него сувопарни службени извештаји.

ИЗ ВОЕННОГО ПРОШЛОГО ВРАНЯ

— Р е з ю м е —

После освобождения Враня от турецкого ига 1878.г, этот город стал важным военным центром. Ввоенно-территориальном разделении Княжества и Королевства Сербии, Вране стало центром районной команды и 1. пешеходного полка „Князь Милош Великий“ в составе моравского дивизийского района. Полковская районная команда обхватывала районы Вране, Лесковац, Владичин Хан и Власотинце и старалась о наборе рекрутов и о мобилизации. Каждый военный район проводил мобилизацию три батальона (I-III призыва). В штате 1-ого полка обучались рекруты из всей Сербии. Присутствие большого гарнизона в маленьком городке, каким было Вране, отражалось на общественную жизнь и вид самого городка. Офицеров 60 представляли значительную часть образованной элиты.

Из-за своего выделенного положения к Германии 1912. г. и прямой железнодорожной связи, Вране было предназначено стать центром сербской Верховной команды. Военно-обязанные из Враня и окрестных местах шли на Вардарское поле битвы (I-ое призывание) и Косовское поле битвы (II-ое призывание). В мировой войне приняли участие в Церской и Колубарской битве, обороне болгарской границы 1915.г. и в манёвре вокруг Лесковаца, а также и в триумфальном наступлении 1918.г. были во главе армии.

В непродолжительной апрельской войне 1941.г. уничтожена Моравская дивизия на южном поле битвы после героического и самоотверженного сопротивления. Эта война окончила 60 лет длинную традицию военной организации, особенно традицию знаменитого 1-ого пешеходного полка, которая для Враня имела большое значение.

Др Миле Белаяц

ДРАГОЉУБ Ж. МИРЧЕТИЋ

**ЧЕТНИЧКИ РЕИД (ПОХОД) 1917. ГОДИНЕ
НА РИСТОВАЦ И БОСИЉГРАД
(Војноисторијски аспект)**

Устанак српског народа у јужној и југоисточној, делимично и у источној Србији 1916. и 1917. године, у историографији и у народу назван *Топлички устанак* био је, пре свега, огроман скуп историјских догађаја војне природе и садржине, односно обостраних борбених дејстава свих војних видова и облика. Са тог, војноисторијског и војнотеоретског аспекта Топлички устанак је релативно мало истраживан и још мање сагледаван и презентиран. Објављена истраживања у том историографском, релативно скромном опусу, у основи су хронолошке природе. Она су, иако малобројна, детаљно и аргументовано презентирана, али без упоредног извлачења и научне војнотеоретске синтезе одговарајућих војних тактичко–оперативних искустава која су битна и методолошки обавезна за ту врсту историографских радова.

Основни хронолошки и тематски војни елементи истраживања и аналитике овог времененог периода војне науке,¹ односно војне историје² јужне и источне Србије који су били у фокусу овог истраживача и аутора су војноисторијска разматрања борбених дејстава у Топличком устанку, при чему се исти задржавају само на једном виду борбених дејстава – напад.³

ОСНОВНА ВОЈНА ЗАМИСАО ПОХОДА

Најзначајнија и једна од несумњиво најуспешнијих борбених нападних акција диверзантског карактера у Топличком устанку 1917. године био

1 *Милисав Шћекић*, Војна наука, Одредница у: Војна енциклопедија. Друго издање, Војноисторијски институт, Београд, 1974, књига 10, стр. 560–561.

2 Редакција, Историја војна, Одредница у: Војна енциклопедија, н.д., 1972, књ. 3, стр. 682–684.

3 *Антун Малић, Милан Јелача, Месуд Хошић, Сава Конвалинка* Напад, Одредница у: Војна енциклопедија, н.д., 1973, књ. 5, стр. 700–704.

је четнички реид (поход) и препад на бугарску посаду на железничкој станици Ристовац, а затим успешан продужетак похода – напад и на Босиљград, с крајњим циљем уништења Врховне команде бугарске војске која се тада налазила у Ђустендилу.

Од првих дана оружаног устанка народа у јужној и источној Србији против бугарских и аустроугарских окупатора 1916. и 1917. године, у војним плановима устаничких комandanата и штабова били су присутни и подухвати звани реидови. *Реид* (енглески: reid) је брз прород мањих или већих делова оружаних снага у дубину непријатељске позадине (копном, морем или ваздухом)⁴ ради *препада*⁵ на комуникације, транспорте или друге делове његових оружаних снага. Реид се завршава потпуним уништавањем непријатељских база, мостова, железничке пруге и објекта на њима, или, што је ређе, *нападом и деструирањем одређеног насељеног места*.⁶ Реидови, с друге стране, имали су велики политичко–пропагандни значај код народа на просторима на којима су се кретале и изводиле своја борбена дејства устаничке јединице, а код непријатеља су изазивали панику и деморализацију и имали такође снажан пропагандни одјек.⁷

Поход на Ристовац⁸ био је само једна етапа у општем четничком, у основи оперативном походу на бугарску територију са одређеним, чак и стратегијским циљем и као такав он уопште представља један од најзначајнијих војних догађаја од огромног значаја за даљи развој Топличког устанка и борбе народа овог краја Србије против бугарских и аустро–угарских окупатора.

Под силовитим притиском бугарских и аустроугарских регуларних јединица, које су у фебруарско–мартовском походу 1917. године оствариле велику бројчану и техничку надмоћност, Топлички устанак био је угашен у потоцима српске крви. Двадесетак група активних четника из разбијених и у шуме потиснутих активних устаничких чета бесцјелно су лутале по шумама Видојевице, Копаоника, Јастрепца, Соколовице, Радана и Кукачице очекујући човека који ће их поново повести у борбу. Шеф Централног комитета устаничког покрета и врховни командант Главног штаба устаничких јединица војвода Коста Миловановић Пећанац, који се дотле крио у мрачним шумама дубоко на планини Радан, изишао је у народ априла месеца 1917. године и видео да је „морал код народа био толики да је забиља чудноват.”⁹ Према исказима у његовом *Дневнику*, у окрузима Ниш, Про-

4 *Ђуро Стиначевић*, Реид, Одредница у: Редакција Војне енциклопедије, н.д., 1974, књ. 8, стр. 111–112.

5 *Јерко Борас*, Препад, Одредница у: Војна енциклопедија, н.д., 1974, књ. 7, стр. 281–284.

6 *Антон Малић*, *Франц Поглајен*, *Ранко Матушен*, *Владимир Маричић*. Насељено место, Одредница у: Војна енциклопедија, н.д., 1973, књ. 5, стр. 790–795, са осталом многобројном, тамо наведеном литературом.

7 *Ђуро Стиначевић*, Реид, нав. (Као под 4); *Јосип Дујмовић*, Реидер, Одредница у: Војна енциклопедија, н.д., 1974, књ. 8, стр. 112, а ради стицања ширих сазнања о овим појмовима видети и тамо назначену одговарајућу литературу.

8 Видети и: *Драгољуб Ж. Мирчетић*, Четнички поход на Ристовац маја 1917. године (Војноисторијски аспект с посебним освртом на оперативно–тактичка искуства, Лесковачки зборник, 1993, XXXIII, стр. 53–74).

9 *Миливоје Петровић*, Топлички устанак 1917. Издање „Слово љубве”, Београд, 1971. Књига је доживела три издања: Устанак на југу Србије. Војноиздавачки завод ЈНА, Београд, 1954; Топлички устанак, Исти издавач, Београд, 1959.

купље, Врање, по разбијању устанка, остало је у шуми још 2.574 непредата четника „те је свака кућа имала свога у шуми.”¹⁰

У току самог устанка основна националноослободилачка и војна мисао српских устаника и њихових јединица била је одређена на крупнија диверзантска дејства, пре свега на пресецање стратешке пруге Сталаћ – Ниш – Куманово – Скопље. Требало је пругу што пре учинити потпуно неупотребљивом за војне транспорте и саобраћај уопште и тиме бугарске снаге принудити на дељење и распоред на неколико одбрамбених правца и тежишта, чиме би се битно ослабио њихов притисак на устанике и српски народ уопште.

Пошто се упознао са ситуацијом на терену и констатовао да *устанак* и поред силних злочинстава бугарске и аустроугарске војске према српском народу није угашен, војвода Пећанац наређује поновну организацију комитетских чета и одреда,¹¹ а затим одређује два рејона организације четничких јединица (с једне и друге обале реке Топлице),¹² и поставља команданте тих одреда: за команданта Топличког одреда Радисава Тошића, а за Јастребачки Вучка Пантића.¹³ Истовремено, посебном наредбом од 4. (по старом), односно 17. априла (по новом календару) 1917. године војвода Коста Пећанац обавештава народ о победама савезника на француском и малоазијском фронту.¹⁴

Војвода Пећанац је убрзано деловао на подизању борбеног морала српског народа ових крајева још увек изложеног суворим и масовним неп-

¹⁰ Коста Миловановић Пећанац. Ручни дневник војводе Пећанца. Оригинална бележница (Коверат у распадању). У: Архив оружаних снага СФРЈ (У даљем тексту: АОС, Београд), Пописник 7, кутија 77, књига 77/79. Текст је срећен и преписан у Музеју Топлице, Про-купље, такође знатно оштећен. Овде стр. 120 рукопис. Видети и: Р. Станисављевић. Војвода Коста Миловановић Пећанац прича о слому Топличког устанка на данашњи дан пре 12 година. Београд, Време, 1929, бр. 2594, стр. 6 и бр. 2595, стр. 4, као и АОС Београд, п.7, к.79, фасцикли 12, документат бр. 21226.

¹¹ Драгољуб Ж. Мирчетић. Прилог Библиографији о Топличком устанку 1917. године. Објављено као – Издана Народног музеја у Лесковцу. Лесковац, 1993, стр. 1–27, формат А–4. У овој Библиографији налазе се и ове наредбе Косте Миловановића Пећанца: Наредба Косте Миловановића Пећанца, 22. марта (4. априла – по новом календару) 1917. године, У: АОС, Београд, п. 7, к.78, ф.3, док. бр. 10/10. Објављено у: Приредила Божица Младеновић, Наредбе, извештаји и писма војвода и четовођа Топличког устанка. (Збирка документата). Издавач: Народни музеј – Лесковац и Књижевно друштво „Раде Драинац“ Прокупље, 1992, стр. 136 и 137.

¹² Наредба Косте Миловановића Пећанца, 28. марта (10. априла) 1917. године. У: АОС, Београд, п.7, к. 78, ф. 3, док. 10/11, објављено у: Б. Младеновић, н.д. (као под 11), стр. 133, 134, а у вези с овом Наредбом видети и: Извештај Марка Павловића Кости Миловановићу Пећанцу (документ је без датума, али је вероватно настао почетком априла 1917. године). У: АОС, Београд, п.7, к. 78, У: Б. Младеновић, н.д., 134, 135.

¹³ Оп. цит. Као под 11.

¹⁴ Б. Младеновић, н.д., стр. 137, тврди: „Ове је вести Коста Миловановић прочитao у бугарским новинама. Овај аутор је исте ове вести пронашао и у: Српске новине, Службени дневник Краљевине Србије 28. фебруара–уторак–у Крфу–Година LXXXIV–бр. 25, до којих Пећанац тада, разумљиво, није могао доћи; Наредба Косте Миловановића Пећанца. 4/17. априла 1917. године, у: АОС, Београд, п.7, к.79, ф.12, бр. 21/30, Објављено у Б. Младеновић, н.д., 135; Наредба Косте Миловановића Пећанца – Вучку Пантићу. 4/17. априла 1917. године, у: АОС, Београд, п.7, к. 79, ф. 12, бр. 21/53, објављено у: Б. Младеновић, стр. 136; Наредба Косте Миловановића Пећанца – Радисаву Тошићу, 4/17. априла 1917. године, у: АОС, Београд, п.7, к.79, ф. 12, бр. 12/42, објављено: Б. Младеновић, н.д., 136, 137.

ријатељским погромима, а на крају свих наредби поручивао је: „Саопштите четовођама а они четницима и народу да не губе народ и морал. Бог је с нама.”¹⁵ „Још увек дизали се небу густи облаци паре с крвавих рана по топличком крају, а већ су биле донете и одлуке за нове борбе, за нова напрезања, овога пута не толико ради коначног успеха колико због оног нашег „За пропаст нашу свет ће да зна.”¹⁶

ОДЛУКА И ОРГАНИЗАЦИЈА ПОХОДА

Пошто је упутио поменуте наредбе четничким командантима Топличког и Јабланичког одреда и два претећа писма бугарском команданту у Нишу,¹⁷ војвода Пећанац је приступио организационим припремама за што брже оживотворење ових наредби. Најпре је на планини Видојевици сакупио Ратни савет и са њим се „посаветовао да би било добро да из четнике издвоји све оно што није добро и непоправиво па да са њима одем побоже на фронт, а у ствари био ми је циљ да пређем (на) бугарску територију.”¹⁸

„Чете су” – пише Божа Павловић – „остале готово комплетне како на десној тако и на левој обали Топлице”.¹⁹ Устаници су често били деморализани, нису знали где ће и шта радити и како деловати, доста њих се распустило до разуларености „али су били присутни и са свим вођама и четовођама на броју.”²⁰ После састанка Ратног савета, војвода Пећанац је убрзо кренуо кроз Топлицу и успут се повезивао са многим дотада скривеним виђенијим људима.²¹ Затим је извршио „поново организацију чета четника који су остали и распоредио их у 34 чете по разним местима због тешкоћа за исхрану у којој се тада оскудевало. Дисциплина се није могла баш брзо повратити због оскудице у храни, а контрола се јака није могла ни водити јер су чете биле јако разбацане.”²²

После прикупљања и реорганизације четничких одреда и чета, а како се у том времену „чуло јако бомбардовање с фронта” – каже Пећанац у свом већ поменутом *Саслушању*, војвода је за 18. април (1. мај) сазвао састанак Централног комитета (Ратног савета), односно једног мањег броја виђе-

¹⁵ Наредба Косте Миловановића Пећанца, 4/17. априла 1917. године, у: АОС, Београд, п.7, к.79, ф.12, док. бр. 21/39, Објављено у: *Б. Младеновић*, н.д., стр. 135.

¹⁶ *Јован В. Дерој*, артиљеријски капетан II класе, Топлички устанак и оружани отпор у окупиранио отаџбини 1916–1918. године. Библиотека „Ратник”, Београд, 1940. године, књига 6, стр. 84.

¹⁷ *М. Перовић*, Топлички устанак, н.д., а о томе је писано у чланку (фелтону) Добросава Туровића, Жалити и живе и мртве. Приштина, Јединство, 4–5. април 1992. године (наставак бр.29).

¹⁸ Записник о саслушању г. Косте Пећанца пред Анкетним одбором о узропима побуне у Топличком округу и околини 1917. године. Рађено 10. августа 1919. године у Лесковцу. У потпису: Члан Анкетног одбора, Никола М. Марковић. Документ у: АОС, Београд, п.7, к.79, ф.4, док. 12, као и АОС Београд, п.7, к.77, ф.3, бр. А-1, као и ф.3, бр. А-1а, и ф.4, док. бр. А-Л/1.

¹⁹ *Божа Л. Павловић*, Трећи српски устанак, Рукопис, Чува се у породици Боривоја Павловића у Београду.

²⁰ *Andrej Mitrövić*, Устаничке борбе у Србији 1916–1918. Српска књижевна задруга, Коло LXXX, књига 531, Београд 1987.

²¹ *А. Митровић*, Устаничке борбе, н.д., 375.

²² Саслушање Косте Пећанца, Оп. цит. као под 18.

нијих људи, углавном из Топлице. Овај састанак крњег Централног комитета одржан је на месту Шарене букве (Ђава, кота 640), на планини Видојевици. Састанку су присуствовале „све виђеније четовође, четници и усташе”, али, по свему судећи, само они са рејона Пећанчевог Централног комитетског одреда.²³ Састанку нису присуствовали неки виђенији устаници и војводе, наводно јер их Пећанац, како је то после рата изјављивао, „није могао наћи”.²⁴

На овом састанку војвода Пећанац је говорио о војној и политичкој ситуацији у свету и земљи, на основу релевантних података до којих је могао доћи и закључио, а то је Савет и усвојио, да су се стекли сви услови за поновни оружани устанак против окупатора. На састанку је усвојен и план војводе Пећанца да се формира још један четнички одред и да са њим пође на југ, уз Јужну Мораву, и да врши диверзантске акције. Веома конспиративан, какав је био, војвода Пећанац се плашио провале своје идеје, па је присутнима у завијеној форми ставио до знања какви су му стварни планови на овом походу.²⁵ На прослави прве десетогодишњице Топличког устанка у Прокупљу, 8. маја 1927. године, Пећанац је Вуку Драговићу, новинару Београдске „Политике”, поред осталог, изјавио и следеће: „Имао сам једну тајну коју никоме нисам смео поверити. Лако ли је ропства допасти и у самртним мукама језик да претече срце! Тога сам се више бојао, а знаю сам да је бугарска команда у Ђустендилској Бањи. Не говорећи ни највернијем свом другу повео сам све чете тамо.”²⁶ У свом већ наведеном *Саслушању* Пећанац изјављује: „...и посаветујем се с њима (Ратни савет-п.с.) о томе да би добро било да из четника издвојим..., а у ствари био ми је једини циљ да пређем на бугарску територију.”²⁷

То је, према овим, а и свим Пећанчевим каснијим казивањима и исказима био прави смер и циљ четничке *Босиљградске експедиције*, а у прилог овој процени иде и оно најсавесније „пробирање” међу четницима који ће поћи на тај поход, а о томе је писао и познати историчар Херман Венце.²⁸ Основна војна замисао војводе Пећанца била је далекосежна и заснована на веома реалној и аргументованој војној процени војне ситуације у том делу Србије.²⁹ Оправдано се претпоставља да је у овој Пећанчевој војној замисли била и његова намера да се што више приближи фронту и да, чим почне српска и савезничка офанзива, уопште, и он, са својим одредом, почне са борбеним, пре свега диверзантским дејствима у немачкој и бугарској по-

23 О присутнима на овом састанку видети чланак: Редакција. Топлички устанак. Напад на Ристовац. Београд, Политика, 26. март 1927, XXIV, бр. 6795.

24 Подаци из Топличког устанка 1917. године четовође Вучка Пантића из села Лазаревца. У: АОС, Београд, п.7, 6/34, к.79, ф.9, док. 12/1. – У овој Изјави Вучко Пантић, поред осталог, каже: „...и једне ноћи дошао сам код Јентовића где сам затекао војводу Војиновића. Војвода ме је питao зашто ли њега није Пећанац позвао да и он иде за Босиљград. Казао је да „Сигурно Пећанца обузима страх да ћу ја (Војиновић-п.а.) боли јунак бити и да не уздрмам његов положај.., „Ја сам казао му да је разлог томе, што је војвода мислио да си ти већ у Копаонику и није могао добити везу с тобом.”

25 Ј. Дерок, Топлички устанак, н.д., 84, 85.

26 Вук Драговић. Прослава Топличког устанка. „Нека баш са овог крвавог разбојишта полети братски поклик мира, слоге и љубави међу народима.” Београд, Политика 8. мај 1927, XXIV, бр. 6835.

27 *Саслушање*, већ наведено (као под 18).

28 Херман Вендел. Топлички устанак. Београд, Политика, 19. фебруар 1927, XXIV, бр. 6760.

29 К Пећанац, Дневник, стр. 51, 149.

задини у рејону Скопља и Куманова, где се очекивао јачи непријатељски отпор, а затим и његово повлачење тим правцима ка северу, односно Нишу, где су Немци намеравали да организују јаку одбрамбену линију.

Пошто је Ратни савет прихватио његове предлоге о почетку, односно обнављању општег оружаног устанка и о четничком походу на југ Србије, војвода Коста Пећанац је у својству шефа Централног комитета устаничких снага, 19. априла (2. маја) 1917. године, упутио *Наредбу* свим четничким четовођама и војводама, у којима им је наређивао да на Ђурђевдан са својим јединицама буду на Каменитом (Лековитом) кршу на планини Видојевици, да сваки четник понесе резервну храну за 5–6 дана и по 250–300 метака, да имају здраву обућу и да ово наређење „буде потпуно тајновито”,³⁰ „а ко од четника или четовођа не изврши ово наређење даће се Преком суду.”³¹

Наредба војводе Косте Пећанца и Централног комитета брзо је проширена по топличким, добричким, косаничким и јастребачким селима. Нису сви четници и народ, уопште, разумели Пећанчево наређење, пронео се глас „да се иде на Солунски фронт у помоћ Србима”. Пећанчеви емисари говорили су активним и сеоским четницима „да сви треба да пођу на Видовачки крш, а ко не жели да умре као Србин, нека преда пушке другоме, бољем и храбријем од себе.”³²

На зборном mestу Лековити крш, на планини Видојевици³³ 23. априла (6. маја) 1917. године окупило се око 37 четовођа, већином из топличког, косаничког и јастребачког краја (среза). О овом значајном народном и четничком збору, скупу много јеписано и објављивано у периоду између два светска рата.³⁴ Групу од десетак Руса, одбеглих из немачког и бугарског заробљеништва, предводио је Рус Георги Николајев,³⁵ а били су присутни и други за које нису прикупљени подаци. Војвода Пећанац каже: „Тога ради наредим на Ђурђевдан концентрацију свих чета у Видовачи планини, дошли су све чете сем Војиновићева 200 четника који нису дошли.”³⁶ Скуп на

30 Наредба Косте Миловановића Пећанца, од 19. априла/2. маја 1917. године, у: АОС, Београд, п.7, к.78, ф.3, док. бр. 10/7, објављено у: *Б. Младеновић*, н.д., док. нр. 154, стр. 137, 138. – Документ је без Пећанчевог потписа и веома је оштећен (Видети и: *Драгољуб Ж. Мирчетић*. Топлички устанак 1917. године. Извори првог реда о Топличком устанку. Критички приказ књиге *Б. Младеновић*. Ниш, народне новине, 11–12. април 1992. године. Историјски институт, Београд, 1988, књ. 6, стр. 81–95, као и *Вучко Пантић*, Подаци, већ наведени (као под 24).

31 *Божица Младеновић*. Комитски преки суд. У: Зборник радова Србија 1917. године. Историјски институт, Београд, 1988, књ. 6, стр. 81–95, као и *Вучко Пантић*, Подаци, већ наведени (као под 24).

32 *Радован Јелица*. Сећања, стр. 13 рукописа. Рукопис у власништву Радовановог сина Обрада, живи у Нишу.

33 На војној топографској секцији (1:100.000) означен је као: Видојевачки крш, к.901.

34 Подаци које је дао *Властимир Вуковић*. На скупу. у: АОС, Београд п.7, к.79, ф.11, док. бр. 1; *Властимир Вуковић*. Топлички устанак. Изјава дата у Охриду, маја 1933. године; *Драгољуб Трајковић*. Из успомена Властимира Вуковића. Лесковачки зборник, 1987, XXVII, 129–132; Саслушање Властимира Вуковића у Обавештајном одеску српске Врховне команде, објављено у: *Љуба Јовановић*. Побуна у Топлици Јабланици. Говор одржан у Народној скупштини, 12. априла 1918. године на Крфу. Београд, 1918, а видети и *Љуба Јовановић*. Одломци из говора одржаног у Народној скупштини на Крфу. У: Топличка споменица, Београд, 1934, 112–135.

35 В. *Драговић*, нав. чланак (као под 26), где Пећанац много говори о овом веома храбром Русу.

36 Подаци *Вучка Пантића*, већ нав. (као под 24, а видети и Саслушање Косте Пећанца, већ навед. где пише: „... Чак шта више војвода Пећанац при поласку на Босилград одржао један говор у коме жали што овде није и војвода Војиновић да и он пође са нама...”)

Кршу – пише Божа Л. Поповић „личио је на праву мобилизацију. Са свих страна дошло је преко 25 чета с бројем четника близу једне хиљаде. Било је импозантно видети толики број на једном месту. Тако нешто се није могло видети ни у време устанка јер су чете биле у развијеном поретку на великим простору.”³⁷ Војвода Пећанац је касније рекао да је било укупно 1273 четника,³⁸ а по неким, вероватно мање тачним подацима, као што је то код капетана Дерока, на скуп је дошло око 2000 четника.³⁹

На састанку код Видојевачког крша, војвода Коста Пећанац за извршење свог похода одредио је – како је писао четовођа Вучко Пантић – „комисију која је одабирала способне људе за пешачење јер је војвода хтео да иде са четом према Босиљграду како би ометао бугарској војсци да правилно оперише...”⁴⁰ Издвојено је „500 најбољих пешака” и 100 коњаника за које је војвода Пећанац веровао да ће моћи да издржи велики напор,⁴¹ односно „600 четника непокорних и непослушних”⁴² и формирао ојачани „Комитетски одред. Према наводима Миливоја Перовића, било је око 500 војника,⁴³ а Радован Ђелица каже „пошло нас око 370.”⁴⁴ На основу свих релевантних казивања о походу на Ристовац, ми смо се одредили према цифри од око 350 бораца.

При одабирању четника за нови одред „некако се провукла и девојка Ризна Радовић (Раденковић), из подјастребачког села Јошанице, коју су комите „прекрстиле у Стојана комиту”. Пећанац ју је одбио, рекавши „да је веома млад”, али је она казивала да су јој Бугари побили целу породицу, што је и била истина, и тако је остала у Одреду и учествовала у Ристовачком походу.⁴⁵

Командант похода био је војвода Коста Миловановић Пећанац. У штабу одреда ађутант је био Братимир Милачић из Косанице. Командир личне Пећанчеве страже (Пратећа чета) био је потпоручник Новица Вељовић, дотада четовођа Расинског одреда, један од најхрабријих комита и способан герилски вођа и успешан минер. За време овог похода војводу Пећанца имали су да замењују четовођа Радисав Тошић, командант Топличког одреда, и ађутант Дрљевић.⁴⁶

³⁷ *Марко Павловић*, Реферат о народном устанку, Сведочанства, бр. 21 од 21. децембра 1918. године, стр. 173, у: АОС Београд, п.7, к.78, ф.3, бр. 6; Сећања Ђорђа Дојчиновића, копија рукописа, у: *А. Митровић*, Устаничке борбе, н.д., 285.

³⁸ Коста Миловановић Пећанац. Централни комитетски одред војводе Косте Пећанца. *Извештај*, пов. бр. 107 Врховној команди српске војске, у: *М. Перовић*. *Топлички устанак*, н.д., 338.

³⁹ *Ј. Дерок*, Топлички устанак, н.д., 85.

⁴⁰ *В. Пантић*, Подаци, као под 24.

⁴¹ Извештај К. Пећанца, већ наведен (као под 38).

⁴² Саслушање Косте Пећанца, већ нав.

⁴³ *М. Перовић*, Топлички устанак, н.д., 241.

⁴⁴ *Р. Ђелица*, Сећања (као под 32).

⁴⁵ *В. Пантић*, Подаци (као под 24). – Ризна је била тешко рањена при повлачењу Одреда са Босиљградског похода, негде на планини Кукавици. Одсечена јој је нога. Инвалид. Била одликована високим француским одликовањима. О Ризни је писао и *В. Драговић*, нав. чланак (као под 26), затим, *Божица Младеновић* Жене у Топличком устанку. Фелтон (2). Тробојка за ослободиоце. Приштина, Јединство, 11. мај 1992. године.

⁴⁶ *В. Вуковић*, На скупу, рукопис, већ наведен (као под 34); *К. Пећанац*, Дневник, 163, *М. Павловић*, Реферат, већ наведен (као под 12); *Р. Ђелица*, Сећања; *Б. Павловић*, Трећи српски устанак, већ наведен (као под 19).

У новоформираном четничком одреду организовано је пет пешадијских чета и један коњички ескадрон.

За командира 1. чете одређен је Јован Јелић, четовођа из села Механе, командир 2. чете био је Илија Радоњић Илија Калаџија, познати јунак при ослобођењу Куршумлије, иначе био је командир Куршумлијског батаљона. За командира 3. чете наименован је потпоручник Радисав Павић из Аранашке, а командир 4. чете био је потпоручник Бошко Чупић, из Балчака, раније четовођа Пусторечке комитске чете, док је командир 5. чете био Алекса Андрић из Бериља, који је при ранијем нападу за ослобођење Прокупља био командир Бериљско-лукомирске чете. У његовој чети један од водника био је и Вељко Ђелица из села Јовине Ливаде. За командира Коњичког ескадрона наименован је Александар Пипер,⁴⁷ а његов заменик и командир 1. вода био је наредник Миливоје Маслак.

Бројно стање у новоформираном Одреду било је различито и зависило је од броја устаника и активних комита који су долазили са одређеног подручја. У постојећим документима назначењи су подаци само за активне четнике, који су у четама били од њихових оснивања. Пратећа чета Централног комитета и војводе Косте Пећанаца под командом Новице Вељовића, бројала је 22 четника,⁴⁸ а чета командира потпоручника Бошка Чупића бројала је око двадесетак бораца, углавном четника из пасјачких села Бучинце, Добротић, Балчак и Јовине Ливаде.⁴⁹ Чета Радисава Павића бројала је такође двадесетак бораца,⁵⁰ док је чета потпоручника Алексе Андрића из Бериља бројала око петнаестак комита, углавном његових сељана из Бериља, неколицину из Бучинца и Мердара.⁵¹ Из сеоских чета у новоформираном одреду било је преко 250 бораца.

НА МАРШ-МАНЕВРУ

Пред полазак на поход ка југу Србије војвода Коста Пећанац је постројио новоформирани четнички одред и одржао говор у коме је у општим цртама изнео војнополитичку ситуацију у земљи и у свету и циљ похода, али као стари конспирант није им споменуо бугарску територију. Говорио је како предстоји савезнички пробој Солунског фронта и како Одред креће у сусрет и у помоћ српским и уопште савезничким трупама да би минирао

⁴⁷ У књизи *M. Перовића*, Топлички устанак, н.д., 241, 242, наведена је једна наредба војводе Косте Пећанаца за 25. април 1917. године коју је Перовић пронашао у Централном државном историјском архиву у Софији и лично превео, у којој су дата имена командира чета, а иста је наведена и у чланку *Д. Мирчетића* (као под 8), док је војвода Пећанац унеколико друкчије именовао командире чета (Видети: *В. Драговић*, нав. чланак, као под 26), по овом питању пише и *А. Митровић*, Установичке борбе, н.д., 381, а видети и: *Новица Поповић* Пасјачка чета Машана Стојовића. Лесковац. Лесковачки зборник, 1988, XXVIII, 135–147. О Александру Пиперу видети: *Александар Пипер*. Скуп четника 6. маја 1917. године на Видојевици. У: АОС, Београд, п.7, к.79, ф.11, док. бр. 1; *К. Пећанац*. Дневник, 167–179; Комисија. Испит Проке Планића. Солун, 24. 09./7. новембра 1917. године. У: Архив Србије, Фонд Министарство војно 1914–1918. године.

⁴⁸ АОС, Београд, п.7, к.79, ф.15, док.бр. 24/28, објављено у: *Б. Младеновић*, н.д., 182.

⁴⁹ Исто, ф.14, бр. 24/21, а код *Б. Младеновић*, н.д., 183, 184.

⁵⁰ Исто, бр. 18/9, а код *Б. Младеновић*, н.д., 185.

⁵¹ Исто, бр. 24/24, а код *Б. Младеновић*, стр. 186.

непријатељске комуникације и изводио друге диверзантске акције у непријатељској позадини.

Отпевана је српска државна химна, а затим је прата Григорије Којашевић Глиша⁵² очитao „молитву и поделио благослов борцима и њиховом оружју...”⁵³ За ово молештвије четовође Ђорђе Дојчиновић је изјавио: „Поп нас је опевао по обичају на живот”,⁵⁴ и заиста је многима од њих ово било опело.

Марш⁵⁵ новоформираног четничког одреда започео је 8. маја 1917. године са планине Видојевице. У овом четничком походу очитавала се до некле и идеја *марш-маневра*. Елементи који наводе на овај термин су можда били следећи: то је био класичан марш, усмерен је био на дубину непријатељског борбеног распореда, а резултати тог похода уобликовали су примесе оперативне радње и подухвата.⁵⁶

У устаничком командовању правилно је процењено да ће се маршрута од преко сто двадесет километара моћи успешно савладати за пет шест дана, па је четницима и наређено да понесу храну. При одређивању елемената за одређивање и избора маршруте војвода Коста Пећанац је узимао у обзир и прорачун, пре свега, следеће елементе: да се ради о релативно мањем, али веома покретљивом одреду, да је удаљеност противника доступна и да нема много могућности ни изгледа за његова контра борбена дејства, процењене су и метеоролошке прилике које су ишли у рачун похода, па је време долaska у рејон Ристовца процењено за 12, односно за 13. мај 1917. године.⁵⁷

Одред је кренуо са Лековитог (Видојевачког) крша, а затим маршевао преко Обртинца и Ртајске и Арбанашке планине. Покрет се изводио ноћу, по лепом времену. Ујутру је Одред освануо на Власовској бандери (Соколовац, триг. 1260). Био је то веома напоран марш, за дванаестак часова прешло се преко двадесетак километара, по планинским стазама и путевима, по шумама и стенама. Ту су, на појатама села Власе, купили 36 јагњади и двизади (јалове овце), скуван је обилан ручак, а затим се Одред одмарао до касно по подне.

Затим се одред кретао преко планине Радан и стигао у село Велика Лопарда. Одред се затим спустио у близину села Гајтана где се краће време одмарао.

Одред је наставио покрет преко Бучуметског виса (к. 563) и падинама Бандере сишао на реку Јабланицу, коју је прешао у висини села Црни Врх и преко Равне Бање избио у близину села Горња Оруглица. Међутим, иако је покрет био врхунски конспиративан, непријатељска команда прикупила

⁵² Б. Л. Павловић, Трећи српски устанак, нав. рукопис, стр. 173.

⁵³ Прота Глигорије Кајашевић војни свештеник у Књажевцу, родом из Скадра, четнички војни свештеник. Објављено у: Браћа Влаховићи. 1917. Прилози за историографију Топличког устанка. Приредио Миодраг Влаховић. Издање „Стручна књига”, Београд 1987, 155.

⁵⁴ Сећања Ђорђа Дојчиновића, већ навед. (као под 37).

⁵⁵ Љубомир Михаиловић. Марш. Одредница у: Војна енциклопедија, н.д., 1973, књ. 5, стр. 305–310.

⁵⁶ Милан Јелача. Марш-маневар. Одредница у: Војна енциклопедија, н.д., 1973, књ. 5, стр. 315, као и остала тамо наведена велика по броју литература.

⁵⁷ Ђуро Иванишевић. Марш-пута. Одредница у: Војна енциклопедија, н.д., 1973, књ. 5, стр. 315.

је неке обавештајне податке, на које, по свему судећи, није обратила неку нарочиту пажњу. Наиме, већ 7. маја био је непажњом четника заробљен четнички четовођа Видоје Ђорђевић који је одао да се „Пећанац креће према Куманову с 300 људи и 50 коња.⁵⁸ Очигледно је да је непријатељски, бугарски командант претпостављао и процењивао да је ово поход којим Пећанац намерава да се приближи Солунском фронту и зато, у први мах, уопште није реаговао неким посебним одбрамбеним мерама, а поставља се питање и да ли је о томе на време обавестио своје претпостављене.⁵⁹

После одмора на појатама изнад Горње Оруглице, Одред се кретао уз долину Горње Реке и избио на врх Веља глава (к. 1181), а затим на вис Китка (к. 1154), све на планини Гољак, где је у рејон граничне карауле стигао 29. априла (12. маја) 1917. године.

Време је наизменично било лепо и лоше. Марш се одвијао усилјеним темпом, што је од свих његових учесника, посебно од пешака, изискивало велике физичке напоре. Одред је за непуна четири дана прешао скоро стотину километара по брдовитом и планинском земљишту. Дисциплина на маршу била је добра, огромна већина четника била је свесна значаја великог војног подухвата против бугарских окупатора било да је знала да се иде на бугарску територију или на Солунски фронт.

Марш–маневар четничког одреда војвода Коста Пећанац изводио је и усмеравао готово са врхунски тачним прорачуном. Покрет је држан у највећој тајности, четници су за главни задатак Одреда сазнали тек на вису Китка. Покрет је извођен усилјеним маршем и одвијао се релативно великим брзином. Правац маршруте знала су само најистакнутија војна лица, односно војвода Пећанац и његови најближи сарадници, и да није било заробљавања четовође Видоје Ђорђевића – изненађење Бугара и четнички успех били би далеко већи и значајнији.

58 *Haus-Hof und Staatsarchiv* in Wien-Politisches Archiv (Дворски и Државни архив у Бечу – Годолитички архив) у даљем тексту: HHStA-Wien PA, I.K.976, Oper. Nr. 705, Исказ четовође Видоје Ђорђевића.

59 К *Пећанац*, Дневник, стр. 180. – Војвода Коста Пећанац одлично је познавао овај терен, посебно вис Китка, јер је овде са четом водио борбе против Турака, 30. априла 1905. године. Видети и: *Војвода Коста Миловановић Пећанац*. Четничка акција 1903–1912. Штампано о прослави 30-годишњице Четничког покрета у јужној Србији. 6–V–1933, Београд. Међутим, постоји и неколико бугарских документа који говоре да су Бугари испак некако – није утврђено како – сазнали за овај Пећанчев марш кроз Топлицу и Јабланицу. Наводи се само следећи: Штаб Оперативне армије, Одељење Фронтовске канцеларије, Секција Војне полиције, Бр. 16069, 14. мај 1917. године. Софија. Начелнику фронтовске канцеларије при Штабу Оперативне армије у Љустендилу. *Рапорт (Извештај)*. Поверљиво. У Војноисторијском архиву – Софија, Фонд 1915./16. год. Оп. бр. 4, Дел. бр. 54, стр. 67. – У документу Бугари наводе поход овог Пећанчевог одреда, мада га своде само на 80 људи, што значи да су им подаци били непотпуни. Тачно наводе његову маршруту. „На путу за Врање продужио је путем за Липовац. Ту је чету разделио на два дела од којих је један отишао у село Оружница да би се приближио Врању, а други у село Кая – Глава, а после тога две чете су се спојиле испред Ристовца...“ *Напомена аутору*: Овај до сада необјављени документ (као и други наилазећи) су у власништву пуковника у пензији Секулe Јоксимовића, бившег начелника Војноисторијског института ЈНА – Београд, који их је снимио у војноисторијском архиву у Софији, септембра 1987. године, а маја 1993. године несебично их ставио на располагање аутору.

По правилу, Одред је на маршу избегавао сва насељена места, што је било омогућено одлуком четничког командовања да сваки четник има хране за 5–6 дана, колико се објективно рачунало да ће поход трајати.

Одред се кретао планинским путевима и бодузама, чак и преко високих планинских и брдских врхова, а чешће су коришћене и долине брдских река и речица, све у циљу да Одред што дуже остане непримећен од цивилног становништва, међу којем је увек – тако се процењивало – било, мада мањи број, непријатељских доушника. Мада се покрет изводио кроз територију чије је становништво масовно учествовало у оружаном устанку и због тога било изложено страховитом бугарском терору, ипак се тежило што већој тајности покрета.

Покрет је извођен у различитим, више него повољним атмосферским условима, иако је повремено падала киша, што је такође у многоме до-принело његовој тајности. Маршевало се углавном и највише у поподневним и ноћним часовима, а дан је служио углавном за одмор у густим шумама и на, за доушнике и непријатеља, невидљивим планинским ливицама.

После сваког одмора, а пре сваког наставка пута, обавезно је било извршено извиђање пута којим ће се Одред даље кретати, на непријатељску територију редовно су слате ојачане дубинске патроле, углавном јача коњичка одељења.

Одред се кретао у две маршевске колоне: пешадијска и коњичка. Из Коњичког ескадрона унапред су упућиване јаче претходнице, до једног воде, а на 2–3 километара остављене су уназад и јаче заштитнице. Побочнице су биле у непосредној близини главне пешачке колоне. Унапред су слате и јаче дубинске патроле. Веома ретко су узимани водичи, до преласка реке Јабланице нису ни узимани, а затим само у најкритичнијим моментима и на потпуно непознатом терену на планинама Гољаку и на Кукачици.

Добро процењена маршрута основни је био услов за успешно извршење овог четничког марша. Много је значаја имало и богато ратно и теренско искуство војводе Косте Пећанца који је као четник и војвода војевао у овим крајевима у времену од 1905. до 1912. године.

БОРБЕНИ РАСПОРЕД ЗА НАПАД (НА ВРХУ ПЛАНИНЕ КИТКЕ)

На врху Китка, код граничне карауле, Одред је застао ради одмора. У четничком штабу извршена је задња процена ситуације код непријатеља, али и сопствених снага. Према дотада прикупљеним обавештајним подацима од поузданних месних обавештајаца констатовано је да се на железничкој станици Ристовац налази бугарска војна посада од четрдесетак војника, са једним официром и пет–шест немачких војника.

Још једном су процењени правци напада, одређени су конкретни и прецизни задаци командира чета, прегледана је муниција и извршена контрола исправности оружја и извршене су последње припреме за напад на Бугаре на станици Ристовац.⁶⁰

⁶⁰ К. Пећанец, Четничка акција, н.д., (као под 59).

Четнички штаб на планини Китки располагао је и обавештајним подацима да се овом пругом тих дана на Солунски фронт превозе неке немачке и аустроугарске јединице, па је и то био мотив више за напад на Ристовац.

Рано по подне, 11. маја, Одред је са Китке кренуо правцем Планица (к. 1066), прешао Муховску реку и преко целог дана се скривао у густим шумама на простору јужно од Св. Илије (к. 1270) и северно од села Катун.

Све довде, бугарска команда је – није утврђено како – ипак пратила кретање овог четничког одреда, али није знала ни његову јачину ни његов крајњи маршевски, односно борбени циљ. У једном њиховом извештају јавља се и о доласку ове чете у рејон планине Китке, али се претпостављало да ће четници само узнемиравати бугарске посаде на прузи и раднике на њој.⁶¹

У овом последњем боравку четнички штаб је организовао још једно прикупљање свежих обавештајних података о непријатељу док су штаб и командири чета истовремено извршили и делимично рекогносцирање терена и предтерена. Са командирима чета поново је био разрађиван план напада на бугарску посаду у Ристовцу.

Командант похода војвода Коста Пећанац био је искусни диверзант и четнички четовођа на овом терену и у Македонији у борби против турака још из времена пре Балканских ратова. Зато је са својим штабом (ађутант, командир пратеће чете и сви командири чета и командир Коњичког ескадрона) овде посебну пажњу обратио формирању мањих или јачих привремених формацијских јединица – одељења чија је јачина зависила од постављеног задатка.

Једно одељење, које је предводио потпоручник Радисав Павић, командир 3. чете, имало је задатак да неутрализује бугарску стражу и стражаре и да, по могућству, зароби, односно убије непријатељског официра, како би се створила пометња и спречило давање узбуње главнини бугарске посаде на станици. Друго, исто тако јако одељење, којим је командовао Братимир Милачић, ађутант Централног комитета, имало је задатак да минира железничку пругу и железнички мост на Вртогошкој реци.

Главнина Одреда имала је задатак да нападне и ликвидира бугарску посаду на станици. Борбени поредак нападних колона и посебних одељења покривао је тако целу планирану нападну акцију и само од четничке борбености, иницијативе и дисциплине зависило је успешно извршење.

⁶¹ Војноисторијски архив – Софија, Фонд 1917. године. Делов. бр. XXIII– 57а, стр. 390, Телеграм, Охр. (Заштита) команда саобраћајница при Штабу Оперативне армије – Ђустендил. Тајно, Дато 13/V 1917. г. у 3 часа, дел. пл. 228, Примљено 13/V 1917. г. у 4 часа, сл. пл. (Препис). (Видети Напомену бр. 59). У Извештају се говори о наоружаним српским четама, око 100 пешака и 30 коњаника, које су се појавиле у околини железничке пруге и спремале нападе, па онда каже: „...непрекидно да имате појачане патроле и на споредним скретницама дуж железничке пруге и свако сумњиво лице од стране локалног становништва или радника без водича Немаца стрељајте на месту (подвукao аутор Д.М.)... Командантима железничких станица је издато наређење за заштиту станице...” – Било је већ касно за ово наређење и упозорење јер су четници већ два сата касније напали на станицу Ристовац.

ДИВЕРЗАНТСКА АКЦИЈА НА ЖЕЛЕЗНИЧКОЈ ПРУЗИ И НА СТАНИЦИ РИСТОВАЦ

Тачно у поноћ, 30. априла (13. маја) 1917. године, Одред је кренуо према Ристовцу.

У четири сата ујутру војвода Коста Пећанац је зауставио Одред и ко- мандирима чета издао последња наређења: да две коњичке патроле прекину све телеграфско-телефонске линије и везе, а затим да Коњички ес- кадрон пређе на десну обалу Јужне Мораве и са те стране нападне Бугаре на железничкој станици. Прва чета добила је задатак да нападне на бугарску посаду (стражу) на друмском мосту, а 3. чета стражу на железничком мосту и да поруше оба моста.

Основна замисао напада била је класична: фронтални напад пешадијским четама са Коњичким ескадроном у обухвату и удар из позадине и са 2. и 4. четом у општој резерви комandanта Одреда.

Четнички напад на бугарску војну посаду у железничкој станици Ристовац почeo је у 5 часова ујутру, 13. маја 1917. године.⁶²

Користећи се постигнутим изненађењем у избијању на ову територију и тренутном бројном премоћи на овом сектору,⁶³ Одред је већ почетним борбеним успехом остварио клучни резултат напада: ликвидирана је бугарска посада на станици. Командир чете Радисав Павић из Арбанашке ножем је с леђа убио стражара на ћуприји, а четници су убили на спавању

62 Различити су историографски и публицистички подаци о датуму овог напада: После рата војвода Пећанац је говорио да је напад извршен 1. маја (по новом календару 14. маја), што није тачно, али је ушло у литературу, а то су прихватили и *Ј. Дерој*, н.д., 86, и *М. Переовић*, Топлички устанак, н.д., 242, док се *А. Митровић*, Устаничке борбе, н.д., 382, и *Србија у првом светском рату*, н.д., стр. 449, „после пажљивијег студирања расположиве грађе определили смо се за 13. мај, али овај датум може бити провераван“. У немачким и бугарским документима преовлађује 13. мај као датум напада, па се тако наводе: а) Војноисторијски архив – Софија, Ф. 1917.г., Дел. бр. 57а, стр. 389, бр. 257, Тајно, Телеграм, Хитно, Штабу Оперативне армије. „Пуковник Радославов из Скопља обавештава да се у 5 часова 13. маја појавила српска чета од 250–300 људи испред станице Ристовац и почела борбу са стражом бугарских и немачких војника...“ (За овај документ такође важи напомена уз бр. 60); б) Војноисторијски архив – Софија, Ф. 1915/1918.г., Оп.Ш. 4, Дел.бр. 54, стр. 66, Штаб Оперативне армије, Одељење фронтовске канцеларије, Војнополицијска секција, бр. 16045, 14. мај 1917. године. Софија. За начелника Фронтовске канцеларије при Штабу Оперативне армије. Ђустендил. Извештај, поверљиво, у коме се, поред осталог, јављао: „...Обавештавам Вас, господине пуковниче, да су се српски четници појавили јуче (значи, 13. маја – п.а.) јужно од Врања и да су срушили један мали мост...“ (И ово је документ из архива пуковника Јоксимовића). в) У Билтену немачког Великог Генералштаба, наводи се: „у ноћи 12/13. маја, У: Hauptstaatsarchiv in Stuttgart, Millitäarchiv (У даљем тексту: HHStA (M. Abt.), M. 1/2, бр. 112, затим, г) Телеграм немачког конзула из Београда (АОС, Београд, п.7, к.79, ф.2, Опер, бр. 713), па д) Данас 18. маја 1917. године, начелник Врањске области, пуковник (без потписа), уз Извештај доставио је као Податак преписе 14 писама у заплењеној архиви војводе Косте Пећанца, а исто тако неколико писама нађених од стране немачких војника код убијеног српског официра (Радисав Павић – п.а.) „на железничкој станици Ристовац 13. маја“ (Војноисторијски архив – Софија, Фонд 1917. године. Дел. бр. XXIII-57а, стр. 555, бр. 234, Извештај Штабу Оперативне армије у граду Ђустендилу. У потпису: Вр. Начелник Области, пуковник, официр за „разузнавање“ поручник Зафкаров. (И овај документ је из Архиве пуковника Јоксимовића). – О другим документима о овој борби – нешто касније.

63 Антун Малић Надмоћност. Одредница у: Војна енциклопедија, н.д., 1973, књ. 5, стр. 673–676.

друге стражаре. Други бугарски стражар на мосту успео је да опали метак, али је убијен четничким плотуном, а затим су побијени и други стражари и Чета је прешла на другу страну моста.⁶⁴ Четници су савладали бугарску посаду од 40 стражара и убили једног бугарског официра.⁶⁵

По Пећанчевој наредби – а по казивању Радована Ђелице – ађутант Братимир Милачић, приступио је минирању железничког моста на Вртогашкој реци, али се та акција продужила нешто више него што је то било планирано, али се ипак успело, па је на овом месту исклизнуо санитетски воз.⁶⁶ Четници су покидали и све телеграфске и телефонске везе на станицама и прузама. Међутим, по неким другим, а и Пећанчевим послератним казивањима, железничку пругу је минирао сам војвода Пећанац и дигао воз у ваздух. „Тада видех да је то био санитетски воз. Видех да сам се огрешио, али се одмах сетих како непријатељ толерише наше санитетске лађе.“⁶⁷ (Гађа их торпедима из немачких подморница – п.о.).

Коњичке патроле су за то време за неколико минута покидале све телефонске и телеграфске везе посаде на станицама и околним истуреним бугарским одељењима, тако да се Коњички ескадрон без сметње и додира са непријатељем пребацио на десну обалу Јужне Мораве ради извођења бочног напада на Бугаре. Прва, 2. и 3. пешадијска чета започеле су жестоку борбу са већ новодошавшим бугарским појачањем.

Војвода Пећанац је са 4. (резервном) четом, пошто је срушио санитетски воз, посео железнички мост на Морави и одмах га минирао. „За неколико минута“ – говори Пећанац – „био сам готов. Тешка гвоздена конструкција била је оштећена са једанаест килограма експлозива. Запалих штапина па се удаљих. После неколико тренутака загрме страшна експлозија. Половина моста одлете у ваздух. Попалио сам затим и бараке које су биле у близини. У њима је било нешто и муниције, која поче да прашти.“ И Божидар Поповић, поред осталог, пише: „Сам Пећанац баца експлозивом у ваздух железничку пругу и мост код Ристовца.“⁶⁸

БОРБА СА НЕМЦИМА У РИСТОВЦУ

У Ристовцу је тога јутра одржан краткотрајни народни политички збор, који је био прекинут изненадним нападом Немаца. Ристовчани су помислили да је стигла српска војска и почели су превремено да се радују. „Трче деца, траже скривене шајкаче, девојке дају цвеће, старе жене дају хлеб и сир.“ Окупљеном народу била је подељена *Прокламација Косте Пећанца* под насловом „Драги моји Скопљанци, Кратовци, Иグро-паланчани, Овче Польци и Качанци“, коју је Коста Пећанац издао 22. априла (5. маја) 1917. године, пре поласка на Ристовачки поход.⁶⁹

⁶⁴ Р. Ђелица, Сећања, наведени рукопис.

⁶⁵ К. Пећанац, Извештај, већ наведен, стр. 338.

⁶⁶ Р. Ђелица, Сећања, као и А. Митровић, Устаничке борбе, н.д., 383.

⁶⁷ В. Драговић, нав. чланак.

⁶⁸ Доктор Божидар Поповић О Топличком устанку 1917–1927. У спомен прославе 10- годишњице. На дан 10. маја 1927. године у Прокупљу. Лесковац, 1927.

⁶⁹ АОС, Београд, п.7, к.79, ф.11, док.бр. 18/1, Прокламација војводе Косте Миловановића Пе-

Окупљени сеоски збор који је са пажњом и одушевљењем слушао Пећанчев говор и позив на устанак био је нагло прекинут, јер је започео изненадни немачки напад на четнички одред.

Железничка пруга Ниш – Скопље и даље ка југу за Солунски фронт била је тих дана просто загушена безбројним транспортима немачке војске. Управо тога дана један немачки батаљон возним транспортом рано ујутро је прошао кроз Ристовац ка југу, а други је управо наилазио правцем Ниш – Врање, оба батаљона су била у покрету ка Солунском фронту. Немачки командант у Врању наређује хитну интервенцију оба батаљона: да стигну у Ристовац, ликвидирају четнички одред и оспособе пругу за поновни саобраћај. Истовремено, захтева од немачке и бугарске команде у Куманову, Лесковцу и Скопљу да упуне ојачане комбиноване одреде у Ристовац.

Оба немачка батаљона била су у Ристовцу већ око седам сати ујутро. Један део се искрцао из воза и одмах ступио у борбу, а други је остао у возу и одатле пуцао на четнике и на народ у Ристовцу. Развила се жестока борба. У међувремену су ка Ристовцу већ журила јака непријатељска појачања: из Ниша око 200 војника у оклопном возу, из Куманова исто 200 војника и из Скопља 200 војника са два митраљеза.⁷⁰ Прва чета потпоручника Павића жестоко и јуначки се супротставила Немцима и борба је трајала око пет часова, најжешћа је била код железничке станице.⁷¹ У једном храбром јуришу на Немце погинуо је командир Павић.⁷² Командир Питер наредио је својим људима да сјашу с коња и онда су упали у транспортни воз и почели борбу прса у прса.⁷³ Дејство немачких авиона било је убрзо обустављено, јер је било непрецизно и ограниченог дometа, јер су обе стране биле веома близу једна другој. „У борби су” – пише Пећанац – „погинули Рајко Косовац из Прокупља, поднаредник Станоје Влаховић и наредник Милан Јанковић. Сем њих, још их је доста погинуло и рањено. Нарочито се истакао командир чете Илија Радоњић из Куршумлије.”⁷⁴ Немаца је било много више од четника, па је њихов притисак постајао све јачи. На рејону 2. чете Немци су, далеко бројнији и јачи, успели да потисну чету и да је присиле на повлачење. У помоћ је стигла и 3. чета, а војвода Пећанац је тада у борбу увео и целу резерву (Први део 4. чете и делове Коњичког ескадрона).⁷⁵

Притисак Немаца – далеко јачег, бројнијег и боље наоружаног непријатеља, био је веома жесток, учестао је са поновљеним нападима и јуришима, и око девет часова четничком Одреду је запретило потпуно окружење, па војвода Пећанац доноси одлуку о извлачењу четника из борбе,⁷⁶ одлуку која уопште најтеже пада команданту који је у почетку акције постигао значајне војничке резултате.

70 Ћаница, 22. априла/2. маја 1917. године. Објављено у *Б. Младеновић*, н.д., док. 155, стр. 138. Оп. цит. Као под 59. – „...Из Ниша према месту окршаја отишао је један оклопни воз са око 200 војника, из Куманова толико и из Скопља 200 војника, два митраљеза, један авион, претпоставља се да мост буде готов после 10–15 часова, за сада железнички саобраћај у прекиду је...”

71 АОС, Београд, п.7, к.78, Сећања Игњата Копривице.

72 АОС, Београд, п.7, к.78, ф.3, док. бр. 4. Сећања Новице Вельовића, 6. јуна 1933. године.

73 *А. Митровић*, Устаничке борбе, н.д., 384.

74 *В. Драговић*, наведени чланак.

75 *К. Пећанац*, Дневник, стр. 338.

76 *Милан Јелача* Извлачење из борбе. Одредница у: Војна енциклопедија, н.д., 1973, кн. 3, стр. 779–791.

Са главнином Одреда (око 130 четника) војвода Пећанац се убрзаним маршем успешно извукао у источном–северо–источном правцу, док је командир Коњичког ескадрона држао одступницу још око пога сата а онда се и он пребацио преко Јужне Мораве и истим путем се вратио у Топлицу.

Војвода Пећанац је одлуку о повлачењу донео у правилно процењеном тренутку, пошто је искористио и своју резерву, и када је била сачувана и психичка и организациона компактност Одреда и још увек није пресахла војничка иницијатива четничких командира који су повремено чак и сузбијали немачки борбени строј на његове полазне положаје за напад.⁷⁷

Велики су били обострани људски и материјални губици у диверзантској четничкој акцији и у борби са Немцима у Ристовцу.

Из непријатељевог борбеног строја, према подацима из сачуваних (обострано) извештаја и докумената, избачено је укупно 36 војника и старешина, од чега 14 погинулих и 22 рањена. Немци су имали пет погинулих и 15 рањених, а Бугари девет погинулих, од којих један официр, и седам рањених, мада су ту подаци у извесној мери варирали од једног до другог непријатељевог, немачких⁷⁸ и бугарских⁷⁹ извештаја.

Знатни су били и губици четничког одреда. Из четничког борбеног строја избачено је двадесетак четника, од којих 11 погинулих, међу којима и командир 3. чете потпоручник Радисав Павић, и девет рањених, ако је судити према првој Пећанчевој белешци.⁸⁰ Према бугарском оперативном извештају, Бугари су на бојном пољу нашли тела официра (четовође Павића – п.а.) и 15 четника, али се не зна да ли су они међу погинуле убрајали и неког погинулог грађанина из Ристовца. О губицима из борбе у Ристовцу говори и војвода Пећанац,⁸¹ пише капетан Дерок,⁸² а о њима пише и у неколико бугарских⁸³ и немачких⁸⁴ извештаја.

ПОХОД НА БОСИЉГРАД

Нема много историографски верификованих података шта је било непосредно после борбе у Ристовцу. По Митровићу, „наступило је хаотично одступање четника, јер су расејани делови одреда изгубили везу међу собом,”⁸⁵ по Дероку, оно је било праћено немачким авионима,⁸⁶ по Пећанцу, Питер се повукао у Топлицу, а један део Одреда, вероватно слабији, покушао је да се приближи фронту ради узнемиравања непријатељске позадине, те се повукао ка планини Кукавици.⁸⁷

⁷⁷ О овоме далеко више аналитике у већ поменутом чланку *Д. Мирчетића* (Оп.цит. као под 8).

⁷⁸ HHStA (M. Abt.), M.1/2, nr. 112, Билтен (као под 62–в), затим сви документи наведени у Напомени број 62, као и АОС, Београд, п.7, к.79, ф.1, Телеграм, Нр. 5699, Ниш, 13. маја 1917. године; Исто, п.7, к.79, ф.2, Оперативни бр. 713, Телеграм од 14. маја 1917. године.

⁷⁹ Објављено у: *М. Петровић*, Топлички устанак, н.д., 244.

⁸⁰ К. Пећанац, Дневник, стр. 167–170.

⁸¹ Исто, стр. 180; Ј. Дерок, н.д., 87; Саслушање, већ навед.; В. Драговић, нав. чланак; А. Митровић, Устаничке борбе, н.д., 385.

⁸² Ј. Дерок, н.д., 87.

⁸³ Видети документе у напомени број 62. и бр. 78.

⁸⁴ Исто.

⁸⁵ А. Митровић, Устаничке борбе, н.д., 384.

⁸⁶ Ј. Дерок, н.д., 87.

Са главнином Одреда (око 130 четника) војвода Пећанац се убрзаним маршем извлачио у источном–североисточном правцу. Одред се кретао правцем за село Буштрање, затим на планински врх Коћура (к. 1567), па на село Бореље (Барелић?) и Пољана (Бабина Пољана) и избио на планину Патарица (к. 1806) и стигао на стару српско–бугарску границу. Пошто је прешао границу, Одред је долином Љубатске реке избио у село Љубата и дошао у непосредну близину Босиљграда, крајњем циљу свог похода.

За разлику од изненадног појављивања у Ристовцу, овај четнички поход од Ристовца ка Босиљграду непријатељ је будно пратио, мада још увек није знао куда Пећанац води свој одред. Тако је неки штапски официр потпоручник Фингаров телеграмом обавестио Штаб 1. армије и Начелника Обласне команде у Скопљу о кретању Пећанчевог одреда према Тромеђи.⁸⁷

Четнички одред је на Тромеђе прешао српско–бугарску границу 15. маја 1917. године, чиме је војвода Пећанац очигледно следио своју стару замисао о немилосрдној освети над тамошњим бугарским живљем. Одавде је Пећанац послao једно одељење на Кратову, и када му је оно у поврату донело вест да Солунски фронт није још пробијен, он крене ка Босиљграду, с тим што му се у овом рејону „придружило још 132 четника из нових крајева око Куманова са једним свештеником.”⁸⁸ „Пошто је извршио велика насиља у Љубатској долини, пред Босиљград стигао је у 14 часова 15. маја и одмах извршио напад. Варошицу је затекао пусту, апсолутно је целу спалио и оно мало људи које је ту затекао, побио је.”⁸⁹

Четнички поход на Ристовац и затим на Босиљград био је предмет жучне дискусије у бугарском Парламенту: „Ето, то вам је за Сурдулицу”, добаџивала је опозиција Влади, окривљујући је за крвави масакр над Србима и српским свештеницима у Сурдулици, о чему је писано у бугарском владином листу „Камбана”.⁹⁰

Са Одредом је војвода Пећанац по повратку из Босиљграда кренуо за Софију, мада лучно кроз долину Божичке реке и даље све палећи и убијајући бугарски живаљ. У Србију је прешао већ око 14 сати 16. маја. Извори говоре о огромној пљачки коју су вршили његови људи и која је у самоме одреду – тако барем, без иједног аргумента и образложења, говори Андреј Митровић – „довела до праве дезорганизације.”⁹¹

Из долине Божичке реке Одред се кретао ободом планине Варденик и сишао у долину Масуричке реке, а затим код Масурице наишао на једну слабију бугарску заседу, коју је лако разбио, затим продужио преко Сувојнице и Полома, где је у непосредној близини Владичиног Хана прешао на леву обалу Јужне Мораве у ноћи 17/18. маја и ради одмора се зауставио тек ујутру више села Кунова на обронцима планине Кукавице.

87 Видети текст на који се односи напомена број 77.

88 Војноисторијски архив Софија. Ф. (онд) 1917. г. Дел. бр. №ХХIII-57а, стр. 537–538. Телеграм (У потпису: Штапски командант потпоручник Фингаров), бр. 270, Тајно, Начелнику Штаба армије, Начелнику Области, Скопље.

89 Саслушање К. Пећанца, већ наведено.

90 Реферат Марка Павловића, већ наведено; К. Пећанац, Дневник, Писмо војводи Јовану Радовићу, од 29. маја 1917. године.

91 В. Драговић, Наведени чланак.

92 А. Митровић, Устаничке борбе, н.д., 386, 387.

За то време бугарска војска је убрзано кретала у потеру за четничким Одредом, али је остала празних шака јер се Одред већ пребацио преко Јужне Мораве.

Код Кунова је четнички одред сустигла јака бугарска потера, дошло је до тешке борбе и, према бугарским подацима, губици потере су износили: један погинуо и два рањена. По Бугарима, било је 13 погинулих четника и 13 заробљених коња под седлима или натоварених, док Пећанац бележи да му је тада погинуло шест а рањена три четника. Међу рањенима је био и „Каплар Стојан”, али се онда утврдило да је реч о девојци Ризни Раденковић.⁹³

Одред се уз губитке, који сигурно нису били мањи од 10 одсто његовог састава, успео извући преко гудура планине Кукавице и вратио у Топлицу.⁹⁴ Од тада је Коста Пећанац мировао све до јесени 1918. године.

ОПЕРАТИВНО-ТАКТИЧКИ ПОГЛЕД НА БОСИЉГРАДСКИ РЕИД

Реид четничког Одреда на Босиљград маја 1917. године у тактичко-диверзантском смислу био је по својим војничким резултатима веома успешан. Са војно-политичког аспекта овај борбени поход српских устаника под командом војводе Косте Миловановића Пећанца одјекнуо је код српског народа на југу Србије, а код окупатора озбиљно уздрмalo осећање безбедности на окупирanoј српској територији.

Немачка Врховна команда (Das Oberkommando der Wehrmacht) и њен Велики генералштаб далеко реалније су од Бугара оцењивали војничке резултате овог четничког похода, и што се види и из већ наведеног Лудендорфовог телеграма, у коме се наводи да „један такав прекид” у саобраћају на релацији Ниш–Скопље „у садашњој војној ситуацији у Македонији може бити катастрофалан”.⁹⁵ Пошто, по свему судећи, није много веровао у могућности и спремности бугарске војске да потпуно осигурају ову саобраћајну магистралу од животне и стратешке важности за Немачку, немачка команда је започела да довлачи нове тактичке јединице, али не из Топлице и Јабланице, где је устанак био најмасовнији, већ из удаљенијих, дотле релативно мирних гарнizona: 250 пешадинаца с једним тешким митраљезом из Врања, окlopni воз „IV“ из Ниша, један авион с аеродрома код Скопља а и један бугарски комбинован одред из оближњих градова (око 120 пешадинаца дотада гарнизонираних у Скопљу и Куманову и две пешадијске чете које су тада биле на одмору у Врању, укупно 600 војника).⁹⁶ Аустро-угарски Генерални гувернман и у Београду, одмах после четничке акције у Ристовцу, већ 18. маја, приступио је распоређивању својих снага у окупирanoј Србији, ставивши их у највиши степен борбene приправности.⁹⁷

93 В. Пантић, Подаци, већ наведени као и В. Драговић, нав. чланак, А. Митровић, Устаничке борбе, н.д., 386, који наводи да је „Ризна умрла од ових рана”, што није тачно.

94 А. Митровић, Устаничке борбе, н.д., 386, 387.

95 Војноисторијски архив – Софија, Фонд 1917. г. Дел. бр. ХХIII-57а, стр. 552, Телеграм, Пуковник Ганчев. – Немачки Главни генералштаб. За Главнокомандујућег Оперативне армије – Ђустендил. Предато 21.5.1917. г. Примљено 22.5.1917. г. у 6 час, 20 минута. Пуковник Ганчев.

96 В. Драговић, наведени чланак.

Четнички поход на Ристовац имао је све елементе класичног реида. Дубина је била добро и тачно прорачуната, непријатељ није могао очекивати да ће устаници превалити скоро стотину километара пута по високопланинском земљишту и да ће на толикој даљини од своје територије извршити напад на бугарску посаду. Препадом устаничког одреда остварени су готово сви његови основни циљеви: уништена је железничка станица у Ристовцу, минирана је железничка пруга и оштећени су мостови и прилазни путеви. Био је то успешан напад на скоро изоловану непријатељску посаду.

Војвода Коста Пећанац је, после завршеног рата, реално тумачио овај свој поход, посебно упад у Бугарску, као потез који је дао непосредне и лако видљиве добре резултате. У рапорту који је почетком 1919. године поднео Врховној команди Српске војске саопштио је да је на повратку из Босиљграда дошао на Власинско језеро и задржао се више времена и подвукao „да се ту због њега њихова велика војска концентрисала” те да је он с њом „имао приличних борби”.⁹⁷

За разлику од других врста напада, овај четнички препад, с обзиром на постављени циљ, била је самостална устаничка акција без везе са Врховном командом Српске војске. Акција је у извесној мери била ограничена релативно слабијим снагама (одред од око 350 људи), простором на коме се изводила акција и временом планираним за њено извршење.

Поновни оружани устанак српског народа против бугарских и аустроугарских окупатора, који је војвода Коста Пећанац прогласио на планини Видојевици 2. маја, започет је али не и завршен препадом новоформираног четничког одреда на Ристовац, 13. маја 1917. године. Поход је, без сумње, био условљен и релативно превременом и погрешном проценом и Пећанчевим закључком да је на Солунском фронту започела дуго очекивана савезничка офанзива. У таквој ситуацији требало је да поход на Ристовац, по замисли војводе Пећанца, буде нека врста увода у дејства далеко јачих снага које су долазиле са Солунског фронта.

Лишен тог савезничког удара, војвода Коста Пећанац извео је поход на Ристовац као самосталну устаничку борбену радњу. Иако без стварне везе са српским и уопште савезничким снагама, четнички реид на Ристовац војнички је био веома успешан и несумњиво, иако донекле преурањен, допринео је у знатној мери завршном успеху опште савезничке офанзиве на Солунском фронту. Реидом на Ристовац четнички одред је, макар за краће време, умањио непријатељеву борбену готовост и онемогућио његов железнички транспорт људства и материјала од Београда ка Солунском фронту и у обрнутом смеру.

Успех препада и четничке акције на железничку станицу Ристовац био је условљен са три основна елемента: Правилна процена ситуације карактерише пре свега овај поход, извршена је детаљна, реална и аргументована процена ситуације, како непријатељских, тако и сопствених снага и услова за извођење акције, мада је у „процени непријатеља” било и мањег

⁹⁷ К. Пећанац, Дневник, стр. 338; Милан Јелача. Извлачење из борбе. Одредница у: Војна енциклопедија, н.д., 1972, књ. 3, стр. 779–791.

⁹⁸ Ј. Дерок, н.д., 87.

потцењивања. Речју, устанички штаб је применио скоро све оно што је о процени ситуације пред поход написано у војној теорији и истуствено доживљено у њиховом дотадашњем ратовању. Остварен је и основни услов за успех реида – *изненађење непријатеља* у свим његовим елементима, у времену и месту извођења, изабраном правцу и начину борбених поступака и у употреби сопствених снага и средстава. Степен оспособљености и војничког борбеног искуства четничког одреда био је висок, предности четника огледале су се и у високом борбеном моралу и војничком искуству Одреда за који је војвода Пећанац изабрао 300 најборбенијих и храбрих четника са великим искуством у герилском ратовању и извођењу диверзантских акција.

Не зна се у којој би се мери могао прихватити један од закључчака А. Митровића: „Показало се да Пећанчев одред није ни способан ни задовољавајуће дисциплинован за тешки задатак кога се латио.“ Наиме, по нашем мишљењу, баш захваљујући доброј обучености, високој маршевској и борбеној дисциплини и јунаштву четника, Одред је успешно извршио овај тако важан задатак и постигао тако крупне војничке резултате.⁹⁹

Зашто овде не бисмо навели и записали речи већ поменутог аустријског војног историчара Artura von Erharda: „... Топлички устанак је забринуо Централне силе и њихову солдатеску, која је имала послла са опасним противником, који је имао велике ратне способности, врло искусне и у свим облицима герилског ратовања неумольиве старешине, обузете страшном мржњом према освајачу и заштићене љубављу, помоћи и дивљењем највећег дела српског становништва – српске чете су још дуго стално узнемиравале окупаторску управу. Уз устанак је био ратоборни српски народ, који је устанике помогао, обавештавао и поштовао као јунаке.“¹⁰⁰

У походу на Ристовац, а затим и у самој борби са Немцима и Бугарима у Ристовцу, четнички командири и војвода Пећанац од почетка до краја похода применили су доследно правила и начела четничког ратовања мање тактичке јединице. Извршена је правовремена и правилна процена ситуације, извршен је дуги марш–маневар и постигнуто је потпуно изненађење према непријатељу. Међутим, војвода Пећанац очигледно није очекивао напад јачих непријатељских снага из правца Врања и Куманова, које су се баш тог дана (мада у пролазу) затекле на овом простору и могле хитно да интервенишу. По свему судећи, грешка четничког командовања била је у томе што се, после успешно извршеног задатка на прузи и на станицама, задржао дуже у самом Ристовцу ради одржавања политичког збора са народом.

Други, краћи и мање значајни део похода, напад на Босиљград, имао је, пре свега, политички и биолошки, етничко осветнички карактер. Са војноисторијског аспекта није донео нека значајнија тактичко–оперативна

⁹⁹ А. Митровић, Устаничке борбе, 384, чија се оцена о извлачењу четничког одреда из борбе са Немцима у Ристовцу никако не може прихватити, јер није аргументована, ни војно-теоретски обrazложена. Овај аутор има став да је то извлачење извршено у право време, по начелима војне науке и праксе.

¹⁰⁰

Arthur von Erhardt. Kleinkrieg–Geischitliche Erfahrungen und künstige Möglichkeiten. Ludvig Voggenreiter, Verlag, Pozdam, Прво издање 1935, Друго издање 1940. и треће 1944. године.

искусства, већ је само једна фаза у историји Топличког устанка и као такав остаје ван делокруга наших разматрања, он је овде приказан само као историографско–хронолошки период четничког ратовања.

ЧЕТНИЧЕСКОЕ ПОХОЖДЕНИЕ НА РИСТОВАЦ И БОСИЛЬГОРОД

— Р е з ю м е —

Автор выложил план, основную военную замысел и подготовку для похождения четнического отряда под командованием воеводы Кости Петяница против немецких и болгарских посад на железной дороге Ниш–Вране–Куманово–Скопе и в направлении Босильгорода и для эвентуальной атаки на верховную команду болгарской армии в Тюстендиле. Научно–историографская позиция и военно–исторический взгляд на это четническое похождение дополнены богатыми материалами из многочисленных источников, превасходно первой и второй степени.

Для этого похода воевода Коста Петяница выбрал самых лучших командиров и самых отважных добровольцев. Поход подготовлен тайком и в точности разыгрывался в расчитанном времени чтобы во время прийти в Ристовец. Шли только по ночам. Атака на болгарский гарнизон на железнодорожном вокзале Ристовца сделан стремительно и разорванны телеграфные связи, разрушен железнодорожный мост и с этим движение прервано на несколько дней. Когда уничтожен болгарский гарнизон и погибло солдат (сорок) 40 и один офицер, четники организовали большое народное собрание в Ристовце и сербский народ воодушевленно их встречил. Митинг был прерван когда на поезде внезапно приехали два немецких батальона. Тогда началася ожесточенная борьба с немцами которая длилась несколько часов и в которой Немцы претерпели большие потери. Четнический отряд жестоко сопротивлялся, вскакивали в поезд и там дрались грудью в грудь и отогнали несколько неудержимых немецких атаков.

Перед более сильным и гораздо лучше вооруженным врагом, четнический отряд отступил и потом попал в болгарскую территорию и до тла разрушил Босильгород а потом вернулся в Топлицу. Пока возвращались, на горе Кукавица величественные бои с болгарскими преследовательными отрядами и имели большие потери.

Автор показал это четническое похождение как успешное военное боевое действие, которое имело большой моральный и политический отклик среди народа в оккупированной Сербии.

Драголюб Ж. Мирчетич

Др ЈОВАН ЗЛАТИЋ

ОСЛОБОЂЕЊЕ ВРАЊА 1918. ГОДИНЕ

У историографији и историји Првог светског рата (1914–1918), који је Владимир Илић Лењин окарактерисао империјалистичким, напомињући експлицитно да је рат што га је Србија водила против Аустро-Угарске био ослободилачки, било је деценијама покушаја, углавном немачке, аустро-угарске (аустријске и мађарске) и нарочито бугарске, а донекле и енглеске историографије, да се потцени солунска офанзива српске војске и да се улога и значај српске војске у тој офанзиви окарактерише „ситном услугом савезницима”.

Насупрот томе стајале су високе оцене главног команданта савезничких армија у Македонији, француског генерала Франше д'Епера, које су биле сасвим реалне, јер су биле засноване на личном увиду у ток операција и нездрживих успеха српске војске у ослобођењу Србије и Македоније.

Команда савезничке војске, од двадесет дивизија које је имала на располагању, одредила је негде око трећину свих тих снага за ослобађање Србије, што је, у основи, било недовољно, али је током каснијих операција било надокнађено масовним ентузијазмом и високим борбеним моралом измучене српске војске и њеном безграницном љубављу према својој домовини, али и добрим командним кадром. То је значило да је команда савезничке војске сву тежину будућих великих операција за ослобађање Македоније и Србије, а касније и Хрватске и Словеније, фактички пребацila на српску војску.

У Солуну је, после дугих преговора и маневарских покушаја бугарске владе да своју војску задржи неразоружаном, затим њених објашњавања о учешћу у рату против савезника као „пролазним неспоразумом”, 29. септембра 1918. године потписано примирје, а непријатељства су имала да престану 30. септембра увече. Са боишта је ишчезла бугарска војска, па су централне царевине на балканском ратишту биле ограничene на сопствене снаге.

Немачке армије на западном фронту биле су у повлачењу. Изгубиле су све области које су биле освојиле у пролећној офанзиви, а крајем септембра 1918. године претрпеле су и велике поразе на Вердену, затим и на фронту између Сен Кантена и Камбреа, а нису одржале ни одбрамбени фронт у Фландрији, па су због тога започеле извлачење на другој, скраћеној саобраћајној линији. Због тога је Немачка, практично, дигла руке од балканског ратишта.

Немачка и аустроугарска одбрамбена линија /Приштина – Врање – Софија/

Формације западног крила 11. армије (немачке), које су се налазиле под командом 62. корпуса (углавном штабови, митральеска одељења, артиљеријске батерије, одељења за везу, комора и нешто пешадије), повлачиле су се под борбом преко Тетова на Качанику и даље на Косово, јер се нису могле пробити преко Скопља у правцу Врања. Јединице источног армијског крила, под командом 61. корпуса (остаци два ловачка батаљона, јединице ландвера и ландштурма) одступале су преко Скопља и Куманова према Врању.

Команда Групе армија под командом генерала Шолца, која је то била само по називу, имала је у почетку врло мали број батаљона и батерија за затварање бреше која је зјапила између албанске и бугарске границе и, посебно, комуникација које су из простора око Скопља водиле ка Нишу, Крушевцу, и Краљеву и преко Пећи за Црну Гору. Па ипак, генерал Шолц је намеравао да се нова линија фронта постави што јужније од Ниша. У том смислу, требало је да се главне снаге долазећих ојачања (Алпски корпус, Немачка 219. и аустроугарска 30. дивизија) концентришу у простору Ниш–Пирот, затим да се једна или две дивизије (међу њима и немачка 217. дивизија) прикупе у Софији, са задатком да подрже десно крило бугарске 1. армије с којом су немачки штабови још увек рачунали. За заштиту маршрута и концентрација тих трупа била је одређена 9. дивизија, која се почев од 29. септембра искрцавала код Врања.

Да би се добило потребно време за организацију нове линије фронта, аустроугарска армијска група Албанија добила је задатак да спречава прород Атлантских снага у северну Албанију и Црну Гору, а трупе генерала Шолца да што дуже бране линију Приштина–Врање–Софija. С обзиром на расположиве снаге, Група армија Шолца морала се ограничити само на држање северне Србије, па је одлучено да се 11. армија употреби за одбрану линије Приштина–Врање–западна граница Бугарске.

Да би се добило потребно време за поседање и организовање нове линије фронта, генерал Шолц је предузeo низ мера да се правци који воде из Македоније за Ниш затворе и успори наступање Антантиних снага – Трупе које су се налазиле на правцу Врање–Лесковац–Ниш (делови 61. корпуса и аустроугарске 9. дивизије) добиле су задатак да најупорније држе теснац Врање–Лесковац. Команданти бугарских трупа добили су задатак да одувожећем преговора око утврђивања демаркационе линије што дуже

задржавају Антантине снаге, пре свега српске армије, да не предузму наступање на север.¹

Наредба команданта Прве српске армије

Савезничке снаге су већ 30. септембра 1918. године завршавале опкољавање делова бугарске војске западно од Куманова, француска војска (коњичка бригада генерала Гомбете) заузела је Скопље, а за бригадом је ишла 22. колонијална дивизија, док су делови ове дивизије остали код Кичева. Енглеско-грчке снаге, тога дана, добивши вести о бугарској капитулацији, заузимају Беласицу и приморавају Бугаре на одступање долином реке Струме.

Српска војска, којој се журило да продужи операције на север ради ослобађања своје земље, суочила се са низом тешкоћа које је требало отклонити пре настављања операција. Непријатељства са Бугарском престала су 30. септембра у подне. Међутим, команданти бугарских јединица су, у споразуму са немачким штабовима, одувлачили предају оружја код Куманова да би немачким јединицама остало што више времена за организовање одбране испред Врања. Због тога је српска 1. армија изгубила два дана, док је присилила бугарске јединице на предају у рејону Куманова, да би отворила пут у долину Мораве.

Српска војска (1. армија) је 30. септембра била на линији: Моравска дивизија заузела је Страсцин и пресекла пут Куманово—Крива Паланка; Дринска је стигла до села Војника на Пчињи, на истом путу; Дунавска је подишла Куманову и пала на одступницу трупа 1. бугарске армије код села Орашца. За овом армијом наступале су у резерви 17. и 76. француска дивизија.²

Командант 1. српске армије војвода Петар Бојовић је, процењујући ситуацију пред својим фронтом био потпуно свестан тешких последица по даљи успех операција које могу наступити уколико би он и даље губио време задржавајући се са својим јединицама код Куманова. Зато је замолио српску врховну команду да му дозволи продужење енергичног наступања према Нишу, штавише 30. септембра је издао наредбу у том смислу, али се са њеним извршењем отпочело тек 3. октобра.³

Као општа претходница, 1. српска армија је већ 2. октобра кренула ка Нишу и на око 25 километара северно од Куманова дошла у борбени додир

1 Уводни део обраћен на основу следећег чланка: *Драгољуб Ж. Мирчетић* Ослобођење Ниша 1918. године. Ниш, Нишки зборник, октобар 1989, XVII, 11–29, са одговарајућом научном алатарјуром, а од основне литературе видети и: *Петар Олачић* „Србија и Солунски фронт”, Београд, 1984, стр. 305–314; „Österreich-Ungarns letzter Krieg, 1914–1918”, Wien, 1930–1933, Званично издање аустроугарског генералштаба; generalart. Dietrich. Weltkriegsende auf der mazedonischen Front. Berlin, 1928, стр. 146–151.

2 Ради ширег увида видети и *др Богдан Кризман*, „Завршне операције српске војске у јесен 1918. године”, Београд, Војноисторијски гласник, 1969. бр. 2, стр. 27.

3 Шире видети у: Армијски ќенерал *Милан Недић*, Српска војска и солунска офанзива. Београд, 1932, стр. 84; *Михаило Војводић и Драгољуб Живојиновић*. Велики рат Србије 1914–1918, Београд 1970, стр. 447, 448.

са деловима 9. аустроугарске дивизије и одбацила је према Врању. Примљени су и обавештајни подаци да Немци убрзано пребацују нове дивизије на овај фронт, што је потврђивало ранија предвиђања Врховне команде и Штаба 1. армије да непријатељ намерава да оформи нови јужни фронт у Србији.⁴

По армијској заповести Петра Бојовића, од 1. октобра 1918. године Дунавска дивизија имала је да наступа левом обалом Јужне Мораве, а Дринска десном. Моравска дивизија била је у другој линији и за прво време, како се каже у диспозицији „деловала друмом: Куманово–Врање–Лесковац“. Правац кретања главних снага ишао је долином Јужне Мораве, обема обалама. Командант армије је наредио да француска коњичка бригада и српски комбиновани коњички пук, који је образован од дивизијских ескадрона 1. армије, изађу пред армију 2. октобра код Куманова и да, у улози армијске коњице, на један до два дана марша испред дивизије првог ешалона осигуравају цео фронт армије. После пристизања Коњичке дивизије, дивизијски ескадрони требало је да се врате у своје дивизије, а француска и српска коњица (6 пукова), под командом генерала Гамбете, да са истим задатком наставе надирање према Нишу, и то: француска Коњичка бригада десном обалом Јужне Мораве ка Пироту и Нишу, а српска Коњичка дивизија правцем Куманово–Врање–Лебане–Лесковац–Ниш.⁵

Пред наступајућим трупама српске и француске војске одступале су јединице 61. немачког армијског корпуса: остаци два ловачка (*jäger*) батаљона, јединице Ландвера (*Landwehr*) и Ландштурме (*Landsturm*), преко Скопља и Куманова ка Врању. Немачким деловима који су дотле били у саставу бугарске 1. и 2. армије наређено је да покушају да се преко Софије приључе 11. армији генерала Штојбена или да се пробију ка Цариграду.

Аустроугарска 9. дивизија већ се од 28. септембра искрцавала код Врања са задатком заштите маршруте и концентрације свих трупа. Појачања упућена на фронт у Македонији својим челним ешелонима тек су се приближавала линији Ниш–Софija (53. алпски корпус, немачка 219. и аустроугарска 30. дивизија), са задатком да се концентришу у рејону Ниш–Пирот.⁶

Операције 1. и 2. октобра

Првог и 2. октобра 1918. године трупе 1. и 2. српске армије биле су заузете разоружавањем бугарске војске, чије су се јединице налазиле на њиховом правцу кретања – долином Јужне Мораве ка Врању и Нишу. Истога дана, 2. октобра, било је ослобођено и Куманово.

Пошто је на разоружавању Бугара изгубила два дана, 1. армија је тек 2. октобра предузела надирање ка северу. Дунавска дивизија, ојачана комбинованим коњичким пуком, отпочела је марш од Куманова у 9 часова до предвече избила на линију село Раховица–Прешево, док је комбиновани коњички пук, под командом мајора Драг. Миљковића, упућен правцем Сомљице–Бујановци–Врање, продужио до села Бильча, где је између коњич-

⁴ Петар Опачић. Србија и Солунски фронт, н.д., 313, 314.

⁵ Архив Оружаних снага СФРЈ – Београд (у даљем тексту: АОС, Београд). књига 4/1, кутија бр. 11, бр. 1/1, лист 485–487.

⁶ Paul Kirch. Krieg und Verwaltung in Serbien und Mazedonien 1916–1918. Stuttgart, 1928.

ких патрола и осигуравајућих делова непријатеља дошло до краћег пушкања. Дринска дивизија, која је тек после подне довршила разоружавање Бугара код Младог Нагоричана, предузела је покрет предвече и целом избила на линију село Старо Нагоричане—село Карабичане. Моравска дивизија је прошла кроз Куманово и заноћила у рејону села Горње и Доње Којнаре. Француска коњичка дивизија је стигла у Куманово на преноћиште, док се српска коњичка дивизија прикупљала у Кочанима, где је остала на преноћишту.⁷

Обострани распоред снага

Командант 1. армије војвода Петар Бојовић наредио је 3. октобра покрет на линију: Кањижа—Врање; Дунавска и Дринска дивизија на линију: Бујановци—Гњилане—Ристовац—Бильаница, а Моравска дивизија код Прешеве. Око подне, тога дана, делови Дунавске дивизије, у борбама код Новог Села, заробили су једног официра лекара и 6 болничара, сви из 91. пук, од којих су добили многа обавештења о непријатељским снагама које су имале задатак да бране Врање. Ови искази, допуњени обавештајним подацима прикупљеним у Штабу 1. армије, казивали су да се пред фронтом 1. армије налази 9. аустријска дивизија, која је била на средњој Пијави (у Италији) и припадала је 8. или 28. корпусу 6. армије. Нису се могли проверити искази заробљеника да је до 3. октобра на положаје код Врања требало да стигну четири немачке дивизије.

Састав дивизије био је следећи: 30. пук (већином Пољаци), који је до 23. септембра био у резерви у Гајарину на италијанском фронту, када је укрцај на станици Сацина а 1. и 2. октобра искрцај у Врању; 80. пук (већином Пољаци), такође стигао са италијанског фронта; 91. пук (већином Чеси), украцао се у месту Портопане и 20. септембра стигао у Врање; 102. пук (већином Чеси), био је на путу за Врање. Дивизијска артиљерија још није била стигла на овај сектор.

Девета аустријска дивизија у свом саставу имала је две бригаде: 1. бригада (30. и 80. пук) и 2. бригада (91. и 102. пук). Сваки пук имао је по три батаљона од по пет чета, свака по 120 људи. Сваки батаљон имао је по једну митраљеску чету од по 10 оруђа, а један од батаљона у пуку имао је и по један митраљески вод од четири лака митраљеза које су носили војници. Пукови су укупно имали сваки по 25–30 митраљеза.

Распоред непријатељских снага на одбрамбеним положајима код Врања био је следећи: 61. аустријски пук био је распоређен најисточније на одбрамбеној линији; на к. 848 била су два батаљона 30. пука, који је заузимао и основне положаје на висовима Рујна (к. 270), западно је био 80. пук, а у дивизијској резерви био је 91. пук, чији се 2. батаљон 1/2. октобра налазио у селу Вртогошу и ноћу 2/3. октобра упућен је ка Новом Селу, а остала два батаљона за њим. Нису били утврђени положаји 102. пука. Командно место Штаба 9. дивизије налазило се у селу Братоселци.⁸

⁷ M. Војводић, Велики рат Србије, н.д., 456, 457, 458.

⁸ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918. године. Књига двадесет девета, Офанзива, Други период, Гоњење, Друга фаза: Надирање I армије ка Нишу и заузеће Ниша. Пребацивање II армије од Царевог Села ка Куманову и Велесу. Издаје: Штампарска радионица Министарства војске и Морнарице, Београд 1937., XXIX, 122, 123 (у даљем тексту: Велики рат Србије).

По једној касније ухваћеној оперативној заповести Штаба 9. аустроугарске дивизије, њен је састав био следећи: два батаљона 91. пука, један батаљон 102, два батаљона 30. и три батаљона 80. пука и два марш–батаљона, свега десет батаљона. Са овим батаљонима били су и немачки велошпедисти и сва немачка артиљерија повучена од Бугара. Командант 9. дивизије био је фелдмаршал – лајтнант Грајнер.⁹

Ујутру, у 5 часова, 3. октобра 1918. године, делови 9. аустријске дивизије (заштитни делови) држали су борбене одбрамбене положаје на линији: к. 970 (п. Рујан) – село Самољица – село Црнотинце – к. 1011 (гара). У првој борбеној линији (од Летовице па на исток до Рујна) били су 30. и 80. пук; 102. пук са једним батаљоном био је код Бујановца, две чете код Давидовца и две чете у Добросину, где су разбијене; 3. батаљон 102. пука отишао је за Софију одакле се није још вратио. Још се није знало где се налазио 91. пук, који је 1. октобра био код Давидовца.

Девета аустроугарска дивизија имала је задатак да пред наступајућим срpsким трупама потпуно затвори долину Моравице, па је посела положаје за одбрану на линији: к. 848 – Ново Село – Самољица – Рујинце – Гара, с обе стране Моравице, и то са 91. и 102. пуком источно, а са 30. и 80. пуком западно од реке.¹⁰

На дан 3. октобра 1918. године Врховна команда издала је само две маршруте Штабу 1. армије, од којих се једна односила на разоружавање 4. бугарске пешадијске дивизије код Куманова, а друга на операције код Врања: „I армија наишла је на 10 километара северно од Прешева на једну аустријску дивизију и немачке делове. Непријатељ има и тешке артиљерије.“

У 8.00 часова, 3. октобра распоред јединица 1. српске армије био је следећи: *Дунавска дивизија* на линији Прешево–Печена, са коњичким пуком и слабим пешачким одељењима код Бујановца; *Дринска дивизија* челим северно од села Четирце са зачељем код Војника; *Моравска дивизија* код Куманова. *Коњичка бригада* генерала Гамбете била је код Куманова. Дунавска дивизија је за око 15 километара измакла испред Дринске дивизије и сударила се на 25 километара северно од Куманова, на реци Моравици, са аустроугарском 9. дивизијом.

Дунавска дивизија је наступала у две колоне: десна (8. и 7. пешадијски пук, хаубички дивизион, пољски артиљеријски пук, чета пионира и вод болничара под командом пуковника Властимира Николића) главном комуникацијом Куманово–Врање–Ниш; лева колона (9. пешадијски пук, брдски дивизион, вод коњаника и вод болничара под командом пуковника Момчиловића) правцем Прешево–Добросин–Кончул–Гоч–долина Ветерница–Лебане–Бојник–Житорађа.

Дунавска дивизија отпочела је покрет у 6 часова на широком фронту. Јутро је било тмурно и хладно.

⁹ Исто, XXIX, стр. 121, 202, 203.

¹⁰ Kriegs Archive Wien, Микротека Војноисторијског института, Београд (даље: KAW MG, AOS, документи аустроугарске и немачке Врховне команде, филм I с–II/289, 381–382, као и Велики рат Србије, XXIX, стр. 74–77, 123. Артиљерија 9. дивизије која је била на маршу са италијанског фронта, тек је 6. октобра стигла у састав дивизије, али са непотпуним комплетом муниције (Letzter Krieg, н.д., као под 1, стр. 5–8.)

Седми пешадијски пук у 02.30 часова примио је заповест команданта

1. дунавске пешадијске бригаде по којој је имао да продужи покрет, па је у 10.30 часова стигао у село Братоселце, а у 11 часова у Биљачу. Остављајући
2. батаљон у резерви, код села Биљаче, кренуо је према северу, без борбеног контакта са непријатељем.

Осми пешадијски пук кренуо је на север путем Бујановац у 6 часова и убрзо стигао пред Биљачу. У 7.10 часова непријатељ је отворио жестоку артиљеријску ватру, па се главнина 8. пука развила у еволуционе поретке и продужила кретање.

Чим су предњи делови Дунавске дивизије око 08.00 часова подишли положајима непријатеља, заподенула се жестока борба. Бројно надмоћне аустро-угарске трупе, распоређене на погодним положајима, пружале су жилав отпор, нарочито на десној обали Моравице (к. 504 – село Смољинци – Ново Село).

По новој наредби команданта 1. пешадијске дунавске бригаде од 08.15 часова, 8. пук је кренуо са 1. и 2. батаљоном у нападу и 3. батаљоном у резерви. Први батаљон је кренуо у напад на непријатеља на линији: друм коса Боровац, лево до Мораве, а десно до села Самољнице, док је 2. батаљон (са своје три чете) нападао у правцу Ново Село–Самољица, док је командиран 3. чете овог батаљона наређено да крене ка пл. Рујану и заузме к. 970 (западно од села Лукарце) и да дејствује у бок непријатеља у правцу села Кошарна и Богдановце.

Први батаљон продужио је наступање у одређеном му правцу, а 2. батаљон отпочео је рокирање и развој за напад. Непријатељ је жестоко тучако артиљеријом наступајуће српске јединице: митральезима је тукао са ко-се код Новог Села, а чули су се и неки пуцњеви од села Рајинци. Због жилавог непријатељевог отпора, десна колона Дунавске дивизије, упркос великим пожртвовању, није успела да потисне непријатеља, па је командант колоне пуковник Николић у 13.15 часова наредио да се јединице зауставе на достигнутој линији и да се сва колонска артиљерија обједини под комandom команданта пољског артиљеријског пука како би се што боље извршила артиљеријска припрема јуриша.

Девети пешадијски пук Дунавске дивизије у 06.10 часова пошао је из Прешева. У 11.40 претходница (3. батаљон и два топа) је избила на Гору (к. 1011), напала једну аустријску коњичку патролу и заробила неколико војника.

Дринска дивизија (4, 5. и 6. пук) у току дана је продужила надирање у једној колони десном обалом Јужне Мораве, у правцу Врања, избивши у висину десног крила Дунавске дивизије, с којом је ухватила везу на Рујну, не успоставивши борбени контакт са непријатељем. *Коњичка дивизија* је са свим својим деловима наставила покрет од Кочана ка Куманову да би изашла на чело трупа 1. армије и предвече стигла југоисточно од Куманова. *Моравска дивизија* кретала се у два ешелона друmom Куманово–Врање, за дивизијама у првој линији (Дринском и Дунавском). *Француска коњичка бригада генерала Гамбете* продужила је марш од Куманова десном обалом Мораве, ка северу, тежећи да што пре избије на чело трупа 1. армије.

Борбена дејства 3. октобра /по подне/

Борбена дејства Дунавске дивизије настављена су поподне, 3. октобра, по наредби комandanта дивизије у 13.00 часова, којом је наређено комandanту 1. бригаде (десне колоне) да крене за село Биљачу и даље. Чим Дунавска дивизија, која је тада била у висини Жујинца, избије на свој положај, да ступи с њом у везу и продужи извршење задатка. Комandanту бригаде забрањено је да 2. батаљон 7. пука ангажује без одобрења из дивизије. У 13.15 часова комandanт десне колоне издао је наређење комandanту претходнице и комandanту главнине (8. пук) и комandanту пољског артиљеријског пука о продужетку наступања и гоњења непријатеља.

Међутим, како потпуковник Белимарковић, који је са пола 3. батаљона 8. пука био упућен у правцу Новог Села, није добио поменуто наређење пуковника Николића о заустављању на достигнутој линији, продужио је наступање. У 14.00 часова он је успео да потисне непријатеља код Новог Села и заузме га. Продирући кроз направљену брешу, продужио је са гоњењем непријатеља. Његова јединица је тако остала сама, јер десно није била успостављена веза а лево крило било је сасвим заостало.

Чим је примио извештај о успеху код Новог Села, комandanт колоне (1. дунавске пешадијске бригаде), у циљу проширења и експлоатације овог Белимарковићевог успеха, у 15.30 часова је наредио продужетак напада са 8. и 7. пуком. Артиљерија је поново добила задатак да подржи напад и да, пре свега, неутралише непријатеља на Рујану.

Напад је започео у 17.00 часова са свим борбеним распоредом у линији: Ново Село–Богдановац (источно: 3. батаљон 7. пука и западно од линије, 3. батаљон 8. пука без две чете). Остали делови 7. пука били су распоређени: пуковско митраљеско одељење на коси северно од Новог Села, са задатком потпомагање прве борбене линије, 1. батаљон у пуковској резерви код Новог Села; 2. батаљон као бригадна резерва на коси северно од Биљаче.

У 16.00 часова 7. пук је кренуо од села Биљаче и у рејон Новог Села стигао у 17.00 часова. У 16.50 часова десно крило 8. пука наступало је ка фронту између села Самољице и Новог Села. Непријатељ се убрзо повукао са ове линије и 8. пук је њоме потпуно овладао до 17.00 часова. Пук је наставио надирање, и до 18.00 часова потиснуо непријатеља са фронта источно од Самољице и заробио већи број непријатељских војника. Непријатељ је започео повлачење са целе косе Самољице – Боровац у правцу Божињевца.

Напад десне колоне продужен је правцима ка Богдановцу и Божињевцу у следећем распореду: Десно крило 7. пука (без 2. батаљона) са 3. батаљоном 8. пука (без две чете) нападало је у правцу Богдановца са потребним осигурањем са правца од Лукараца; лево крило, 8. пук (два и по батаљона) продужило је напад правцем: Самољице–Божињевац–Жужельцица. Бригадну резерву чинио је 2. батаљон 7. пука код Новог Села.

Наступање нападне колоне одвијало се без јачег отпора и у 18.30 часова 7. пук је овладао косом јужно од Богдановца, а непријатељ је пред 8. пуком напустио своје положаје и одступио ка Врању, тако да је до мрака цео непријатељски одбрамбени положај био у рукама јединица Дунавске дивизије. У међувремену, један батаљон 6. пука Дринске дивизије избио је без отпора на пл. Рујен.

Лева колона Дунавске дивизије овладала је Гаром и око 16.30 часова предњи делови су избили на Дуплицу, заробивши једну патролу из аустроугарског 80. пука. Одмах затим упућен је један вод, под командом потпоручника Павла Илића, да заузме село Добросин и извиђа у правцу Кончул. Вод је у току ноћи напао непријатеља у селу Добросину, које су држали 8. и 10. чета 102. пука и растерао обе чете заробивши пет официра и 116 војника.

У поподневним часовима француска Коњичка бригада је стигла код села Свињишта у висину предњих пешадијских делова десне колоне Дунавске дивизије и одмах, заједно са Комбинованим коњичким пуком, продолжила покрет према Дражевици ради обухвата левог крила непријатеља.¹¹

Пошто није могла да затвори брешу код Новог Села, кроз коју су српске снаге надирале на север, и спречи обухват свог левог крила, аустроугарска 9. дивизија је напустила своје положаје на 10 километара јужно од Врања. „Она није могла,” како без устезања истичу аутори *Letzer Krieg-a*¹², „да заустави Србе чијем је напредовању давала крила чежња за отаџбинским тлом. Судбина је морала да пође својим током.”¹³

Обострани људски и материјални губици у току борбених дејстава овог дана (3. октобра) били су следећи: У Дунавској дивизији погинуо је само један каплар, а рањеника је било 11, од којих један официр, три подофицира и седам каплара; заробљено је 177 непријатељских бораца, од којих пет официра, а заплењено 11 митралеза, једна амбуланта и 4 коња.

Борбена дејства 4. октобра

Сходно ранијим наређењима, 1. српска армија и овога дана наступала је ка Нишу, образујући општу претходницу савезничке војске. Пошто је у рејону од око 25 километара од Куманова одбацила 9. аустријску дивизију ка северу, Прва армија је наставила напредовање ка Врању. Утврдило се да непријатељ има намеру да од аустријских и немачких снага образује нови фронт и да српску војску што дуже задржава у њеном покрету ка Дунаву, односно „у инвазији јужних провинција Аустро-угарске”. Циљ група армија које су оперисале на фронту Србије био је ослобођење Ниша, важног комуникационог чвора, а затим „да дебушује на широком фронту између Дрине и Дунава у пределе северне Србије.”¹⁴

Према наређењу Врховне команде српске војске од 4. октобра, савезничка војска при свом даљем надирању на север постројавала се тако да је српска образовала лево крило, француска (са неким грчким и италијанским дивизијама) центар, а енглеска десно крило.

Дринска дивизија је са положаја Рујан, у прво време у једној, а затим у две колоне, продужила надирање десном обалом Јужне Мораве у правцу

11 Велики рат Србије, н.д., XXIX, стр. 76–77, 85–86, 133–145; Видети и: армијски генерал Емило Ј. Белић „Солунски фронт. Операције за заузимање Ниша”. Београд, Ратник, свеска VII–VIII, јул–август 1928. стр. 12. – Пуковник Белић био је тада начелник Штаба 1. српске армије.

12 *Letzer Krieg*, н.д., (као под 1), Банд VII, стр. 518–519.

13 *П. Олачић*, н.д., стр. 317.

14 Велики рат Србије, н.д., XXIX, 159, 160.

села Требешића и Врањске Бање. Слаб отпор непријатељских делова код села Буштрања и Требешића је сломила и до увече, 4. октобра, избила на линију: село Требешиће–село Преобрежење. *Коњичка дивизија*, у току овога дана, наставила је покрет са просторије југоисточно од Куманова, где је 3/4. октобра заноћила, у правцу ка Врању, да би изашла на чело трупа 1. армије, и 4. октобра увече стигла до варошице Бујановац. *Моравска дивизија* била је овога дана у армијској резерви (позади Дринске и Дунавске дивизије), прикупљена на просторији: Биљаче–Доње Букуровце–Прешево и ту заноћила „не крећући се напред, да би добила предвиђено одстојање од једног дана марша, од чељних дивизија.”¹⁵

Борбена дејства изводила је овога дана (4. октобра) *Дунавска дивизија* (7, 8. и 9. пешадијски и пољски артиљеријски пук), са две колоне: десна колона – 1. дунавска пешадијска бригада (7. пук у претходници, 8. пук у главници) и лева колона – 9. пешадијски пук.

Пошто је одбацила и пртерала непријатеља са линије: Ново Село–Сомољица–Рајинце–Гаре, десна колона Дунавске дивизије заноћила је 3/4. октобра, углавном на линији: Ново Село–Самољица, док је лева колона у току ноћи била у покрету ка Добросину и Кончули.

До 12.00 часова, 4. октобра наступање десне колоне Дунавске дивизије ка Врању одвијало се у следећим етапама:

Претходница: 7. пешадијски пук (без једног батаљона), 2. дивизион пољског артиљеријског пука, чета пионира, под командом потпуковника Душана Симовића, кретала се правцем: Ново Село–Врање. Претходница је целом стигла до Доњег Вртогоша, а лева побочница у висини Горњег Вртогоша, где је дошло до краће пуцњаве. Непријатељ је пуцао са косе североисточно од села Вртогоша.

Главнина 8. пешадијског пука кренула је са своје просторије у 9.10. часова. У 10.45 часова задржала се код села Жужељице, а у 11.50 часова кренула је даље, пошто су војници прегазили Јужну Мораву.

Главнина леве колоне (9. пешадијски пук) у 6.10 часова пошла је са Дупнице и преко Добросина, у 11.20 часова, стигла у Кончул. Једно непријатељско оделење јачине од око 100 људи било је посело Биљачу, но 3. батаљон, који је био у претходници, напао их је и пошто је испаљено неколико зрна из пољског топа, непријатељ се повукао. Заробљено је пет војника из 10. чете 91. пука.¹⁶

Борбе на прилазима Врању, 4. октобра (поподне)

У 12.00 часова, 4. октобра, претходница десне колоне Дунавске дивизије целом предње трупе стигла је код села Доњег Вртогоша, а целом главнице код села Јашанца. После одмора од десет минута, претходница је кренула и у 12.30 часова предњи делови предње трупе (3. батаљона, 7. пешадијског пука, на челу са мајором Александром Ружићем) нашли су на јаку пушчану ватру непријатеља са косе североисточно од села Доњег Вртогоша.

15 Исто, стр. 169, 189.

16 Исто, стр. 177–184.

Непријатељ, у јачини од једне чете, посео је старо утврђење, које се налазило северно од села Доњег Вртогоша. Опазило се да је непријатељ посео и положај према селу Горњем Вртогошу на правцу кретање леве побочнице (1. батаљон 7. пука без две чете). Ради пртеривања ових непријатељских делова, у 12.30 часова развила се *предња трупа претходнице* и предузела је силовити напад. Ради помагања овог напада, пласирана је претходничка артиљерија (2. дивизион польског артиљеријског пука) на платоу између села Јашанца и села Карадника.

У 12.55 часова примећено је да је непријатељ (јачине до једне чете) почeo да напушта положаје код села Горњег Вртогоша (испред леве побочнице) и да се повлачи у правцу севера. У 13.10 часова непријатељ је под притиском *предње трупе претходнице* почeo да напушта положаје на утврђењу северно од Доњег Вртогоша и одступа ка Врању, гоњен жестоком пешадијском ватром српске војске. Већ у 13.10 часова претходница 7. пука (3. батаљон) ушла је и заузела утврђење. За време одступања непријатељ је био тучен ватром претходничке артиљерије.

Ради што енергичнијег гоњења непријатеља и што бржег заузимања Врања, командант 7. пука упућује две чете и пуковско митраљеско одељење из *главне трупе претходнице* (две чете 1. батаљона, 1. дунавска пионирска чета, две чете 3. батаљона) да се крећу између 3. батаљона (предње трупе претходнице) и 1. батаљона леве побочнице. Команданту 3. батаљона у 13.00 часова наређено је да непријатеља енергично гони и што пре избије на косу северно од Доњег Вртогоша и настави гоњење одређеним правцем.

У 13.30 часова *предња трупа претходнице* својим предњим деловима избила је на гребен косе северно од Доњег Вртогоша и одмах започела борбу с непријатељским деловима који су држали положаје на косама из над тог села. Чим је претходница избила на гребен северно од села Г. и Д. Вртогош, непријатељ је одступио у северном правцу и повукао се на линију Стропско–Гложје. Од леве побочнице упућен је био један вод на гребен Корпина–Козарник, ради хватања везе са левом колоном. По изјави мештана села Бујановца, неки непријатељски делови одступили су кроз Кончулски теснац, са које су се стране чули топовски пуцњи.¹⁷

Око 13.00 часова командант 9. дивизије генерал Грајнер је наредио да немачки 12. резервни савезни батаљон, који му је команда 61. армијског корпуса ставила на располагање, противнападом одбаци српске снаге. Али противнапад није извршен, јер су немачке ловце кратко време после тога, с бока и из позадине, напали многобројни наоружани устаници. У 16.00 часова претходница 7. пука је пробила непријатељски положај и на линији Стропско–Гложје. После пада тога доминирајућег положаја, непријатељ је одмах отпочео повлачење на целом фронту. „Повлачење је вршено”, истичу аутори *Letzer Krieg-a*, „под врло тешким условима, пошто су Срби врло снажно надирали а у целом Врању избила је побуна тако да се варош морала да обиђе с југа. Цивилно становништво је отварало ватру из сваке куће, тако да је претила опасност да команда дивизије буде заробљена. Немачке батерије са запрегом (8 топова, као и два управо пристигла аустријска топа) пали су као жртва српског препада.”

17 Исто, XXIX, стр. 183–185.

Седми пешадијски пук наставио је напредовање и даље енергично гоњење непријатеља; брзи покрети претходнице и енергичан и брзи рад претходничке артиљерије нису дозволили разбијеним непријатељским деловима да се задрже, уреде и пруже организовани отпор. У 13.50 часова, северно од села Доњег Вртогоша, 7. пешадијски пук Дунавске дивизије је победоносно прешао стару српско–турску границу.¹⁸

Ослобођење Врања

Да би заштитио извлачење своје коморе, непријатељ је покушао да организује одбрану на јужној ивици Врања.

По избијању на гребен косе северно од Доњег и Горњег Вртогоша, командант 1. дунавске бригаде, са 7. пешадијским пуком, наставио је даље гоњење непријатеља ватром у покрету. Разбијени непријатељски делови повлачили су се делом у правцу железничке пруге, делом ка Врању, а делом подножјем гребена Свети Илија – Пљачковица. Покрет 7. пука наставио се правцем Стропско–Врање.

У 14.00 часова српски војници и официри видели су код касарне у Врању густе и велике непријатељске колоне, које су се журно спремале за одступање. Осматривши ово непријатељево комешиће, батерија претходничке артиљерије (2. дивизион польског артиљеријског пука) испалила је неколико зрна преко вароши, која су пала посред непријатељске колоне, што је створило велику забуну и пометњу. У циљу спасавања своје коморе непријатељ је посео јужну ивицу вароши Врања, с намером да овде пружијачи отпор.

Према извештају команданта 7. пука, од 14.30 часова његове трупе су наставиле енергично гоњење. Претходничка артиљерија је „својом ватром тукла одступајуће непријатељске делове. 3. батаљон нападао је на непријатеља који је бранио јужну ивицу Вароши, а с две чете из главне трупе (први батаљон 7. пука, 1 дивизион польског артиљеријског пука, 8. пешадијски пук, хаубички дивизион, вод болничара – под командом потпуковника Михајла Недића) претходнице вршио сам обухват непријатељског десног крила. Отпор непријатељски брзо је савладан и у 12.00 часова¹⁹ 4. чета, 1. батаљона (из главне трупе претходнице) ушла је победоносно у Врање, дочекана звоњењем звона цркве и одушевљеним грађанством, које је војнике и официре китило цвећем и даривало пешкирима. На северној ивици Вароши задржао сам пук ради прикупљања. По заузету Врања, 1. батаљон са польском батеријом кренуо је сходно горњем наређењу²⁰ за Гоч.“²¹

У 21.00 час истога дана командант 7. пешадијског пука поднео је нови иссрпни извештај у којем је писао: „По избијању на косу северно од Горњег и Доњег Вртогоша, претходница је продужила енергично гоњење у

18 Исто, стр. 185, 186.

19 Није тачно утврђено како се дошло до овог податка о ослобођењу Врања „у 12.00 часова”, јер се у следећем извештају говори о „у 17.00 часова”.

20 Велики рат Србије, н.д., XXIX, 186, Наређење команданта 7. пешадијског пука команданту 1. батаљона, О.бр. 4004, од 4. октобра 1918. године, у 15.45 часова.

21 Исто, XXIX, 186, 187.

правцу Врања.²² Непријатељ је потпуно разбијен и одступио је правцем ка Прибоју. По изјави заробљеника пред овим пуком (7. пук.-п.а.) били су 91, 80. и 30. аустријски пукови; Из свију ових пукова имамо заробљеника. Да ли су ови пукови били цели или само њихови делови, за сад није утврђено.

Заробљена је цела 10. чета 3. батаљона, 91. пука и то: командир чете, 3 водна официра и 56 војника. Оружје и 4 митраљеза предати су кмету села Лопардинаца. Сем тога заробљен је већи број војника, чији број још није утврђен, а доста велики број непријатељских војника бацио је оружје и размилео се по вароши Врање и околним селима. Величина плена још није утврђена. По првим подацима заплењено је 5 пољских топова, 3 топа 105 дугачка, једна хаубица 120 mm и 2 хаубице 150 m/m, као и неколико митраљеза. Тачан број плена јавиће се накнадно.

У 17 часова трупе овог пука (7. пук.-п.а.) ушли су у Врање, дочекане цвећем и венцима од одушевљеног становништва.²³

По ослобођењу Врања, 7. пук се задржао и разместио на просторији североисточно од Врања, пошто је поставио предстражу „сталног вида“ на линији: Два Брата–Бресница–Мечковац–Пљачкавица (1251). У предњој трупи предстраже на овој линији био је 2. батаљон. На коси североисточно од Врања налазила се главна трупа предстраже (3. батаљон, пуковско митраљеско одељење и 1. пионирска чета), а на линији која би се у случају непријатељског напада посела за главну одбрану. Две батерије 2. дунавског пољског артиљеријског дивизиона остале су на свом положају источно од вароши Врања.

У истом извештају командант 7. пука дао је и податке о обостраним људским и материјалним губицима и о укупном плену. Сопствени губици били су: 4 рањеника, од којих два редова у 7. пуку и два каплара из Дунавског пољског артиљеријског дивизиона и један нестао, поднаредник из 7. пука.

Заробљено је било око 500 аустријских војника, у који је број ушла и цела 10. чета 3. батаљона 91. пука (напред наведено), заробљена код села Чапардинца. Заплењено је: пет пољских топова, три дугачка топа 105 mm, једна хаубица 120 mm, две хаубице 150 mm, око 30 митраљеза, много пушака, кола и коња.

Велики је био утрошак муниције код српске војске, 4. октобра: пушчане 8.700, митраљеске 9.200, пушкомитраљеске 12.400 зрна; ручних бомби 30, тромблонских бомби 60, азен бомби 30, ракетних 57, шрапнела 30, пољски топ 75 mm 23, разорних са смањеним пуњењем 6 и разорних са нормалним пуњењем 257 зрна.²⁴

* * *

Четвртог октобра 1918. године трупе 1. армије српске војске проду-
жиле су енергично надирање ка северу. На јачи отпор 9. аустроугарске
дивизије наишле су на положајима јужно од Врања, али су је натерале на

22 Исто, у свим извештајима и наређењима наводи се „Врања“ (женског рода).

23 Исто, стр. 187, Извештај команданта 7. пешадијског пука команданту 1. Дунавске пешадијске бригаде, Обр. 4007, од 4. октобра 1918. године, у 21.00 час.

24 Исто, стр. 187, 188.

повлачење и ослободиле варош Врање. Предњи делови Армије 4. октобра пред мрак избили су на линију: Требишиће–Преображење–Бресница–Мечковац–Св. Илија–караула Козарник.

Коњичка дивизија је у току дана наставила покрет са просторија југоисточно од Куманова, где је заноћила 3/4. октобра, у правцу Врања, у циљу изласка на чело трупа 1. армије и 4. октобра увече стигла код варошице Бујановац, где је и преноћила. *Дринска дивизија* је са положаја Рујан пл. у прво време у једној, а затим у две колоне продужила надирање десном обалом Јужне Мораве, у правцу села Требешинја и Врањске Бање, наишавши на отпор непријатељских делова код села Буштрања и Требешинја, које је пртерала и увече избила на линију: село Требешинје–село Преображење.

Дунавска дивизија је у току овог дана са обе своје колоне продужила надирање левом обалом Јужне Мораве ка Врању. Наишла је на јак отпор 11. аустроугарске дивизије на линији: Нерадовце–Стропско–Дубница, коју је разбила и натерала у бекство, ослободивши варош Врање. Пред сам мрак предњи делови дивизије избили су на линију: Јужна Морава–село Бресница–Мечковац–Свети Илија–караула Козарник. *Моравска дивизија* се у току овог дана налазила у другој линији армије – армијском резерви, позади Дринске и Дунавске дивизије, прикупљена на просторији: Биљача–Доње Букровце–Прешево, на коју је доспела увече 3. октобра и ту заноћила, и остала преко целог дана, не крећући се напред, да би добила предвиђено одстојање од једног дана марша од чељних дивизија.

У току тих дводневних борби између Прешева и Врања српска 1. армија је разбила аустроугарску 9. дивизију, заробила близу 1.500 војника и официра, запленила 13 артиљеријских оруђа и знатне количине ратног материјала и, упркос жестоким окршајима на низу узастопних линија, померила свој фронт на север за око 40 километара. Тада успех је утолико већи што га је извојевала, тако рећи, сама Дунавска дивизија, која је и по броју бораца и расположивој артиљерији, нарочито у тешким калибрима, била инфериорнија од непријатеља. На тај начин у борбама око Врања потврђена је морална и оперативна надмоћ српских над аустроугарским трупама исто онако убедљиво као у првом периоду рата, 1914. и 1915. године.

Ослобођењем Врања, створени су повољни услови за паралелно надирање ка Нишу долином Јужне Мораве и Ветернице. Масовно учешће становништва Врања и околних села у борби против непријатељских трупа знатно је олакшало напредовање јединица 1. армије. То је био нови елемент у ратној ситуацији који је имао велики значај за даљи развој војних операција у Србији.

ОСВОБОЖДЕНИЕ ВРАНЯ

— Р е з ю м е —

Автор констатирует что в историографии и в истории Первой мировой войны (1914–1918), которую Владимир Ильин характеризовал как империалистическую, откровено напоминая что война, которую вела Сербия против Австро-венгрии, была освободительная, дасятилетиями было попыток, немецкой, австрийской, венгерской, и особенно болгарской а частично и английской историографий пренебречь Солунское наступление, а роль сербской армии показать как „мелочную услугу союзникам”. Противоположно тому, существуют высокие оценки главнокомандующего союзников в Македонии: французского генерала Франша д'Епера, которые были совсем реальные, потому что были обоснованы на личном осмотре в течение действий и неудержимых успехов сербской армии в освобождении Сербии и Македонии.

Автор растолковал план и основную военную замысел и подготовку сербской армии для прорыва Первой Немецкой и австро-венгерской оборонительной линии и освобождения Враня октябрь 1918. г. и для окончательной цели: разрыва второй, главной линии обороны Ниша. Авторские объяснения, его историографический, а прежде всего военно-исторический взгляд на это наступление сербской армии, дополнены богатой научной литературой, в основном второстепенными источниками, документами Верховной команды сербской армии.

Наступление сербской армии в направлении Враня и дальше Ниша, начало по велению главнокомандующего Первой сербской армии воеводы Пётра Боёвича 1. октября 1918. г. В наступлении для освобождения Враня действовали Дунайская и Дринская дивизия, французская конная бригада генерала Гимбета, пока Моравская дивизия была в запасе. Оборонительную линию держала 9-ая австро-венгерская дивизия.

Седьмой и Восьмой пешеходные полки Дунайской дивизии, с 3-го октября вели ожесточанные боевые успели разорвать врага и ворваться на линию Новое Село – гора Руян. Жестокое наступление продолжалось до 17 часов того дня, сломало вражескую оборону и вырвалось на десять километров вблизи Враня. В Дунайской дивизии погиб только один капитан, раненых было 11, попало в плен 177 вражеских солдатов и офицеров.

На подступах Враню борьбы продолжались до 4-го октября. Около полуночи враги начали неорганизовано отступать к северу. Сопротивление врага было разгромлено и в 12 ч. Седьмой пешеходный полк освободил Вране. Потеярли только четыре раненых, а схватили в плен свыше 500 вражеских солдатов и много тяжелого и о легкого вооружения.

Освобождением Враня сделаны угодные обстоятельства для параллельного наступления к Нишу долиной Южной Моравы и Ветерницы. Маццовое участие жителей Враня и окрестных сел в борьбе против врага значительно облегчало наступления частей Первой сербской армии. Это, по мнению автора, был новый элемент в военном положении который имел большое значение для дальнейшего развития военных действий в Сербии и для утверждения морального и оперативного превосходства сербской армии над австро-венгерской, тоже так убедительно как и в первом периоде войны – 1914. и 1915. г.

др Йован Златич

БОГУМИЛ ХРАБАК

БАНКАРСТВО И ПРИВРЕДНИ РАЗВИТАК ВРАЊА 1919–1929. ГОДИНЕ

Југоисточна Србија, која је ушла у састав српске државе током II српско-турског рата, својим капиталима више него затеченим производним капацитетима ускоро се манифестовала у укупном економском животу Краљевине Србије. Сергије Димитријевић, који на тој тези инсистира, мисли при томе више на Лесковац и Ниш и на пласирање новчаних средстава тих чаршија и ван региона, на пример у Београду, него на сиромашније средине Врања и Пирота.

Најстарија новчана установа у Врању била је окружна штедионица основана, као и у Нишу, после укључења вароши у Србију. Она је користила искуства окружних штедионица које су 1871. године образоване у Сmedereву, Крагујевцу, Крушевцу, Чачку и Ужицу.¹ Мада такве штедионице нису биле формиране као банке него као нека врста доброврорне установе која првенствено помаже привредно оронуле сељаке, оне су у свом пословању имале да решавају ствари које су се наметале банкарском пословању. Реч је о ажији и дисажији, што није било утвачено кад су изглascани прописи о деловању Управе фондова, па, следствено томе, ни окружних штедионица. Дужницима је зајам издаван обично у златном а дуг, као и интерес, исплаћиван је у сребрном новцу. Питање се временом заостравало, јер је цена злата расла и било је све теже набавити златан новац, поготово у унутрашњости Србије.² Најстарија пословна акционарска банка у Врању била је „Врањска акционарска штедионица”, основана 1889. године. Три године касније основана је и „Врањска задруга за међусобно помагање и штедњу”. Те две установе су се у новим условима, априла 1921, ујединиле у „Врањску кредитну банку”. Хартије тих новчаних завода нису сачуване до њиховог уједињења, те се о њима до 1921. не може говорити. Трећа по реду, „Врањска банка”, формирана је 1919. године.

„Врањску банку” основали су трговци, богатије занатлије, али су међу њеним оснивачима били и: окружни начелник, један судија, порезник, све-

1 Ј. Дашић, Акционарске банке, Чачак 1989, 12.

2 Д. Милић, Развитак банкарства у ужичком крају, Ужички зборник XXI, Ужице 1992, 134.

штеник, учитељ и један земљорадник. Њено је трајање предвиђено на свега 20 година, с тим да рад може, према одлуци, наставити и даље. Њена главница на самом почетку рада износила је само 500.000 динара, с деоницама од по сто динара. Најмања штедња могла је бити и један динар. Поред штедње, главни послови банке састојали су се у есконту и реесконту (куповини меница), у примању залога, српских државних обвезница, у посредовању код других кредитних установа, у давању зајмова уз залог и слично, али се банка није смела упуштати у берзанске шпекулације. Била је модерно уређена, са збором акционара те управним и надзорним одбором. Од чисте добити 10% ишло је у резервни фонд, а тантијема је била врло мала – свега 5%. Салдо банчиног рачуна 1. октобра 1915. износио је само 162.873 динара, са 1.446 динара готовине, са меницама преко динара 2.300.000, са улозима на штедњу од 68.558 и са пасивним текућим рачуном од 70.031 динар. Мала позитивна камата била је ипак мања од негативне. Пословљање је до 1914. било врло скучено.³

Ради поређења: суседно мање место Власотинци, произвођач вина, основало је „Власотиначку задругу“ фебруар 1893, а „Трговачку банку“ 1908. године. У тој банци је главнина 1915. износила 174.590 динара, улози на штедњу 106.338, дуг по текућем рачуну 50.230, менице укупно 361.583, обим пословања 393.713 динара, а тантијема 8,5% чисте добити; све врсте камата као приход донеле су 32.488, а чиста добит износила је 8.213 динара. Са косовске стране, у Гњилану је један новчани завод основан 1901, а одмах затим и друштво „Помагач“. До 1906. образована су још два мања друштва, која нису успела да се уједине, те су због малог капитала престала са радом.⁴

За време Првог светског рата имовина и хартије „Врањске банке“ нису претрпеле већу штету од окупатора, јер су благовремено предате на чување Народној банци; штета је износила свега 6.446 предратних динара. Године 1916. убијен је банчин књиговођа. Интерес на кредите био је умртвљен по закону о мораторијуму, који је одржан на сАЗИ и 20. априла 1920. кад је камата ограничена на свега 6%.

Прва послератна скупштина акционара „Врањске банке“ одржана је тек 17. октобра 1920, кад је дат предлог о интеграцији банке са „Врањском акционарском штедионицом“. Банка није могла да почне са радом јер није имала готовог новца. Делатност је кренула кад је банка добила 150.000 динара кредита за есконт. До уједињења са „Штедионицом“ није дошло због неспоразума око процене имања „Штедионице“ у Врањској Бањи. Године 1919. основана је и „Врањска земљорадничка задруга“, чији је рад одобрен и обзнањен 18. септембра 1919. године.⁵ Радила је као акционарска установа, а бавила се набавком средстава за пољопривредну производњу и преузимањем производа задругара. Године 1921. у Врању су деловала већ три права новчана завода, но ниједан није учествовао у привредно обнови места,⁶ па

³ Документација за излагање које не упуњује на напомене налази се у Архиву Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије, фасцикли 1458–60.

⁴ М. Секулић, Оснивање и развој новчаних завода и банака у Гњилану и Урошевцу до Априлског рата 1914. године, Зборник радова Филозофског факултета XXI–XXII, Приштина 1993, 40.

⁵ Службене новине 19.XII 1919, 4.

⁶ Прву обнову врањског и топличког округа обавила је југословенска влада кредитом од 2,000.000 динара и 300.000 долара на име помоћи, пре свега за подизање порушених кућа; одобрila је и бесплатну сечу државних шума да би се добило грађевинско дрво (Б. Храбак, Записници седница Давидовићеве две владе од августа 1919. до фебруара 1920, Архивски вјесник XIII, Загреб 1970, 27 (19. IX 1919.).

чак ни у алументирању „Обућарске задруге”, која је пословала средствима банака ван Врања. Поред „Врањске банке”, биле су то „Врањска кредитна” и „Врањска привредна банка”, обе образоване током 1921. и 1923. године.

„Врањска банка”, према билансу од 31. децембра 1921, располагала је главницом од свега 224.224 динара, са готовином од 68.643 и са чистим приходом за поделу акционарима од 18.254 динара, дакле од 8,14% уложеног капитала. Тада су послови добро ишли, те се агитовало за већу штедњу. Године 1921. дивиденда за прво коло акција износила је 20% а за друго 10% вредности деонице. Први човек у банци био је Риста Томе Стјанић, који је са осталим Стјанићима имао највише акција и управљао је банком. Банка се првенствено бавила есконтот. Крајем 1923. имала је главницу од 500.000 динара а у каси само 3.211. Током 1924. расписано је ново коло деоница, како би се капитал попео на 1.000.000 динара, што је био почетни идеал банчица на југу Србије. Због слабијег пласмана новца банка није искористила одобрени кредит Народне банке. Дивиденда је и даље била висока – 20%. Као награда Р. Стјанићу, у буџету банке је осигурана свота од 4.000 динара годишње, но она је 1926. нарасла на 36.000 а 1928. године чак на 60.000 динара, док су службеници банчини примали 133.200 динара, што је износило 13,32% главнице и представљају је велик терет за ослабелу банку. Током 1925. године банци је наметнут велики порез од 200.000 динара, те је морала да узме кредит у Скопљу и Београду да га исплати, а дивиденда је пала на 10%. Обрт капитала те године није био брз, али боље није било ни ранијих година, па је просто тајна како је ранијих година исплаћивана тако висока дивиденда код више него скромне главнице. Те 1925. банка је ступила у конзорциј са осталим банкама уместу да би се финансирала посустала „Механичко–браварска радионица Медински, Антић и Прибојац”, и то са по 100.000 динара. „Врањска привредна банка” је ту очекивала годишњу корист од 15%. Како је ливница одавно обуставила рад, а банке нису успеле да је оживе, оне су наредне године ликвидирале предузеће, али су претрпеле штету од 50% уложеног новца. После тога „Врањска банка” је одлучила да се окрене искључиво есконту. Подносилац извештаја Леонида Чуваревић (очигледно Цинцарин) тврдио је да су порези и друге дажбине појели преко 25% могуће добити. Дивиденде за 1926. и 1927. годину износиле су 10% а за 1928. само 8%. Године 1927. банка је имала губитак и на млинском предузећу у Ратају, које је престала да финансира. Потраживања од меничних портфельа банка је морала да умртви за 153.521 динар, јер су за њих поднесене тужбе споро решаване. Код ове банке је очигледно да је постизала пристојну добит са малом главницом и малим укупним обртом, што индицира високу камату на кредитима.

Доња табела показује параметре основних активности банке:

година	главница	рез.фонд	штедни улози	менице-зајмови	укупни обрт	диви-денде
1921.	224.224	7573	238.904	507.378	740.402	20 и 10%
1922.	277.347	10.504	428.469	920.153	943.893	20 и 10%
1923.	500.000	25.709	466.239	1,112.098	1,147.191	20 и 10%
1924.	1,000.000	35.699	617.663	1,734.401	1,922.347	20 и 13%

1925.	1,000.000	105.195	1,221.616	2,427.781	2,559.770	10%
1927.	1,000.000	149.510	2,424.513	3,508.728	3,777.455	10%
1928.	1,000.000	195.957	2,569.293	3,527.847	(?)	8%

Основачи „Врањске привредне банке“ (1923) били су: седам трговаца, по један индустријалац и свештеник док тројици није означено занимање; први међу њима био је Јован С. Стојковић. Век банке предвиђен је на 50 година. Банка је најпре од врањских новчаних завода стекла завиднију главницу, са акцијама од по 500 динара. У правилима банке (чл.1) одређено је да ће банка у пословима трговине и кредитирања индустрије, занатства и пољопривреде моћи употребити само трећину главнице, што значи да је требало пословати туђим новцем, улозима на штедњу, оставама и јевтиним кредитом државних банака. Одлуке зборова акционара биле су пуноважне и при присуству свега четвртине главнице (уосталом као и у другим врањским банкама), па и мање, ако би у недостатку кворума збор морао бити обновљен; само одлуке о престанку делатности банке или промени циља захтевале су присуство више од половине акционара и 75% гласова. Та одредба указује на олигархијски систем управљања, одомаћен и у другим, сличним установама. Гласање на скupштинама било је јавно и поименично, осим за избор управног и надзорног одбора, где је примењивано тајно гласање, листићима. Акционари са 25-ином главнице имали су право да од министарства траже сазивање ванредног збора, уколико овај не би сазвао управни или надзорни одбор, што опет указује на групашко сврставање акционара. Председник управног одбора био је и администратор, тј. директор. Управни одбор је не само постављао и отпуштао службенике него је (чл. 37) био властан да „један део свог рада (и) права пренесе на друго лице“, тј. да уведе комесара са ограниченим овлашћењима. Тантријема је износила 4% чисте добити за управни и 2% за надзорни одбор, као и 2% за чиновнике (не за све службенике), али је чиновницима банка уплаћивала 5% чисте добити у пензиони фонд, што је било највеће такво улагање код врањских банакара.

Акције за прво коло нису одмах уплаћене него је рок намирења про- дужен до новембра 1923, што је изузетак за врањске прилике. Банка је, стога, те године радила само пет месеци. У извештају о раду у 1923. години управни одбор је констатовао једну значајну околност: монокултура (дуvana) која је преовладавала у пољопривреди врањског краја повећавала је новчану кризу, која се већ тада почела осећати у врањској регији, посебно у пољопривреди. Банка је особито помагала произвођаче дувана, трговце, па и занатлије. Чиста добит од 55.808 динара била је мала на обрт од 1,738.775 динара. Управни одбор је 1924. године решио да не финансира индустријска и занатска предузећа, па ни дуванџије, него да се искључиво бави трговином; предузео је продају једног вагона ракије, имајући бурад и други прибор, али је и од тога одустао, јер је остварена мала зарада. Стога се банка опет обратила дуванџијама, којима је издато зајма за 1,844.408 динара, и то на тромесечне менице. Тражња новца током 1925. године била је обимна, па је банка своје резерве брзо убацила у промет. Улози на штедњу су се

такође рапидно увећавали, на пример 1924. достигли су 753.507, а 1928. – 12.000.000 динара. Тантијема за 1924. износила је 12% за 1925. – 15% а у шест фондова издвојено је још 27% чисте добити. Зато је дивиденда била мала, али је 1924. ипак износила 10% чисте добити. Промена правила 1925. године предвидела је да се свако питање решава тајним гласањем а из управног одбора искључена су двојица банчних чиновника који су били и акционари, а да би се обезбедила дисциплина у спровођењу одлука.

Први ванредни збор, 5. септембра 1926, решио је да банка отвори филијалу у Бујановцу, нарочито да би сакупљала улоге на штедњу. Но већ 2. јула 1927. ванредни збор (II) затворио је ту филијалу а отворио испоставу у Куманову. У Бујановцу је сакупљено свега 350.000 динара улога на штедњу, јер народ није био навикао да новац држи у банкама, али је издато кредита за 2,500.000 динара. Банчина подружница је из Бујановца повучена и зато што је те године основан први новчани завод мештана. Врањанци су, дакле, утицали да Бујановчани оснују властиту банку. Куманово је било захвално за врањске банке, јер је пословно било много живље од тадашњег Врања, тако да је „Привредна банка“ за неколико месеци пласирала 1,500.000 динара. Средином 1927. у Врању је радио пет банака, чији су капитали са обимним штедним улозима износили преко 25 милиона, што је био потенцијал хипертрофiran за слабо трошење новца, те се поставило питање пласирања новца у суседна места. Већ прве године рада у Куманову послови филијале су се приближили раду централе у неким гранама пословања (на пример есконт од 5,592.860 пре, а 6,207.965 динара у Врању). Могућности Куманова подстакле су акционаре „Привредне банке“ да повећају главницу на 2,000.000 динара. Док су штедљиви Врањанци били добри улагачи, Куманово је умело да инвестира новац. Врањанци су се плашили пословног ризика и тек у најновијим условима, кад се држава после 1945. појавила као гарант, почели су улагати у велике послове. У извештају за 1929. констатује се да је разлог за слабу тражњу новца великог броја банака у Врању пасивност пољопривреде и уздржаност у привредним и трговачким пословима. Тада је капитал инвестиран у подружници у Куманову био већи него у врањској централи. Новац је нуђен и другим околним местима. Камата на штедне улоге смањена је за 2%, али је улога и даље било обилато, те су 1929. износили чак 12,175.270 динара. Есконт на менице достигао је 13,262.160, камате на менице, залоге, текуће рачуне и на хартије од вредности попеле су се на 1,764.771 динар, и оне су, уз високу провизију од 798.579 динара, омогућиле чисту добит од 322.000 динара која је дала дивиденду од 8%. Тада је главница порасла на 3,000.000.

Основне делатности банке показују следеће износе:

година	главница	рез.фонд	штедни улози	менице	обрт	дивиденде
1923.	1,000.000	–	255.360	1,023.557	1,738.775	20%
1925.	1,000.000	65.679	2,438.330	3,385.968	4,876.356	10%

1926.	2,000.000	101.952	6,063.976	5,620.734	(?)	6%
1927.	2,000.000	281.848	9,868.658	11,800.825	23,248.463	6%

„Врањска кредитна банка“ (основана 1921) такође је била планирана за 50 година рада. Њена главница износила је 500.000 с акцијама од по сто динара, али је одмах расписано и II коло, како би се капитал подигао на 1,000.000 динара. Међу банчиним органима, поред управног и надзорног одбора, постојао је и „главни одбор“, који су сачињавали чланови оба претходна одбора, а решавао је о начелним питањима, нарочито о проширењу делокруга рада, промени главнице, отварању филијала и слично. Управљачи банке су већ на самом почетку делатности осигурали себи лепе користи: 10% тантијеме управном и 4% надзорном одбору, као и 3% службеницима, којима се имало одвојити још 3% за пензиони фонд. У овом новчаном заводу је, такође, порез са осталим дажбинама битно утицао на остваривање веће чисте добити. Треба, међутим, рећи да је ова банка била једна од ретких и ван Врања која је и од 1925. до 1929. године обезбеђивала акционарима дивиденду већу од 10% уложене акције. Одуживање исплате меница сељацима поставило се у овој кредитној установи већ 1928. године.

Рад банке види се из параметара скупне табеле:

год.	рез.фонд	штедни улози	менице-зајмови	обрт	главница	диви-денде
1921.	–	877.032	1,506.407	8,601.030	1,000.000	–
1922.	24.559	1,300.054	2,399.025	25,482.112	1,000.000	20%
1923.	25.680	1,924.777	2,858.079	36,343.390	1,000.000	18%
1924.	84.052	3,411.925	4,446.801	52,037.315	1,000.000	18%
1925.	190.825	4,582.355	5,870.397	79,630.031	1,000.000	20%
1926.	243.077	6,481.788	7,843.579	93,224.289	1,000.000	12%
1927.	287.223	9,226.651	8,510.815	118,186.824	1,000.000	12%
1928.	329.347	11,968.040	11,749.650	154,600.827	1,000.000	12%
1929.	353.578	13,388.257	13,788.386	161,658.235	2,000.000	10%
1930.	433.247	18,341.480	15,894.538	182,843.163	2,000.000	10%
1931.	396.140	15,807.709	14,782.612	191,399.857	2,000.000	–
1932.	415.261	10,172.947	11,118.840	126,022.768	2,000.000	–
1933.	497.318	8,659.945	9,727.115	74,094.992	2,000.000	–
1934.	180.810	7,376.915	8,424.858	56,631.848	2,000.000	–

1935.	194.608	6,679.874	7,223.006	42,624.966	2,000.000	-
1936.	70.072	6,242.390	6,649.751	34,509.160	2,000.000	-
1937.	189.494	5,879.338	6,165.025	27,717.129	2,000.000	-
1938.	292.533	5,107.751	5,564.344	23,638.066	2,000.000	-
1939.	253.760	3,769.811	4,937.053	25,293.936	2,000.000	3%
1940.	323.588	2,846.010	4,246.404	25,336.924	2,000.000	-

Јануара 1925. пришло се оснивању новог новчаног завода под именом „Индустријско–трговачка банка у Врању”. Главни оснивачи били су чланови породице Николић, и то у првом реду Стојан Николић, фабрикант обуће. Основна функција банке је да обезбеди јевтин кредит фабрици ципела. На подешена правила министарство је ставило примедбе. Ту је тантијема достигла 20% чисте добити, те је дивиденда за акционаре била мала. Цинци Николићи су вицеструко експлоатисали акционаре. Предвиђен је капитал од 2,000.000, с акцијама чак по 1000 динара, али је министарство капитал смањило на 1,000.000, с тим да чланови управног и надзорног одбора не могу две године бити корисници банчиних кредита, док је оснивање филијала било условљено специјалном сагласношћу министарства. Такве резерве нису биле неосноване: у условима шестојануарске диктатуре (пре јуна 1934) Стојан Николић, с једним чланом управе и са благајником, проневерио је целу главницу од 2,000.000, те је са саучесницима отеран на робију. У билансу за 31. децембар 1926. улози на штедњу попели су се на 2,690.264 динара, док су есконтне менице износиле свега 2903, а у реесконту 418.550, што указује на то да су Николићи заобилазним путем готово искључиво користили новац банке. У годинама 1927. и 1928. банка се искључиво оријентисала на примање улога на штедњу и на кредитирање ограниченог круга корисника. Камата на улоге до 1928. износила је 15%, 1928. године – 12%, док је банка за камату и провизију (1928) наплаћивала 24%. У овом новчаном заводу тантијема је била највећа: 10% управном и 4% надзорном одбору, чак 6% службеницима банке, којима је доплаћивано 4% чисте добити за пензиони фонд, дакле 24%, као ни у једној другој врањској банци. Већ 1928. банка је смањила зајмове и дужничке менице, нешто и штедњу, док је дивиденда била неизвесна. Но и ранијих година дивиденде су биле мршаве, и 6% и 4%. Међу члановима управног и надзорног одбора и главним акционарима било је седам Николића, са 600 акција; корист им нису доносиле деонице са малом дивидендом него позиције у банци (коришћење кредита под повољним условима у сваком моменту). Стојан Николић је 1928. био дужан 100.000 а његова фабрика 250.000 динара. Банка је преузела 220 акција локалног Електричног друштва. Марта 1927. управни одбор је одлучио да се прими заступништва Фордове творнице аутомобила, што је отказано две године касније, јер уложених 50.000 динара нису донели користи. Комесар који је у банци постојао већ 1929. године, као ни у једној другој врањској банкарској установи у то време,

тражио је да министарство предузме низ мера да се заштите штедни улози, имајући у виду нарочито кредите дате фабрици обуће.

Главни облици пословања исказани су у доњој табели:

година	главница	рез.фонд	штедни улози	менице	обрт	диви-денде
1925.	1,000.000	30.154	566.327	1,024.920	3,381.124	10%
1926.	1,000.000	30.861	2,690.088	1,018.886	6,937.625	4%
1927.	1,000.000	38.461	3,812.090	3,843.822	10,986.980	10%
1928.	1,000.000	53.329	2,837.305	640.550	10,118.947	2,5%

Године 1926. основана је „Врањска прометна банка за кредит и штедњу”. Основачи су били: шест трговаца, један механиција, двојица занатлија, један банкар и један банкарски чиновник. Они су навели у пријави министарству трgovине и индустрије да се у тадашњој новчаној кризи трговци и занатлије не могу одржати осим ако се нађе јевтин кредит; улози на штедњу очекивани су, а то значи и помоћ, од сеоског света, тако да би банка била у стању да бар у варошкој средини сузбија зеленаштво, које је почело да хвата мања у вањском крају, особито на селу. Основни посао завода састојао се у давању краткорочних зајмова трговцима, чиновницима и земљорадницима. Правила банке су навела да ће банка кредитима помагати посебно производијачима дувана, виноградарима и воћарима. Стартовало се са капиталом од 1,000.000, који је 1929. увећан на 2,000.000 динара. Та се банка највише жалила, од свих врањских новчарских установа, на немогућност уносног пласирања новца, с објашњењем да су штедљиви Врањанци у кризи редуцирали своје потребе, али да су нудили и даље уштећевине на оплодњу. Ипак, у 1927. години банка је издала 2,66 пута више зајмова него годину раније. Банка је нерадо примала штедне улоге, јер је, наводно, од њих имала више штете него користи. Није подигла ни одобрен јевтин кредит од 300.000 динара и уопште је радила врло скучено, плашећи се пословног ризика. Ово је једина врањска банка у којој нису исплаћиване ни најниже тантијеме, да се не би угрозила маса за поделу акционарима, што значи да људи на целу завода нису били користољубиви. Већ 1928. смањене су банчине активности и код штедње и код давања зајмова а тиме и у укупном пословању. Но, 1929. година као да је бацила зрачак наде – повећани су улози, укупан обрт па и скромна дивиденда и једино су менице и даље смањиване. Године 1927. банка је намеравала да снизи каматну стопу чак за 3%, али предлог управног одбора није наишао на солидаран пристанак акционарске скупштине, јер су акционари били и банчине штедише. Занимљиво је да банка није рачунала да би тиме одбила улагаче. У банци је било и злоупотреба: књиговођа се усудио да подигне део улога једног од оснивача завода, изговарајући се, кад је у томе ухваћен, да му је овај то усмено начелно дозволио, што није било тачно.

Кретања основних делатности виде се из доње табеле:

година	главница	рез.фонд	улоги	менице-заемови	обрт	дивиденде
1926.	1,000.000	23.458	1,274.163	1,851.250	2,891.569	—
1927.	1,000.000	62.895	3,985.553	4,839.832	11,499.506	4,5%
1928.	1,000.000	108.953	3,473.242	4,210.580	10,179.126	5%
1929.	2,000.000	346.000	4,911.876	3,966.218	14,387.935	7%

Марта 1928. формирана је „Врањска централна банка” на рок од 50 година. Поред 11 трговаца, међу оснивачима су се налазили и: један столар, један бакалин, један хотелијер и један свештеник. Тај новчани завод по својим тенденцијама пласирања капитала био је сличан претходној, „Врањској прометној банци”, јер је планирао да кредитима помаже дуванџије, виноградаре и воћаре. Директор установе морао је бити стручно лице (чл. 55 правила). Резервни фонд имао је да прима дотације док не буде достигао вредност половине главнице (чл. 60 правила). У пријави министарству наглашено је да ће банка посебно излазити у сусрет младим привредницима, како би обуздала лихварство. Главница је на самом почетку износила 2,000.000 динара. Због новчане кризе и две неродне године камата на улоге је била сразмерно висока, јер су се трговци надали да ће тако доћи до јевтинијих зајмова. Скопска „Трговачка и индустриска банка Вардар” отворила је банци кредит од 500.000 па затим још 1,000.000 динара. Укупни обрт пословања износио је прве године 8,295.534, улоги на штедњу 1,918.244, зајмови по есконту 3,763.552, добит је изнела само 30.927, што значи да камате на кредите нису биле сувише високе. Те зајмове су користили оснивачи банке и чланови управног и надзорног одбора. На пример, Тома М. Ристић држао је 200 акција, четири члана по 150, њих пет по 100, а на 17 преосталих акционара остало је 700 деоница (најмања је носила свега десет удела). Из тога се може закључити да је на самом почетку делатности настала концентрација банчине делатности у мали број руку. И ту, слично Николићевој банци, корист се није извлачила из незнатне дивиденде (ако је уопште дељена 1928. године, она је могла износити само 1,5%), него из могућности да се одмах и лако дође до кредита са малом стопом интереса.

Врањанци су и у првој деценији после великог рата били штедљиви, али су заузврат мало трошили. То је омогућавало брзу акумулацију новца, но у исто време и тешкоће са пласманом капитала у Врању. Таква ситуација била је сасвим супротна не само другим срединама у Србији него и у првом суседству, на пример у Власотинцу и Гњилану. Менталитет Врањанаца у погледу чувања новца добро су запазили трговци који су 1928. године утемељили „Врањску централну банку”. Они су у свом обраћању министарству трговине и индустрије писали: „Позната је чињеница да улагачка маса иде за људима који у банци сарађују и да тек тада своју уштећевину даје ако у дотичној банци има кога од свијих пријатеља. Могу остале банке бити солидне и сигурне, али ако међу члановима Управног и Надзорног одбора

дотичне банке онај који има уложити нема никог себи блиског пријатеља, он ће и даље држати своју уштећевину ван промета прикривену.” Пошто нису сви могли имати пријатеља у старијим банкама, та околност је омогућила оснивање прекобројног броја банака у Врању 20-их година. Такве банке су располагале малим капиталима, које су још тешко могле уносно искористити. Филијала или агенција државних банака (Народне и Хипотекарне) у то време није било у Врању.

Од привредника најзаинтересованији за оснивање нових банака били су трговци, којима је новац недостајао већ 1922–23. године, а био им је потребан да са детаљистичке пређу на гросистичку трговину, разуме се, уз јевтину камату. Најбржа уплата акционарског капитала била је 1928, дакле у време пуне новчане кризе, у „Врањској централној банци”, где је намах сакупљено 1,000.000 динара, а одмах затим још толико. Даље, само преко уређених новчаних завода могао се од Народне банке и других државних кредитних установа добити јевтини зајам (са око 6%), док су приватне банке наплаћивале бар двапут више интереса. Управник филијале Државне хипотекарне банке у Скопљу (1928) сматрао је да на југу Србије „локалне банке се у већини случајева не оснивају за то да буду средства за пласирање капитала њихових акционара”, него „оне се оснивају за то да буду средство за прибављање капитала и кредита у разном виду, првенствено за своје чланове управног и надзорног одбора, па онда за акционаре, а за остale само уколико претекне”.⁷ Финансирање индустриских погона увек је доносило штете у то време, а новац банака је само изузетно помагао развитак производње; служио је за просперитет трговине. За оцену врањског банкарства треба применити компаративан метод. Поменуте карактеристике новчаних завода на југу Србије 20-их година су још видљивије у суседном Гњилану, где је народ био мање штедљив, али је више трошио и био мање бојажљив у предузимању економских акција. Ту је била још изражajнија тежња трговаца да створе магацине робе, како за мале количине не би морали да одлазе у Београд или у Скопље. У Гњилану су трговци – банкари били вольни да откупљују производе ратара и сточара, да ови не би дангубили и трошили одлазећи на праве пијаце, док то врањански банкари никако нису радили. Обрт капитала је у Гњилану био кудикамо бржи, иако са мањом главницом; он је у једној банци 1923. године износио 20,328.880, а у 1927. – 61,433.030, и то са капиталом од свега 1,000.000 динара. У „Гњиланској привредној банци”, једној од три у месту, чији се биланси анализирају, многи акционари нису били вольни да се повећава главница на 2,000.000, те је ово повећање обављено тек 1929. године. Таквих појава у Врању никад није било. У исто време, улози на штедњу били су у Врању велики а у Гњилану мали. Тантијема је била мања него у Врању – 1923. године 11%, а 1928. само 6%. У Врању су чланови управног и надзорног одбора тражили већу корист. Поменута банка у Гњилану подигла је један млин. Кредит добијен од Народне банке са 6% интереса дељен је акционарима са 15%, трговцима са 18%, а осталима са 24% камате. Таквих диференцијација ипак није било у Врању. Зеленаши на југу Србије су тада наплаћивали годишњу камату од 60–120%. Пласман капитала у другим банкама, на пример у гњиланској

⁷ М. Секулић, н.д., 51–2.

банци „Косово“ био је велик још кризне 1929. године. У трећој гњиланској банци, „Кредитној банци Косово“, угњездила се породица Танаска Арсића, чији су припадници увек добијали зајмове са ниским интересом, док су други плаћали и до 40%. Арсићи су подигли млин па и електричну централу парама акционара и задуживањем банке под њиховом ингеренцијом, али су те објекте регистровали као своје власништво.⁸

Поред банака, у Врању су 20-их година деловала још нека акционарска друштва, уређена као банке, јер су и ове биле акционарска удружења. Једно такво друштво била је „Прва врањска фабрика обућа“, образовано 1926. Основивачи су били три Николића, Стојан и Добривоје, индустрисалац, и др Сретен, три трговца, један адвокат и тројица без ознаке занимања. Постојећа творница Стојана Николића, пређе Николића и Петровића, подигнута је 1904. године, а процењена је својом машинеријом, алатом, намештајем, прерађеном и непрерађеном робом на 800.000 динара. Трајање акционарске дружбе предвиђено је на 50 година. Почетна главница установљена је на 1.500.000 динара, од чега је 8000 акција по сто динара припадало Николићу. Лимит имовине друштва установљен је на 3.000.000 динара. Фабрика је производила разноврсну обућу, опанке, папуче, фишеклије, кашеве и друге предмете од коже. Предвиђено је отварање филијала по целој држави и подизање објекта за штављење кожа.

Николићи су од самог почетка деловања друштва кршили правила. Министар трговине и индустрије, на пример, поништио је решење I ванредног збора акционара одржаног 24. маја 1927. зато што на збору није била заступљена половина акција, јер је 21 присутан акционар представљао само 3810 деоница. И на правила друштва министар је учинио примедбе: прве три године чланови управног и надзорног одбора нису могли бити дужници друштва, а главни корисници кредита били су Николићи. Ни у једном другом акционарском друштву ванредне скупштине, иначе врло ретке, нису одржане пре редовних скупштина. Прва редовна скупштина друштва одржана је тек 30. априла 1929, да закључи рад у 1928. пословној години. Од јула 1928. фирмa је почела да производи чизме и ципеле за официре и цивиле, али само по поруџбини. Иако нетржишни, тај посао је најпре добро кренуо. Чизме за официре израђиване су за београдски гарнизон, јер је у Београду отворена филијала. Министар је одобрио отварање подружнице и у Скопљу и Куманову. У току 1928. године обрт друштва износио је 2.275.832 динара, али је створио чисту добит од само 3311 динара, с обзиром да је београдска филијала произвела губитак од 10.058 динара. Машиnerије и алат су тада допуњени и вредели су 814.570 динара, а непрерађена роба 162.449 динара.

Обућари су пре 1914. године у Србији били добро заштићени од стратешке конкуренције, и то за време док се не подигне нека већа домаћа фабрика. У Србији и Црној Гори непосредно после Првог светског рата потрошња обуће износила је 1.600.000 пари, коју количину су, са малим изузетком подмиравале занатлије. Године 1921. подигнута је једна творница ципела у Београду са годишњом производњом од 500.000 динара, а пре 1925. и друга радионица обуће у Врању, тако да су две месне мале фабрике запошљавале 40–60 радника.⁹

8 Исто, 41–69.

9 М. Савић, Наша индустрија и занати, књ. I, Сарајево 1922, 289, 248, 302; VIII (1930), 123.

Од давнина је у врањском крају постојала производња конопље од које је добијана кудеља, а од које је израђивана ужарија у околини Врањске Бање, Лесковца и Бујановца. Конопља је мочена у природно топлој води Врањске Бање. По ослобођењу 1878. године подигнута је радионица за фабрикацију кудеље у Врањској Бањи. Ова је од 1886. године извозила кудељу у Бугарску. Прво је Румунија увела увозне царине да би онемогућила увоз ужарије и подстакла своју продукцију кудеље. Врање је пре 1912. године извозило око сто вагона ужарије. Тада је у вароши радило шест трговачких фирм, свака са по десет вагона а шест мањих предузећа су експортовала 6–7 вагона свако. Како се у околини Врања није добијало довољно конопље, ова је увожена из лесковачког краја. Фабрика у Врањској Бањи у зениту своје снаге, пре 1912. године, избацивала је на тржиште 150–200 вагона кудеље. Пре тога фабрикација је била и већа, али су поплаве засушиле земљиште, тако да је оно мање давало конопље; после 1918. садњу конопље потиснула је производња кромпира. У Врању и околини (1921) производњом кудеље и ужарством бавило се око 3000 људи, и то у месецима кад польопривредници нису имали посла на њивама, као дуванције, или у виноградима. После Првог светског рата кудеља се више није извозила јер је проширило домаће тржиште које је брже доносило резултате. У Бујановцу и околним селима кудељом и ужаријом занимало се око 2000 људи, а производи су слати у Скопље и у Солун. Ужарију су у врањском крају тада радила села: Ратаје, Црни Луг, Тибужде, Златокоп, Давидовац, Дубница, Нерадовац, Горња и Доња Моштаница, Бања, Корбојевац, Дуковац итд. У врањском крају рађено је на старински начин, без салера. Поправка је после 1919. године учињена преузимањем бачког начина продукције, чиме је из врањских басена за мочење конопље добијана сива, маснија и јача кудеља, са 21–22% тежине сировина и та се кудеља могла поредити не само са бачком него и са познатом италијанском кудељом. После 1919. лесковачко–врањско–бујановачко подручје ужарске радиности запошљавало је око 800 радника. Та индустрија је доносила 3,500.000 динара из извоза, а укупно више милиона динара у целокупној продукцији.¹⁰ Предузећа која су се бавила овим послом била су већином акционарска.

У Врању су се још у турском земану исковали поткивачки клинци, који су извозени и у Кнежевину Србију. Тиме су се и касније бавили Цигани у Врању и околини, на речици Јелашници и у Сурдулици, производећи знатније количине робе. Током 20–их година тим послом бавило се 200 Рома из 40 врањских породица, проширујући асортиман израђевина и на плочице за поткивање, машице, мотике и другу једноставнију гвожђарију. У Јелашници, Длугирници и Биновцу 73 Рома правило је клинце и плочице за потков.¹¹

У Врању је постојала ткачница платна са десет разбоја, млин са бензинским мотором и радионица сапуна. У Врању и околним селима (Сабина, Доње Врање, Билиновац) око 300 жена израђивало је платно, шајак, сукно, ћилиме, појасеве, поткошуље и чарапе. У атар Мичковске општине долазили су сељаци из 50 села да праве црепуље и узимају уму (зеленкасте боје)

10 Исто, I, 275, 287, 17, 19, 21, 22, 14, 290, 293, 294; 299; III(1923), 393; VIII, 123.

11 Исто, I, 268, 334, 294; III, 267; VIII, 124.

за прање косе. У Луковачкој општини 20 лица израђивало је мерице, 15 особа сандуке за невесте, 20 Рома корпарске предмете, а у Владичином Хану и Лепеници сељаци су израђивали котарице.¹²

У подножју Суве Планине и у више врањанских села постојале су мутафције који су прерађивали козју длаку.¹³ Цело село Луково код Врања бавило се 20-их година израдом ћумура. Људи из врањанског краја палили су дрво за добијање ћумура и у селима око Београда.¹⁴ Ћумурције су се често бавили и сакупљањем катрана. У селу Буштрењу било је и горског катрана који је лети цурео из стене у поточићима, јер је у њима било асфалта. То говори о рударству у врањском округу, које је почивало на задружиној, односно акционарској основи. У Бунушевцу (4 км од Врања) постојао је угљенокоп лигнита који су Немци за време окупације користили. У селу Лепчинце–Марганске има пирита, гвожђа и мрког угља од 4800 калорија а у Буштрењу, поред горског катрана налазио се и гипс. Злато се пабирчило у песку Златокопа до Масурице а највише у Јелашничкој речици. Гвожђе се налазило и у Власини и Масурици, док је у Мосуљу било олова и цинка.

Трговци гросисти у Врању 20-их година били су: Јанча Дингарац и комп., Браћа М. Костић, Јанчић, Ружић и комп., Стојан Спасић и комп., Тома Стajiћ и комп., док су главни извозници били: Никола Цупара, Тома Стajiћ и комп., Коста Герушевић и браћа Милосављевићи. Банкарске кредите су 20-их година користили и занатлије, којих је 1929. године у вароши било 226; неки међу њима су се удруживали да би пословно ојачали. По струкама било је: 17 ковача, 4 бравара, 5 санџија, 29 столара, 29 опанчара, 6 абација, двојица ћурчија,¹⁵ бојадисара, два колара, 20 пекара, шест терзија, 10 зидара, 5 качара, 6 казанџија, један молер, 16 поткивача, 4 мутафција, три сарача, 14 кројача, 8 лимара, три (раније 13) лончара, 32 обућара, 15 бербера и пет предузимача који су се прихvatали разних послова.¹⁶

Врањска Бања омогућавала је и туристичко–хотелску привреду. Бања је хипертермална, сумпоровита и алкално–салинистичка. До појаве државне статистике (1929) нема поузданних података о том виду врањске економике. Зна се да је у лето 1920. радио државни хотел који је даван у закуп. Тада су закупци били ортаци Јордан Ц. Стефановић и Риста Зладован. Хотел је имао 30 соба са и без намештаја, електрично осветљење и биоскоп.¹⁷ Наводи државне статистике за 1929–31. годину збуњују својим битно друкчијим цифрама из године у годину, што није било изводљиво у стварности. Такви су несигурни подаци били резултат различитог пријављивања, нарочито приватних власника, ако не и грешака у самој статистичкој служби. Удаљеност од железничке станице пријављивана је са 2–3 или и 3–4 километара, чак и кад је бележен само један туристички објекат. Рубрике статистике су биле: број соба, врста грејања, гараже, шуме и паркови, хотелска термичка купатила, аутомобили, лифтови, телефони, биоскопи, позоришне сале, варијетеи и барови, салони, дансинзи, читаонице, итд. Статистика за 1930. годину навела је 2046 посетилаца, од којих 957 мушких, са

12 Исто, VIII, 123, 124.

13 Исто, I, 294, 290.

14 Исто, III, 62.

15 Исто, III, 62.

16 Исто, VIII, 124, 123.

17 Службене новине (Београд) 7.VIII 1920, 4.

укупно 2059 ноћења (до 5 дана – 774, од 5 до 15 дана – 639, више од 15 дана – 633). Посетиоци су били Југословени (1955), Грци (90) и један из неке друге европске земље. Тада је био отворен један први хотел са, наводно, шест гаража и три хотелска аутобуса, лифтом, са два телефона, са сопственим термалним купатилом, али само са девет соба у којима је грејање било на пећ, са парком и, тобоже, девет шума, са четири терасе (веранде), једним тениским игралиштем, са три биоскопа, два салона, дансингом и позоришном двораном. Као да су подаци преузимани из рекламне понуде! Подаци за наредну годину су битно друкчији, те, у целини, у њих треба сумњати. Тек за 1932. годину наводи изгледају стабилнији. Тада је у Бањи било укупно пет хотелских објекта, од којих је само један радио преко целе године, а остали једино лети. Изванних свратишта постојао је један ресторан. У бањи су била уређена два парка, зграде су имале шест тераса (веранди), само један телефон, собе су биле без уређеног грејања а публику су забављала два салонска оркестра. Само у правом хотелу била је поред хладне уведена и топла вода по собама. Соба је било укупно 157 са 231 постельjom. Године 1937. од гостију регистровано је 4597 југословенских држављана, један је био из Немачке а седам из осталих држава, дакле укупно 4559 посетилаца, који су остварили 74.984 ноћења.¹⁸ Понекад несигуран, Миливоје М. Савић наводи за 1929–30. годину 3000 посетилаца, који су користили воду топлу 89–93. Он је тражио да се бања боље уреди, јер у њу долазе Солуњани и људи из јужне Србије. Као привредни стручњак, увидео је да је некорисно да топла вода недовољно употребљена потоком отице, те је предложио израду стаклених башта за рано поврће и воће.¹⁹ Занимљиво је да државна статистика за 1937. годину не бележи више иоле већу посету Солуњана и других Грка.

Двадесетих година за варошице Србије поставило се питање електрификације. Године 1922, поред Београда, у Србији је радио свега девет парних и хидрауличних централа. Коришћење водене енергије за електрично светљење регулисано је законом о трошарини.²⁰ Како тада држава није предузимала економске акције и градила производне погоне, остало је да струју уводе локална друштва или јаче банке. У Врању је постојало посебно друштво, врло смело, које је веровало да са милион акционарног капитала може подићи хидроцентралу која даје јевтину струју. Још пре 1914. године запажено је да је Врање у привредном погледу почело да опада и да му се становништво расељава. Бугарска окупација је потпуно зауставила привредни живот. Отишли грађани се нису враћали у завичај ни 1920. године. Стога се удржило 20–ак варошана да уведу струју, држећи да ће она бити основа за привредни опоравак и просперитет, па и за повратак одсељених.

Међу оснивачима друштва било је 14 трговаца, 3 занатлије, један извозник, један хотелијер, један књижар, благајник и два свештеника. Први човек био је Таса Т. Стјајић и двојица адвоката. У почетку главница друштва износила је свега 500.000 а августа 1920. повишена је на 2,000.000 динара. Одмах се уписало 414 акционара, дакле најмасовније али и најсиромашније

¹⁸ Статистички годишњак Краљевине Југославије, књ. II, Београд 1933, 262–63 и 392; III (1931), Београд 1934, 254–55; IV (1932), Београд 1934, 256–7; Статистички годишњак 1937, Београд 1938, 241.

¹⁹ М. Савић, н.д., VIII, 125.

²⁰ М. Савић, н.д., VIII, 122; III, 179.

врањско друштво. Идеју о могућности коришћења воде речице Јелашнице први је дао Алексеј Саханов, инжењер на служби у локалном грађевинском одсеку, коме су се придружили Михаило Симонић, хидропредузимач, и још два Руса, емигранта. Испитивањем пет околних текућица, они су се определили за Јелашницу. Њихов пројекат су проверила двојица професора Београдског универзитета. Посао су задржавале државне власти, јер је концесију за коришћење Јелашнице требало да омогући закон који би се донео на основу Видовданског устава. У исто време врањска општина се припремала да гради парну централу, тражећи да се за ратну штету од 4,000.000 динара добију машинерија и други потребни материјали за развод струје. Општина је пристала да стројеве преда друштву. Храбри одбор је 1921–22. године израдио планове за две електране: малу парну у граду и хидроцентралу на Јелашници, с тим да се најпре изгради мала термоцентрала, а затим да је замењи хидроцентрала са јевтином струјом. Машине су нешто касниле из Немачке због штрајка тамошњих радника и превоза. Монтажу је извело београдско друштво „Велекс”, које је поднело најповольнију понуду на лицитацији. Темељи су испокани септембра 1922, пре него што је план коначно завршен, те је даље копање морало бити обустављено. Тешкоћа је било и код осигурања потребне количине воде за парну локомобилу, јер су бушења наилазила на безводне стене. Термоцентрала је прво светло дала 11. јуна 1923. Тада је невоља била у томе што штедљиви Врањанци нису хтели да уводе у куће и радње скупу струју, па то нису учинили ни акционари електричног друштва. Потрошња се мерила бројем сијалица, којих је најпре било свега 350, где је највећи број отпадао на општину за осветљавање улица и општинска здања. Крајем 1923. године струја је по сијалици стајала 77 динара за нешто више од пола године, што је тада било врло скupo. Акционарима никад није исплаћена дивиденда, него је друштво улазило у све нове дугове за изградњу хидроцентрале на Јелашници. Био је то прави ход по мукама. Општина је морала узимати кредите да би друштво завршило посао. Радови на Јелашници су 1924. године прекинути. Локалне банке нису хтели да помогну градитеље, осим што је једна банка примила нешто акција. Обустава радова настала је због мањка новца. Био је предлог да једна чешка фирма, која је опремила локалну „Текстилну индустрију” (платнaru), преузме завршетак хидроцентрале, или финансијери из Чешке су закључили да им се услед мале потрошње струје новац не би скоро вратио. Кад је почела монтажа машина, дуг друштва износио је 2,512.215 динара. Потом је дошло до обрушавања неког брезжуљка, због чега се морала обавити геолошка анализа терена. Радови су поново кренули тек кад се општина задужила на нова два милиона. Хидроцентрала је пуштена у погон тек у пролеће 1929. године, али је настала тотална економска криза а дугови су били увећани због камата. До очекивање јевтине струје и обимне индустријализације Вранја није дошло 30-их година. Тада је настало тек две деценије касније, у условима новог владавинског система. Тада је држава примила ризик инвестиција, ако није била и сама инвеститор. Штедљиви Врањанци се више нису морали плашити пословног ризика, тада страх нису могле отклонити ни многобројне акционарске банке у месту, и онако слабо се бринући о привредног развитка вароши.

БАНКОВОЕ ДЕЛО И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ВРАНЯ 1919–1929

— Р е ю и м е —

На основе архивных сведений, официальной печати и доклада анкеты начальника министарства торговли и промышленности М. Савича, в первой части произведения обработаны материалы и сделаны суммарные таблицы основных деятельности банк. Существуют и самые важные сведения о работе банков основанных до 1914г. С 1918. года по 1929. год работали в ВРАНЕ следующие банки: Враньский банк /основанный 1919./, Враньский кредитный банк /1923./, настал объединением двух старых денежных заводов, Враньский промышленный банк /1923./, Промышленногородской банк /1925./, Враньский оборотный банк для кредита сбережения денег /1936./, и Враньский центральный банк /1928./. Банков было слишком много и должно было капитал разместить в окрестные места, прежде всего в Буюновац а потом и очень удачно в Куманово. Размещение капитала полностью было неудовлетворительно и оборот капитала не соответствовал существующим потенциалам банков. Банки работали с различными процентами, с различными остальными условиями, с основным капиталом от 500.000 до 3.000.000 динара, стараясь получить дешевле займы государственных банков. Жители Враня были слишком бережливые и никогда не было нехватки вкладов в сберегательную кассу, но они мало вкладывали потому что боялись делового риска. Больше всех торговцы настаивали основать новые денежные заводы в которыми бы они были в правлении и в исполнительном комитете пользовались привилегиями. Хуже всех была деятельность Торгового банка „Братья Николич“. Их работа окончилась растратой всего основного капитала и арестованием трое самых ответственных растратчиков „1934“. В тексте сделаны сравнения с деятельностью денежных заводов в Гнилане и Власотинце.

Сделан анализ акционерских обществ в осталной части враньского хозяйства: Первый враньский завод обуви /опять братья Николич/, второе обувное мелкое предприятие, полотняная мануфактура /чешских монтеров/, мастерская мыла, мельница, некоторое число фирм которые из конопли делали канаты и экспортировали, компании для производства гвоздей, подков и простых скобяных изделий. Обхвачено и использование рудного блага и виды кустарного промысла женщин: /полотно, изделия из шерести/ и мужчин: /черепицы, мерки, корзинки, ящики для невест, переработка козьей шерести/. Есть и список оптовых купцов, экспортёров и ремесленников по отраслям для 1929–ый год. Отдельно говорится о туристическо-гостиничном хозяйстве в Враньском курорте. Последний раздел говорит о мучительной работе электрическо-акционерного общества, которое с помощью капитала враньской общины, построило небольшую теплоэлектростанцию в городе /июня 1923/ и гидроэлектростанцию на речке Елашница /весной 1929./, которая отдавала более дешовый ток.

Очевидно что враньские банки не помогали экономическое развитие города даже ни воостановление зданий разрушенных в войне. Акционеры-основатели получали большую материальную пользу, но не из дивидендов /которые в первые пору не превышали 20% вложенного капитала/, но помощью привилегированных кредитов. Враньские банки, кроме исключительных случаях, не помогали местным заводам и только изредко давали займы с высокими процентами производите лиям тобака, виноградая; пока сотрудничество с промышленными заводами приносило утрату. Банки не предпринимали распределять сельскохозяйственные продукты. Их работа была совсем ограничена.

Богумил Храбак

Др ЉУБОДРАГ ДИМИЋ

ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ ВРАЊА У ГОДИНАМА ДИКТАТУРЕ 1929–1934 – Прилог историји свакодневице –

Теми „Друштвени живот Врања у годинама диктатуре 1929–1934“ приступили смо са уверењем да се на карактеристичним сегментима прошлости, какав је свакодневни друштвени живот једног малог провинцијског града попут Врања, може учити о знатно ширим друштвеним феноменима, богатити знања о грађанском друштву српске провинције, његовом менталитету и националном, културном и идеолошком идентитету. Реч је о покушају да се у наше колективно историјско памћење врате нека основна знања о прошлости која су, под утицајем идеологије а касније друштвеног развоја и демографских промена, напросто избрисана из наше свести.

У целом међуратном периоду Врање је, попут других градова у Србији, било у дуготрајном прелазу из старог у ново. Са ниским процентом писменог становништва (према подацима из 1931. године у пчињском срезу је било 38,09% писмених и 61,91% неписмених), незнатном социјалном диференцијацијом и социјалном мобилношћу, малим приходима и великим социјалним разликама, доминацијом бројно велике породице, аутархичном привредом, неразвијеном индустријом, малом продуктивношћу, израженим осећањем покрајинске припадности, друштвеном елитом која се регрутовала из незнатног и затвореног круга познатих породица, архитектуром, менталитетом његових становника и друго, Врање је одавало слику града који је био нераскидиво везан са традицијом. Насупрот томе, уочљиве су, за посматрача са стране, промене које су са сигурношћу говориле о Врању као средини која је настојала да ухвати корак са својим временом.

На почетку треће деценије XX века друштвени живот Врања обиловао је противуречностима који су произлазили из настојања преласка из традиције у модерност. Врање је имало административни статус варошке општине. У њему се налазио првостепени суд, среско поглаварство, финансијска управа, болница, гимназија, 4 православне цркве, фабрика обуће, текстилна

фабрика, пошта, телефон и телеграф, војни гарнizon и две електричне централе. Два и по километара од града била је железничка станица. Према доступним подацима, у годинама диктатуре у Врању је живело од 8.000 до 10.000 становника, тј. сваки шести становник среза Пчиња (у срезу, према попису из 1931. године, живело је 55.364 становника).

На варош је велики притисак вршило аграрно окружење. Према подацима пописа од 31.3.1931. године, у срезу Пчиња, чији је административни центар било Врање, живело је од пољопривреде 44.489 становника или 80,36% у индустрији и занатству је било запослено и од тога живело 5.024 становника среза или 9,07%, трговина, кредит и саобраћај прехранјивали су 1.682 становника или 3,03% популације, у јавним службама, слободним занимањима и војсци је хлеб стицало 2.398 становника или 4,33%, у осталим занимањима било је 1.771 становника или 3,2%. По тим подацима о социјалној структури становништва, врањски срез био је још далеко од онога што се, у југословенским приликама, сасвим усlovno могло назвати модерним друштвом (да 40% становништва ради у пољопривреде). У врањском срезу, као и у целој Србији, преовлађивао је ситни сељачки посед који једва да је био способан да пре храни своје власнике. Поседи су били неспособни да дају тржишне вишкове, везивали су радну снагу већине становништва у нерационалном и, са становишта целине, мало производивном занимању. Њихово суделовање у дохотку било је отприлике једнако њиховој потрошњи властитог натуналног продукта. На тржишту таква су газдинства незнанто учествовала и као продавци али и као купци. Акумулација на таквим поседима била је мала – недовољна да се пређе на интензивнију обраду земље, нове пољопривредне културе, рационалнија пољопривредна оруђа и машине. Стални страх од глади пресудно је утицао да се на малом поседу превасходно производе житарице. Од индустријских биљака, које су могле да омогуће модернизацију пољопривредне производње и бржи друштвени напредак, у већем обиму, гајен је само дуван. Натурална привреда директно је утицала на техничку заосталост и непродуктивност ситног сељачког поседа. Отуда је изостајала бржа модернизација села. Из података државне статистике се види (1931. година) да је у врањској области било 23.743 ралице, 11.202 плуга, 701 дрљача, 5 ваљача, 8 сејалица, 27 вршилице. Ови подаци недвосмислено говоре да се сељак бавио примитивном обрадом земље. Знатна употреба дрвених рала која су била у стању само да разгрну земљу и покрију семе, а не и да биљци припреме повољну подлогу за вегетациони циклус, и незнанта заступљеност машина одавали су слику примитивности у пољопривредној производњи. Гвоздени плуг, симбол интензивне и модерне производње, још увек у врањском срезу није однео превагу над дрвеном ралицом. О култури живљења, у условима када је стандард живота знатног дела становништва био испод минимума потребног за сношљив живот, тешко је и говорити.

У граду је у првој години диктатуре (1929. година) радио 5 а у последњој години (1934. години) 8 лекара, 2 приватне и једна државна – болничка апотека, 4 бабице, 1 ветеринар, прво 7 а касније 9 адвоката, 4 инжењера, знатан број просветних радника, судија, банкар, чиновника. Сви они и њихове породице представљали су елиту у месту и веома активне

учеснике у друштвеном животу. Од заната било је у врањској чаршији на почетку диктатуре бачвара (1), бравара (7), Ћурчија (3), казанција (2), колара (1), ковача (6), лимара (7), лончара (6), седлара (3), ужара (3) и грнчара. Потреба за њиховим производима нарочито се могла видети за пазарних дана када су мајстори и њихови помоћници, својим гласним нуђењем услуга, давали тон уличној вреви. За тих дана улице су се пуниле шарено-ликим светом пристиглим са села да на врањској пијаци понуди своје аграрне производе и за потребе сеоског домаћинства набави производе града. Постојање кројача (9) и кројачица (3), модисткиња (1), обућара (13) сведочило је о тржишту које је још увек имало потребу за производима локалног занатлије, али и о продору градске моде која је потискивала мајстора сеоских одела (абацију) и опанчара (1). Почев од 1904. године, у Врању је постојала и „Прва врањска фабрика обуће”, која је у тридесетим годинама искључиво израђивала чизме и ципеле за потребе војске, док су се ципеле за грађанство израђивале искључиво по поруџбини. Такав начин пословања несумњиво говори о малој разлици између обима послова које је обављао занатлија и индустрија обуће.

У врањској чаршији било је и месара (5), кобасичара (1), колачара (1), пекара (8), али и ракија и производио љача вина, што несумњиво сведочи о формирању градских навика у којима је модерни занатлија потискивао послове који су се некада обављали искључиво у кући (печење хлеба и друго). Присуство грађевинских фирм (4), гвожђарских радњи (4), калдрмија (1), молера (2), превозника (7), столара (7), зидара (3), асоцирало је на убрзану урбанизацију и модернизацију вароши. Врање је у годинама диктатуре било живо, мада не и значајно, трговачко средиште. Према подацима из 1934/35. године, у Врању је било чак 87 бакалско–колонијалних радњи, што својим бројем сведочи о трговачкој традицији и менталитету врањске чаршије, на једној и, у поређењу са бројем становника, о малом промету и регресији која је захватила град након померања границе на југ, на другој страни. Податак да је Врање у време I балканског рата имало 15.000 становника несумњиво сведочи о слабљењу његовог привредног и трговачког значаја, одумирању привредне делатности, смањењу обима послова, општој регресији. Трговине галантеријском и мануфактурном робом, обућом, плетеном робом и кожом, које срећемо почетком тридесетих година, представљале су, ценом и квалитетом производа, оштру конкуренцију локалном занатлији и наговештај буђења предузимљивог духа који је некада красио Врањанце. Помодно–мануфактурна и галантеријска трговина „Ратајац и Стефановић” нудила је штофове за одела, свилу за хаљине, спреме за удаваче, свиле за веш. Рекламиран је хигијенски сапун „Дивота”. Терзијско–мануфактурна радња Јанче З. Стошића „Јеже” продавала је трикотажу Прве југословенске творнице трикотаже „ИККОЛ”. У њеним изложима и рафовима могле су се наћи блузе, пуловери, цемпери, свитери, руске блузе, трикоји, прослуци, дечије гарнитурице, хаљинице мушки и женске. Мануфактурно галантеријска радња Владимира Стаменковића „Торовелца” продавала је робу са попустом и за бонове ратне штете. Мануфактурно–галантеријска радња Нешић и Циврић нудила је врањанцима штофове произведене у Енглеској, Белгији, Чехословачкој, Краљевини Југославији. Радња Душана

Стошића „Миабела” продавала је „тивар одела”. Рања браће Димитријевић „Собинци” давала је велике попусте. Колонијално трговачка радња Уроша Марковића је посебну пажњу поклањала „новитетима” неопходним за домаћинство – сервиси за ручавање, чај, кафу, пиво, ракију, машине за орахе, месо, бибер, кафу, кућно посуђе. Продавница „Мицко” је убеђивала Врањанце да грамофони „Edison–Bell”, „Пенкало”, „Колумбија”, „His Master's Voice” и плоче нису луксуз и да треба да их има свака градска кућа. Све то асоцирало је на постојање слоја који је куповао наведену робу. Услед продора мануфактурних и индустријских тканина, врло јефтиних и добrog квалитета, домаће тканине и домаћа радиност је почела да лагано ишчезава. То није значило да су индустријски производи још увек могли да из куће потисну хоризонтални разбој. Натурална привреда и аутархично село томе је погодовало, па су се на врањским улицама и дућанима сретале и тканине од вуне (сукно), конопље, лана, коже и памука. Народна ношња је и даље била у масовној употреби. Њен крој, украси и боје непогрешиво су говорили о припадности локалној заједници, одређеној религији, етничкој групи, начину производње, обичајима, култури непосредне околине. Ипак, свакодневне слике са врањских улица и упоредно облачење ношње и грађанских одела, опанака и ципела, шајкача и шешира био је сигуран знак продора тржишних односа, масовне употребе индустријских производа који су мењали живот и урбанизације која је наметала нове критеријуме вредности (нови дизајн и нови материјали). Лагано настањање класе занатлија, трговца, индустријалаца и банкара и њихова доминација у друштвеном животу града огледала се и у моди која је прво захватила град а затим и село.

Посебан статус у занатским и трговачким круговима Врања уживали су часовничари (2), златари (2), књижари (3) и штампари (2). Берберске (7) и фотографске (2) радње биле су места где су се стицале информације и водио посебан друштвени живот. У бројним врањским кафанама, од којих ћемо овде споменути „Америку”, „Бојовићеву кафану”, „Бујковац”, „Власину”, „Крушевац”, „Париз”, „Цариград”, „Шарени хан” и „Цакину кафану”, у тридесетим годинама могло се срести нешто од оног живописног и шареноликог кафанског света и кафанске атмосфере (доминантна су, по Дворниковићу, два психолошка нагласка, динамични, чезнутљив, страстан севдах и пасивни, резонантни жал, жалба, туга), о којој је писао Бора Станковић. О модерности којој је варош тежила говори и простор који су у друштвеном животу Врањанаца добијали, као посебан вид европеизације, гостионице (спомињемо „Касину”, „Русију”, „Синђелић”) и хотели (спомињемо „Врање”, „Европу”, „Призрен”, „Пролеће”, „Солун”). И сами називи које су врањске кафане, гостионице и хотели носили представљају својеврсни спој старог и новог, сусрет истока и запада, стапање локалног и општег, сучељавање традиције и модерности. То је још једно сведочанство о променама које су у тридесетим годинама захватиле град и податак о процесу који је неумитно од малог провинцијског, настојао да створи модерно урбano средиште. Дешавало се да у врањским кафанама вино и ракија буду јефтинији него у радњи, што је утицало на посеченост и промет. У годинама диктатуре у врањске кафане је ушла хигијена. Кафане су, према

уреби о сузбијању заразних болести, морале да се крече и дезинфikuју једанпут у 6 месеци, свако преноћиште је морало да се региструје и пријави властима, кафане су морале да имају исправну вентилацију и подове погодне за чишћење. У борби против алкохолизма и криминала градске власти су покаткад забрањивале појединим својим суграђанима да посећују крчме. Казне су биле временске, најчешће годину дана. У граду је радио биоскоп „Оријент“. У биоскопу је, по одлуци градских власти, било забрањено пушење.

Посебан печат друштвеном животу Врања, како у претходним тако и у годинама 1929–1934, давале су врањске банке и кредитни заводи. Податак да их је у првој години диктатуре било чак 6 асоцира на знатну концентрацију капитала, солидне материјалне прилике и представља Врање као место предузимљивих и агилних људи. Међутим, није било тако. „Врањске новине“ почетком 1931. године пишу о Врању као месту у коме је замрла свака привредна активност, које се расељава „откидајући од себе живе снаге вредних и сиромашних житеља који у њему нису могли да нађу зараду и хлеб насушни.“ Један од разлога за такво стање, по писању „Врањских новина“, био је и тај што је капитал био у рукама „конзервативаца, који ништа друго не знају, до само оснивање зеленашких завода и давање новца под интерес од 24–30%, сечење купона, наплату добре дивиденде и тантијеме... гомилати паре, куповати лојза и имања и проводити безбрижан живот на труду и раду сиротиње.“

Увид у пословање врањских банака наведени закључак унеколико мења. У Врању је, у годинама диктатуре, радила Врањска банка, основана 1909. године. Индустриско трговачка банка, основана 1925. године, Врањска привредна банка А.Д., основана 1923., Врањска прометна банка за кредит и штедњу А. Д., основана 1926. године, Врањка кредитна банка А.Д., основана 1920. године, Врањска централна банка А.Д., основана 1928. године и Врањска задруга за међусобно помагање и штедњу (1928). Све наведене финансијске установе настале су са циљем, макар су тако говорила њихова правила, да се изврши прикупљање и концентрација ситног капитала, потпомогне рад врањских привредника и трговаца са што јефтинијим кредитом, подстиче подизање, унапређење, разграђивање и развој врањске индустрије, шумских, грађевинских и предузимачких послова: кредитира набавка и посредује у продаји пољопривредних, занатлијских и индустријских производа, кредитирају предузећа која прерађују домаће сировине, потпомаже развој производње дувана, воћарства и виноградарства, развија дух производње и штедње. Другим речима, требало је да банке служе модернизацији, индустрисализацији, урбанизацији града и побољшању живота његових житеља. Стварност је била другачија. Увид у пословање банака допушта да се са сигурношћу тврди да су у Врању били ретки новчани заводи који су узимали директног или индиректног учешћа у раду индустријских или трговачких предузећа. Банке су се искључиво бавиле економским пословима, сматрајући то пословањем са најмањим ризиком.

Капитали којима су врањске банке располагале нису били велики (капитал Врањске банке износио је у тридесетим годинама око 4.000.000 динара, Индустриско–трговачка банка је располагала капиталом од око

10.000.000 динара, Врањска привредна банка од 12 до 22.000.000 динара, Врањска прометна банка за кредит и штедњу око 4.000.000 динара). Подаци говоре да је само 1/6, а са повученим кредитима само 1/10 капитала врањских банака била сопственост банака, тј. њених акционара (главнице се крећу од 500.000 до 2.000.000 динара), док је све остало био новац улагача и других поверилаца, најчешће ситних штедиша, који су га у свако време могли тражити натраг. Готово цео капитал банака био је пласиран кроз менице (најчешће краткорочни кредити на 3 месеца), које су, и поред свих настојања да се редовно враћају, у годинама кризе имале дубизу од најмање 10%. Немогућност наплате меница, пре свега оних датих пољопривредном становништву Врања и околине, драматично се повећавала са све израженијом економском кризом. Пред крај периода који нас интересује већина врањских банака суочила се са смањеним улагањем капитала, тешкоћама у пласирању новца, повећаним подизањем новца од стране штедиша, падом курса обвезнica ратне штете, немогућности да земљорадници који су подигли краткорочне зајмове врате новац. Таква ситуација у којој су банке постале неликвидне изазивала је праве потресе у свакодневном животу града у коме су, преко ноћи, пропадали дужници и њихови повериоци, затварале се трговачке и занатске радње, штедише опседале банкарске шалтере у настојању да подигну свој новац. Са туђим новцем банке су могле давати само краткорочне кредите који су пласирани са високим каматама и нису били згодни за подизање јаче индустрије. Изградња индустрије тражила је дугорочне кредите који су могли да се амортизују постепено у току једног дужег периода. Банке у Врању биле су спремне да дају предузетима краткорочне кредите али оне по својој структури, по својој намени и по јачини сопственог капитала нису биле у стању да допринесу оснивању и утемељењу индустрије у Врању. Исход таквог подухвата, чак и да га је било, значио је пропаст и предузети и банке.

Уз банке, основ модернизације Врања у тридесетим годинама, требало је да буде „Врањско електрично друштво А.Д.“. Друштво је основано почетком 1920. године (17. фебруар) са племенитом намером да спречи привредно опадање града, дакле полет економском напретку, заустави исељавање његових житеља, подстакне повратак трговаца, занатлија и пословних људи који су га напустили. Друштво је имало задатак „да производи електричну енергију и исту искоришћује за осветљење и друга привредна и индустријска предузети...“. Произведену и пренесену електричну енергију Друштво ће првенствено употребити за осветљење вароши, а потом на индустријске и привредне циљеве у својим постројењима и предузетима, или ће је под нарочитим погодбама стављати на расположење свакоме, ко би се том енергијом хтео користити за осветљење или које друге сврхе. Везивање Врања и Врањске Бање електричним трамвајем биће један од циљева које ће друштво тежити да постигне, а по могућству и продужење ове везе ка Сурдулици, Власини и Ѓњилану“. Лепих жеља, племенитих намера и туристичких идеја те 1920. године акционарима „Врањског електричног друштва“, очигледно, није недостајало. Упис акција (почетни капитал је износио 1.500.000 динара) говорио је о неколико ствари: да је идеја о електрификацији града сасвим сазрела, да је постојала свест да је електрификација

један од предуслова брже индустријализације, да се веровало да је то финансијски добро уложен новац који ће доносити високе дивиденде. Десет година касније биланс благотворног утицаја „Врањског електричног друштва” на економски, културни и уопште друштвени развитак вароши Врање, иако се не може негирати, ипак је био далеко од очекиваног. Средином тридесетих година сан о електрификацији, индустријализацији и модернизацији завршио се као мора акционара запалих у дугове. Нико од акционара никада није добио ни једну дивиденду. У Врању је горело или боље рећи, због слабог напона, жмиркало неколико хиљада сијалица али није било индустријских предузећа која би рад централа учинила рентабилним. Градске улице су биле осветљене али општина није била у стању да редовно плаћа рачуне за улично осветљење, што је отварало нове спорове. Економска криза је додатно утицала да се развој електрификације града (постављање електричне мреже) успори, заведе драстична штедња струје по домаћинствима, многе породице сасвим напусте употребу електричног осветљења. Трамвај који је Врањац требало да вози до Врањске Бање, Сурдулице, Власине и Гњилана остао је само илузија. Машине Врањског електричног друштва су радиле са пола капацитета. Електрификација се показала као луксуз који једна неразвијена средина себи није могла да приушти.

Врање није било град у коме су се грађевински радови систематски изводили. „Врањске новине” пишу да је град био „пасторче” државних власти, које нису одобравале кредите за његову изградњу и урбанизацију. У годинама диктатуре из фондова вардарске бановине издвојена је сума од 4.000.000 динара за грађење Врањске гимназије. Значај подизања модерне гимназијске зграде „Врањске новине” су објашњавале на следећи начин: „Кроз здраву и уређену школску зграду стиче се и ствара уверење о величини и важности изабраног позива у животу као и о дужностима према ономе ко омогућује тај избор позива. Читавог века свог човек као да на глави осећа кров својих школских зграда”. Значајни подухват (5.000.000 динара) је била и изградња Регионалне болнице и војног санаторијума за туберкулозне болеснике. За потребе врањских спортских колектива (сокола, скакута, фудбалских клубова) у првој половини тридесетих година општина је изнајмила плац на коме је уређено игралиште. Један од значајних комуналних радова било је и уређење градског парка „Ћошке” – најромантичнијег дела Врања. Урбанизацији места доприносило је и калдрмисање прометних градских улица – Церске, Брегалничке, Белимарковићеве, Војводе Мимића, Краљевића Томислава, Краља Александра, Милоша Великог и Кнеза Михајла. У годинама диктатуре главне врањске улице – Петра Великог, Краља Александра, Војводе Путника, Краља Ослободиоца, Краљице Марије, Војводе Степе и Краљевића Томислава добиле су бетониране тротоаре. Пресецањем нових улица кроз уже градско језгро, Врање је све више добијало изглед урбанизованог града. Упоредо са тим, постојале су и бројне махале и сокаци који су граду и даље давали оријентални изглед.

„Одбацујемо моду и луксуз. Радимо и штедимо. Све наше слободно време употребимо на васпитање наше омладине”. Те речи, упућене врањским трговцима, ипак нису значиле да се у Врању живело аскетски. По природи штедљив и рационалан свет, врањски трговци су „свечано” прос-

лављали своју славу Три Јерарха. Банкетима су присутвовали сви виђенији грађани места (начелник среза, судија, директор гимназије, командант гарнизона), што је сведочило о снази и значају трговачког сталежа. Свети Трифун је била слава бројних врањских каферија и бифеција. Слава се бурно прослављала у неком од градских хотела. Тог дана кафане нису радиле. Школска слава Свети Сава обично се завршавала ћачком приредбом и професорским балом. Професорска забава се редовно одржавала на Сретење у организацији колегијума Врањске гимназије. Том приликом се, обично, слушао одабрани концертни програм (Хор ученика гимназије под вођством професорке Оштровске и гудачки квинтет ученика са г. Оштровском и доктором Михајловићем) у коме су од домаћих композитора извођени Мокрањац, Крстић, Жганец и Шваб а од страних Моцарт, Бетовен и Шуберт. Једанпут годишње, најчешће крајем фебруара, одржавали су се „луди“ маскен–костим–балови Грађанске касине. За тих вечери Врањем су шетале венецијанске сењоре, кокетне младе властелинке из 18. века, грчке богиње среће, лова, рибара, сијушне јапанке, пајаци, морнари, козаци, каубоји, турски конзули, старе Бечлије, официри разних војски. Маскенбалови су изазвали велико интересовање грађанства. Веома посећене су биле и утакмице два врањска фудбалска клуба: „Хајдука“ и „Грађанског“. Спортски и друштвени живот одвијао се и на терену тениског клуба „Лунга“. Тениски клуб је окупљао и знатан број врањских госпођица и госпођа. Сем тениских мечева, добро су била посећена и матинеа које је клуб организовао у хотелу „Врање“. Активна су била и друштва сокола и скаута. Друштва „Кнегиња Зорка“ и „Коло српских сестара“ су окупљала врањске госпође предане хуманитарном и просветитељском раду. Посебну атракцију представљали су симфонијски концерти које је, с времена на време, изводила „Врањска војна музика“ под вођством капелника Лорбega. Концерти су били прилика да се окупи елитна публика. „Врањске новине“ су тим поводом писале: „...вече симфонијског концерта показало је да Врање има публику лепог музичког укуса, финог осећаја за заједничка учествовања у културним изражajima своје средине и, према манифестованом одушевљењу, публику истински жељну свега што је лепо и у музици и у животу“. Репертоар је био разнолик: Бетовен, Чайковски, Бородин, Шуберт, Дворжак, Григ, Урбан, Видошевић, Иполитов и Иванов. За летњих месеци Врањанци су одлазили у Врањску Бању и проводили се на терасама „Државног хотела“, хотела „Босна“, виле „Балкан“. До тамо је сваког четвртка и суботе возио аутобус који се враћао са задовољним и добро расположеним путницима после поноћи. За летњих ферија редовни посетиоци Бање били су врањски студенти и омладина, док су чланови знаменитијих и боље стојећих породица у Бањи проводили по неколико недеља. На концертима, забавама, летњим подијумима и терасама врањске госпођице и госпође приказивале су елегантне моделе хаљина, екстравагантне креације модних кројача, дневне и вечерње тоалете, високе потpetице, шими ципеле, велике деколтее, шешире, кратке сукње (изнад колена), што је све давало „тон“ градским улицама и друштвеном животу. За посматрача са стране друштвени живот у Врању могао се учинити лагодним. Међутим, то је био живот елите. Варош чиновника, пензионера, ситних трговаца и занатлија, пољопривредних делатника, тр-

говачких помоћника, занатских радника и даље је била осуђена да буде „замрла паланка” и далека провинција. То друго Врање живело је у сенци извештаја о порасту незапослености, банкроту великих банака, политичким кризама у Европи и домовини, сталним стечајима врањских привредника, даноноћном раду да би се преживело.

Просветитељским радом истицала се Грађанска касина. Поред бројних предавања и тзв. „касинских вечери”, квалитету живљења у Врању је доприносила библиотека и читаоница коју је ова установа имала. Библиотека је редовно примала 18 дневних, недељних и месечних листова и часописа, од којих 4 на француском језику и поседовала је преко 2.200 књига изабране литературе. У оквиру Касине, као посебни одсек, постојала је и посебна библиотека „Француског клуба” са 300–400 књига, најчешће добијених као поклон француске владе. Око „Француског клуба” окупљао се круг Врањанаца школованих у Француској, поштовалаца француске културе, познавалаца француског језика и књижевности. Одатле је зрачио специфични дух који се огледао у начину понашања, манирима и начину исхране. Просветним и просветитељским пословима предано се бавио и Народни универзитет. Културну активност је развијала певачка дружина „Бора Станковић”. Радничка омладина се окупљала око друштва „Абрашевић”.

Посебним, руским животом живела је у Врању мала група руских емиграната. По своме социјалном и друштвеном статусу (чине је инжењери, правници, професори гимназије, чиновници банке, књиговође), руски емигранти су представљали елиту у месту. Окупљени око друштва „Руски Сокол”, са читаоницом и библиотеком која је имала око 400 наслова руских и страних књига, радио-апаратом, соколским хором, оркестром балалајки и тамбура, стрељачком секцијом и одсеком за мачевање, та бројем мала скупина имала је знатан утицај на друштвени живот Врања.

Слика о друштвеном животу у Врању у годинама диктатуре не би била потпуна да се не спомене и „идејна заједница Врањанска”. Та хетерогена група рођених Врањанаца који су живели на страни, најчешће у Београду, посредно је битно утицала на живот у граду. У њој посебно треба истаћи: др Јована Хаци Васиљевића, бечког доктора филозофије, писца историјско-етнографских радова (Кумановска област, 1909; Прешевска област, 1913; Скопље и његова околина, 1930), националног радника и дипломату, секретара друштва „Свети Сава”. Хаци Васиљевић је био почасни председник „Друштва Врањанаца” у Београду и саветник свакога Врањанца који покаже вољу за радом и науком. Такође, треба истаћи др Милана З. Влајинца, професора и декана пољопривредног факултета, доктора пољопривредних наука у Халеу, великог ерудите и знаља; др Ђорђа Тасића, редовног професора Правног факултета у Београду, човека „високе културе, особите енергије и продуктивне моћи”; др Јордана Т. Стјића, једног од седморице синова Томе Стјића – бившег трговца, дугогодишњег председника општине, бечког доктора медицине, начелника санитета Министарства војске и морнарице, донатора фонда за награђивање најбољих радова ђака гимназије у Врању; др Милана Стјића, бечког доктора медицине, специјалисте за женске болести, управника болнице за женске болести у Београду, члана главног санитетског савета и лекарске коморе; др Милутине

Ф. Копшу, сина славног врањског лекара Фрање Копше, доктора бечког медицинског факултета, специјалисту за очне болести, лекара Универзитета у Београду; др Димитрија Јовичића, доктора париског универзитета, специјалисту за дечију ортопедију, шефа ортопедског одељења; др Кости М. Христића, студента бечког и прашког медицинског факултета, управника и државног лекара у Врњачкој Бањи; Трифуна Јовановића, кројача који се школовао у Немачкој, истакнутог члана у професионалној организацији, одборника општине београдске, члана управе Српско-американске банке, председника „Друштва Врањанаца” у Београду (има радњу у Кнез Михајловој улици); Михајла Лукаревића, сопственика фирме канцеларијског материјала, лиферанта канцеларијског материјала, члана берзе, члана управе више београдских банака и трговачких установа, угледног члана главне београдске трговачке чаршије (Кнез Михајлова улица); Јована Јанковића „Лунгу”, члана велике мануфактурне фирме (Узунмиркова), спонзора тениског клуба; Уроша Стевановића „Ципару”, члана помодно-галантеријске фирме (Теразије); Ристу М. Стаменковића „Горовелче”, угледног члана трговачких кругова у Београду и друге. Ови угледници су својим знањем, друштвеним положајем,vezама и познанствима, научним ауторитетом и капиталом иницирали добар део просветних, културних, здравствених и економских (банке и електрификација) акција које су мењале изглед града, утицале на живот његових становника, оставиле трага у друштвеном животу Врања.

ОБЩЕСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ ВРАНЯ В ГОДАХ ДИКТАТУРЫ 1929–1934 /К ВОПРОСУ БУДНИШНОЙ ИСТОРИИ/

— Р е з ю м е —

К теме „общественная жизнь Враня в годах диктатуры 1929–1934” автор приступил с уверением что из характеристических отрывков прошлого, какая буднишная жизнь одного маленького, провинциального городка, можно узнать о более широким общественным явлениям, обогащать знания о гражданском обществе сербской провинции, её менталитета и национального, культурного и идеологического идентитета. Речь идёт о попытке чтобы в историческую память вернуть основные знания о прошлом, которое под влиянием идеологии, общественного развития и демографических изменений, просто исчезли из исторического сознания.

Во всем междувоенном периоде, Вране, как и все остальные города в Сербии, было в длительном переходе из старого и новое. С низким процентом грамотных /по сведениям из 1931. в Пчињском районе было 61, 91% неграмотных и 38,09% грамотных/, с незначительной социальной разницей и движением, небольшим доходом, большими разницами, с господствующей многочисленной семьей, с отсталой промышленностью с небольшой продукцией, с сильно выраженным чувством областной принадлежности и менталитетом его жителей, Вране представляло собой картину города который неразрывно связан с традицијей. Вопреки тому, для постороннего наблюдателя, были видны изменения которые достоверно свидетельствуют о Вране как среди которых старалась шагать рядом со своим временем.

Любодраг Димич

ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

САРАДЊА РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА ВРАЊА И ЛЕСКОВЦА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Раднички покрет Лесковца и Врања јавља се релативно касно. Са ослобођењем ових крајева од Турака, настаје процес бржег развоја привреде услед преласка трговачког капитала у индустријски. Већ деведесетих година XIX века почињу да се граде прва индустријска предузећа. У Стројковцу 1884. организована је производња гајтана из које се развија текстилна индустрија у лесковачком крају.

Са развојем индустријских предузећа појављује се и раднички покрет у овом делу Србије. У почетку њему су прилазили еснафски радници, а то значи да су први организовани радници били из занатлијских редова. За разлику од лесковачког радничког покрета, врањски раднички покрет имао је дуже време еснафски карактер.

Привреда Врања споро се развијала, јер сем дуванске прераде није било других индустријских предузећа у којима је радничка класа могла да дође до изражaja.

Но и у овако тешким условима развоја, с обзиром на то да је у овим срединама и експлоатација била велика, долазило је до организовања радника у синдикатима и партији.

Прве штрајкове у овим градовима водили су углавном занатлијски радници. У Лесковцу су радници до Првог светског рата организовали успешне штрајкове, а међу њима се нарочито истиче штрајк текстилних радника 1914. године који је трајао 78 дана.

Везе радничког покрета Лесковца и Врања манифестовале су се преко парламентарних избора, културно спортских манифестација и других облика.

Прва конкретна сарадња успостављена је за време формирања Радничке коморе која је требало да се формира по Закону о радњама у врањском округу (који је обухватао и Лесковац). Наиме на изборима 10. јула 1911. године у врањском округу (гласачка места у Врању и Лесковцу) изабран је

за члана Радничке коморе Ђорђе Картаревић, млинарски радник из Лесковца. На првој седници Коморе, 24. јула, представник врањског округа Картаревић упознао је скуп са променом Закона о радњама у Лесковцу и Сурдулици.¹

У Лесковцу је 13. фебруара 1912. одржана окружна конференција на којој су истакнути кандидати Социјалдемократске партије Србије за скупштинске изборе за округ врањски.

На седници 15. фебруара 1912. Главна партијска управа прихватила је предложене кандидате за округ врањски, с тим што је тражила да поред носиоца листе Тасе Мильковића, буде и Анте Урошевић, адвокат из Неготина. Изборна кампања била је веома жива. Одржани су многи зборови у селима.

Апелациони зборови одржани су у Врању, Лесковцу, Масурици, Црној Трави, Власотинцу и Лебану.²

На предизборним зборовима округа врањског говорили су социјалдемократски кандидати за посланичке изборе.

На овим изборима кандидати Српске социјалдемократске странке у врањском округу добили су следећи број гласова: лесковачки срез 1071, пољанички 156, пчињски 196, јабланички 183, власотиначки 852 и масурички срез 43. Укупно 2501 глас, што је за 61 глас мање од потребног броја за добијање посланичког мандата.

Српска социјалдемократска партија показала је јачу активност при поновним посланичким изборима 1914. године. За посланичке изборе истакла је кандидате: Луку Павићевића, Милана Стanoјevићa, Јована Цветковићa, Ђорђа Јовићa, Николаја Динићa, Ристу Павловићa, Косту Стевановићa, Петра Милосављевићa, Трајка Стојановићa, Ђорђа Картаревићa и квалификоване Тасе Мильковићa и Филипа Филиповићa из Београда.³

Међутим, и поред велике активности која је обављена за време предизборне кампање, ови избори нису одржани услед избијања Првог светског рата.

Раднички покрет Врања и Лесковца између два светска рата карактеришу три периода. Први период обухвата временско раздобље од завршетка Првог светског рата до доношења Обзнате, децембра 1920. године.

То је период организационог срећивања и оживљавања рада. Читав рад обављао се под утицајем Октобарске револуције и других револуционарних догађаја у Европи, као и организовања КПЈ Југославије и великог успеха на општинским и скупштинским изборима.

Други период је раздобље од доношења Обзнате и Закона о заштити државе до завођења шестојануарске диктатуре 1929. године. То је период хапшења и прогањања синдикалних и партијских активиста и забрањивања њихових организација. Но и поред свих тих тешкоћа КПЈ, иако у илегали, успевала је да свој рад организује преко независне радничке партије Југославије и независних класних синдиката. Увођењем шестојануарске диктатуре укинут је рад класних независних синдиката, а њихова имовина је заплењена, а већи број синдикалних и партијских активиста је похапшен.

1 Радничке новине, бр. 162 из 1911.

2 Радничке новине, бр. 62 из 1912.

3 Радничке новине бр. 148 из 1914.

И поред тога, КПЈ је преко класних независних синдиката организовала више зборова гладних на којима су говорили истакнути партијски и синдикални активисти.

Трећи период, од шестојануарске диктатуре до Априлског рата 1941. године, је период када је раднички покрет – синдикални и партијски – успео да се организационо учврсти и поведе радничку класу у борбу не само за побољшање економског положаја већ и за добијање политичких права.

У овом периоду Лесковац постаје индустриски развијен град (Српски Манчестер), а Врање покушава да се извуче из економске заосталости.

Период оживљавања настаје формирањем синдиката у којима комунисти испољавају своју активност. Без обзира на многобројне тешкоће, радничка класа је схватила да без сопственог организовања нема ни ослобађања од буржоаске експлоатације. Све је то допринело да се организују синдикалне и партијске организације које су повеле раднике у многобројне штрајкове свих струка, парламентарне изборе и друге облике економске и политичке борбе у којима су имали и запажене резултате.

Синдикална и партијска активност у Лесковцу и Врању свакако је била највећа за време општинских и посланичких избора 1920. године. Наиме, у Лесковцу су комунисти освојили општинску управу, у Врању су освојили друго место, после демократа. Но са тиме се њихова активност није завршила. Значајну борбу радници и комунисти водили су за време предизборне кампање за посланичке изборе. Ту борбу заједнички су водили комунисти Лесковца и Врања. На посланичким изборима као кандидати на листи Комунистичке партије Југославије налазили су се: Филип Филиповић (носилац листе КПЈ) Владимир Дискић, Светозар Савић, Никола Динић, Јован Николић, Владимир Тодоровић, Драгутин Костић, а квалификовани: Михајло Тодоровић и Војислав Поповић, заменици Јован Томашевић и Драгољуб Бранковић. То је била заједничка листа лесковачког и врањског краја.

У предизборној активности, 26. октобра 1920. године, Филип Филиповић је одржао предавање у Лесковцу за партијске и синдикалне чланове са темом: „Комунистичка интернационала и учешће на изборима за Конституанту”, а сутрадан је у сали хотела „Круна” одржан велики предизборни збор коме је присуствовало око 1.000 људи. Говорио је, опет, Филип Филиповић на тему: „Избори за Конституанту и Комунистичка партија Југославије.”

Наступајући са истим програмом и паролама као на општинским изборима, лесковачки комунисти су на овим изборима победили грађанске партије, освојивши приближно исти број гласова као и на општинским изборима.

На изборима за уставотворну скупштину изабран је у врањском округу, између осталих, и Филип Филиповић, секретар КПЈ. Он је добио у целом врањском округу 4.905 гласова.⁴

⁴ Христијан Ракић, Активност партијске организације у Лесковцу од оснивања до 1941, Лесковачки зборник XX, Лесковац 1980, стр. 7.

Партијски (КПЈ) и синдикални активисти из Лесковца у више наврата су посећивали радничке зборове у Врању и на њима активно учествовали. За време прославе Првог маја 1928. године Милорад Николић, столарски радник из Лесковца, говорио је на радничком збору у Врању. Он је у свом реферату истакао значај прославе и значај борбе пролетеријата Југославије за ослобођење. Нападао је милитаристичку политику буржоазије и тражио савез са Совјетском Русијом, што су присутни радници бурно поздравили.⁵

Период од 1929. до 1941. године у сарадњи радничког покрета Лесковца и Врања заузима значајно место. Иако раднички покрет и Комунистичка партија Југославије у Лесковцу и Врању пролазе кроз многобројне тешкоће (неповезаности, секташтва, хапшења и други видови притиска) њихов развој и даље јача. Кроз одстрањивања малодушних и неспремних за политичку борбу, раднички покрет се омасовљава и предузима веома значајне акције које су омогућавале организационо сређивање. Оваквим радом знатно су обухватане сиромашне градске и сеоске масе које се укључују у извршавање постављених програма.

Приликом формирања Месног комитета КПЈ Врање, Славко Пешић одређен је за одржавање везе са лесковачком партијском организацијом. Ту везу је остварио преко Стојана Богдановића, а она је служила за добијање партијског и другог материјала.⁶ Успостављена је веза са Владом Ђорђевићем, столарским радником из Лесковца, кога је још раније упознао Стојан Богдановић. Први контакт Славка Пешића са Ђорђевићем био је веома значајан јер је Ђорђевић донео материјал за прораду „Основа механизма“ и инструкције о систему партијске организације и методама рада. Стога је Славко Пешић на првом састанку Месног комитета КПЈ изнео да је потребно створити ћелије, плаћати партијску чланарину и прикупљати црвену помоћ.

У сарадњи са лесковачким комунистима у току 1932. године најзначајнија акција коју су извели комунисти Врања била је раствурање летака КПЈ. Наиме, када је илегална организација официра у Марибору, Мостару, Бихаћу и Вишеграду била откривена и када су настала хапшења и суђења, КПЈ је издала проглас.⁷ Овај проглас је, преко Лесковца, донео Славко Пешић у Врање.

Појачана активност КПЈ у Лесковцу и Врању није остала незапажена. Полиција је пратила свако иступање појединача на које је сумњала и што је КПЈ развијала ширу и успешнију активност све се више излагала ударцима режима. Так што се почела опорављати од последица великих губитака изазваних хапшењима 1935. године, већ следеће године добила је нов ударац. Само у Србији је ухапшено преко 150 комуниста.

Ова хапшења нису мимоишла ни чланове КПЈ из Врања и Лесковца. У Врању су ухапшени Сима Погачаревић, Вукашин Антић, Славко Пешић

⁵ Организовани радник бр. 37 и 38 од 1928, *Миодраг Митровић, Раднички покрет у Врању, Врањски гласник, Врање 1968*, стр. 89.

⁶ *Сергије Димитријевић, Партија и СКОЈ у Лесковцу од 1931–1934. Лесковачки зборник IX, Лесковац 1969*, стр. 15.

⁷ *Преглед Историје Комунистичке партије Југославије, група аутора, Београд 1963*, стр. 163.

и др. У исто време, у Лесковцу су ухапшени Владимир Ђорђевић и Благоје Николић. Сви ухапшени су у истражном поступку тучени: полиција је хтела од њих да измами податке о свим комунистима и активистима. Многи од њих нису могли да издрже па су понешто и признавали, али су на главном претресу одрицали претходне изјаве које су давали под физичком тортуром, па их суд није могао да осуди већ их је пустао услед недостатка доказа. Лесковачки комунисти Благоје Николић и Влада Ђорђевић претрпели су све страхоте, али нису хтели да ма шта кажу о својим сарадницима или да дају ма какав важан податак за полицију.⁸

Убрзо после друге провале у врањској партијској организацији КПЈ дошло је до прекида партијских веза између лесковачке и врањске партијске организације.

Боравак Петра Стамболића у Врању пружио је могућност врањским комунистима да се шире упознају са стањем партије у земљи, као и са општом политичком ситуацијом. То је комунистима Врања дало нови подстрек у раду. Успостављена је чвршћа веза са партијским руководством Србије и створен нови канал за добијање директиве и илегалног материјала, на првом месту са партијском организацијом Лесковца и, донегде, Куманова.⁹

Рад партијске и синдикалне организације био је интензиван у 1930. и 1940. години. Комунистичка партија Југославије у Врању и Лесковцу се омасовљава. Формирају се месни комитети КПЈ, а СКОЈ постаје руководилац лево оријентисане омладине. На првој месној партијској конференцији КПЈ у Врању присуствује Василије Смајевић, а Сима Погачаревић је, поред остalog, на тој конференцији говорио о ангажованости врањског пролетаријата у пружању помоћи радницима аеронаутичке индустрије Земуна и текстилним радницима у Лесковцу.¹⁰

Почетком тридесетих година почиње организовање омладине у скојевску организацију, са доласком Спасоја Ђаковића из Пећке гимназије. Наиме, његов долазак у Врање ишао је преко Косте Стаменковића из Лесковца, који је затражио помоћ Симе Погачаревића да издејствује његов пријем у врањску гимназију.

Лево оријентисана омладина тридесетих година изналазила је разноврсне форме и садржаје у циљу сарадње и размене искуства, као што су били састанци литералних дружина. Један такав скуп одржан је између литерарних дружина Врањске и Лесковачке гимназије. Наиме, литерарна дружина „Вуловић“ лесковачке гимназије, учинила је посету литерарној дружини „Бора Станковић“ врањске гимназије. На једничком састанку, поред других радова, Станимир Вељковић Зеле прочитao је свој хумористички рад „Техника“ у коме је третирао проблем односа професор–ученик. Тај рад дао је повода за врло бурну дискусију о систему васпитања где су скојевци иступали базирајући своје дискусије на скромним знањима из Макаренкове „Педагошке поеме“. Иако је овај састанак био надметање лево

⁸ Активност партијске организације у Лесковцу, стр. 14.

⁹ Миодраг Митровић, Раднички покрет у Врању од шестојануарске диктатуре до априлског слома (1929–1941), Врањски гласник књ. VII Врање 1971, стр. 131.

¹⁰ Исто, 135.

оријентисаних омладинаца у скромном знању, у свом извештају школске власти су га оцениле веома успелим.¹¹

Почетком 1940. године у Врање су поново дошли Воја Лековић и Станимир Вељковић и тада од скојевског руководства формирају Месни комитет СКОЈ-а.

У то време синдикални представници, уз консултацију са члановима КПЈ, оценили су предстојеће изборе за радничке поверилике веома важним, те су томе посветили један збор. Збор је одржан 30. јануара 1940. године. Реферат о значају избора законских радничких поверилика држао је истакнути лесковачки раднички трибун Коста Стаменковић.¹²

Сарадња радничког покрета Лесковац и Врања била је знатна, али са прекидима. Та сарадња ће нарочито доћи до изражaja са формирањем ОК КПЈ Лесковац, чији је члан био и Сима Погачаревић из Врања.

Поред синдикалне и партијске везе, сарадња се одвијала и преко културних и спортских манифестација, литературних дружина и других облика. Културно уметничка друштва „Абрашевић“ из Лесковац и Врања вршила су размену програма. Тако је КУД „Абрашевић“ 1939. године гостовао у Врању. Концерт је одржан у сали хотела Врање. После поздравне речи председника „Абрашевића“, Ј. Кулићева рецитовала је песму „Излишни“ од Аде Негри; затим је рецитовала песму „Крватво тутуно лишће“, а мешовити хор је отпевао „Здраво да сте“, „У колу“, „Седму руковет“, „Раднички марш“, „Црвени стег“ и „Лето“ од Косте Абрашевића. На крају је приказан позоришни комад „Издајица“ од Ј. Вукомановића.¹³

Сарадња Лесковчана и Врањанаца између два рата омогућила је масовно учешће људи са ових територија у народноослободилачком рату после априлског слома 1941.

LA COLLABORATION DU MOUVEMENT OUVRIER DE VRANJE ET DE LESKOVAC ENTRE DEUX GUERRE

— Résumé —

Le mouvement ouvrier de Leskovac et de Vranje apparaît relativement tard. Son accroissement est provoqué avec un développement industriel.

La collaboration du mouvement ouvrier de Vranje et de Leskovac entre deux guerres étaient surtout pendant les élections parlementaires, des grèves, des mouvements du tarif et les autres.

Cette collaboration vient au comble à la veille et pendant la deuxième guerre mondiale dans des activités culturelles et sportives, par un combat commun contre l'occupant et tout ça sous la direction du Parti communiste Yougoslave.

Hranislav Rakić

11 Извештај гимназије Врање 1938, стр. 25.

12 Радничке новине, бр. 63 за 1939.

13 Шездесет година рада КУД „Абрашевић“ у Лесковцу (1905–1965), Лесковац 1966. стр. 57.

Др ЖИВАН СТОЈКОВИЋ

НОВА ВЛАСТ У ВРАЊУ 1944. И 1945.

Окупирали Краљевину Југославију и поделивши је Немци су под своју непосредну управу задржали већи део Србије, док су Бугарима уступили један део њене територије. Врањски крај је припао Бугарима. Поред војних, један од најважнијих циљева окупатора био је успостављање окупационог система, чију суштину чини организација власти. Дилеми да ли задржати стару, домаћу организацију власти или формирати нову Немци и Бугари су различито приступили. Наиме, док су први формирали само војне органе власти, а углавном се ослањали на ранију организацију српске власти, дотле су други, Бугари, на анектираном подручју пренели своју организацију власти. При том су водили рачуна да она буде сигурна, да је врше проверени и њима одани људи и да на руководећим положајима, углавном, буду Бугари. Окупациона власт је имала ослонац на војне снаге на том терену, а истовремено је предузимала строге мере за спровођење својих намера. Један од њених главних задатака био је очување реда и мира и стварање услова који би људима показали да је она боља од претходне. Наравно, највећу тешкоћу, како у војном тако и у погледу њеног функционисања представљао је отпор становништва, који се манифестовао на различите начине. Један од најважнијих је устанак који је започео под руководством Комунистичке партије Југославије и убрзо добио размере народноослободилачког рата, уз примену партизанског начина борбе. Истовремено, од самог почетка, ова борба је и са идеолошког аспекта добијала нову садржину, па је подразумевала мењање старог система власти и стварање нове. Друге, пак, националне снаге (четници, добровољци, Српска државна стража) које нису прихватиле борбу против окупатора, а такође нису могле да задрже ни стару организацију власти, почеле су, касније, да стварају сопствену власт. За остваривање њихових циљева, уз задржавање статус-квоа и чекања погодне прилике за ступање у борбу и враћање старог поретка, велику сметњу су им представљали управо они који су водили народноослободилачку борбу. Зато и нису за своје главне противнике смат-

рали окупаторе већ партизане. Тако настаје сукоб између нове организације окупаторске власти, настојања да се задрже стари органи власти или да се касније обнове и нове власти која није признавала ниједну од претходне две. Да би био што јаснији карактер нове власти Комунистичка партија и партизани су органе те власти које су формирали на територији коју су ослободили назвали народноослободилачки одбори, истичући на тај начин и да су народни и да су ослободилачки, не само од окупатора већ и од старих институција власти. Сам назив ових одбора садржао је и идеолошку премису као основицу борбе за рушење старог и стварање новог система. Како је то био однос без компромиса, нови органи власти су настајали убрзо после почетка борбе, и то у различитим условима. Наиме, на подручјима која су чак и привремено држали партизани стварани су легални органи власти, а на осталим илегални народноослободилачки одбори. Наравно, зависно од могућности, циљ и једних и других био је исти – помагати борбу партизана а касније на ослобођеном подручјима организовати живот и рад у новим условима. У врањском крају народноослободилачки одбори су настали септембра 1941. Илегални народноослободилачки одбор у Врању радио је у врло тешким условима. Задаци одбора су, пре свега, били помагање борбе партизана, сакупљање хране, оружја, новца, лекова и ангажовање људи за борбу. Радило се тајно, утолико пре што су Бугари настојали да открију постојање оваквих одбора и да их ликвидирају. Веће могућности за ширење нове власти настале су 1943. стварањем слободне територије у врањском крају. У самом граду средином те године формиран је нови народноослободилачки одбор који су чинили Реља Стошић, обућар, председник, Антоније Додић-Антић, бакалин, Чеда „Плави”, радник и Драгиша „Барбаче”. Он је радио све до ослобођења Врања. Први легални народноослободилачки одбор формиран је септембра 1943. у Бабиној Пољани. До краја ове године на слободној територији врањског округа било је формирano око 40 легалних, више илегалних месних и два општинска народноослободилачка одбора. Међутим, тек тада је започела борба за афирмацију нове власти и њено прихваташе од народа. Једна од првих тешкоћа била је и даља несигурност становништва које је, на пример, у условима рада илегалних народноослободилачких одбора извршавало налоге и окупаторске и нове власти. Зато су, крајем 1943. и током наредне године, били организовани семинари на којима се говорило о значају, месту, и улоги ових одбора. Уследила је и подела слободне територије на власотиначки, масурички и пчињски срез у којима су, поред месних и општинских, формирани и срески органи власти. Поред основног задатка, који се састојао у помагању борбе партизана, нова власт је настојала да организује и нормално функционисање живота, од обезбеђења хране, преко отварања амбуланти, стварање услова за рад занатлија и контроле кретања становништва до прављења спискова војних обvezника по годинама старости. После једнодневне инструкције, марта 1944. у селу Барбарушинцу формиран је Окружни народноослободилачки одбор за округ Врање, који је радио преко разних комисија.

Одмах након ослобођења Врања, 7. септембра 1944., престао је илегални рад народноослободилачког одбора у граду. Већ наредног дана, путем

прогласа, обавештени су грађани Врања да је уласком народноослободилачке војске Врање ослобођено и да престаје окупаторска власт. У вези са тим престају да важе и све одредбе и наредбе те власти, а сва власт прелази на Окружни народноослободилачки одбор и Команду врањског војног подручја. Наглашавајући да нова власт гарантује сваком човеку пуну личну и имовинску безбедност, као и одржавање нормалног реда и поретка, захтева се од грађана предаја оружја и узетих ствари из државних магацина. Истовремено, наглашено је да све државне зграде и имовина, војна постројења, железнице, магацини и друго остају у државној својини и стављају се на располагање Народноослободилачкој војсци Југославије.

Само два дана након ослобођења, 9. септембра 1944., у Врању су одржани први јавни избори за народноослободилачки одбор за град Врање. За врло кратко време извршене су припреме. Град је подељен на четири рејона, у сваком од њих одржане су конференције и издати су прогласи становништву, а посебно омладини, у којима се наглашавало да сви омладинци и омладинке са навршених 18 година имају право да бирају „своју прву народну власт“. Наравно, нису имали право гласа они који су сарађивали са окупатором. У сваком рејону су изабрана по два члана за Извршни одбор и по пет чланова за плenум Градског народноослободилачког одбора. Тако је Извршни одбор имао осам, а плenум 20 чланова. Председник Градског народноослободилачког одбора био је Димитрије Димитријевић, инжењер, секретар Михајло Вучковић, трговац, и благајник Драгољуб Антић-Мицко. Они су истовремено били и чланови Извршног одбора, а остали чланови били су: Деспот Стевановић, Панта Јовановић, Илија Мишић, Риста Ђорђевић и Емилија Радосављевић.

Са своје прве седнице Градски народноослободилачки одбор обратио се саопштењем грађанству Врања. Оно се, у ствари, састоји од одлука за регулисање живота и рада у граду уз наглашавање да ће сви који их се не придржавају бити примерно кажњени. Међутим, на крају се ипак истиче грађанска дужност и савесна и патриотска сарадња, да би се успешно окончao национални задатак – ослобађање осталих крајева од окупатора. При том се подсећа на до тада поднете жртве које морају бити и подстицај и опомена. Прва и основна брига нове власти била је обезбеђење нормалног снабдевања становништва које је требало спровести од стриктног поштовања радног времена у свим радњама, до слободног рада кафана, локала, пилјарница, кујни, пекара и берберница, које су могле радити и дуже. Цене намирницама су биле утврђене, а грађани су могли куповати код својих трговаца за левове који су и даље важили. Међутим, било је важно да се сачини и евиценција залиха, пре свега жита и брашна, како би се могло планирати снабдевање. Зато су пекарске радње, млинари, воденичари и руkovodiоци магацина за снабдевање били дужни да доставе спискове залиха. Такође, морала су бити пријављена и сва превозна средства, како моторна тако и остала. Пошто све то није било доволно, рачунало се и на добровољне прилоге у новцу, материјалу и намирницама, с тим што се водило рачуна да то буде стимулисано јавним објављивањем списка дародаваца. Посебна пажња посвећена је чистоћи града. Рачунајући на већ устаљену традицију, Градски народноослободилачки одбор тражи да се обрати паж-

ња на чистоћу станова, дворишта, штала, као и да се редовно чисте улице и тротоари. Тако је започео живот у ослобођеном Врању, а нова власт се остваривала преко Окружног народноослободилачког одбора, пет српских, општинских, рејонских и Градског народноослободилачког одбора.

До краја 1944. Градски народноослободилачки одбор у Врању одржао је шест седница пленума и две седнице Извршног одбора, а 1945. осам седница пленума и 11 седница Извршног одбора. Желећи да покаже демократичност у раду, нова власт је све седнице пленума означавала јавним, што је подразумевало могућност присуства и оних који нису чланови пленума, што се у пракси није догађало. Међутим, била је уочљива велика лична одговорност, како у погледу присуства чланова пленума или Извршног одбора, тако и у погледу поштовања личног ауторитета. Један од првих примера оваквог реаговања је одлука председника Градског народноослободилачког одбора Димитрија Димитријевића да поднесе оставку због тога што је критикован на седници Окружног одбора и јавно, преко разгласа у граду, означен као народни непријатељ јер је, како је речено, покушао да помогне једном од припадника четника Драже Михаиловића. Исто тако су чин личне одговорности схватили и Бранко Торник и Миле Вучковић, који су такође критиковани због слабости у раду, па су и они поднели оставке. Истовремено, водило се рачуна о односу према грађанима, чак и у случају неизвршавања обавеза. Тако је на пријаву четвртог рејонског одбора да Чедомир Трајковић није извршио обавезу да болници достави постељину, већ је дао само две сашивене вреће, а његова ћерка се није јавила као мобилисана за рад у млину, Градски народноослободилачки одбор одлучио да их само укори и упозори на дужност помагања рада Одбора и народноослободилачке војске.

Своју физиономију нова власт је изграђивала кроз однос према становништву, првенствено у погледу бриге за исхрану и снабдевање, затим у спровођењу реквизиције, издавању потврда о националној исправности, пружању помоћи сиромашним грађанима и породицама погинулих бораца, близи о избеглицама и решавању других важних питања за развој града.

Већ на самом почетку нова власт је на првом месту ставила исхрану становништва. Тако је млинирима који су бесплатно уступали ујам за градску сиротињу Градски народноослободилачки одбор плаћао струју и раднике у млиновима. Такође је одмах прихваћена идеја о оснивању градске пекаре и градске кујне за исхрану становништва. Међутим, како то није могло одмах да се оствари прихваћено је решење да се хлеб и даље припрема у приватној пекари. По утврђеном распореду, по рејонима дељене су одређене количине брашна, с тим што су га грађани плаћали по утврђеним ценама. Извршена је и позајмица пшенице од Српског народноослободилачког одбора и продавана грађанима по цени од 20 лева по килограму. Било је, међутим, случајева да магационери који издају намирнице по свом нахођењу одбију да то учине. Зато је Одбор оштро реаговао на поступак једног магационера који је одбио да изда брашно Милану Станковићу, истичући да је он дужан да на основу донетих потврда изда брашно, а да може интервенисати ако има неправилности обавештавајући Одбор. Да би се, пак, подстакло што боље снабдевање, Извршни одбор је одобрио отварање

приватних пекара које су могле на слободној пијаци набављати жито и брашно, припремати хлеб и слободно га продавати. Такође, трговци житом су могли да купују жито и брашно и слободно га продавати у граду „чиме ће посредно потпомогнути обнову наше земље, коју је непријатељ толико исцрпео“. Почетком децембра 1944. реализована је идеја о отварању градске кујне и формирана је комисија за исхрану. Кујну је хлебом снабдевао Окружни народноослободилачки одбор, а такође је давао и неке нужне артикле. Међутим, кујна је радила нешто више од пола године и морала је бити ликвидирана средином наредне године због недостатка материјалних средстава.

Поред исхране, један од првих задатака Градског одбора био је снабдевање огревом. О томе се расправљало већ средином септембра 1944. и констатовано је да је државна шума још увек ратна зона и да је тешко да се из ње врши снабдевање. Остало, пак, подручја са шумама била су доста опустошена сечом. Зато је било закључено да се снабдевање врши из општинске градске шуме коју би Градском одбору пренео Окружни одбор и да се забрани сеча неовлашћеним лицима. Сељацима који живе од продаје дрва дозвољена је сеча и продаја по нормалним ценама, као и сеча за њихове потребе. Међутим, могла су бити сечена само обележена дрва, а да би шума била заштићена постављени су чувари. Суочен са оваквом ситуацијом, Градски одбор је расправљао и о стварању једног шумског расадника на имању званом „Сараина“ и о прикупљању семена за пошумљавање. Поводом снабдевања града и школе дрвима дошло је и до спора између Градског и Среског народноослободилачког одбора због тога што је Срески одбор обавестио Градски да је дужан да се сам постара за дрва. Спор је решен тако што су стручњаци Градског одбора обележили шуму за сечу, а Окружни одбор је преuzeо обавезу да је посече и допреми до града. У вези са овим формирана је и посебна комисија. Колико је обезбеђење огрева био озбиљан проблем показује и одлука дасе за допремање дрва ангажују сви немобилисани мушкарци, као и девојке и жене старије од 18 година. Дрва су преношена саоницама. Истовремено, одобрена је и једна количина угља која је подељена по рејонима. Поучен искуством из претходне године, Извршни одбор Градског одбора је већ августа наредне године посебну седницу посветио питању снабдевања огревом и донео одлуку да се дрва откупе по 450 а деле грађанима по 400 динара, да се пекарска задруга снабде, а затим да рејонски одборници деле дрва грађанима. Расподела је вршена на основу потврда које је делила комисија Градског одбора.

За обезбеђивање становништва нова власт је прихватила реквизицију као начин сакупљања намирница и других производа. То се првенствено односило на жито, брашно и друге намирнице. Интересантно је да је разрез реквизиције остао у оном обиму у коме су га одредиле бугарске власти, а уколико је долазило до жалби разматрали су их рејонски одбори. Градски одбор је одредио и цену реквириране пшенице и кукуруза, с тим што се по истој ценi продавало брашно грађанима. Како је то био већ усталjeni начин снабдевања, Окружни одбор је, почетком 1945., на основу препоруке Председништва Антифашистичког већа народног ослобођења Србије, извршио разрез реквизиције за намирнице, постељину, кревете и другу робу.

У овом случају стари критеријуми нису више могли важити па је Градски одбор у Врању формирао посебну комисију која је имала задатак да изврши разрез.

Сложени услови за време окупације, као и чињеница да је рат још увек трајао, наметнули су потребу прецизнијег дефинисања односа власти према грађанима у смислу њихове, како се наводи, „националне исправности”. Међутим, ако је однос према окупатору могао бити углавном јасан критеријум, мада је и он изазвао честе дилеме, међусобни сукоби становништва у Србији уносили су још већу забуну. Вероватно је због тога у потврди о националној исправности наведен критеријум да се лице није пријављивало и учествовало у некој фашистичкој организацији, подразумевајући ту потпуnu идеолошку опредељеност, а то значи и евентуалну сарадњу са непријатељем. Зато је и наглашено да је један од критеријума да лице није помагало непријатеље, односно окупатора. То све, пак, није било дољно већ је било потребно да се оно определи за народноослободилачки покрет и „да му се стави на располагање”. За оне које је у погледу држања према окупатору било потребно проверити био је основан Национални суд части. Његов задатак био је да утврди ко је за време окупације био у служби бугарске државе. Установљење такве сарадње искључивало је право на добијање потврде о националној исправности. Да се приликом издавања оваквих уверења водило рачуна о сваком детаљу показује и пример Сретена Васиљевића, коме, по мишљењу једног члана Градског одбора, не би требало издати уверење јер је ставио на располагање Бугарима свој апарат за пројекцију филмова, чиме је омогућио не само приказивање бугарских филмова већ је и „интелектуално активно помагао културну акцију окупатора”.

И поред свега што је предузето за организовање снабдевања и исхрану становништва, нова власт је од самог почетка велику пажњу поклањала и пружању помоћи сиромашним грађанима и породицама погинулих партизана. У непосредној вези са овим је и пружање помоћи избеглицама којих је у Врању, након ослобођења, било око 500. Поред тога што су путем реквизиције сакупљане намирнице и други производи за потребе становништва, предложено је и оснивање градског фонда који би средства за набавку робе добио путем зајма или добровољних прилога. Најпре се водило рачуна да се задовоље потребе градске сиротиње, затим избеглице и најзад свих оних који су помогли ослободилачку борбу. За оне, пак, који су били у служби Милана Недића и фашизма није било помоћи. Поред организоване бесплатне помоћи у храни, дрвима, угљу, па и фурунама, Градски одбор је решавао и појединачне молбе грађана и додељивао новчану помоћ. Како је било доста оних који су тражили помоћ, плenум је овластио Извршни одбор да додељује помоћ у новцу и брашну породицама погинулих партизана, партизана на фронту и сиромашним грађанима. Тако су, на пример, по хиљаду лева добиле Нада Стошић и Славка Ђорђевић, јер су им мужеви погинули као партизани, а Нади Ивановић је дато 21 кг брашна, јер јој је муж у партизанима, а она је мајка седморо деце. Да би се ово обављало што ефикасније, почетком 1945. године формирана је Комисија за додељивање помоћи сиромашним породицама погинулих партизана, инвалидима рата, породицама чији се храниоци налазе у Народноослободилачкој војс-

ци, породицама ратних заробљеника, као и жртвама фашистичког терора. Био је донет и Правилник, као и Упутства за додељивање помоћи. Исто времено, додељивана је такозвана зимска помоћ у новцу и намирницама према списковима сиромашних породица и породица погинулих партизана, које су сачињавали рејонски одбори. Ову помоћ је делио Одбор који су чинили два представника Градског одбора и по један из сваког рејона. За исхрану породица учитеља намирнице су делили рејонски одбори, а самим учитељима је давана половина хлеба дневно и храна из градске кујне.

Снебдевање струјом једно је од важних питања којим се бавио Градски одбор. Оно је нарочито постало актуелно када је Команда врањског војног подручја, јануара 1945, ставила на располагање Електрично друштво А.Д. Градском одбору у Врању. Поводом тога је била формирана комисија за преглед пословања Електричног друштва која је установила неправилан рад чланова Управног и Надзорног одбора па је предложила и законско гоњење. Градски одбор, који је био законски следбеник врањске општине, имао је акције, готов новац, машине и другу имовину у Електричном друштву. Интересантно је да је комисија констатовала да је било исправно што су чланови Управног и Надзорног одбора имали повластицу од 50% за коришћење струје зато што су обављали ове дужности, јер је то, на пример, био обичај и у трговачким друштвима. Средином године Градски одбор је формирао нови Управни и Надзорни одбор.

Седницама пленума Градског одбора су присуствовали представници Окружног одбора. Поред осталог, значајну пажњу су посвећивали одговорности чланова Градског одбора и често су упућивали критике. Тако је већ крајем септембра 1944. Стојадин Стојковић Дича, као члан Окружног одбора, критиковао недисциплину појединих чланова Градског одбора, пре свега због недоласка на седницу. Због тога су они морали да поднесу изјаве а разлоги недоласка били су јавно објављени преко разгласа. Поред основног разлога, поштовања одговорности за обављање одређене функције, интересантни су и остали које је Стојадин Стојковић навео. У првом реду то су потребе народа и војске пошто сви грађани треба да представљају унутрашњи фронт и тако чине резерву војске. Крајем 1944. увек су се водиле борбе на свим фронтовима и назирао се пораз фашистичких земаља. То је био повод да се и на седницама пленума говори о политичкој ситуацији у свету. Поводом избора рејонских одбора Жика Девецић је, почетком децембра 1944., говорио о томе да се фашизму приближава крај јер је Немачка потпуно ослабила и да је зато мобилисала све остале расположиве снаге, чак и музичаре са радија, и послала их на фронт. Савезници Немачке, Италија, Бугарска и Румунија напустили су је па је она изгубила и војну и политичку моћ. Слично је о политичкој ситуацији у свету говорио и члан Окружног одбора Власта Стојиљковић, почетком 1945. године.

Градски одбор је свој рад организовао преко разних одсека и одељења (техничко-саобраћајни одсек, одсек за народно здравље, одсек за социјално стање, војни одсек, правни одсек, одељење за просвету, одељење за културу, Одељење за привреду, управно одељење). Нешто касније био је уstanовљен и финансијски одсек. Градски одбор је вршио и избор судија за Општински народни суд, а за очување реда и мира имао је градску милицију.

Утемељујући своје основне принципе рада још за време рата, добијајући и одговарајуће институционалне облике од највишег нивоа до месних и рејонских одбора, нова власт је у организационом смислу остала иста и одмах након ослобођења. Њене полазне одреднице биле су елиминисање стarih органа власти, установљење нових и изграђивање односа према окупатору и народноослободилачкој борби. На ослобођеној територији стварани су нови органи власти састављени од присталица партизанског покрета са јасним ставом да треба што пре елиминисати сваки утицај стarih власти, како окупаторских тако и српских. При том је било врло важно да народ у што већој мери прихвати нову власт, како у погледу сигурности живљења тако и у погледу идеолошких определења да се гради ново друштво. То се, наравно, није могло остварити одмах након ослобођења од окупатора, па је зато основни циљ био помагање борбе за коначно ослобођење и нормализацију живота али на новим основама, као увод у стварање новог друштва.

Извори и литература:

1. Градски народноослободилачки одбор Врање 1944–1945, Историјски архив Врање, 1973. (Записници са седница пленума и Извршног одбора).
2. Владимир Стевановић, „Формирање и развој народне власти у врањском крају 1941–1944. године”, „Врањски гласник”, књ. 1, Врање, 1965, стр. 171–187.

НОВОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО В ВРАНЕ 1944. и 1945.

— Резюме —

Паралельно с борбом против оккупантов и их сотрудников, партизаны начали формировать и новые органы правительства и на оккупированных и на освобождённых территориях. После освобождения новое правительство начало функционировать так что помогало борьбу до полного освобождения страны и, одновременно, создавало условия для нормальной жизни. В Вране работал Городской народно-освободительный комитет, который заботился о основных жизненных вопросах /продукты питания, топливо, беженцы, помощь самим бедным/, и тоже о политическом настроении народа, стараясь его склонить на свою сторону.

Др Живан Стойкович

БРАНКО ПЕТРАНОВИЋ

**КОМУНИСТИ И ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ 1945.
(Исечак из политичког живота Врања и Србије)**

Почаствован позивом да учествујем на научном скупу посвећеном 900–годишњици Врања, определио сам се за тему из првог послератног периода 1945–1955. Претражио сам више кутија документације у којима се чувају записници Политбира ЦК КП Србије, материјали партијских саветовања, плenарних седница од 1948. и три конгреса КП Србије: 1945, 1949. и 1954. године. Очекивања да ћу наћи више материјала о Врању у назначеном времену нису се испунила. Очигледно да партијска грађа представља општи материјал у коме се не наводе прилике и неприлике поједињих градова Србије, сем крајње илустративно у случају прерастања у „појаву“. Помен Врања у поменутим изворима више је него редак, иако је текла стабилизација прилика после рата, крај налазио у ширем граничном простору са Македонијом, Косметом и Бугарском, спровођена индустрисација као „религија новог времена“, заштравали се односи са верским заједницама у борби за апсолутни политички монопол КПЈ и нове власти (са делом хијерархије Српске православне цркве а због запажених религиозних рецидива), све више заштравала борба са ИБ-ом, противницима колективизације (стварања сељачких радничких задруга – СРЗ), дошло до промена принудне политике државе на селу. Највише је податак из 1945. године, и то са Основачког конгреса КП Србије маја 1945. поводом делатности присталица Драгољуба Јовановића, због чега сам се решио да реферат насловим „Комунисти и Драгољуб Јовановић“. То што нема више података о Врању у изворима не значи да помена и нема, већ само да га нема у поменутој партијској грађи. Поготову не значи да делује аргументум ex silentio, јер ће други истраживачи прегледати или су већ прегледали локалну, регионалну и републичку грађу државног порекла у којој би требало бити далеко више трагова о политичком, привредном, социјалном и културном животу Врања. Постојећи подаци у десетогодишњем периоду више су него скромни, ретки, спорадични и од мањег значаја. Више их помињем као сведочанство да у датим изворима нема података о Врању него што они и садржајно обогаћују наше знање. Поменуо бих, прво, кадровску одлуку коју је обелоданио Благоје Нешковић, секретар ЦК КП Србије, крајем јуна

1945. године. „У Врање – у Окружни комитет – послат је”, каже Нешковић, „друг Реновчевић из Шапца. Окружни комитет у Врању потпуно се био изоловао и у њему је била завладала фамилијарна и неозбильна атмосфера. Он је прилично изгубио ауторитет у партијској организацији. Стане у Окружном, међутим, побољшава се, чланови Окружног увидели су своје недостатке. Друг Реновчевић ће бити секретар, а друг Сенда организациони секретар. Секретари среских комитета су веома слаби. Учињене су извесне измене у среским комитетима”.¹

У записницима Бироа ЦК КП Србије и статистичком материјалу налази се још један податак: да Срески комитет Врање уочи Другог конгреса КП Србије (1949) има 1355 чланова КПЈ, те да треба да изабере 12 делегата за Други конгрес (недостајало је још 25 чланова КПЈ), и то: Душана Девецића Жику, студента, Биро УДБ-е за Југославију, члана КПЈ од 1942, официра УДБ-е за Југославију; Војина Петровића Жарка, монополског радника, секретара СК Врање, члана КПЈ од 1942; Анђела Стошића, учитеља, СК Врање, члана КПЈ од 1939; Миодрага Анђелковића, ковачког радника, Срески комитет у Врању, примљен у Партију јула 1944, организациони секретар Среског комитета; Милана Ристића, општинског деловођу, инспектора контролне комисије; Чедомира Нешића, студента, секретара Месног комитета и секретара Градског Народног одбора; Славку Погачаревић, домаћицу, члана Месног комитета, службеника ГНО; Божидара Костића, ћака, начелника УДБ-е (у документу прецртан); Стојана Борђевића, стolarског радника, секретара ћелије у предузећу; Љубомира Трајковића, радника, ћелија Одсека унутрашњих послова; Војислава Јањића, земљорадника, секретара ћелије; Лазара Станојковића, земљорадника, повереника Среског народног одбора.² У једном заједничком записнику Бироа ЦК и Организационог секретаријата од 5. децембра 1952. наводи се да у врањском позоришту ради 20 плаћених људи.³ Крајем септембра 1953. број чланова Савеза комуниста (СК) у Врању износио је 2.644, који су за трећи конгрес СК Србије – одржан априла 1954. – имали да бирају 5 делегата.⁴

1 Архив Југославије, Кутије с грађом ЦК КП Србије, Кутија записника Бироа ЦК КП Србије, Записник од 29. јуна 1945. – Реч је о Микици Реновчевићу, члану Окружног комитета Шабац, који је постављен за секретара Окружног комитета Врање. Реновчевић Михаило Мика, рођен у Мајуру, код Шапца, 1922., радник, члан КПЈ од 1942. године, учесник НОБ-а 1941–1945. године. У рату је био секретар Среског комитета КП Јајце, организациони секретар ОК Травник и ОК КПЈ за Подриње. После рата је, као што се види, био секретар ОК Врање 1945, затим секретар КП Шапца 1946–1947, инструктор ЦК КП Србије 1947–1948. Изјаснио се за Резолуцију Информбира, како стоји у Оснивачки конгрес КП Србије, стр. 81. – Реновчевић се још једном помиње у прегледаној документацији – октобра 1949., дакле у другој години од објављивања Резолуције ИБ. Заправо, тражи се да се образује комисија која би требало да га саслуша и предложи одлуку о Реновчевићу, сада на дужности инструктора ЦК КП Србије и помоћника министра индустрије, који је про-нерверио новац, самовласно набављао намештај за себе и узимао слике од вредности за свој стан; искоришћавајући свој положај запослио је и таста, бившег полицијског писара, којега је довео из унутрашњости у Београд. Уопште, у свом раду показује „знаке дубоке деморализације и недостојно се понаша као члан Партије”. – Исто, Записник Бироа ЦК КП Србије, 19. октобар 1949.

2 Исто, Списак „другова” који су предложени за делегате.

3 Исто, Записник са састанка Бироа и Организационог секретаријата, 5. децембар 1952.

4 Исто, Кутија „Бројно стање чланова СК по срезовима”, узето на крају септембра 1953.

Као глобални извор за Србију⁵ тога времена имамо материјале Оснивачког конгреса КП Србије који су 1972. објављени.⁶ Подаци са овог тајно одржаног конгреса, ако изузмемо једну једва приметну нотицу у „Борби”, у сали Коларчевог народног универзитета значајни су показатељ друштвено–политичког живота Србије на изласку из рата. Подаци којима Благоје Нешковић и други делегати баратају захтевају критичку проверу на основу нових, прецизнијих и свестранијих извора, али се на томе, нажалост, мало урадило. Видимо да је, пре ослобођења, углавном на југу Србије, било око 20.000 бораца у партизанским одредима и бригадама. „Од ослобођења до данас”, каже Нешковић, „мобилисано је и одазвало се на позив за војску 250.000 људи. Није се одазвало око 2.500 људи и они живе око својих кућа, не пријављујући се властима, а дезертирало је око 7.000”. Из Нешковићевог реферата сазнајемо такође да „укупан број одметника и четника, који се крије око својих кућа или у мањим групцима, не показујући никакву активност, или налазећи се као мобилисани у четничким редовима који су одбегли из Србије, износи око 9.000.” Што се тиче репресивне политике победника, из реферата политичког секретара Србије тек сазнајемо да је од „стране војних судова осуђено редовним путем до сада око 300 на казну смрти, а од војних судова и судова националне части осуђено је 462 на губитак националне части, на робију 99, на конфискацију имовине 1464, на новчане казне 174, на присилан рад 363”.⁷

Ови општи подаци о броју бораца на југу Србије, броју мобилисаних и оних који су добровољно пришли јединицама НОВЈ од лета 1944. до половине маја 1945. године, броју четника који су се повукли са Дражом Михаиловићем септембра 1944, после три неуспела покушаја мобилизације, преко Дрине, и формација под командом генерала Мирослава Трифуновића Дроње, преко Санџака и Босне, као и броју стрељаних у ослобођеним градовима, не могу издржати стручну проверу. Број мобилисаних у НОВЈ и добровољаца је, по накнадним испитивањима Александра Јанића, био знатно већи: преко 300.000 бораца, па и до 400.000, укључивањем позадинских служби, привремено мобилисаних, као и оних који су мобилисани за неке специјалне послове у државној управи или привреди. Посебно су проблематичне бројке о настрадалим заробљеницима из редова колаборациониста и четника, маја 1945, пре завршетка рата и после капитулације Немаца, као и оне о егзекуцијама изведеним после предаје четника од стране Енглеза јединицама НОВЈ. Зашто није било ових последњих истраживања претходних година можемо објашњавати владајућом верзијом победника и прећутном забраном истраживања а, на другој страни, чињеницом да истраживачи овог периода нису поседовали грађу о егзекуцијама. О томе да нас имамо само исказе преживелих, сведока, понешто англоамеричке доку-

⁵ Она се непрекидно од првог дана распуштајује на: Ужу Србију, Космет, Војводину и Београд.

⁶ Оснивачки конгрес КП Србије /8–12. мај 1945./, приредили за штампу др Милан Борковић, др Венцеслав Глишић, Београд 1972. – У нашој монографији „Политичка и економска основа народне власти у Југославији за време обнове, Београд 1969, увекли смо користили изворе овог конгреса, али са другим, богатим материјалима из Архива ЦК СКЈ.

⁷ Исто, стр. 35.

ментације, подоста списка из пера емиграната, или, боље речено, литературе на српско-хрватском која је излазила у иностранству,⁸ као и масу публицистичко-фељтонистичке литературе која претерује у бројним исказима на супротним, реваншистичким основама.⁹ За том грађом победника треба трагати, јер постоји нада да је склоњена у време опасности по земљу 1948. или, касније, намерно повучена из употребе за живота наших генерација, приватизована.

Рашчланимо ли исказ Нешковића на Оснивачком конгресу КП Србије, видећемо формулатију која упућује на то да је било егзекуција мимо осуда војних судова „редовним путем”, што значи да их је могло бити и „нередовним путем”, мимо судова, вансудски.¹⁰

Наставимо ли даље да критички анализирамо Нешковићев реферат, видећемо да није тачна теза да су у ЈНОФ-у Србије учествовале „најглавније грађанске странке”, јер се у ЈНОФ-у није налазила Демократска странка Милана Грола, иако се он прихватио дужности потпредседника Привремене владе ДФЈ, бар до августа 1945. године. Осим тога, ван ЈНОФ-а су остале фракције странака које су приступиле ЈНОФ-у: Савеза земљорадника и Самосталне демократске странке. Према Нешковићу, поједине странке су отезале да уђу у ЈНОФ, чекајући да им се одобри („дозволи”) обнављање партија од врха до дна, али је власт полазила од тога да их она није ни забранила па не треба ни да их обнавља. Највише су, као што се види из расположивих извора, са прилазом ЈНОФ-у отезали Народна сељачка странка (НСС) Драгољуба Јовановића и фракција Савеза земљорадника са Марком Вујачићем, до фебруара 1945. године, односно марта исте године. Нешковић наводи да је борба у ЈНОФ-у, или ван њега, текла око руковођења државним апаратом, око обнављања политичких странака, покушаја популаризације краља, пароле цепања српства, али, пре свега, борбе за економске позиције. Отпочела је, оцењивао је Нешковић, жестока борба на привредном пољу.

Посматрајући данас прилике у Србији и Југославији крајем рата на основу наших и страних извора, није тешко утврдити да Нешковић драматизује ситуацију, јер је проблем смене власти у Југославији био решен пре kraja rata na највишем међународном нивоу (но, остаје фактор комунистичког неповерења у западне сице). Напуштањем Михаиловића од стране Британаца и уласком трупа Црвене армије у Србију, септембра – октобра 1944, спречена је могућност да на њеном тлу започне грађански рат са импликацијама међународне интервенције. Показало се да је Србија, Черчилова Вандеја, била то све мање, захваљујући полету НОБ-а од јесени 1943. и пролећа 1944. године, а, на другој страни, компромитацији српске колаборације у Другом светском рату. Антијугословенска политика колаборације, поистовећена са немачким укидањем Југославије као државе, била је супротна победничким снагама и руководству светске антифашистичке коалиције. Однос снага је био изменјен тако да су странке, партијске комбинације комуниста са грађанским политичарима, углавном биле декоративног карактера, привремене и вид прелазних уступака међународном чи-

⁸ Вид. Бор. *М. Карапанцић*, Југословенско крваво пролеће 1945, титови Катини и Гулази, Београд, 1990.

⁹ Говори се о 4000 стрељаних у Ваљеву, преко 12.000 жртава у Нишу, 2.800 ликвидираних у Пожаревцу, итд. – Погледи, бр. 2, јун 1991., Специјално издање.

¹⁰ Оснивачки конгрес..., стр. 35

ниоцу, јер комунисти нису никада напуштали свој организациони, политичко-идеолошки интегритет. Сем тактике, доминирало је схватање да је пут сабирања свих опозиционих снага у оквиру ЈНОФ-а вид разарања последње опозиције успостављању новог поретка.

Држање Шиптара у рату осуђивано је као масовно непријатељско или пасивно. Дословно је речено: „Шиптари су имали непријатељски став према НО покрету, јер нису знали разлику између бивше и нове Југославије, јер су мислили да ће се доласком наше војске поновити све оно што се дешавало Шиптарима раније. Основно питање на Косову и Метохији јесте питање земље.”¹¹ У суштини, Шиптари су и у „првој“ и у „другој“ Југославији гледали Србију, којој су претпостављали албанску националну интеграцију, под протекторатом Италије, од 1943. Немачке, и најзад Енвера Хоће, чим су националистичке снаге Бали Комбтарија биле поражене у Албанији. На другој страни, КПЈ је у име интернационалистичке политike и класне логике одлучила да супротности разрешава путем поделе земље. Марта 1945. забрањен је повратак српских и црногорских исељеника на Косово и Метохију. Шиптари су добили за награду што Срби за казну. Попуњавање Војводине српским народом после одласка Немаца са Вермахтом и депортације заосталих, празнио се југ, као у прошlostи. Сл. Јовановић је накнадно замерао Св. Прибићевићу што је навукао Србе да се на северозападу Југославије троше у борби око хрватске и словеначке аутономије, иако исцрпљени у ратовима и без демографске моћи да посвете већу пажњу ослобођеним крајевима после Берлинског конгреса и ратова 1912–1913. године.¹²

Политика КПЈ је полазила од тога да је 1945. национално питање решено у рату и револуцији, и то: стварањем федeraције равноправних народа; да је са обарањем буржоазије с власти укинуто национално угњетавање Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца; да је ликвидирана „хегемонистичка великосрпска буржоазија на челу са Карађорђевићима, која је била носилац угњетавања осталих народа“. Пропагандно се наглашавало да „Великосрпски шовинисти“ нису само угњетавали југословенске народе већ и да су продавали и српски народ. Цитирао се и Стаљин: да су „остаци капитализма у свести људи куд и камо жилавији у области националног питања, него у ма којој другој области, они су жилавији, јер имају могућности да се маскирају националним рухом“. Српски националисти су оптуживани као људи који све Павелићеве злочине преваљују на хрватски народ у целини. У НР Србији се национално питање није исцрпљивало само према народима Југославије него и према националним мањинама у Србији: Шиптарима, Мађарима, Румунима, Словацима, Русинима. „Чаршија“ се у Србији бринула због разједињавања Југославије федерацијом: „српство је угрожено“, треба „спасавати српске главе“, јер смо иначе настрадали, што је у комунистичком значењу било спашавање „издајника“.¹³

Има ли племенитије политike од оне подржавања културног развитка националних мањина, излажења новина на језицима мањина, избора

11 Исто, стр. 39–40.

12 У својим истраживањима села Србије после 1918. *Момчило Исић* наводи да није било већег интереса на југу Србије за насељавање на Космету и у Македонији.

13 II Конгрес КП Србије, Београд 1949, стр. 32–35.

што више припадника мањинског становништва за одборнике, улагања инвестиција, борбе за ликвидацију заосталости и трагова феудализма, увођења шиптарског језика у администрацију на Космету, подизања нових школа, јер је 90% било неписмено, добрим делом и под утицајем властитог конзервативног окружења незаинтересованог за културну еманципацију и школовање? Свакако да нема, али уколико таква политика не иде на штету положаја српског народа и његових виталних права, националних, политичких и економских. Са данашње дистанце лако је установити најпогрешнију премису дате политици: недостатак демократије и у Србији и на Космету. Тек комунисти Србије носили су хипотеку тзв. хегемонистичке нације све послератно време. Била је то владајућа теза у политици и друштвеним наукама. На Основачком конгресу КП Србије била је усвојена Резолуција у којој је записано: „... пред Комунистичком партијом Србије поставља се као основни задатак борба против шовинистичких и хегемонистичких тенденција и то углавном великосрпских, борба за братски однос међу свим националним групама које живе у Србији, Војводини, Косову и Метохији, борба за најпотпуније остварење националних права свих националних мањина које живе у Србији, Војводини, Косову и Метохији. Истовремено, Комунистичка партија Србије и даље ће се најодлучније борити за чување братства и равноправности свих народа Југославије“. ¹⁴ То је трајни захтев пред КПЈ и Народним фронтом. На Бироу ЦК КП Србије од 26. марта 1948. под б/стоји: „Заоштрити борбу против шовинизма у примању у СКОЈ код националних мањина, нарочито Шиптара на Космету, Мађара и др., побољшати и национални састав комитета СКОЈ-а у неким срезовима Космета и Војводине.“ ¹⁵

У историографији се не може ништа „прескочити“, трајно затајити, прећутати. Кад – тад питања дођу на дневни ред обраде и у новој интерпретацији. Она се на датој чињеницију основи могу постављати данас и на други начин, а да се тиме не квари историјска наука у смислу недозвољиве модернизације историјског процеса. У конкретном случају ово становиште можемо проверавати на отварању наше теме и уопште покушају историографског постављања и уобличавања назначене теме.

Утицај српског руководства на формирање Србије као сложене федералне јединице је више него незнatan, јер су најважније одлуке припадале Титу и Политбиру ЦК КПЈ. За грађанске прваке у ЈНОФ-у (Јашу Продановића, Васу Чубриловића, Милоша Московљевића и друге) српски простор је одговарао предратном схватању негације „великосрпске хегемоније“. Битка са КПЈ изгубљена је на питању власти и нове националне политике која је пола века политичко-психолошки оптерећивала српски народ. Прваци КП Србије: Бл. Нешковић, Сретен Жујовић и Милентије Поповић морали су крајем 1944. да упозоравају српске прваке у ЈНОФ-у да се Југославија може обновити само на одлукама другог заседања АВНОЈ-а. Они су у тим одлукама подразумевали остварење националне равнотеже („федерација равнотеже“). Међутим, та равнотежа је била само привидна, јер иста мерила нису примењивана према Хрватима да би се могао успоставити

14 Основачки конгрес..., стр. 34.

15 АЈ, Записник Бироа ЦК КП Србије од 26. марта 1948.

истински склад. Са одржавањем новембарских избора за Уставотворну скупштину надвладала је до краја монистичка концепција организације политичког живота која је фактички остваривана и пре избора за Конституанту у знаку једнопартијске владавине, упркос спољној шароликости стра начке сцене и изборног попришта, независно од апстиненције Демократске странке и њених савезника.

Пре одржавања Оснивачког конгреса КП Србије, Председништво Народне скупштине Србије је именовало владу са Благојем Нешковићем, који је био и секретар Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Радило се о за савијању система у коме се концентрација власти налазила у рукама Партије. У Резолуцији Оснивачког конгреса КП Србије стајало је у поглављу под V/: „Наша Партија је руководећа сила у нашој држави”. С југа Србије се у власти налазио др Миливоје Перовић у својству министра индустрије и рударства, члана Председништва. У Влади је било и неколико политичара и јавних радника који су били некомунисти, припадали другим партијама, али се нису у власти страначки исказивали, будући чланови ЈНОФ-а, као Милош Царевић, демократа, Милош Московљевић, земљорадник, прота Милан Смиљанић, Михаило Ђуровић, бивши радикал.¹⁶

Поред све вербалне критике партијских промашаја, иначе дириговане из врха агитационе политике, јер је спонтаност била искључена из политичке сфере, они су највећим делом произилазили из самог система с доминацијом политичког, поверљивог, партијског централизма срасlostи с влашћу у крајњој линији. Примера те вербалне критике, која може бити и веома искрена, има доста, јер се под бирократским системом не подразумевају успостављени односи својине, свемоћ извршне власти, политички волунтаризам партијског врха, већ спорост или неспособност управно-партијске бирократије, слабости младе власти и неискуства партијских кадрова, ометање развоја од непријатеља. Априла 1946. Биро ЦК КП Србије констатује младост партијске организације Србије, то јест да 99% није прошло кроз борбу, или су тек после ослобођења ступили у НОВ. „Очевидно је”, каже се, „да су претежно бирани зато што су или вредни или сналажљиви, а врло ретко зато што су будни, партијни, револуционарни итд.” [...] „Основни метод руководења јесте командовање, фирерство, и то почев од окружног комитета до секретара ћелија”. Већ се осећао замор од давања и преношења директива. Људи су тешко могли да издрже тај темпо. Критикована је партијска организација на селу што је политику Партије спроводила на неконспиративан начин. Вербални аскетизам није водио рачуна о изменењима околностима деловања комуниста. Тако се каже да организацију нагриза неморал, а међу онима који су „згредиши” према женама на води се јагодинско руководство, Окружни комитет Шабац и друга руководства. Спасенија Цана Бабовић је, тим поводом, износила запажања да се Партија нагло ширила, тако да ни окружни и срески комитети нису имали довољно контроле ко улази у Партију. „Имамо непријатељских елемената који су се увукли у партију (случајеви из врањског, чак новопазарског, на Космету). Постоје извесне појаве краје, што доказује да су се увукли туђи

¹⁶ Борба, 10. април 1945.

елементи”.¹⁷ Сенка непријатеља није се повлачила ни у каснијем развијку, све до данас, као главни алиби за све кампање, појачане захтеве, покрића неуспеха, држање сталне напетости и мобилизације чланства. На саветовању комесара и помоћника комесара дивизија Прве армије Мома Марковић је 4. августа 1945. изнео да су се „у војску увукли непријатељи, па се опажа појава организованог дезертерства и политичке активности организације Драке Михаиловића. Чланови Партије у војсци примају се без довољно контроле, на пример у једној дивизији примљено је око 150 четника у партију”.¹⁸

Победници су успоставили једностраначки систем са неким видовима изнуђеног вишепартизма, привременог, прелазног, усвојеног из тактичких разлога. Стога су иступања партијских вођа о демократизацији система имали у виду нешто друго: на једној страни, рад преко масовних антифашистичких организација као трансмисија КПЈ, а на другој страни 1945. реч је и о тактичким прилагођавањима на основу обавеза преузетих у току борбе за међународно признање радикалних друштвено–политичких промена до чега је дошло у рату. Несумњиво да су и захтеви за већом оперативношћу тежили да се за рад оспособи троми, неписмени и озашко–партијском будношћу оптерећени механизам. Тако се и могу разумети речи Б. Нешковића на састанку Бироа ЦК КП Србије 29. јуна 1945. године. „Рђави систем, потпуно недемократски, коме прибегавају партијска руководства у унутрашњости мораће се радикално изменити. Има безброј примера повреде најосновнијих демократских права народних маса, које су оне заслужиле и које им се морају дати и обезбедити. Безбројни су примери рђавог, недемократског спровођења избора за месне народне одборе, или народне тужиоце, или судове, приликом којих се наши другови служе и притиском на масе и недозвољеним наметањем људи које масе који пут неће, а наши их другови предлажу путем цедуљице које се ваде готово из цепова, или наметљивим предлозима. На овом састанку секретара окружних комитета (који се припрема – Б.П.) треба донети закључке о најенергичнијим мерама ка демократизацији власти и јачању и проширењу фронта”. Тражила се промена крутих и секташких односа са савезницима у ЈНОФ-у. На предстојећем саветовању очекивало се да се „прекине са тим рђавим системом који је ушао у праксу наших партијских руководилаца у унутрашњости и решити у свој ширини питање демократизације наше власти у овом периоду”.¹⁹ Критички тон је био условљен предстојећим изборима, захтевима опозиције за поштовањем процедуре и међународним фактором. Захтеви за демократијом нису се могли обезбедити уколико је власт полазила од права револуционарног победника да задржи власт, сматрала да има морално право на ту власт, да се однос снага битно изменио, да су комунисти, односно ЈНОФ, једини аутентични тумачи интереса народа. Из самог система владајуће партије произилазиле су једностраности и непоштовање форме. Диктатура је била иманентна једнопартијском систему.

Данас, после пораза југословенске револуције, почињу тек да се отварају и на други начин сагледавају многи догађаји и личности из прошлости. Сасвим разумљиво, има ли се у виду наступање последица. Спорна

17 АЈ, Записник Бироа ЦК КП Србије, април 1946.

18 Исто, Записник Бироа од 4. августа 1945.

19 Исто, Записник од 29. јуна 1945.

је и некадашња тврђња, несумњиво идеологизирана, да Србија (Шумадија) није никада никог свог дочекала у прошлости на тако величанствени начин као маршала Тита. Па и она да Србија није никада у својој историји уживала толике слободе и успела да оствари раније незамислив просперитет. Титов тријумф је у јесен 1944. несумњиво бацио у засенак све његове противнике: на Дунаву су се налазиле јединице Црвене армије, под командом маршала Толбухина, које су чекале наређење из Москве да форсирају Дунав, а Шумадијом су победоносно марширале јединице НОВЈ, добром делом састављене од западних Срба (Крајишника, Кордунаша, Банијаца, Личана и других), сврстане у најбоље партизанске дивизије, али, које су, како вели словеначки историчар Јанко Плетерски, ишли на Србију да скину комплекс због предратног српског хегемонизма у Југославији.

Положај Драгољуба Јовановића у ЈНОФ-у, односно у НФЈ од августа 1945, као и његова делатност, не могу се посматрати ван британско-совјетске политике компромиса која је санкционисана на Криму, фебруара 1945. године. Револуционарна скупштина – АВНОЈ попуњена је представницима старих странака и јавним личностима без страначке индивидуализације. У АВНОЈ је ушло: 15 припадника Земљорадничке странке (Савеза земљорадника), 10 посланика Демократске странке, 10 посланика Јовановићеве Народне сељачке странке (НСС), 6 Републиканске странке, 5 Самосталне Демократске Странке (СДС), 5 из групе др Ивана Шубашића, 2 посланика Социјалистичке странке, 2 припадника Социјалдемократске странке Недељка Дивца, 2 из групе „Напред”,²⁰ док је 13 посланичких места требало разделити осталим групама и појединцима.²¹

Ванпартијску опозицију чинила је група демократа око Милана ГROLA, истакнутог политичара, драматурга и књижевног критичара, који је наследио Љубу Давидовића²² на челу Демократске странке. Британци су хтели да ГROL, као угледан политичар, уђе у јединствену владу маршала Тита у којој није било вићенијих Срба. Против ГROL-а у Титовој влади иступила је совјетска влада, дајући предност Станоју Симићу.²³ ГROL је нападао мерила југословенске федерације, али се није изјашњавао против федерализма.²⁴ Тражио је да се земља ослони на савезнике како би лакше пребродила последице рата. Истујао је за поштовање процедуре у политичком и законодавном раду као битном обележју демократије. Сматрао је да треба прекинути заглушну буку „политичких процесија” и окренути се раду. Исто тако, ГROL се са својом групом у Привременој народној скупштини залагао за суверенитет одлучивања Уставотворне скупштине. Противио се екстен-

20 На састанку Бироа ЦК КП Србије од 4. августа 1945. реферисано је на седници Акционог одбора ЈНОФ-а која је припремала Конгрес, вођена „жестока борба” са групом Недељка Дивца и Миљивоја Марковића око учешћа Војске у ЈНОФ-у и око формулатије о националном угњетавању у „старој Југославији”. Дискусија по Статуту водила се око тога да ли ће Фронт бити савез партија, односно нека врста Удружене опозиције или Народни фронт, општенародни покрет. – Исто, Записник са састанка Бироа ЦК КП Србије, 4. август 1945.

21 Архив ЦК СКЈ, ЦК СКЈ, X 2-II/2

22 Некадашњег професора у врањској гимназији.

23 Вид. опш. Б. Петрановић, Историја Југославије 1918–1988, књ. 2, Београд 1988, стр. 391–3.

24 Демократија, бр. 1, 27. септембар 1945.

зивном мерилу ознаке „народни непријатељ”, „сарадник непријатеља”, „ко-лаборационист”, итд., уводећи категорију тзв. невољно огрешених. Како се Привремена влада није састајала, а на другој страни свестан жељезне контроле Едварда Кардеља над радом владе и посебно над израдом законодавства за Уставотворну скупштину, Грол је дао оставку на положај потпредседника Привремене владе ДФЈ.²⁵ За разлику од Драгољуба Јовановића који је ушао у ЈНОФ, у руководство Народног фронта и у Привремену народну скупштину, Милан Грол није био спреман да сарађује са КПЈ која је фактички створила и покретала Народни фронт.

Тзв. грађанска опозиција, која се нашла у систему власти као резултат међународних обавеза и уступака руководства КПЈ 1944–5. у ствари Тита,²⁶ нестала је из политичке структуре 1945–1946. године, мада су се неке групе задржале и наредних година, али без утицаја.²⁷ Руководство КПЈ од тада носи власт, без смењивости и одговорности пуних 40 година. Са повлачењем грађанских политичара, добровољно и силом, наложени су нови непријатељи у остацима старе свести у људима, нарочито религиозне свести и старинским обичајима. Биро ЦК КП Србије је 8. јануара 1947. предвидео да се напише писмо руководствима зато што су на Божић неки комунисти празновали. „Зато треба написати писмо партијској организацији (окружним комитетима) у коме ће се поставити да комунисти чланови Партије не могу славити Божић, крсне славе, венчавати се у цркви, крштавати децу у цркви, дозвољавати својој деци да уче веронауку у школама и на тај начин помагати цркви у борби против нас. Треба систематским васпитним и идеолошким радом убедити чланове Партије у то, а особито појачати васпитни и идеолошки рад међу члановима Партије у селу и ослобађати их религиозних схватања и сујеверја”.²⁸ Против СПЦ и њених водећих представника тражена је мобилизација партијских организација. „Најважније политичко питање по којима треба мобилисати партијску организацију: /борба са поповима – т.ј. реаговати на реакционарне гестове цркве управљајући оштрицу против Јосифа, прикупљати материјал против њих из штампе и писати, одржавати фронтовске конференције попова и размотрити питање стварања удружења свештеника, реагирати против премештаја добрих и фронтовски расположених свештеника које црква прогања. Б/ Пошто ће се избори за месне власти расписати почетком септембра да би се одржали половином октобра, то већ сада вршити извесне припреме за изборе; б/ реагирати на непријатељску агитацију која је сада нарочито жива”.²⁹

25 Оставку је поднео августа 1945. Титу, али је ушао у АВНОЈ – Привремену народну скупштину ДФЈ.

26 Мисли се на Титово прихваташе меморандума британске владе у разговорима са Черчилом августа 1944. у Напуљу и изјаву да неће уводити комунизам у земљи, нити користити британску помоћ у оружју и муницији у борби против суграђана. Давање демократских слобода предвиђено је и Београдским споразумом између Тита и Шубашића од 1. новембра 1944. и Анексом на овај споразум закључен 7. децембра 1944. после повратка Ивана Шубашића и Едварда Кардеља из Москве.

27 Мисли се на левицу земљорадника која се оградила од Драгољуба Јовановића и Републиканску странку Јаше Продановића.

28 АЈ, Записник Бироа ЦК КП Србије од 8. јануара 1947.

29 Исто, Записник Бироа ЦК КП Србије од 25. јуна 1947.

Са сукобом између Стаљина и Тита 1948. почели су сурови прогони дојучерашњих идеолошких истомишљеника.³⁰

Драгољуб Јовановић је однос према комунистима исцрпно и прецизно одредио у говору одржаном на седници Извршног одбора Народне сељачке странке 27. новембра 1940, са поднасловом „Идеологија, методи”. Истицао је да су леви земљорадници комунисте увек признавали и да се о њих никада нису огрешили из простог разлога што су се они налазили на крајњој левици, по чијој је филозофији левица била „нужност за напредак”. Отуда су од почетка и поставили правило: „Равнање налево! Непријатељи су нас са социјалног и класног гледишта сматрали комунистима. Нисмо имали ништа против да комунисти раде на селу.” [...] „Још како нам је користан у ваљевској околини један Драгојло Дудић, човек културан, без сујеверја, који не пости када има, не празнује свеца кад ваља журити с послом, шири културу, буди духове. Ако може и хоће, нека такав сељак буде комунист, то нама ништа не смета. Он разбија заблуде, припрема земљиште за нашу пропаганду”. Узалуд ми признајемо комунисте када они нас не признају. Представљају нас као „последњу резерву монархије и капитализма у овој земљи”. Драгољуб Јовановић је нападан као демагог који заводи сељачке масе „ултраплевим фразама”. Комунисти су се пак понашали, по њему, као језуити: „Ко није с нама, тај је против нас, прво је правило њиховог држања”, а друго је: „Према противнику све је допуштено”; Треће правило је: „Противници су сви једнаки, и чак су опаснији они који су нам ближе”.³¹

Земљорадници око Драгољуба Јовановића нису били комунисти, али нису били ни грађанска странка. Комунисти су за револуцију по сваку цену, а леви земљорадници је нису искључивали, али нису ни држали „да је она једина бабица која може довести на свет ново друштво”. [...] „Нисмо националисти, али смо национални; нисмо пацифисти, али смо за мир и против рата за туђе интересе и ћефове; нисмо дефетисти, али тражимо да се народ не води у рат без моралне, материјалне и техничке припреме...” Од комуниста су тражили да их признају као потребне, да их онда прихвате као савезнике, и то искрено и на трајне стазе а не тактички; да признају један леви сељачки покрет, право сељака да имају свој властити покрет, поред и мимо радничког.³²

У току рата Јовановић није хтео да приhvата политику свршених чинова. Позиван је да изађе на слободну територију: 1941, половином 1942, 1943, пре ослобођења Београда. Каже да је на слободну територију позиван тек после обављених радњи, а да није желeo да „покрије именом Народне сељачке странке и својим именом одлуке у чијем доношењу нисмо учествовали”.³³ Већ је почетак НОБ-а за њега наговештавао „да ће се главна борба водити између самих Југословена, чак највише између Срба и Ср-

30 „Издајници”, „каријеристи”, „информбировска агенција”, „национална издаја”, што је била најтежа идеолошка квалификација.

31 Драгољуб Јовановић, Слобода од страха, Изабране политичке расправе, Београд 1991. /Прилог „Ми и комунисти“/, 99–119.

32 Исто

33 Бранко Петрановић, Војства сељачких странака /ХСС, СЗ, НСС/ и народноослободилачки покрет, Зборник за историју Матице српске св. 10 /1974, стр. 63.

ба".³⁴ НОП га је прижељкивао у својим редовима инструментално како би пресекао његове комбинације на крају рата, створио привид вишестраначја, појачао своју позицију према иностранству, преко ЈНОФ-а остварио контролу над њим. Његово гесло је било „нећу да учествујем него да сарађујем”. Своје погледе Јовановић је изнео и после разговора с маршалом Титом, 12. децембра 1944. „Ми га (Народноослободилачки фронт) замишљамо као савез странака, или бар две главне странке, радничке и сељачке. Још дуго ће постојати две класе радног народа, две пријатељске класе, како кажу у Русији, па нека свака има свог политичког представника. Не морамо обнављати старе партије, не мора бити много партија, али нека буду бар те две. Онда ћемо имати демократију”. Став КПЈ према НСС изазивао је код Јовановића асоцијацију на став большевика према „левим есерима” после октобарске револуције, који су желели да наспрам „атомизираног фронта” стоји компактна, чврсто организована комунистичка партија. Тезу о самосталности НСС сем Титу изнео је Јовановић и Сретену Жујовићу, 14. јануара 1945. године. Одлучујући се за приступ ЈНОФ-у, 14. фебруара 1945, Јовановић је поново изјавио да очекује „лојалну и равноправну сарадњу, уз узајамно поштовање и подупирање”.³⁵

НСС су обећани уступци које је имала ХСС на слободној територији Хрватске: да образује Извршни одбор НСС и да издаје свој лист.³⁶ Странка није била јединствена, јер је Радомир Тодоровић, председник странке, пришао НОП-у септембра 1944, а Живота Ђермановић на Великој народноослободилачкој скупштини Србије напао Драгољуба да се држао човека с Равче Горе, то јест сарађивао са Дражом Михаиловићем.³⁷

У време када се Драгољуб Јовановић определио за ЈНОФ и већ увек велико сарађивао у овој политичкој формацији под вођством комуниста, више говећи на Оснивачком конгресу КП Србије је напало НСС и Драгољуба Јовановића лично, говорећи о њему с подозрењем, чак и оптуживањем припаднику НСС са подручја Врања и Лесковца што нису прекинули везе са бившим левим земљорадницима. Радоје Љубичић, комуниста из ужиčког краја, делегат 22. дивизије на Оснивачком конгресу, наглашавао је да се на мобилизационом простору дивизије осећао утицај Драгољуба Јовановића. Борци из околине Лесковца и Врања су дошли у партизанске јединице а да нису прекинули везу са Драгољубом Јовановићем. Делегат је сматрао да „појмови” тих војника о раду Јовановића за време окупације нису били пречишћени. Њихове симпатије за Драгољуба биле су „затајене” све док није пришао ЈНОФ-у. А тада су почели да постављају питања и да говоре да је Драгољуб увек био комуниста. Делегат Љубичић је предлагao да се на Јовановића упозори преко штампе, како би могао бити „раскринкан” пред људима који су још имали симпатија за њега и нису раскрстили са НСС. Сем ове политичке опасности у војним јединицама, Љубичић је сагледавао далеко већу опасност за целу Србију у виду „дражиновштине”. Она се јавља

34 АЈ, Политичке успомене Драгољуба Јовановића, Мемоари, књ. VI, стр. 283.

35 Исто, стр. 196, 7, 9, 201–210, 212, 235а.

36 Лист није покренут за разлику од листа Извршног одбора ХСС-а на слободној територији /„Слободни дом”/.

37 Б Петрановић, н.н., стр. 68.

„приликом мобилизације на терену, а јавља се и у приштабским четама, у артиљеријским бригадама, транспортним четама, јер су артиљеријски официри били стари југословенски официри који су васпитавани у дражиновском духу.“³⁸ На крају рата међу „непријатеље“ су сврставани и Бугари. У 46. и 22. дивизији осећали су се „туђи“, као Бугари, са територије Царброда, „и скоро су сви до једног дезертирали“. ³⁹

Било је познато да је Драгољуб Јовановић имао упориште на југу Србије пре рата, да је био вешт говорник, изврстан зналац сељачких прилика и човек од угледа међу сељацима; познати је антифашист. Чланство НСС је, без обзира на пасивност генералног секретара странке, учествовало у борби, имало доста стрељаних и интернираних припадника у логорима, како у земљи тако и ван Југославије. Да ли је упозоравање Љубичића на Јовановићеве присталице заиста било толико карактеристично на подручју Врања, питање је. Ми то нисмо успели ближе да испитамо, јер немамо локалну документацију, а у врхунској партијској документацији Србије нема о Врању у том периоду ни трага. Да ли има података о политичком животу у архиви ОЗН-е, односно УДБ-е не знамо, јер нисмо никада користили ту врсту извора, уколико она постоји или је уопште доступна. Могло би се поставити и више хипотеза, разуме се рушљивих, ако будући извори покажу друкчије: прво, да су комунисти увек показивали сумњичавост према политичарима ван КПЈ; друго, бојазан се развила нарочито од приступања ЈНОФ-у и лојалне сарадње, да он не ојача и не постане неки ауторитет паралелно с комунизмом, што је за ове било права јерес; треће, постојаје страх да на изборима, који су очекивани на јесен, Драгољуб Јовановић не искаже снагу наспрот КПЈ, односно да његове идеје о сељаштву, својини, политичком вищестраначају итд. не надвладају или стекну присталице. Тек Јовановић је означен као потенцијални непријатељ којега треба онемогућити, о чему говори више комуниста на Оснивачком конгресу КП Србије, од обичних делегата до вођа Партије: А. Ранковића и Благоја Нешковића. Тако да је овај симболички симбол био увек показиван као узик и узик. Таквих појава имамо и у рату, као и пре рата, нарочито са Јовановићем и његовим левим земљорадницима, иако је његова група и од 1940. странка – Народна сељачка странка – била уточиште комуниста. Потенцијални противник је категорија на коју наилазимо у драстичном облику у периоду тзв. превентивног терора у Црној Гори, Херцеговини, источној Босни, Словенији, Срему итд., негде са страховитим практичним последицама, а негде тек у вербалној форми. Појава је у специфичној форми поново 1944–1945. присутна током примене споразума Тито – Шубашић. Тада су прихватани грађански политичари, странке и групе у оквиру политике компромиса, или као привремени, нужни савезник, који није и савезник на дуге стазе. Комунистичка сарадња је одувек била заснована на искључивој превласти КПЈ, политичкој, организационој и идеолошкој.

38 Оснивачки конгрес..., стр. 99.

39 Исто, стр. 99.

Јовановић је био човек у кога се дубоко сумњало, коме се није веровало; тек се ишчекивало да се он „покаже”, открије своје лице, „разголити”, како се то већ називало у партијском жаргону. Чланство је упозоравано, одмах по приступању Јовановића у ЈНОФ фебруара 1945, на његове превратничке намере. По Александру Ранковићу „Драгољуб Јовановић пришао је фронту из шпекулантских разлога. Али око Драгољуба Јовановића има људи, који су не само учествовали у народноослободилачкој борби, него који су спремни и да раде на изградњи наше државе... И самог Драгољуба треба увући, учинити га одговорним и на тим конкретним пословима натерати га да покаже шта је спреман да даде, и да ли је искрено пришао или не”.⁴⁰ Ранковић све опозиционаре није трпао у један кош, разликујући оне који су сарађивали и друге који су „намигивали”.

Благоје Нешковић је у свом реферату изнео следећу оцену о Народној сељачкој странци и Драгољубу Јовановићу: „Народна сељачка странка није јединствена у свом иступању, већи део чланова Извршног одбора ради искрено у интересу народноослободилачког покрета, док Драгољуб Јовановић са мањом групацијом око себе ради подмукло иза кулиса против Народноослободилачког покрета и наше партије, иако може изгледати појединим неупућеним, због његове фразеологије, да нам је најближи. Суштина непријатељства Драгољуба Јовановића лежи у његовој тези да је немогућа изградња државе под руководством једне партије, наше партије, већ да ту руководећу улогу треба КПЈ да подели са њима. Он је опасан утолико што фразерским, на изглед левичарским и троцкизмерским фразама, жели да привуче у селу најсиромашније сељаке, управо оне на које се наша партија најчвршће ослањала у учвршћивању савеза сељака и радника. На тај начин Драгољуб Јовановић има намеру да одвоји нашу партију од сељаштва и да се он појављује као његов заступник”.⁴¹

Драгољуба Јовановића су нападали комунистички активисти из оних крајева Србије у којима је „земљорадничка левица” имала углед и присталице. Немања Марковић, делегат из Шумадије, подсећао је да је Јовановић још пре рата у „Пролетеру”, органу ЦК КПЈ, нападан као „последња резерва наше буржоазије”, као човек „који жели да скрене револуционарно расположење маса у правцу, који неће бити опасан за интерес буржоазије”. Јовановићеве присталице у Шумадији су, према овом делегату, иступале са тезом да су сви организовани сем сељаци, и да је једина организација која сељацима треба да даде бољи живот „задругарска организација”.⁴² Делегат Краљева (Богавац) „реакцију” није само видео у редовима издајника Недића него и у редовима Драгољуба Јовановића.⁴³ Присталице Д. Јовановића у Шапцу оптужене су да раде на организовању задруга, да сазивају скупове на којима одају почаст члановима палим у народноослободилачкој борби.⁴⁴ Карактер ових оптужби показује боље од било чега другог до којег степена је ишла искључивост комуниста, који су дозвољавали само оно што су они организовали и водили. Према шабачком делегату на Оснивачком конгресу

40 Исто, 158–9.

41 Исто, стр. 37

42 Исто, стр. 45–46

43 Исто, 54.

44 Исто, стр. 146.

су, Драгољуб Јовановић је демагошки приступио ЈНОФ-у као родољуб само да би „маскирао свој рад у народу” и спречио спровођење комунистичких мера. Делегат из Лесковца Милија Радовановић је сматрао да се окупљањем око конкретних проблема исказују заправо они који „саботирају”, „шпекуланти”, „елементи раздора”, као што показује случај присталица Драгољуба Јовановића. Када су комунисти у Лесковцу формирали одборе за брже решење аграрне реформе и расподеле велепоседничких имања, сами сељаци су почели стварати одборе и доносили одлуке о расподели земље велепоседника, с тим да их срески одбори само потврде.⁴⁵

Јовановић је после новембарских избора 1945. почео нападати целокупни систем установљен у Југославији. Посебна оштрица напада била је уперена на изражени „етатизам” у привредном систему, који је оставио мало места задругарству, фаворизујући државни сектор и бирократизацију аппарата. Јовановић није вербално устајао против државне контроле, али је сматрао да морају доћи до изражaja принципи комерцијалности предузећа, личне одговорности и награде према раду. У претварању многих сељака и занатлија у чиновнике, Јовановић је видео опасност њиховог „однарођивања” и „одљуђивања”, нарочито онамо и у оним крајевима где је постојала неразвијена традиција рада. Јачање бирократије он је видео у оквиру планске привреде, залагао се за постепенији прелаз на планирање, критиковао све слабије обавештавање Народне скупштине од стране владе, одбацивао „илузије” о моћи оружане силе мале државе; републикама је остављен мали број предузећа, те је њихов привредни живот био „малокрван”. Кредит пољопривредном сектору Јовановић је оцењивао као беззначајан, а недостатак задружних банака као забрињавајући.⁴⁶

* * *

Крај сарадње је био обострано трагичан. Драгољуб Јовановић је трагичност те сарадње осетио одмах, осудом 1947. на вишегодишње робијање. Једностраност и идеолошки ексклузивизам комуниста је објективно трагична категорија, али је питање да ли су они то схватили и после слома концепције једнопартијске владавине на бази државне својине.

⁴⁵ Исто, стр. 146.

⁴⁶ Б. Петрановић, Политичка и економска основа народне власти у Југославији за време обнове, Београд 1969, стр. 153–154. – Јовановићу се допала ова анализа, као и друге у поменутој књизи, о чему закључујем по посвети коју је својеручно исписао на својој књизи „Људи, људи... Медаљони 56 умрлих савременика, Београд 1973, у којој је стајало: „Уваженом историчару проф. Бранку Петрановићу признање за објективно приказане ставове у питањима југословенске економске политике, срдачно, проф. Драгољуб Јовановић, 8. новембар 1973. године”. Изоставио је да то каже и за политичку анализу у књизи – јер она – колико год фактографијом разоткривала анатомију једнопартијског система комуниста, није могла превазићи стари концептуални оквир о „револуционарном етатизму”, и „систему народне власти”, итд.

КОМУНИСТЫ И ДРАГОЛИОБ ЙОВАНОВИЧ 1945
/Отрывок из политической жизни Враня и Сербии/

— Р е з ю м е —

На основании источников КПЮ и воспоминаний Д. Йовановича подробно сделан анализ отношений между правящей партией и генеральным секретарём Народной крестьянской партии. И до Второй мировой войны считалось что опора Народной крестьянской партии на юге Сербии, прежде всего в пиротском и враньском районе. Опасность от Йовановича, который присоединился ЕНОФ /Едином народно освободительном фронте/ Сербии в начале 1945. г., большой частью преувеличена. На это влияли оценки КПЮ до войны, идеологическая исключительность КПЮ, отношение к некоммунистическим политическим силам как к возможным врагам независимо от их лояльности. На тайном заседании КП Сербии в Белграде мая 1945. г. Йовановича прежде всех напал депутат 22-ой дивизии, которая находилась в районе Враня и Лесковца. Александр Ранкович вступление Йовановича в ЕНОФ оценил как спекуляцию. Секретарь КП Сербии Благое Нешкович обвинил Йовановича что коварно работал против коммунистов. КПЮ согласилась с политикой „союзничества“ учитывая международные обстоятельства, но не была готова делить власть с какой-нибудь другой партией, независимо от того была ли она лояльная или нет. Йованович, для разницы от коммунистов, союзничество видел как действительную а не механическую коллаaborацию. Выступал против строительства государства под руководством одной партии, изъяснялся за разделение власти между КПЮ и Народной крестьянской партии, а с этим коммунисты не могли согласиться. Откровенное столкновение произошло после выборов для Учредительного собрания 11. ноября 1945. результаты которых Йованович принял с неудовольствием. Столкновение окончено так что Йовановича предали суду и сослали на многолетнюю каторгу 1947. г.

Бранко Петранович

Др ДРАГОЉУБ СИМОНОВИЋ

КОСОВСКА ЛЕГЕНДА У ВРАЊСКОЈ ТРАДИЦИЈИ

Никола Вратковић или Јован Јагње Ђурђевско и Борисав Станковић.
Резултати истраживања Косовске легенде. Природа и порекло књига
цароставних. Николијанство.

Уводна напомена

Овај текст представља уводни део и поглавље 11. из трећег дела наше књиге „Никола Вратковић – косовски цар и бог” коју је издала нишка „Прозвешта” 1992.

У тексту који се овде даје презентирани су само основни резултати истраживања, тј. образложен је метод и основна решења до којих сам дошао. Иначе, детаљно образложение метода и резултата дато је у књизи на око 350 страна.

І. НИКОЛА ВРАТКОВИЋ – КОСОВСКИ ЦАР И БОГ

1. КЊИГЕ ЦАРОСТАВНЕ

*Узми, кнеже, књиге цароставне
те ти гледај што нам књиге кажу.*

Милош Обилић (Вук, II, 34)

Ови резултати истраживања Косовске легенде или николијанства, односно Косовских песама или Књига цароставних, разликују се од постојећег разумевања и легенде и песама. А ипак ти резултати настали су из примене Вуковог метода истраживања српских народних песама, односно истраживања српске народне историје. Истраживања по Вуковом методу

сам остварио на песмама које Вук Каракић није познавао. Ради се о песмама Ерлангенског рукописа и о песмама из источне и јужне Србије (са Косовом и Метохијом).

У овом раду саопштени су, пре свега, резултати истраживања теорије о природи и пореклу николијанства, а не резултати истраживања историје теорије. Но, треба истаћи да, и када је реч о историји теорије, овај рад се ослања на Вукове резултате који су, иначе, недостижни не само по броју и квалитету записаних песама но и по научној заснованости насловљавања и распоређивања песама, односно по историјској интерпретацији. Његошева, пак, основна идеја развијена у „Горском вијенцу“ снажно је потврдила Вукове резултате.

Вуков метод сам применио свестрано. Та примена у најважнијим одликама огледа се у следећем. Песме које садржи Ерлангенски рукопис узео сам као целину која равноправно стоји са Вуковим песмама. Те песме дају историјски пресек стања Косовске легенде, односно Књига цароставних с почетка 18. века као што Вукове песме дају тај пресек из прве половине 19. века, а песме из источне и јужне Србије из друге половине 19. и из 20. века. Тако је добијена истраживачка основа да се Косовске песме демитизују, тј. да се Књиге цароставне историјски прочитају. Ово истраживање има још једну важну одлику. Она се састоји у напору да се оствари потпуно историјско читање свих Косовских песама или свих Књига цароставних, дакле песама у свим поменутим целинама. Другим речима, морала се схватити целина Косовских песама. Ова упорност је награђена. Заправо, показало се да постоји систем Косовских песама и Косовске легенде, односно николијанства или Књига цароставних. Тог система се народни песник стриктно држао. Откриће овог система практично значи да је српска интелектуална мисао погрешно веровала да народни песник слабо познаје географију својих земаља или да поуздано не зна своју историју, те зато меша историјске догађаје и историјске личности и даје погрешна имена епским јунацима и, чак, измишља догађаје и епске јунаке. Међутим, откриће система николијанства недвосмислено показује да је народни песник, тај не-надмашни геније, све то радио намерно јер је своје највеће дело, своје Књиге цароставне, стварао као роб који је супериорнији од господара, па је својим метафорама намерно заслепео тог духовно инфириорног господара како се не би досетио о чему то роб пева. Али у стварању николијанства народни песник је имао и друге, вредније циљеве, јер је певао ради одржања (песма нас је одржала – њојзи хвала!), о чему детаљно говоримо у даљем тексту. У стварању Косовске легенде, осим тога, народни песник се држао и миленијумског искуства певања о својим боговима и владарима, односно држао се своје старе религије – видијанства. Тако је створен грандиозан и велелепан духовни систем непротивуречан и доследно изграђен, систем који се може поредити само са највећим достигнућима људског духа уопште.

У историјском дешифровању система Косовских песама и Косовске легенде ишао сам уназад, тј. пошао сам од 1459. године, када је уследио слом српске државе, па сам поступно ишао ка све старијим догађајима,

преко кључног догађаја 1389. године и преко првог трагичног српског удеса са Турцима 1345. године, до светог Саве и самог Немање, односно све докле досеже памћење народног песника. Примера ради, требало је најпре уложити много труда да се у епском Малом Радојици препозна Лазар Бранковић, српски деспот, а да се историјски Ђурађ Бранковић препозна (дакако и докаже то препознавање) као Југ Богдан, Стари Вујадин или Хасанага. Из тога је, разуме се, јасно да је мајка Југовића или Хасанагиница историјска Јерина Бранковић. Такође је било тешко наћи историјску основу, на пример, за утврђивање и доказивање да је чувена Косовка девојка историјска Оливера Лазаревић, ћерка кнеза Лазара, прва српска принцеза која се удала за султана. Уопште није било једноставно уклонити Вукову заблуду (пре свега за себе, а онда и за друге) да српски цар Стефан из народних песама није цар Душан него деспот Стефан Лазаревић. Такође, није било лако ослободити се можда највеће општеприхваћене заблуде да епски Марко Краљевић није краљ Марко Вукашиновић него да под тим епским именом народни песник детаљно опева живот и подвиге деспота Стефана Лазаревића. Кад се ово утврди, онда се и епско и историјско ткиво слаже да је најчувенија српска епска мајка, Јевросима (а то је схимонашко име кнегиње Милице), родила Марка Краљевића (Стефана Лазаревића).

Али најтежи проблем, који сам годинама решавао, везан је за војводу Момчила, за боланог Дојчина, за Иву Сенковића или за Иву Карловића, везан је за најчувенијег српског епског и уопште националног јунака – за Милоша Обилића. Но, и у истраживању овог питања било је успеха. Потврдило се као тачно разрешење, које сам годинама наслућивао, да се и у случају горе поменутих епских јунака ради увек о истој и централној личности српске народне историје, како то схвата народни песник, дакле, да се ради о задњем великому Немањићу, о ненадмашном српском принцу, витезу, Николи Вратковићу, брату кнегиње Милице Вратковић Хребельјановић. Тим открићем разрешио сам сва отворена питања, а готово спонтано су се успоставиле све тако дуго тражене логичне везе између Косовских песама и историје српског народа. Дакле, показало се да је задњи Немањин знаменити мушки потомак и потомак дукљанских краљева, Вуканов чукунуњук, принц Никола Вратковић (млади Немањић, према старцу Милију у песми „Бановић Страхиња”), најчвршћа и најдубља српска идентификација и непрекинут континуитет српске историјске свести од Немање до данас, што Косовске песме, односно Књиге цароставне, показују и доказују. Испоставило се дакле да Косовске песме и Косовску легенду покреће и држи једна историјска личност која је у тим песмама и у тој легенди свеприсутна и свезначна, те зато и интелектуално неидентификована!

Јасно се, дакле, показало да је Косовска легенда, у ствари, друго име за њен прави, научни назив, за николијанство (по Николи Вратковићу), мада народни песник једино зна за Књиге цароставне. А николијанство је, строго условно речено, први стуб српске историјске свести (Вукан је био најстарији Немањин син), поред државности Стефана Првовенчаног и Светосавља Раствка Немањића, а у ствари све се слива у „цар–Немање благо”, како каже народни песник. Такође, показало се да је одсуство тачне ис-

торијске интерпретације Косовске легенде, изгледа, главна празнина и главна траума у српској интелектуалној свести. Па ипак, та празнина и та траума за народног песника никада није постојала. Једноставно речено, неопходно је да српска интелектуална мисао зна (јер о томе пева народни песник) да су најпознатији и највећи српски епски јунаци – војвода Момчило, болани Дојчин, Иво Сенковић, дете Дукадиче, дете Секула и дете Ристос или Милош Обилић само различита видовска имена српског бога косовског певања, Николе Вратковића, историјског убице султана Мурата на Косову пољу 28. јуна 1389. године. То је народни песник не само вековима знао него је Косовским песмама успешно чувао и сачувао и савременим генерацијама, као аманет, оставио у облику Књига цароставних. У Косовским песмама, а Срби, према Вуку Карадићу, готово немају других песама, народни песник се доследно држао старог српског (и словенског) бога Вида, али једнако и хришћанског бога кога је прихватио посредством светог Саве. Амалгамирањем Вида и Христа и њиховим отелотворењем у Николи Вратковићу, народни песник је створио бога Косовске легенде. Недостајао је само један корак па да та легенда прерасте у оригиналну религију.

На крају, да поставимо једно практично питање: у чему је значај резултата ових истраживања?

Најпре у томе што се историјском интерпретацијом николијанства стварају услови за попуњавање највеће празнине у српској интелектуалној свести, празнине коју је произвело српско ропство под Турцима. Ту празнину, која за народног песника не постоји, за сваког, па и за интелектуалца, успешно надомешта Косовска легенда, односно николијанство. С друге стране, Косовске песме су њен најуочљивији и најупечатљивији део, јер легенда је шири појам и обухвата, поред песама и прича, и народне обичаје и обреде, народну филозофију и културу, народну историју и религију.

Друго, значај историјске интерпретације Косовске легенде је и у томе што се једино тим путем могло доћи до природне, dakле научне основе за састављање Књига цароставних, односно српске народне историје од Немање 1166. до Карађорђа 1804. године. Ове највредније српске књиге, које је написао (спевао) сам народ, могу имати и научне називе какви су – Српске народне песме или Косовске песме или чак николијанство. Али, пошто народни песник то своје дело зове Књиге цароставне (још и: староставне, старославне, цароставници), то га и ми морамо тако звати. По суштини и садржини то и јесу књиге цароставне или књиге о српским царевима. На научној, односно историјској основи састављене, ове књиге могу на прави начин да изразе снагу и лепоту Косовске легенде или николијанства, односно извornog, цароставног, староставног или старославног Српства. Књиге цароставне су свеобухватне српске књиге, тј. оне обухватају не само николијанство него и српску државност и Светосавље. Ове књиге су српска Библија, јер имају српску свезначност и трајну вредност.

Књиге цароставне обухватају српску народну историју у десетерцу о српским царевима (владарима) и члановима њихових породица. Састоје се од четири књиге:

- I. КЊИГА О ЦАРУ НИКОЛИ ВРАТКОВИЋУ
или николске песме,
II. КЊИГА О ЦАРУ ЛАЗАРУ ХРЕБЕЉАНОВИЋУ
или лазарске песме,
III. КЊИГА О ЦАРУ СТЕФАНУ ЛАЗАРЕВИЋУ
или стефанске песме и
IV. КЊИГА О ЦАРУ ЂУРЂУ БРАНКОВИЋУ
или ђурђевске песме.

Дакле, постоје четири српска цара који прожимају Косовску легенду или николијанство. То су српски цареви за чије време је пропала независна српска држава или, тачније, то су српски владари за чије владавине су Турци заузели српске земље.

Прва два цара, Никола и Лазар, погинули су у Косовском боју, а друга два, Стефан и Ђурађ, успешно су одолевали турској сили. Стефан Лазаревић је чак 1402. године истргао Србију из турског вазалства, док се Ђурађ Бранковић до смрти успешно опирао турским освајањима и остао последњи српски знаменити средњевековни владар.

Српска интелектуална мисао једино уважава цара Лазара а скоро за немарује Ђурђа Бранковића. Али, два најважнија цара, Николу и Стефана, не види. Цара Стефана тумачи погрешно као цара Душана, и то као родоскрвног владара (!), а цара Николу зна једино по његовом видовском имену (једном од десетине других!) – Милошу Обилићу, односно зна само јуначки аспект његовог подвига на Косову пољу.

Дакле, цар Никола Вратковић или, тачније, принц Никола, иначе бог косовског певања, потпуно је историјски неидентификована личност. Тако је највећи српски јунак, убица Мурата I на Косову пољу, остао историјски анониман. И то је највећа српска траума, српско колективно несвесно, али само за српску интелектуалну мисао, док је за народног песника, аутора Књига цароставних, од почетка до дана данашњег све јасно и логично, без икаквих слепих психоаналитичких места.

Тако се, кад се у косовској легенди протумачи историјско, она јавља не као легенда, јер више нема ничег непознатог, него као велики мисаони систем, чији је научни назив николијанство, систем који је створио сâm народ. Тај систем је настало по узору на видијанство и хришћанство, али је као дело потпуно оригиналан. Николијанство је, према томе, највећа српска духовна творевина. Нема много народа у свету који се могу подичити таквим делом.

2. ВУКОВ МЕТОД И „БИТИЕ СЕРБСКО, И ИМЕ”

У научном истраживању мора бити или нов метод или ново виђење старог предмета, што је исто. Вук Каракић је још далеке 1814. године, са првом збирком народних песама, успоставио нови метод. Он каже да се мушки песме „познатим Сербским гласом, уз Гусле певају... у себи као неке повести содржавају ... А мени се чини, да су овакве песме содржавале, и

сад у народу простом содржавају, негдашње битие Сербско, и име".¹ Овом и каснијим својим збиркама, Вук је на најбољи начин показао вредност свог научног метода.

Тај Вуков нови научни метод састоји се у томе да усмену народну поезију записује. Народне песме ће моћи, тако, да се читају, а не само да се слушају. Вуков метод је нов и по грандиозности потхвата, по броју и квалитету записаних песама. Нико пре њега у нас није понудио такво обиље усмене народне књижевности. Том приликом Вук први уноси ред или ствара оригиналан – Вуков метод проучавања народних песама. То остварује, пре свега и највише, најубедљивије на два непосредна начина – песмама даје наслове и распоређује их, односно разврстава у књизи.

Оваквим радом Вук постиже прави циљ – остварује ново виђење стараг предмета. Свима познате и знане народне песме Вук види на нови начин. То ново, Вуково виђење овог предмета, је у томе да су српске народне песме (називане различито, као: слепачке, гусларске, мушки, јуначке, епске, женске, лирске, баладе и сл., итд.) прожете једном основном идејом, – оне „повести содржавају” и „негдашње битие Сербско, и име”.

Дакле, Вуково виђење српских народних песама је ово: народне песме су дубоко осмишљене српском историјом, односно оне осмишљају ту историју. Другим речима, српске народне песме су сâмо српско биће, име и историја. Те песме нису спеване ни ради забаве или разоноде, ни ради уметничких или других циљева, него су настале из нужде, ради опстанка и очувања историјске свести, бића и имена. Садржај тих песама је сâм идентитет и континуитет српске свести, одржаван и одржан за време робовања под Турцима.

Вук је, како рекосмо, на два најубедљивија начина даје свој немерљиви допринос препознавању историје, бића и имена српског у народним песмама, тако што је песмама давао наслове и распоређивао их на, за своје време, најбољи начин. У томе послу он је пионир. Истовремено, био је сигуран да у основној идеји не греши и не може погрешити, а та основна идеја, кад су песме упитању, исказана је у ставу да народне песме садрже историју, негдашње биће и име српско. У подели српских народних песама на „пјесме јуначке најстарије” (књига друга), „пјесме јуначке средњијег времена” (књига трећа) и на „пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу” (књига четврта), – Вук је практично реализовао ову идеју.² Тиме је недвосмислено потврдио њену ваљаност. Није од одлучујућег утицаја то да су у детаљима погрешке не само могуће већ и неизбежне. Ово и због тога што у Вуково време није ни било толико записаних народних песама, ни толико истраживачких подухвата у вези са њима.

Али, нови научни метод омогућио је Вуку да одреди и тачно дефинише историјски период на који се песме односе. Он каже: „Ја мислим да су Србији и прије Косова имали и јуначких песама од старине, но будући да је она промјена тако силно ударила у народ, да су готово све заборавили што је било донде, па само оданде почели наново приповиједати и пјевати”.

¹ Вук Стефановић Карадић: Мала простонародна Славено-србска пјеснарица, 1814, Предговор.

² Ми користимо Нолитово издање Вукових дела из 1972. године.

Дакле, Косовски бој је догађај који је означио велику прекретницу. Практично узето, ово значи да у Вуковим збиркама нема преткосовских песама. Распоред Косовских песама који дајемо на крају то потврђује.

Но, ако хоћемо општу класификацију српских народних песама, онда бисмо, држећи се Вука Каракића, добили три велике целине, три циклуса:

- (1) Преткосовске народне песме,
- (2) Косовске народне песме (Књиге цароставне) и
- (3) Послекосовске народне песме.

Преткосовске народне песме свакако постоје, али их треба у већем обиму пронаћи, сакупити и систематизовати. Ове песме изузетно су значајне јер су основа из које су настале Косовске песме. Најпоузданiji доказ за ову тврдњу је видијанство које тако снажно прожима све Косовске песме. И са те стране гледано, може се много учинити да се преткосовске песме боље истраже и представе. Са систематским представљањем преткосовских песама и Косовске песме би добиле нови сјај, као што су Косовске песме поуздан путоказ за систематизацију преткосовских песама.

Косовске песме (Књиге цароставне) почињу 1389. године и, по Вуковим речима, оне представљају почетак новог певања. Зато не може бити речи о томе да тзв. неисторијске песме нису историјске и да опевају неко друго а не косовско време. Али овде треба јасно истаћи још једну крупну чињеницу. Наиме, са српским устанцима (1803–1830) завршава се један важан духовни правац коме су Косовске песме давале основни смисао. Генијални песник – Филип Вишњић то је понајбоље осетио и изразио. Он је то учинио тако што је завршио Косовске песме и тиме затворио круг великог духовног српског развоја. Филип Вишњић је ово учинио двема песмама. Песмом „Почетак буне против дахија” Ф. Вишњић је на генијалан начин завршио епску Лазарицу, најбриљантнији песнички венац Косовских песама. У овој песми пронађен је начин да се оствари спој између цара Лазара и Карађорђа. Другим речима, пошто је успостављена нова српска држава то значи да је завршен српски средњи век или живот у царству небеском, живот у успомени на средњовековну српску државу. Овом песмом и овим песником се, dakле, затвара један велики духовни правац, а отвара нови – нововековни. Друга песма, која има исти карактер, јесте „Смрт Марка Краљевића”. Марко Краљевић (историјски Стефан Лазаревић, најуспешнији косовски владар) као видовски владар владао је док је било Турака. Кад су Турци истерани, Марко Краљевић је морао (у песми) да умре јер је дошао нови, световни српски владар – Карађорђе Петровић. Из тога можемо закључити да је Косово започело 1389. године, а завршило се 1804. године са почетком српског устанка, тј. трајало је пуних 415 година. Српски устанци (први и други) распламсавали су се на таласима свеопштег преображаја немањићко-лазаревићевско-бранковићевске традиције, односно николијанства у нововековну цивилизацију и културу. Континуитет је непосредан и потпун.

Како се види, прославе годишњица Косовског боја не означавају прославе сопственог пораза. Те прославе у српском народу заправо представљају живе додире савременика са неопозивом средњовековном независном и славном државом, односно са Немањићима, Лазаревићима и Бранковићима.

Косовски бој, догађај у свету познат, непристрасни је сведок о тој држави и прекретница је у српској историји, пише Вук Каракић, и то не само у погледу губитка државе, него и у духовном и у сваком другом погледу. Али, он је истовремено допринео стварању николијанства, односно немањићко-лазаревићко-бранковићске културе и филозофије, песме и обичаја, имена и бића српског народа. Зато свака прослава Косовског боја ствара услове за поновно, неизбежно и незаобилазно пројективање легенде и историје о Немањићима, о Лазаревићима и Бранковићима, видијанства (паганства) и хришћанства, односно николијанства, средњег и новог века, романтизма и просветитељства, Вука и Његоша са Доситејем, песме и науке, сјаја слободе и беде ропства, туге и наде, прошлости и будућности.

Послекосовске народне песме спевање су после српске револуције. Оне су, практично, само трансформисане Косовске песме. Значајно је да се истраже и систематски представе јер нам могу открити нове, неуочене аспекте Косовских песама и Косовске легенде, односно могу показати како је текао њен поступни историјски расплет.

Ми смо овде изнели само два основна Вукова става о народним песмама. Али, битно је такође да је Вук снажно деловао на многе истраживаче, тако да је његово дело настављено у свим правцима. Данас тај рад, сматрамо, треба критички преиспитати и нарочито утврдити у којој је мери дошао до изражавања Вуков метод, а у којој мери се одступило од њега, као и то, дозвољавају ли та истраживања стварање нових закључака о повезаности садржаја народних песама са историјском стварношћу?

Основни резултати нашег истраживања јесу да данас можемо потпуније говорити о тој повезаности него што је то било могуће у Вуково време. Такође, наопходно је истаћи да је после Вука било доста одступања од његовог метода. На тај начин су, у извесној мери, обогаћени и метод проучавања и сазнање о дубини и вишезначности народних песама, али је истовремено одлагано давање основног историјског одговора о природи и пореклу Косовске легенде.

Ако се има у виду Вуков метод, Радован Самарџић је, изгледа, најтачније одредио став историјске науке према свакој (па и Косовској) легенди: „Порекло легенде, сваке па и ове, није у измишљању него у некој, можда сувише скривеној вези са историјском стварношћу”.³ Држећи се реченог, овим радом само желимо да дамо допринос Вуковом методу проучавања српских народних песама, односно да допринесемо разради Вукове идеје да народне песме „повести содржавају” и „негдашње битие Сербско, и име”.

3. ЖИВИ ПЕСНИЦИ КАЗИВАЧИ КОСОВСКИХ ПЕСАМА

Народне песме почeo сам да записујем 1953. године. На овоме послу радио сам у околини Ниша (Заплање) све до 1982. године када сам објавио око 550 новозаписаних народних песама.⁴ Међутим, упоредо са записива-

³ Радован Самарџић: Око историјског и легендарног у косовском предању (Косовска битка – мит, легенда, стварност, изд. Литера, Београд, 1987, стр. 209).

⁴ Д. Симоновић: Заплање, Градина – Ниш, Народна књига – Београд и Етнографски институт САНУ, Ниш – Београд, 1982, стр. 607–794.

њем истраживао сам које то „повести содржавају” те песме. Другим речима, Вукова мисао да народне песме у народу простом „повести содржавају” и „битие Сербско, и име”, стално ме подстицала не само на записивање већ и на истраживање историјске стварности на коју се песме односе, с циљем да што потпуније одговорим на питање о ком је то негдашњем битију и имену српском и о којим повестима реч.

У тражењу одговора на ово питање брзо сам се уверио да се без нових истраживања тешко може доћи до резултата. А истраживање се састоји, сматрао сам, у записивању нових варијанти народних песама. Дакле, веровао сам да је потребно бар у најелементарнијем облику поновити Вуков поступак. Овде мислим на потребу сусрета са певачима и казивачима народних песама како би се, ма и у најскромнијем виду, поново и на прави начин осетио и доживео Вуков метод и принцип рада.

Лично гледано, за мене је био пресудан сусрет са живим носиоцима Косовске легенде, са лазарицама 1954. године, када сам директно записивао њихово певање. Лазарице су у најзабаченијим крајевима источне и јужне Србије певале све до данас, до шест стоте године од Косовског боја. Али, тада, у пролеће 1954. године, слушајући певање лазарица, осетио сам снагу и лепоту извornog видијанства – николијанства везаног за успомену на главног косовског јунака. Но, исто толико били су значајни сусрети са народним песницима, певачима и казивачима: са Трајком Митићем из Гргиње, са Лазаром Илићем из Виландрице, са Вукашином Ристићем из Копривнице, као и са другим певачима и казивачима народних песама. Поменути певачи отворили су ми очи за могући потпуни историјски расплет Косовске легенде.

Мој преокупацију скоро две деценије плениле су песме: ГРЕХ ЂУРЕ ДАНИЧИЋА, ЈАНКО И СЕСТРА ЈАНИКА, ЈОВАН И СЕСТРА ЈОВАНКА (казивао Трајко Митић), УЈКИНО НЕВЕРСТВО, МЛАДИ РАДОЛИЦА И НЕВЕНА ДЕВОЈКА (казивао Лазар Илић), МАРКО КРАЉЕВИЋ И ДЕТЕ ДУКАДИЧЕ, ВИДЕН АЈДУК (казивао Вукашин Ристић). Ови народни песници, као и десетине других, које сам слушао и магнетофоном снимао, поступно су ми отварали видике у историјски расплет Косовске легенде. Конечно, схватио сам да је одгонетка врло једноставна и врло очекивана: Косовска легенда има историјску основу не у историји пре, но у историји после Косовског боја, а покрива време од 1345. до 1537. године.

4. ЕРЛАНГЕНСКИ РУКОПИС, ВУК И НПИЈС

За народног песника, а тиме и за српски народ, било је важно шта је било после Косовског боја, а не шта је било пре тога боја, мада је и тај период и те како важан. Од историје српског народа после Косовског боја, а која је иначе у облику песме вековима живела „у народу простом” и значила „битие Сербско, и име”, како је тачно учио Вук Карачић још давне 1814. године, све време се несвесно (да у правом значењу употребимо овај психоаналитички термин) бежи. То бекство и данас, поводом прославе 600

година од Косовске битке, још увек притиска српску интелектуалну мисао. Тако Раде Михаљчић изричito тврди: „Родослов Лазаревића, међутим, није постао саставни део косовске легенде, нити косовско предање показује интерес за мушки потомке кнеза Лазара”.⁵

Наш налаз је управо супротан: Стефан Лазаревић, мушки потомак кнеза Лазара, једна је од најопеванијих историјских личности. Пре свега, Стефан Лазаревић је наш најпознатији епски јунак – Марко Краљевић, али он је и онај силни српски цар Стефан што хоће сестру да узме. Но, о њему се пева још под десетинама других видовских имена. За ово откриће дугујемо захвалност поменутим народним песницима који су до наших дана чували историјску истину о Косовским песмама, односно о Књигама цароставним.

Желимо да на почетку наведемо један пример како се у нашој науци оно што се дододило после пребације и третирају као да се дододило пре. У „Народној србској пјеснарици“ из 1814. године Вук Каракић објавио је песму са насловом: „О женидби Србског Цара Стефана“. Уз овај наслов Вук исписује ову напомену: „Кога? ја не знам. Народ тако пева, не давајући му другога презимена“. У каснијим издањима, до данас, наслов је промењен и гласи: „Женидба Душанова“ мада се у самој песми Душан ни једном речју не помиње. У ствари, тако је цар Стефан идентификован као цар Стефан Душан. А ради се о цару Стефану Лазаревићу, сину кнеза Лазара, с напоменом да је за народног песника деспот Стефан исто толико цар колико је цар и кнез Лазар. Тако се дододило да се ова песма, као и остale песме о цару Стефану, изучава као песма преткосовског циклуса, а практично, та песма спада у циклус после Косовског боја, мада одмах желимо да истакнемо да Косовски бој уопште није никаква водodelница за разграничења циклуса песама. Може се замислити каква збрка настаје из само једне овакве грешке, а има их још! Но, о овоме ће бити речи касније.

Пошто смо дошли до овог резултата, јавила се потреба да утврдимо шта се све помера у садашњем знању о Косовским песмама. Истражујући ово питање, дошли смо до закључка да је потребно урадити још један претходни посао. Тада посао састоји се у изради избора из записа народних песама из источне и јужне Србије (са Косовом и Метохијом) како би се у једној књизи представиле народне песме са простора у коме се одиграла главна српска драма – Косовски бој, односно слом средњовековне независне српске државе. Другим речима, оценили смо да је веома важно да се представе народне песме које су у ужем смислу Косовске песме или песме које Вук означава као „битие Сербско, и име“. Тако би се одстранила „неправда“ према овим крајевима јер их Вук није походио и није записивао песме са тих простора, а ти крајеви су први пали у турско ропство, а последњи се од њега ослободили. Тако је настала књига Народне песме из источне и јужне Србије.⁶ Кад кажемо „народне песме“, онда дословно тако мислимо, тј. нашом књигом обухватили смо и лирске (женске) и епске (јуначке) песме, јер се ради о недељивој целини. Заправо, ако се не анализирају

⁵ Раде Михаљчић: Лазар Хребељановић, БИГЗ, 1989, стр. 244.

⁶ Издање Одељења за етнологију Филозофског факултета у Београду, 1988, књига садржи 261 песму.

све народне песме, напор у старту губи много од научног карактера. Практично, лирске песме су најчешће тражени код који омогућава историјско читање епских песама.

На овај начин обезбеђен је још један основ за историјско читање и разумевање Косовских песама. Два претходно обезбеђена основа су „Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама“ и Вукове збирке. Дакле, за историјско тумачење Косовских песама и за утврђивање њихових правих наслова и њиховог правог распореда (а то је једино што смемо додавати или одузимати народним песмама) постоје три основе које треба узети заједно и читати их као целину. Те основе су:

(1) ЕРЛАНГЕНСКИ РУКОПИС СТАРИХ СРПСКОХРВАТСКИХ НАРОДНИХ ПЕСАМА (у навођењу – ЕР). Записивач је непознат, али је веома поуздано утврђено да је рукопис настао око 1720. године, дакле читавих 100 година пре појаве Вука Карадића. Рукопис је објавио Ерхард Геземан 1926. године, а садржи 217 песама.

За потребе наше анализе главни квалитети овог рукописа су:

(а) рукопис је настао у време потпуне турске доминације, у време робовања, тј. у време кад је ослобођење од Турака још било далеко.

(б) Народне песме из овог рукописа су извorne или основа су за песме које су касније настале и које је Вук записивао. Дакле, песме у овом рукопису су претходиле Вуковим песмама те имају велики значај за историјско разумевање Вукових песама;

(в) ЕР показује да не треба истраживати мотиве о којима певају песме, но треба истраживати и уочити историјске личности и историјске догађаје о којима певају песме.

(г) Песме ЕР су пре свега Косовске песме, односно то су српске народне песме; адаптација или прилагођавање ових песама (имена јунака и места радње) само показују колико је Косовска легенда била јака и колико је била раширина.

(2) ВУКОВЕ ЗБИРКЕ ИЗ ПЕРИОДА 1814–1862. (скраћено навођење – Вук) су непроцењиво богатство Косовских песама. Без Вукових збирки, ни песме ЕР, као ни песме из источне и јужне Србије, не би имале пуни смисао. Вук је, штавише, записао литерарно највредније народне песме. За ово дугујемо захвалност не само Вуку већ, пре свега, I и II српском устанку који су изазвали такво покретање народног духа да су Косовске песме добиле снажну национално-револуционарну функцију. Оне су биле, такрећи, главни и снажни идентитет и континуитет у српској историјској свести. Косовске песме, како их је представио Вук Карадић, изнеле су на светло дана најважнију чињеницу српског националног бића: у српској народној историјској свести не постоји никаква историјска празнина. Косовске песме тако снажно премошћују свест о средњовековној српској држави са државом створеном у време српских устанака, да се показује да нема никакве празнине, као да, такрећи, није ни било робовања под Турцима.

Вукове збирке Косовских песама откриле су и свету представиле једну од највећих духовних вредности српског народа. Наиме, њихова појава открила је моћно и трајно духовно и културно српско светло. То светло је толикоја да пред њим остајемо не само задивљени и одушевљени већ и

беспомоћни да учинимо било какве, чак и ситније исправке. Али у интересу је пре свега Косовских песама, тог духовног врха српске културе и, уопште, у интересу је објективне националне историје и даљег развијања Вуковог научног метода, да се што више, ако не и потпуно, разграничи легенда и историја, да се легенда што боље историјски прочита. У свему овоме видијанска (паганска) основа остаје као, историјски гледано, најдубљи извор не само Косовских песама него и укупне српске културе. Видијанство је и основа и доказ о миленијумском трајању те културе.

(3) ЗАПИСИ народних песама из источне и јужне Србије (са Косовом и Метохијом) настали су у дугом периоду од 1840. до 1990. године, и то од десетине записивача. Већ смо поменули наш избор: Народне песме из источне и јужне Србије (скраћено НПИЈС). За нашу анализу, ови записи имају следећу вредност:

(а) Ови крајеви су први пали у турско ропство, а последњи се од њега ослободили (1878, односно 1912. године), те је „пошљедње вријеме” (робовање под Турцима) најдуже трајало. Ова чињеница се на Косовске песме тако одразила што у овим крајевима Србије доминирају најстарије Косовске песме – николске. Са овим песмама, али и са осталим, употребујавају се и обогаћују Косовске песме.

(б) Ове песме су последње Косовске песме које још успешно запишујемо. Али ти последњи записи откривају још једну велику драгоценост. Заправо, ови записи нуде историјски расплет Косовске легенде! Из нашег избира довољно је уочљиво како народни песник у једном дугом, стогодишњем периоду (од ослобођења од Турака 1878–1912. год. па до данас) сâm расплиће Косовску легенду, односно како је враћа у историјске токове. Без овог квалитета, који нуде ови записи, тешко би био замислив расплет који овде дајемо.

Ове три велике целине записа Косовских песама основа су за њихово историјско читање, односно оне су нам омогућиле да препознамо историјске личности и историјске догађаје о којима певају косовске песме.⁷ Косовске песме су део Косовске легенде (и то њен најважнији део), али легенде су живеле док су биле у функцији чувања националног идентитета и континуитета. Сматрамо да је данас потребно да легендарно буде историјски објашњено, како то иначе чини и сам народни песник, и због чувања правих вредности саме легенде, а и због историје која анализира и изучава историјску стварност.

II. НИКОЛА ВРАТКОВИЋ НЕМАЊИЋ ИЛИ ЈОВАН – ЈАГЊЕ ЂУРЂЕВСКО И БОРИСАВ СТАНКОВИЋ

О највећем српском губитку у Косовском боју, о смрти Николе Вратковића Немањића, Борисав Станковић је највише рекао у „Коштани”. Како је на „Коштану” гледао Јован Скерлић види се из ових његових речи: „Чудна нека носталгична поезија загрева цело ово дело. То је она иста поезија

⁷ Желимо да истакнемо да би било веома корисно да се у овакве анализе укључе и друге познате целине Косовских песама. Те анализе би само потврдиле наше закључке.

што се налази у нашим народним песмама... . Коштана је добро, истинско уметничко дело, јер је пуна живота, јер се прелива њиме и неком дубоком, интимном, болном поезијом”. „Коштана” је „једна од најлепших, најпоетичнијих и најдубљих песама целе наше књижевности”.⁸

Јован Скерлић је заиста био у праву кад каже да се ради о једној од најлепших, најпоетичнијих и најдубљих песама у целокупној нашој књижевности, јер та песма у суштини опева највећи губитак Косовског боја – смрт Николину. У јужној Србији се смрт Николина никада није преобратила у херојско дело. Никада није заблистао његов мач, но је само трајала туга за њим. Борисав Станковић је ишао за народним песником и тако изразио душу јужносрбијанца који је тада био тек ослобођен од турског ропства.

Ево сада кључног одломка из „Коштане” о Јовану – јагњету ѡурђевском:

„Коштана (радосно се уноси, да што боље гледа у гору): А је ли то та гора за коју се пева: да је голема, пуста, тамна гора?

Магда: Та је кћери.

Коштана (пропиње се на прсте, да би преко зида, могла што боље да гледа. Дубоко дише и мирише): Алла мирише гора! (Магди): А је ли то та, тетка, гора, што по њој некада комита чету водио? И многе мајке уцвелио, расплакао, у црно завио, а највише мајку Јованову? Сина, јединца, Јована јој заклао. Па... мајку, оца, сестре, све их натерао да играју и да певају. – Отац играо и плакао:

*Јоване, сине Јоване,
Ти си ми, синко, првенац!
И мајка плакала:
Јоване, сине, Јоване,
Ти си ми јагње ѡурђевско!
И сестра плакала:
Јоване, брате, Јоване,
Ти си ми цвеће пролећно.
(Узрујано): Је ли то, тетка, та пуста, тамна, голема гора?"*

Већ смо истакли да је гора метафора за поробљену Србију. Та је гора, „пуста, тамна, голема гора”, каже Коштана. У тој пустој и тамној гори комита (султан Мурат) је чету водио, односно довео је војску на Косово поље. И погинуо је Никола Вратковић Немањић и постао је јагње ѡурђевско, тј. жртвено јагње. Тако је Никола у вишевековном турском робовању живео као страдалник, а то је био и српски народ. Певало се о Николиној жртви да би се лакше поднела сопствена жртва – робовање.

Али, „Коштана” као „истинско уметничко дело”, „пуна је живота” и преливена „болном поезијом”. Носилац тога живота и тога бола је Никола Вратковић Немањић, а у „Коштани” то је Митка. Дакле, најпознатије видовско име Николе Вратковића Немањића, које је прихватио и афирмисао Борисав Станковић, јесте име МИТКА. Митка је Јован што га родитељи

8 Б. Станковић, Драме, Београд, 1974, стр. 337–338.

кољу, пеку и једу; он је тај болани Дојчин што из болесничке постелье, за љубав сестре, устаје и убија силног Арапина; он је трагични младожења Омер, он је Раде младожења. Другим речима, ако у делу наше свести тако стабилно стоји Николина јуначка синтеза – Милош Обилић, онда у делу исте те наше свести такође стоји синтеза о Николи страдалнику – боланом Дојчину или, овде, о лику Митка.

Навешћемо Миткине монологе из којих се види како је Борисав Станковић са пуним грудима удисао и снажно осећао народну поезију и успешније је пренео у најлепшу песму целе наше књижевности.

„МИТКА (...) ... С'г на Воскресеније гора и вода се весели. Тике је сам си нешто много жалан. Од гробље идем. На побратима свећу запали, па зар се много ражали? Половин човек бидна! И још к'д њу чујем, њојну песму и њојно грло – ете, дори пупак ме заболи (...). „Ако, ако бре Асане, вени тугуј за њума, јер од карасевдах поголем болес нема. Истина, лице ти је циганско, ама очи болне имаш...“. „Жал, бре, да свириш. А како мој жал нигде – нигде докле турски хат иде – нигде га нема!“

Могло би се рећи да Воскресеније може значити да су Турци најзад истерани, али Митка не може да се весели јер болује од карасевдаха (туга због смрти вољеног). А дуго, вековима болује. Тај бол му продубљује Коштана песмом, односно реч је о сећању на сестру, кнегињу Милицу. Тако је и Коштана нека врста замене за сестру или је то једно од Миличиних, и то задњих, видовских имена. То име је подругљиво јер се жели да неутралише вишевековни бол. Зато и народни песник у неким другим народним песмама назива кнегињу Милицу Јелка криводелка и Јелка полуверка. Том превазилажењу вишевековног туговања за Николом Вратковићем дакако до-приноси Борисав Станковић својом „Коштаном“, те је зато та драма пуна „неком дубоком, интимном, болном поезијом“.

„МИТКА: И ја гу знајем. Само гу у ноћ чујем и с'н с'нујем. А песма је моја голема: Како мајка сина имала, чувала, ранила... а син – болан! ... Све што искаја, све имаја... и – болан, болан бија. Болан од како се родија. – Тој сам ја!... Па од т'ј бол, јад – дерт је, проклетија ли је нека – све на ногу гинем... Ништа ми неје, здрав сам, а – болан! Болан од самога себе. Болан што сам жив. Од како сам на свет прогледаја, од т'г сам болан... Зар је једна песма жална? Знаш ли шта је карасевдах? И тој тежак, голем, карасевдах? Туј болест ја болујем... Бидни човек; а човек је само за жал и за муку здан!... Нико да ме не жали! Зашто, ја сам самога себе, за живот мој, животог ожалија и оплакаја!“

Та мајка што „сина имала, чувала, ранила“ је кнегиња Милица. А син је био болан. Тај син или брат, тај болани Дојчин или Дојче или Митре или Митке је Никола Вратковић Немањић. Он болује од тешког бола, од големог карасевдаха или од големе тuge због највећег губитка српског, губитка државе на пољу Косову. И треба сагледати напор Боре Станковића да се тај бол превазиђе, јер је дошло ослобођење: „Нико да ме не жали!“ као да наређује Митка, односно Никола Вратковић. Уопште, велики је то напор да се вишевековни бол за изгубљеном државом и српским принцем Николом превазиђе. Ако се вековима живело са лозинком: „човек је само за жал и за муку здан“, а то је била лозинка турских робова, онда је заиста потребан

голем напор да се она превазиће. У ствари, цела „Коштана” носи ту поруку. Кнегиња Милица, да би се могла заборавити, после вишевековног чувања успомене на њу, морала је да постане Коштана.

Борисав Станковић није заборавио да наведе и чувену песму о смрти Абдул-Ћерим аге која се директно може повезати са осветом над овим агом због смрти Николе Вратковића Немањића на Польу Косову:

„Море, врћај коња, Абдул-Ћерим аго,
Туго, врћај коња, пишман ће да биднеш”.
„Море, не врћам га, панум, млад Стамено,
Туго не врћам га, да знам да погинем!”

Тако је храбро отишао у чадор султана Мурата Никола Вратковић и убио га, али и погинуо.

Уопште, драма „Коштана” само је драматизована чувена песма „Смрт Омера и Мериме” (варијанте ове песме из јужне Србије су: „Дете Дука-динче” и „Јаника Девојка” (бр. 66), „Смрт Павла и велике”, (бр. 67), „Милош и Милица”, (бр. 68), „Смрт Мустафе и Фате”, (бр. 69), „Смрт Јове младожење”, (бр. 70), „Раде Младожења”, (бр. 71) – све из НПИЈС, и др.). Али, та драматизација је осавремењена у складу са стањем духова у Врању после истеривања Турака. Но, старе метафоре – удаја или женидба као војевање и као смрт доста су препознатљиве. У сваком случају, потребно је детаљно анализирати ово дело па све то показати.

LA LÉGENDE DE KOSOVO DANS LA TRADITION DE VRANJE

— R é s u m é —

L'auteur nous présente dans son ouvrage les résultats fondamentaux de ses recherches sur les chants et légendes de Kosovo. Autrement dit, l'auteur parle de la nature et de l'origine des livres anciens.

Les résultats élémentaires de ses recherches sont les découvertes que les chants de Kosovo et la légende sont pénétrés par Nikola Vratković Nemanjić, frère de la princesse Milica. Nikola Vratković est très connu sous son nom épique (légendaire) Miloš Obilić.

L'auteur a expliqué aussi tous les personnages épiques. Par exemple, Marko Kraljević est en réalité Stefan Lazarević, princesse Milica porte le nom Jevrosima dans les chants de Kosovo ce qui est aussi son nom schimonical et etc.

Les livres anciens sont en fait l'histoire orale serbe populaire de Kosovo en 4 livres: livre du tsar Nikola Vratković (chants de Nikola), livre du tsar Stefan Lazarević (chants de Stefan), livre du tsar Lazar Hrebeldjanović (chants de Lazar) et celui du tsar Đurad Branković (chants de Đurad)

Dans la deuxième partie de l'étude l'auteur parlé de Nikola Vratković, c'est à dire de Jovan Đurđevski (agneau) et de Bora Stanković se qui marque la présence totale de la légende de Kosovo dans la tradition de Vranje.

Dr. Dragoljub Simonović

ТАТОМИР ВУКАНОВИЋ

ИЗ ВРАЊСКЕ ПРОШЛОСТИ

НЕКОЛИКО ВЛАСТИТИХ ИМЕНА ЖИТЕЉА ВРАЊСКЕ ЖУПЕ ИЗ ТРГОВАЧКЕ КЊИГЕ ДУБРОВАЧКОГ ТРГОВЦА МИХАИЛА ЛУКАРЕВИЋА У НОВОМ БРДУ ИЗ ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА XV ВЕКА

Ново Брдо, као рударски градски центар средњовековне Србије, било је повезано са врањским Поморављем, које је било једна од житница за становништво рударске регије новобрдских рударских работника. Наиме, један од значајних путева, који је повезивао врањско Поморавље са Новим Брдом звао се „Врањски пут”.¹

У повељи Стефана Душана (XIV в.) наводи се: у Врању Србина Радослава (Горње Врање), и Богдана Б'лгарина (Доње Врање). На основу тога може се рећи „да су ка истоку постојали предели у којима ниједно шире народско име није било прихваћено као сопствено, него су резервисана за маркацију досељеника.”²

I

У трговачким књигама Дубровчанина Михаила Лукаревића, које потичу из тридесетих година XV в., вођених у Новом Брду, бележи се да је жупа Врање, која је бројала десетак села, била у трговачким везама са трговином М. Лукаревића. Наиме, М. Лукаревић наводи поименице људе из Врањске жупе, као и из којег су насеља. За село Катун наводи се да је имало неколико махала или засеока.

1 Г. Шкриванић: Путеви у средњовековној Србији. Београд, 1974, стр. 95; Т. Вукановић: Друштвено-економске основе варошких рударских насеља на Косову и Метохији XIII-XVIII в. Зборник радова Музеја рударства и металургије Бор, књ. V-VI, 1987-1989, стр. 114-122.

2 М. Пешикан: Зетско-хумско-рашка имена на почетку турског доба. Ономатолошки прилози, III, САНУ, Београд, 1982, стр. 46.

Из записаних података у овој трговачкој књизи, види се да су се људи из ове жупе у првој половини XV в. обележевали уз властито име и ознаком свога села, односно засеока коме су припадали као житељи. И засеоци, исто као и села, имали су исту функцију самосталних пребивалишта сточара номада.³

Наводимо следећа властита имена из књиге трговачке М. Лукаревића, становника Врањске жупе, односно врањског гравитационог подручја и саме Врање:

Богослов, из Честелина.⁴ У косовско–метохијским пределима области Бранковића, према катастарском попису из 1455. год. лично име Богослав, што је истоветно са Богосавом, помиње се 243 пута и спада у веома бројна властита имена у Срба тога доба.⁵

Брајко (Дојчиновић), из Врање.⁶ У области Бранковића на Косову и Метохији, концем средњега века, ово се име помиње као „пришлац”, а по рекло свакако води према ознаки сродства „брат”.⁷

Бранко (Бранисалић) је из с. Катуна а Бранко Кондић је из с. Дубнице.⁸ У 1455. год. ово се име помиње у области Бранковића на Косову и Метохији 178 пута, те спада у бројно заступљена имена крајем средњега века.⁹

Владислав (Радохалић), из с. Бунушевца.¹⁰ У области Бранковића на Косову и Метохији, крајем средњега века, ово се име помиње 135 пута и спада у средње заступљена имена.¹¹

Воихна (Петровић), из Врање.¹² У области Бранковића на Косову и Метохији у 1455. год. ово се име помиње 47 пута.¹³

Драгосав (Богојевић), из Клинова.¹⁴ У области Бранковића на Косову и Метохији, крајем средњега века, ово се име помиње 17 пута, као Драгослав.¹⁵

Милош (Богосалић), из с. Честелина.¹⁶ У области Бранковића на Косову и Метохији, крајем средњега века (1455), ово се име помиње 202 пута.

3 Упореди Т.П. Вукановић: Средњовековна жупа Врање. Врањски гласник, I, (1965), стр. 113–115.

4 М. Динић: Из дубровачког архива, књ. I САН. Београд, 1957, стр. 49; Т. Вукановић: Срби на Косову, I, Врање, 1986, стр. 99.

5 Исто.

6 М. Динић: Н.Д., стр. 83; Т. Вукановић: н.д., стр. 82, 86.

7 Исто.

8 М. Динић: н.д. стр. 73; Т. Вукановић: н.д. стр. 62.

9 Исто.

10 М. Динић: н.д., стр. 73; Т. Вукановић: н.д. стр. 63.

11 Исто.

12 М. Динић: н.д., стр. 89; Т. Вукановић: н.д., стр. 63.

13 Исто.

14 М. Динић: н.д., стр. 84; Т. Вукановић: н.д., стр. 66.

15 Исто.

16 М. Динић: н.д., стр. 78; Т. Вукановић: н.д., стр. 69.

Свакако, томе је допринео култ косовског хероја Милоша Обилића, који је 1389. у Косовском боју убио турског султана Мурата, где је и сам погинуо.¹⁷

Милутин, из с. Катуна.¹⁸ На Косову и Метохији, земљама В. Бранковића концем средњега века ово се име помиње у Срба 18 пута.¹⁹

Михаило, с. Честелин.²⁰ Концем средњега века ово се име помиње на Косову и Метохији, у пределима под влашћу В. Бранковића једаред, а име је хришћанско.²¹

Ненада (Димитровић), из с. Честелина.²² У области В. Бранковића на Косову и Метохији у 1455. год. у катастарском попису ово се име наводи 113 пута.²³

Никола (Аладиновић), из с. Балиновца; Никола (Гурисић), из с. Бреснице и Никола (Гургизевић), исто из с. Бреснице, те Никола (Ниназ), из с. Божиновца.²⁴ Ово властито име је хришћанског календарског порекла и у области Бранковића на Косову и Метохији, крајем средњега века, помиње се 367 пута. Спада у веома бројна властита имена у нашем народу у средњовековно доба.²⁵

Петко (Грокса), из Врање.²⁶ Концем средњега века ово се име помиње у области В. Бранковића на Косову и Метохији 185 пута. Име припада групи властитих имена према данима у седмици.²⁷

Приезда (Рајановић), из Кладног Дола,²⁸ заселак Катуна. Крајем средњега века, у области Бранковића на Косову и Метохији, ово се властито име помиње 53 пута.²⁹

Радин (Шишмановић), из с. Катуна.³⁰ У области В. Бранковића на Косову и Метохији, крајем средњега века, ово се властито име помиње 27 пута.³¹

Радоња (Смоква), можда из Врање.³² У области Бранковића на Косову и Метохији, концем средњега века, ово се српско древно властито име помиње се 212 пута.³³

Рале (Проиховић), из Врање.³⁴ У области Бранковића на Косову и Метохији, ово се име помиње као „Ралин”.³⁵

17 Исто.

18 *М. Динић*: н.д., стр. 79; *Т. Вукановић*: н.д., стр. 69.

19 Исто.

20 *М. Динић*: н.д., стр. 49; *Т. Вукановић*: н.д., стр. 106.

21 Исто.

22 *М. Динић*: н.д., стр. 80; *Т. Вукановић*: н.д., стр. 70.

23 Исто.

24 *М. Динић*: н.д., стр. 73, 75; *Т. Вукановић*: н.д., стр. 106.

25 Исто.

26 *М. Динић*: н.д. стр. 73; *Т. Вукановић*: н.д., стр. 79.

27 Исто.

28 *М. Динић*: н.д., стр. 73; *Т. Вукановић*: н.д., стр. 79.

29 Исто.

30 *М. Динић*: н.д., стр. 82; *Т. Вукановић*: н.д., стр. 72.

31 Исто.

32 *М. Динић*: н.д., стр. 63; *Т. Вукановић*: н.д., стр. 73.

33 Исто.

34 *М. Динић*: н.д., стр. 90; *Т. Вукановић*: н.д., стр. 74.

35 Исто.

Ралин (Шишманић) из с. Катуна.³⁶ Концем средњега века на Косову и Метохији, ово се име помиње свега једаред.³⁷

Раша (Владуловић), из Жетелина.³⁸ У области В. Бранковића на Косову и Метохији, крајем средњег века, ово се име помиње ка Рашо 6 пута.³⁹

Стая, из Врање.⁴⁰ У области В. Бранковића на Косову и Метохији, према катастарском попису из 1455. год. наводе се сродна овоме имена: Стале и Стака.⁴¹ На Косову и у Шарским жупама и данас се обичава у народу надевање властитог м. имена Стая.

Станиша (Соколизић), из с. Дубнице.⁴² Концем средњега века у области Бранковића на Косову и Метохији, ово се име помиње 114 пута, а припада групи старовремских старосрпских народних имена.⁴³

У међувремену од 1432. до 1438. године, у трговачкој књизи Михаила Лукаревића, дубровачког трговца у Новом Брду, помиње се двадесетак властитих мушких имена из Врањске жупе, односно врањског гравитационог подручја. То јасно и убедљиво сведочи о тесним економским везама врањског Поморавља са знаменитим рударским српским градом Новим Брдом. Неки људи од наведених имена имали су дугове у трговачкој радњи М. Лукаревића. На крају, нужно је поменути да становништво врањског Поморавља у другој половини XV в. стоји у тесним везама са Новим Брдом, а не везује се ни за Скопље или Кратово. Сва та наведена властита имена житеља Врањске жупе из првих деценија XV в. припадају заједници властитих имена Срба области В. Бранковића тога доба.

Радоња (Смоква) и Станиша (Соколизић), добили су презимена којима се објашњава њихова родовска припадност, која је настала из надимка, што се обично у другим крајевима код Срба и Јужних Словена уопште у средњем веку.

* * *

ТРАДИЦИЈА О НОМАДСКИМ СТОЧАРСКИМ КРЕТАЊИМА КАРАКАЧАНА НА ЈУГУ СРБИЈЕ

Као што је у науци добро познато, влашки сточари, номади, столећима су обитавали на летњим сточарским кретањима, на планинским испашама у разним крајевима наше земље. Ми ћemo на овом месту изнети неке податке народне традиције о номадским сточарским кретањима Каракачана на југу Србије.

Пре свега, помињемо, још у средњовековно доба, југ Србије обилује влашким сточарским становништвом. Понајвише су то били сточари номади, који су имали два пребивалишта: летње на планинским испашама и зимско у жупним пределима, где је стока зимовала. Традицију феудалног

36 *M. Динић*: н.д., стр. 50; *Т. Вукановић*: н.д., стр. 74.

37 Исто.

38 *M. Динић*: н.д., стр. 74; *Т. Вукановић*: н.д., стр. 75.

39 Исто.

40 *M. Динић*: н.д., стр. 73; *Т. Вукановић*: н.д., стр. 76.

41 Исто.

42 *M. Динић*: н.д., стр. 78; *Т. Вукановић*: н.д., стр. 96.

43 Исто.

средњег века ово становништво је наставило и касније, у новом веку, заправо све до почетка Другог светског рата (1941. год.). Од тога доба престала су номадска кретања влашких сточара и њихов номадски живот је добио сталноседелачку физиономију, а од сточара су у већини постали Власи земљорадници.

I

Јужно од Врања, на планинама врањске регије, у време летње сезоне, обитавали су на бројним испашама за стоку, понајвише општинског или државног сектора, Власи сточари, номади из Македоније. Своја кретања ови сточари номади су предузимали у два маха: прво почетком пролећа у марта и априлу, када су наступали етапно према висинским пашњачким регијама; и друго у позну јесен, када су опет одлазили из ових крајева у Македонију, понајвише у Повардарје. Њихов одлазак је опет имао карактер етапних сточарских кретања. Тамо где би у селима биваковали давали су својим пријатељима, код којих би одседали, на поклон понеко „бравче”. Променивши социјалну припадност, неки од ових сточарских номадских родова су се стално настанили на југу Србије (Бујановац).

II

Кроз цео XIX век и првих деценија XX века било је Влаха номада на југу Србије, на гравитационом подручју Сурдулице. У ствари, реч је о Саракачанима, познатим у овом крају под именом „Ашани” или „Асани”, који су на јужносрбијанским планинама сурдуличког гравитационог подручја, са својим стадима и обитељи, проводили летње годишње доба, у време летње испаше стоке. Било их је на планинама Варденику и Чемернику. О њима се сачувала у сурдуличком крају ова традиција.

На планину Варденик, ради летње испаше стоке, догонио је своје стадо Влах (Каракачанин) Ванђел Маријола. Његова обитељ бројала је око 30 душа, од којих је било 5 Ванђелових ожењених синова. Његово стадо крајем XIX и почетком XX столећа бројало је око 1500 грла оваца и око 40 коња. Пастири (чобани) били су увек чланови овога рода. Сточар Ванђел је са својим стадом, караваном коња и обитељи, долазио на Варденик у рано пролеће и остајао тамо до позне јесени. На зимовник – зимску испашу стада, овај сточар је одлазио у Топлицу (Србија).

Други каракачански номадски сточарски род, који је обитовао у време летњих испаша стада на Чемернику, био је Антанас Маријола. Његова обитељ је бројала око 12 душа, а његово стадо је крајем XIX и почетком XX столећа бројало око 800 грла оваца и око 30 коња у каравану. На зимску испашу овај сточар је са својим стадом одлазио исто у Топлицу. Пастири или чобани стада А. Мариоле били су чланови истога рода.⁴⁴

⁴⁴ О Каракачанима види *П. Скок: Саракачани. Гласник Скопског научног др. III стр. 156–158;* *Т.П. Вукановић Les Valaques habitants autochtones des pays balkaniques. L'Ethnographie No 56. Année 1962. Paris 1962, pp. 11–41.* О Саракачанима стр. 17 ид. литература предмета тамо.

Слика 1. Саракачанска скупина жена и деце са Гладнице – околина Ђевђелије у Македонији, грчког матерњег језика. Главно занимање ових сточара номада уз одгој домаће стоке: оваца и коња, је производња качкаваља. Њихови припадници миграционим крстанима доприли су и на југ Србије у врањско гравитационо подручје /Врањско–бујановачка котлина/.

III

Каракачански сточари номади, у време летње испаше на планинама Варденику и Чемернику, углавном су израђивали качкаваљ. Качкаваљ добијен прерадом млека на планини Варденику називан је „варденички”, а на Чемернику „чемернички”. Квалитетнији је био качкаваљ „варденички” („много мастан и миришљив је био”). Крајем XIX и почетком XX столећа продаван је по цени 7 – 8 гроша ока (1.280 гр); док је „чемернички” качкаваљ био поснији, а цена му је била, у наведено доба, 6 гроша ока.

Оба рода Маријола извозила су произведени качкаваљ у Београд и продавали га трговачкој радњи „А. Биба и друг”. За извезени качкаваљ Ванђел Маријола је добијао годишње 3.000 до 3.500 наполеона у злату, а качкаваљ је транспортован за Београд крајем августа или почетком месеца септембра. Поред тога, оба каракачанска сточарска номадска рода бавила су се и кирицилуком, а продавали су и знатан број одгојене јагњади и јалову, на испашама утovљену, ситну и крупну стоку.

У Сурдулици, у време летње сточне испаше, до продаје качкаваља и јагњади у јесен, оба ова каракачанска сточарска номадска рода су код месних трговаца куповали бакалске и мануфактурне артикли на вересију, а важили су за солидне платише и људе од речи.

У народу овог краја, према традицији, качкаваљ „варденички“ је из Београда извозен за Цариград, где је на тржишту имао високу цену.

Варденички и чемернички Каракачани престали су да долазе са својим стадима на ове планине, као што смо поменули, у лето 1941.

* * *

„СВАДБА ДЕВЕТ ЈУГОВИЋА“

Врањска карневалска приредба о прочки

Између минула два светска рата на прочку, о покладама ускршњег поста, у току Тодорове седмице, код Срба у Гњилану, обичавало се извођење карнавала под маскама „Девет Југовића“. Ово глумовање у овој косовско-моравској вароши, у ствари је имало патриотску функцију, а извођено је у славу групе најславнијих косовских хероја из чувене Косовске битке из 1389. године.⁴⁵

У Врању је постојала слична карневалска приредба код Срба, извођена о прочки, у наведеном временском раздобљу, под називом „Свадба девет Југовића“. У ствари, то је била карневалска приредба свадбе једнога од браће „девет Југовића“.

Гњиланска карневалска приредба имала је патриотску функцију, са учешћем: Југ Богдана, кнеза Лазара, Милоша Обилића, Косовке девојке и виле. Значи да је та карневалска поворка бројала дванаест извођача ратника и два карневалска играча женских улога: Косовка девојка и вила, које су, такође, „играли“ мушкарци. Сви су они, изузев Косовке девојке, јашући на коњима, приказивали у карневалској приредби полазак поменутих хероја у Бој на Косово 1389, или „Девет Југовића“, а Косовка девојка је ишла испред карневалске поворке „показујући пут“ косовским јунацима.⁴⁶ Костими учесника и извођача овог карневалског приказивања о прочки у Гњилану били су нека врста мешавине народне ношње косовско-метохијских сељака и новијих официрских и других сличних наших службеничким униформи, са калпадцима на глави, перјаницама, копљима и сабљама, уз наивну маску браде и бркова.⁴⁷

45 Т. П. Вукановић: Антрополошко – фолклорни прилози са Косова и Метохије. „Девет Југовића. Средњовековна српска историјска традиција о Косовском боју из 1389. год. у приказивању гњиланског карнавала. – Гласник Музеја Косова и Метохије, VI. Приштина, 1961. стр. 155–158.

46 Исто.

47 Исто.

*Слика 2. „Свадба девет Југовића” – Врањска карневалска приредба о прочки
Фото између минула два светска рата*

Врањска карневалска приредба о прочки „Свадба девет Југовића” има патриотску функцију само у помену имена славних епских српских косовских јунака „девет Југовића”, а све остале њене функције спадају у културни круг пролећних народних игара под маскама, које се одржавају у славу Св. Теодора Тирона, наследника трачког коњаника, међу савременим балканским народима, а има углавном ритуални и забавни карактер.⁴⁸

Врањско карневалско извођење о прочки „Свадба девет Југовића”, извођена је од подне до увече. Карневалску групу су сачињавали мушкарци, од којих је један био младожења, други девер, са деверским пешкиром преко левог рамена; двојица су били свирачи, на хармоникама, а друга двојица су носили штапове о које су се ослањали. Још двојица су седела на поду испред „младожење и младе”, са сабраним даровима, у кесама, које су држали испред себе. Један од Југовића је једино голобрад, али има мустаће, док су сви остали брадати мужи. Сви су Југовићи са капама на глави, и то девер има филцани клобук а један од хармоникаша полуцилиндар. Остале седморица и Југ Богдан имају црне шубаре на главама. Младожења, девер и још двојица имају везане кравате. Младожења је закићен китом цвећа на десном реверу и шубари, и још двојица имају ките цвећа на шубарама.

48 Исто.

„Снашка” је обучена „ала франго”, у белу венчаницу, са велом и венцем на глави, те сатом на левој руци и букетом цвећа у десној. У карнавалској групи су приказане и три младе „Југовићке”, забраћене и обучене у свакодневну радну варошко–сељачку ношњу тамне боје.

Кроз Врању је „Свадба девет Југовића” ишла са свирком хармоникаша, а застајала је на трговима и већим раскрсницама, где су карнавалције играле оро. Около „Свадбе девет Југовића” окупљао се свет и карнавалције је даривао неким подарком, понајчешће новцем. Од тога прилога они су куповали храну и пиће и правили заједничку „закуску”, која се обављала код чесме испред „ДИВ”-а.

На полеђини приложеног фото снимка „Свадба девет Југовића”, налази се забелешка: Бора Машутковић. „На беле покладе на прочки, свадба девет Југовића”.

ИЗ ПРОШЛОГА ВРАНЯ

— Р е з ю м е —

В этих трех заметках автор говорит о собственных именах жителей Враньской жупании в тридцатых годах 15-ого века, о кочевнических скотоводах на юге Сербии и о традиционном карнавальном культурном мероприятии: „Свадьба девять Юговичей”.

Потому что повторялись одни и тоже имена жителей враньского района в деловых книгах купцов из Дубровника в Новом Брде, значительном горном городском центре средневековой Сербии, можно сделать вывод о близкой экономической связи жителей враньского района с этим важным горным районом.

Южнее Враня, на горах, летом побывали са своими стадами многие скотоведы, кочевники из Македонии. Между ними были и так называемые Каракачаны, известны по производстве хорошего сыра.

В Вране, между двух мировых войн, весной, проводилась карнавальная игра с масками: „Свадьба девять Юговичей”. Эти маски изображали героев Косовской битвы с которыми близко связана народная традиция.

Татомир Вуканович

Др БОРИСЛАВ ПРВУЛОВИЋ

СТАРИ НАРОДНИ ОБИЧАЈИ ЗАБЕЛЕЖЕНИ У КЊИЖЕВНОМ ДЕЛУ БОРИСАВА СТАНКОВИЋА

1. Обичаји су веома комплексан феномен друштвеног живота и културе. Прожимају цео живот човека. Најуже су у вези са правом, религијом, етиком и фолклором. Они прате човека од рођења (и пре рођења) до смрти (и после смрти). Нарочито су велику моћ имали код примитивних људских заједница.¹ Надаље су се, са развојем људског друштва, редуцирали, а са доношењем првих писаних закона неки обичаји уграђивани су у законе. У потврди тезе да су обичаји стална, непрекидна категорија наводимо да они и данас настају, трансформишу се, а стварају се и нови народни обичаји, и то у веома цивилизованим срединама земљиног шара.²

Дијахронски посматрано, обичаји српскога народа имали су знатна редуцирања, пратиле су их тешке девијације, пре свега током многих робовања, нарочито под Турцима. Затим, да подсетимо на очекивана редуцирања народних обичаја током филозофског и уметничког правца, рационализма у Европи. Вук Каракић се, међутим, не негирајући просветитељство, супротставио рационалистима (Доситеју и Рельковићу) тезом: „Оно што нам писани споменици не могу рећи о животу народном, то нам речито кажу његови обичаји, навике, веровања итд. износећи живот народни у његовој врло дубокој прошлости”.³

Занемарени су и нестали многи обичаји и под утицајем политike дојакошњег социјализма, мада су се у том периоду неки обичаји трансформисали и неки нови настали.⁴

Народни обичаји су се кроз своју историју морали прилагођавати и прилагођавали су се, првенствено религији и праву. Хришћанска религија

1 *Тихомир Ђорђевић*: Наш народни живот, Српска књижевна задруга Београд, 1923, стр. 3—4.

2 *Борислав Првуловић*: Обичај и реч, Библиотека Зборника Филозофског факултета у Нишу, Ниш 1982, стр. 78.

3 *Маринко Станојевић*: Летопис тимочке епархије, Зајечар, 1926, стр. 9.

4 *Борислав Првуловић*: о.ц. стр. 78.

била је, на пример, врло категорична при укидању неких паганских обичаја, као што је био „вађење из гроба и спаљивање оних мртваци за које се веровало да су вампири”.⁵

Многе је обичаје хришћанска црква остављала и прилагођавала: крсно име било је култ предака, а постало је култ хришћанских светаца; затим побратимство, усиновљење и други обичаји. Црква је, у својој флексибилности, задржала неке обичаје и за њих створила потребне молитве.⁶

2. Са губљењем државне организације и падом у ропство, вишевековно турско, или које друго, мењао се у нашег народа и начин живота. Под Турцима, осим материјалне културе и културе уопште, уништене су или деградиране институције: право, религија (Турци укидају независну Пећку патријаршију, део свештенства одлази, бежи), забрањено је образовање, уметност; остала је институција усмености и окретање обичајима. Оживели су потребни или чак неопходни правни народни обичаји: суд добрих људи, Божји суд (вађење мазије), колективни суд на скупу људи и друго.

У тој новонасталој вишевековној трагедији народној, у новим условима живота трансформисани буду и неки црквени прописи: свештеници носе народно одело, брију браду, предводе народ у борбу против Турака, изједначују се с осталим светом на народним саборима и сл.

Није, међутим, била свуда иста судбина нашега народа. У Босни и Херцеговини добар део популације прешао је у муслиманску веру, те је обезбедио себи бољу егзистенцију, примивши неке муслиманске верске обичаје (сунет, свадбене и погребне обичаје, празнике) али су многе породице задржале и неке своје дојакошње обичаје (паљење бадњака, светојованских ватри, побратимство а посебно неке економске и медицинске обичаје).⁷

Срећнија је, пак, била судбина народних обичаја у оном делу нашега народа који је пао под млетачку власт. Планински терени, често освежавање придошлицима из старога краја, пасивност Млетака били су доволни услови да обичаји остају.⁸ Али то није био случај с оним делом српскога народа који је био под Аустријом. Јака државна организација је забрањивала и онемогућавала народне обичаје придошлог живља.

3. Писаних трагова о нашим народним обичајима у прошлости нема много. Помиње се крсно име: на Охридском језеру 1018. године, у Херцеговини 1391, у Конављу 1466. године; бадњак се помиње у Дубровнику 1271. године; у Душановом Законику помињу се многи социјални, правни, економски и религијски обичаји.⁹

Прво сакупљање и описивање народних обичаја отпочео је Вук Карадић у Српском речнику 1818. године, а прва штампана Упутства за сакупљање српских народних обичаја издала је Српска краљевска академија у XIth књизи Етнографског зборника Академије.¹⁰

5 *Тихомир Ђорђевић*: о.ц. стр. 8.

6 *Тихомир Ђорђевић*: о.ц. стр. 8.

7 *Тихомир Ђорђевић*: О.Ц., СТР. 13.

8 *Вук Карадић*: Црна Гора и Бока которска, преузето: *Тихомир Ђорђевић*: о.ц. стр. 13.

9 *Тихомир Ђорђевић*: о.ц. стр. 17

10 Преузето, *Тихомир Ђорђевић*: о.ц. стр. 19.

Поред академика Тихомира Ђорђевића, једног од првих наших етнолога и фолклориста, запажене прилоге из етнографије и етнологије дали су: В. Врчевић, М. Милићевић, В. Богишић, В. Чајкановић, М. Филиповић, М. Лутовац, Ј. Ердељановић, М. Барјактаровић, Б. Дробњаковић, П. Влаховић и други.

4. Што се класификовања наших народних обичаја тиче, узима се, још увек, на првом месту, класификација коју је сачинио Тихомир Ђорђевић 1923. године: 1. Социјални обичаји, 2. Економски, 3. Религиозни, 4. Правни и 5. Медицински (са подврстама унутар свакога круга). Међутим, Ђорђевић додаје значајну напомену (која, иначе, прати сваку класификацију, мање или више): „Ова деоба обичаја није сасвим без приговора јер многи обичаји могу спадати у две и више група...”

Класификовали су, потом, народне обичаје Јован Ердељановић, Боривоје Дробњаковић и Петар Влаховић.¹¹

Највише се приближио решавању проблема класификација П. Влаховић, проширивши, већ разуђену, Дробњаковићеву класификацију. Са тако комплексним феноменом мора се ићи и у ситне категорије, које, на пример, није могуће подвести под остале групе.

Ни нама није било једноставно класификовати обичаје забележене у књижевном опусу знаменитог Борисава Станковића, а са чиме се морало поћи. Ми смо их распоредили зависно од стварне, нађене грађе, и то: о славама (15), о свадби и браку (11), о смрти (8), потом о кажњавању за неповерство (жене и мушкараца), о врачању, религијских, породичних, из материјалне културе и правила понашања (по 4), па о пословима, побратимству и у дечјим играма (по 1).

Дескриптивно-статистичком методом прегледали смо и проучили књижевно дело Борисава Станковића¹² и издвојили преко 60 народних обичаја, не рачунајући мање изражене обичаје, као ни веровања (суђенице, вештице), нити реторичке облике (здравице, честитања, молбе, благосиљања, прорицања, клетве, псовке и друго).

5. У познатом, импозантном и самосвојном литерарном опусу врањског писца обичаји су конгенијално срасли са текстом, са контекстом. Они су у реченици често невидљиви, а намах „однекуд” дођу. То „однекуд” казао је сам стваралац, боље рећи открио је свој метод утрађивања бројних елемената усменог народног стваралаштва, фолклора и обичаја. Познато је, међутим, да писац није робовао снажном феномену усменог народног стваралаштва, фолклору и обичајима, али свакако је био свестан („осећао однекуд”) да би то књижевно дело без њих било сиромашно. Елементи народног усменог стваралаштва и обичаји су као психолошки и логички акценти ускакали у текст и у одређеној кулминацији радње тумачили, решавали, разрешавали ситуације, узносили и удвостручавали темпо, појачавали ефе-

¹¹ Јован Ердељановић: 1. Верски, 2. Друштвени, 3. Правни. Боривоје Дробњаковић: 1. Друштвени, 2. Обичаји уз послове, 3. Стадни годишњи или верски обичаји, 4. Правни обичаји; а посебно 5. Крсна слава, врачање и празноверице. Петар Влаховић: 1. Друштвена правила, 2. Друштвени (о рођењу, о женидби и браку и погребни), 3. Обичаји уз послове, 4. Стадни годишњи или верски обичаји, 5. Заветине – сеоске славе, 6. Породичне славе – крсно име, 7. Правни народни обичаји, 8. Веровања и празноверице. Преузето: Петар Влаховић: Обичаји, веровања и празноверице народа Југославије, БИГЗ, Београд, 1972, стр. 7.

¹² Користили смо едицију: Сабрана дела Борисава Станковића, Просвета – Слово љубве, Београд 1979.

кте, били и на линији технике тока свести, када се без сувишног, редундантног материјала мора дати радња, ситуација. Били су у стваралачкој функцији, како је то ствараочев уметнички проседе налагао. Неки обичаји дати су у више дела (Ђурђевдански и други), или се у једној личности преломи више обичаја (Марко, Аница, Чаванов усињени зет).

Највише обичаја забележено је у роману Нечиста крв (14), у приповеткама: Стари дани (7), Увела ружа (6), Наш Божић (5), Прва суза (3), Они (2), а по један у приповеткама: Његова белка, Тетка Злата, Парапута, Задушница, Покојникова жена, У ноћи и Ђурђевдан. У романима Газда Младен (2), Певци (1) и у драмама: Коштана (4), Ташана (2) и Јовча (1).

I

О СЛАВАМА

I – *O Божићу* у приповеци НАШ БОЖИЋ наратор, млади домаћин, још дечак, из свог „угла” каже: „...и брзо ми мајка износи осушеног врапца, да од њега прво окусим, како бих целе године био лак као врабац.”

(177)¹³

– Величанство светковине Божића он саопштава, поред осталог, и тиме кад каже да појање у цркви: „Рождество твоје, Христе Боже наш” једнако се губи у јеци звона и прангија што напољу грувају...

(176)

– Редак је обичај о божићном ручку, из исте приповетке, кад мајка „...оде до иконе и скинувши шамију, један једини пут у години, поче да чита молитву за „слатко јело”.

(179)

– Постојао је обичај о односу деце и старијих, како је „...лошо да се деца бију пред Божић.” У те дане, те недеље пред Божић, „не ваља” свађати се, тући.

(172)

II – *O ускршњим обичајима* у граду (пишчево књижевно дело углавном је из градске средине онога доба) налазимо када у драми КОШТАНА Митка опомиње љутог Хаци-Тому: „Седни... Зар не знајеш да се не ваља, да је лоше, кад се на овакав велики и светао дан дође, па се не седне, не окуси хлеб и со...”

(38)

Тај чин, обичај, тренутак управо, гранично је место од којег Хаци-Тома мења расположење, радња иде другим правцем.

¹³ Бројем у загради испод цитата означена је страница у делу из поменуте едиције (напомена бр. 12).

III – Уочи Ђурђева-дне „... мајка бере разне траве па све то с ускршњим јајетом и сребрном парицом меће у чанак воде под бокор ружа.“ А сутрадан рано ујутру купају мајке децу у башти, а у суду „плива јаје, дрен и друге лековите траве. Ко се тако, пре изласка сунца окупа, биће целе године здрав као дрен. Пошто ме мати окупа“ – наводи даље наратор – „обеси ми сребрну пару о врат, умиша се и она, нешто шапућући...“.

(5), (23)

Јаје, овде црвено ускршње, симбол је живота. По веровању, свет је постао из јајета. Црвена боја представља крв и значи живот. Религија је установила овај симбол за Ускрс, дан Христовог воскрсења, као и општег воскрсења мртвих.

IV – Мантафа. Стари преисламски обичај Hidirlez¹⁴ касније се, током више столећа, ширио даље. Познати турски етнолог Гокбилгин (Gokbilgin) наводи да га има о ЂУРЂЕВУ-ДНЕ у свим местима Анадолије, Алтая, Крима, Азјберџана, као и код балканских Турака.¹⁵ Према другим изворима, примљен је од Грка.¹⁶

Обичај је веома богат што се и даде очекивати, уз тако дуг временски период и са тако широким пространством, где је доживљавао различита трансформисања. У основи обичаја је предсказивање будућности, а врањанске мантафе су симбиоза оријенталског и словенског – врањанског о љубавним сновима – о остваривању љубавних снови. Обичај је вишедневни и садржи: припремање – брање цвећа, формирање магијске китице (с неким специфичним обележјем, врпчицом у боји, прстеном... јер ће их бити више у ћупчету), стављање у ћуп да преноћи, посебну технику вађења китице и реторички део – текст. Борисав Станковић пише да је „сама мантафа на турском језику кратка, у стиховима (од четири стиха Б.П.), али у Врању жене, преводећи је на српски, одуже је, иските и саме допуне.“¹⁷ Момчило Златановић наводи да „не постоје снажније и потресније песме у прози о севдаху и карасевдаху од Станковићевих мантафа“.¹⁸

За ову прилику нисмо у могућности, разуме се, приказати ток богатог обичаја, али ћемо навести један од шест текстова забележених у приповеци Ђурђевдан. (Мантафа је приказана и у приповеци Увела ружа). „Пре но што би (девојица Б.П.) извадила киту из ћупчeta, мати моја изговори на турском језику 'мантаfu'. Онда изнесе девојчица киту, а мантаfu преводе на српски.“

(128)

„Не бој се ти мене! У дно мора сићи ћу да извадим алем за твоје чело; злато целога света донећу ти, да те украсим, накитим и нагиздам! Све што се може то ћу ја да учиним, само тебе да обасјам и узнесем... Ах да знаш како ми душа гори за твојим дахом, како груди страсно дишу за твојим недрима? Дођи у моју башту, набери цвеће... Падни на моје крило...“

¹⁴ Реч је састављена од имена двају исламских светитеља Hidire (озеленјавање природе) и Ilias (заштитник мора).

¹⁵ Галиба Паликушева: Један ђурђевдански обичај код Јурука у околини Радовиша, IX Конгрес СУФЈ (Мостар и Требиње 1962, стр. 363.

¹⁶ Момчило Златановић: Народно песништво јужне Србије, Врање 1982, стр. 23.

¹⁷ Борисав Станковић: Стари дани, Просвета – Слово љубаве, Београд, 1979, стр. 126.

¹⁸ Момчило Златановић: о.ц. стр. 36.

V – У роману НЕЧИСТА КРВ за њихову, Хаџи-Трифунову славу Свети Ђурђиц, „Одело, почев од најмањег детета, па до најстаријег, све би се изнова кројило. Чак би се преправљало одело и слугама, нарочито слушкињама...

(15)

Сиротињи и људима по затворима, за време славе, и Ускрса и Божића, три дана морало се слати јело и пиће.”

(8)

Дакако, реч је о породичним правилима и адетима големашке куће, јер такав је њен статус и положај у средини, у друштву.

VI – У приповеци СТАРИ ДАНИ о славској вечери забележено је више обичаја.

Наратор казује сећања из дечачких дана:

„Сутра је Св. Архангел Михаило, коме се не кува пшеница јер је још жив.”

(188)

Писац је, јамачно, чуо у народу ово веровање „да је још жив”, међутим, свеци су по теолошком схватању живи.

– Славски церемонијал, из исте приповетке, почињао је позивањем, које садржи обичајни део и кратки реторик:

„Још предвече дошао најстарији им син код нас, донео 'пангур' ракије и јабуку, да нас позове на 'славу' и вечеру: – Поздравио вас татко и мајка да довече, како мож' да мож' дођете на славу.”

(159)

– Потом, у истој приповеци:

„...дође здравица за 'слатку вечеру' и онда вечера.”

(199)

О „молитви за слатко јело” говори се и у приповеци Наш Божић, о „лаганој монотоној музики за слатку вечеру” у роману Нечиста крв. У истоме делу и: „слатка вечера никако да почне”, без навођења предвиђеног реторичког дела у овом славском, односно свадбеном церемонијалу, који је, свакако, био сличан данашњем наздрављању – кад се бираним речима обраћа гостима са жељом да им буде угодно, пријатна вечера... чиме се повећава степен интимности у чину.

– Забележени су у истој приповеци и елементи материјалне културе, данас значајни за етнографска истраживања; изглед стола и гостију за вечером:

„... Софра застрта чаршафом, у челу велики колач, на њему три, као на крст воштане свеће, чаша вина, а ниже њега, по софри наниже, поређани цели хлебови, око њих чанци јабука, крушака, ораја и грожђа из 'туршије'.”

„Гости чисти, обријани, преко колена пребачен им убрус за руке. Беле им се њихове нове кошуље...”

(190)

– И на истој слави, исте вечери, ноћи, славски церемонијал садржавао је и забаву. Осим шала, које трају током целе вечере, долазе песме и игре.

„А кад је већ и свекра замоли:

– Сетке, ћерко слатка, ти ми, ти прва запој, ти ми отвори славу.

Тетка клекну до свог брата, чича Томе, наслони се на његово колено... и запева мило, дрхтаво... почеше да јој помажу...”

(193)

А нешто касније, у наставку:

„Врата (друге собе Б.П.) се отворише и снашка Паса, за њом девојке бурно уђоше, витлајући се, играјући, ударајући у дахире, обилазећи их и певајући им око глава...”

(198)

VII Писац у приповеци ЗАДУШНИЦА наводи да је на тај дан по граду и око гробља просјака „пуно”.

„Па чак и суманути и полу–луди. А нарочито тада, на Задушници. То им је као неки њихов празник.”

(268)

VIII – У приповеци УВЕЛА РУЖА наводи стваралац стари обичај:

„Ујутру, пошто се да кокошкама, да оне прво окусе кувану пшеницу, ја онда разносим по комшилуку ’задушницу’” (делове хране Б.П.). Постоји веровање, односно учење о сељењу душе после смрти (метемпсихоза), да душа настави живети у птици, лептиру, животињици... Религијска наука, међутим, не прихвата то учење.

(89)

О СВАДБИ

I У приповеци ПРВА СУЗА забележено је:

„... млади учитељ запросио је Тоду и попа је даде, Тоду већ нису ни питали. Такав је обичај.”

II У роману ГАЗДА МЛАДЕН: „Чим је Младен дошао кући, ... видео је ... да је, по обичају, прво ту, код бабе и матере њен отац (Јованкин Б.П.) долазио. Да је прво ту било свршено”.

(58)

Родитељи су, како то писац каже, „по обичају” решавали о браку деце.

III У приповеци ПОКОЈНИКОВА ЖЕНА посебним термином означава се обичај просидбе и договора...:

„Дакле, била је (Аница Б.П.) ’пијена’ дана.”

(239)

Говорило се: –Девојка је „пијена”; (али и удовица, као овде Аница) под посебним је статусом, сада је испрошена, обећана, била је вечера, пило се...

IV Био је обичај да у зору девојке (у приповеци ПРВА СУЗА) облаче своју другарицу уз песму.

„Другарице облаче Тоду (невесту Б.П.) у невестинско одело и плетући јој дуге замршене бујне косе, певају ону тужну песму:

– Да ли ти је жалба...”

(78)

V Из јединственог фолклорног, и не само фолклорног спектакла, свадбе, у роману НЕЧИСТА КРВ издвојили смо неке обичаје, не све, јер текст је такав да их је пред нама читав сплет, те каткад једна реченица доноси више обичаја јачих и слабијих.

– У амаму, „Циганка је држала застор, тајанствено се смешећи, мислећи да се зато крију, што ће баба Симка, чувена трљачица, сада Софки трљајући је и купајући је, давати мађије, чари за мужа.”

(147)

– У књижевном опусу врањског ствараоца забележена је посебна варијанта обичаја „из словенске старине“ (по Нидерлеу и П. Влаховићу),¹⁹ кад је млада у новом дому дочекивана са хлебом и медом, или је преко ње бацано жито, или је она бацала около и на кућу жито и друге плодове – за плодност, срећу, благостање.

У роману НЕЧИСТА КРВ увече, уочи свадбе, свирка, коло... „Ашчика приђе Тодори (Софкиној матери Б.П.), поклони јој се и предаде јој сито пуно шећера, леблебија и осталих шећерлема, које ће она уз игру, другом руком око себе просипати и бацати, да би тако пун, сладак и раскошан био нови брачни живот њеног детета.“

(156)

То је био обичај, а реални појединачни случајеви далеко су од имагинарне жеље, као што је то са Софком било.

– Кад су и сватови Маркови увече стigli по Софку, обичај је, то се од младине мајке очекује „да она игра чувено ’тешко оро’“.

(170)

– Дарова младожењиној кући је, по свој прилици, увек било, с тим што се обичај трансформисао у разне видове: са различитим поклонима и на различите начине приказиваним. Кад су сватови довели младу, Софку, у свекров дом, Марков, на вечери:

„... већ се уносе ти ’дарови’, те њихне печене пите, печенја, гибанице... Казивало би се, на сав глас, чије је:

– Ово је од „деда Митриних! ... Ово од ујка–Стошиних, баба– Станиних...“

(196)

Тражећи реализам у обичајима и смисао њиховог постанка, Маринко Станојевић наводи како данас, спроводећи овај обичај, нико не помишља колико он име социјалну и економску вредност и оправдање.²⁰

¹⁹ Петар Влаховић: Обичаји, веровања и празноверице народа Југославије, БИГЗ, Београд 1972, стр. 19.

²⁰ Маринко Станојевић: Свадбени обичаји у Тимоку, Београд, 1929, стр. 25.

– Током друге ноћи весеља у свекровом, Марковом дому:

„Цигани се ређали (са свирком Б.П.), морали једни друге да одмењују... А 'слатка вечера' никако да почне.” А потом, с објављивањем „слатког једења”, „слатке вечере” са још већим интензитетом наставе јести и заливати се пићем.

Писац НЕЧИСТЕ КРВИ наводи да је „то њихов обичај на овим њиховим свадбама”, а наратор казивања обичаја јесте невеста, Софка, одн. писац казује шта она има пред очима, шта види, доживљава, а што раније није знала:

„И што се више пило и наздрављало, и тамо у кујни, и око куће, и овамо у соби, за трпезом, све више су се међу собом мешали, као сједињавали. Није се бирало ко ће где да седне, где да се извали... Ни муж код своје жене, ни жена код свога мужа... Не осећали се болови од суседних лактова у прсима, од туђих, не мужевљевих колена међ скотовима.

Ужаснута, Софка је гледала како је све то почело да постаје, да се стапа у једно. Сви мушки претварају се у једног мушког, све женске, такође, опет у једну општу женску. Ни старо, ни младо, жена, снаја, стрина, ујна или какав род. Само се знато за мушко и за женско, и онда једна мешавина: стискање, штипање, јурење око куће и кркљање.

„... то је почело Софку да ужасава... што јаче замандаљена капија да би они овамо били сакривенији... као неки њихов одавно очекивани дан и време; ... да је то њихов обичај на овим њиховим свадбама...“

И онда добро нахрањени, а већ исушених од силних, толико уздржаваних, радом убијаних страсти, чежње, растурени по пањњацима и плањинама, ретко су виђали и своје жене... тада сасвим би падали, сасвим се заборављали, не могући ништа разликовати; ни род, ни доба, године..,”

(196)

Продужење старих обичаја познатих у науци под називом снохачење, снахачење, нарочито је било познато у горњој Пчињи, Лужници, Нишави, североисточној Србији и другде.²¹ Тај обичај је доводио, каткад, и до трагичних последица, раслојавања, подела, убиства.

„Тада Софки би јасно оно силено рађање деце, мада мужеви већи део живота проведу по печалбама... И онда оне језовите приче, за које се у вароши знато, веровало, али се о њима не водило рачуна: као сви они, сељаци, да би што више радне снаге имали, женили своје синове још као децу, узимали за њих одрасле девојке... И то се ради одувек, с колена на колено. Нико то не сматра за увреду, грех; ни доцније, када синови порасту... Имаће и они, синови, кад, имаће и они својих снаја.“

(198)

РЕЛИГИЈСКИ ОБИЧАЈИ

I Наведен је у приповеци НАШ БОЖИЋ архаични религијски обичај причешће:

„Нафору никако да добијем од свештеника са амвона. Морам да се задовољим оним што даје тутор са дискоса.“

(176)

²¹ Петар Влаховић: о.ц., стр. 26

Реч је о великом броју верника на причешћу, те дечак, наратор, овако каже, а у ствари нафора је иста.

II – Обичај прекрстити се и помолити се Богу био је карактеристика добрих, постојаних, напредних домаћина, правих верника и не ретко племенитих особа. Један од таквих је ГАЗДА МЛАДЕН у истоименом роману, као и више мушких и женских ликова у књижевном делу Борисава Станковића:

„И смерно, мирно, кад је ручао, прекрстио се и отресав са крила мрве, узимајући мараму са колена, почео да се диже.”

(59)

III – Софкина мати Тодора читала је молитву пред спавање, сећа се Софка као наратор у делу НЕЧИСТА КРВ:

„И пошто..., овлаш прекрстивши се, одмрмља молитву, од које Софка чу само свршетак: – Господе Боже и Света Богородице, молим ти се...”, леже.

(70)

IV – У Светом писму, по Мојсију, стоји: „А кад станете жети у земљи својој, немој да сасвијем пожњеш њиве своје, ни пабирчи по жетви; остави сиромаху и дошљаку...”²² Постоји, дакако, у наших пољопривредника да остављају тзв. „Богу браду”, „Божју браду” на њиви, један необрани чокот грожђа у винограду и сл.

У приповеци ЊЕГОВА БЕЛКА наведен је следећи обичај из материјалне културе:

„То гувно издалека се белило са учвршћеним у средини стожером, ... а на врху сноп жита са покојим клипом кукуруза... као дар божјим птицама, да оне ту дођу.”

(278)

Кад је о религијским обичајима реч, важно је напоменути улогу светог Саве у његовом прегалаштву на христијанизирању наслеђених старијих народних обичаја, што је оправославио многе обичаје и радио на редукцијању некорисних и штетних обичаја, по чему врлом просветитељу није остао дужан народни приповедач и народни певач и унео га је у народну анегdotу, народну легенду.

О СМРТИ

Књижевно дело врањског ствараоца доноси бројне странице о смрти, и то: пре смрти, о смрти и сахрани, као и веровања о загробном животу.

I У приповеци УВЕЛА РУЖА умире бака:

22 III књ. Мојсије, Гл. 23. став 22.

– Изиђи, сине, да не гледаш.
 – А што?
 – Па не вала се, млад си.

(118)

II Сличан је обичај у роману НЕЧИСТА КРВ.

Марко, свекар Софкин, на одру је у соби. Треба да га изнесу...

„...затварали су врата да не би Софка, приликом изношења мртваца, могла штогод видети. Јер, адет је да млада од свега тога не види, још мање самог мртваца, да не би, ако је можда затруднела, родила дете са каквом белегом или болешћу.”

(218)

III У приповеци ОНИ млади домаћин Мита је умро. Наратор приповетке наводи:

„Хтедох да га пољубим, али ме стриц задржа:

– Не љуби се сад, – шану ми остраг; још није очитан. Видиш да нема крст на грудима:”

(224)

Верници, дакле, следе прописе цркве: после опела следи оправштање од умрлог и целивање.

Обичај оправштања нарицањем описан је у истоименој приповеци; али се деликатним сматрало оправштање његове младе жене, те се уводи посредник:

„...и поче она (Марика, Б.П.) да нариче. Само она није смела њега, Миту да оплакује, јер стид је да млада жена пред светом жали мужа, а нарочито да му набраја његове добре особине. Зато она поче да нариче о некој својој сестри... а њему, мужу Мити поручује, моли га... да је тамо штити и да за њу (Марику, Б.П.) спремају место.”

(226)

IV Веома је детаљно приказан култ умрлог у драми ТАШАНА, култ који оптерећује. Наратор је његова жена Ташана.

„И онда, и то годинама, једнако се само гледа: да се први цвет њему на гроб изнесе; прва крушка, јабука у покој његове душе разда; први грозд, прво вино преко његова гроба прелије; као да је жив, као да он то тражи од мене.”

(112)

КАЖЊАВАЊЕ ЗА НЕВЕРСТВО

I Митка у КОШТАНИ:

„А њума (стамболку Рецеповицу, Б.П.) после, живу гу у врећу врзали и у Мораву фрљили.”

(34)

Турци су, како се види, врло сурово кажњавали своје жене. Подаци западних путописаца (енглеских, француских, немачких) из XVII века и касније казују да „женске кривице Турци међу у цак и ноћу, у највећој тишини, бацају у море. За цак привезују камење да би потонуо.”²³

И неки Срби су, ту и тамо, по угледу на Турке, сурово кажњавали своје жене. Тихомир Ђорђевић наводи да је тога било:

„...по варошима тамо где је било Турака (у Србији и Црној Гори) ... а за села ... није ми познато.”²⁴

II Кажњена је и Ташана, удовица, према драми ТАШАНА и приповеци ПАРАПУТА, што је лаковерно контактирала са наочитим Турчином, с другом вером:

„И шта су могли да чине с њом? Да је без деце, онда се зна шта се у тим приликама ради. Дâ се отров да добровољно попије.”

(302)

Она је осуђена и кажњена да навек чува полуludeг просјака Парапуту.

„Мирон (Ташани): – А ти, ево ти овај Богом наказани. У аманет ти га Божји остављам... да га чуваш, пазиш...”

(203)

Мора бити кажњен, по обичају, и мушкарац. У драми ТАШАНА, Сарош, што је контактирао са Ташаном, удовицом, што је виђен код ње, у ствари само у лаком загрљају. Али:

„Први братственик: – Глава мора за образ!”

У кратком реторику садржано је све.

ПОРОДИЧНИ ОБИЧАЈИ

I Тихомир Ђорђевић је уврстио у народне обичаје посињење и до-
мазетство.²⁵

У приповеци ГУГУТКА срећу се оба.

„Мита, умре... Шта ћу да радим, његову исту, што је виде (сад, Б.П.), снају
ми, удаох за другога, доведох код мене и усинах... На Митино место...”

(19)

II У породичне обичаје уврстили смо проблем самоотуђења од жене у приповеци У НОЋИ. Родитељи су оженили Стојана против његове воље...

„Шта ти нису радили да га замилују са женом, али ништа не помаже. Прскали га неком водом, чини ми се од татуле, давали му биља, водили у манастире и међу врачаре...”

(138)

²³ The Travels of Peter Mundy Europe and Asia 1607–1667, vol. I, Cambridge 1907, стр. 56.

²⁴ Тихомир Ђорђевић: о.ц. стр. 155.

²⁵ Тихомир Ђорђевић: о.ц. стр. 85, 98.

III Угледне породице богатих, како писац у роману НЕЧИСТА КРВ каже – „големашке породице” – имале су своје добровољне породичне обавезе на нивоу обичаја:

Хаци-Трифунови (Софкини преци Б.П.) „У цркви имали су свој сто, а на гробљу своје гробове.”

(7)

ПОБРАТИМСТВО

У роману НЕЧИСТА КРВ забележено је ретко побратимство, боље рећи, начин склапања побратимства, пијењем крви из расечене руке.

„Марко и неки чувени Ахмет Арнаутин, поглавица највећег и најјачег фиса... волели се толико да су се он и Ахмет, иако овај Арнаутин, туђе вере, у манастиру, пред калуђером побратимили, и то пијући из расечене руке крв један од другог.”

(128)

ВРАЧАЊЕ

I У Станковићевом књижевном опусу забележена су четири врачања. У три књижевна дела гатају познате врачаре (Јовча, Газда Младен, У виноградима), а у драми КОШТАНА мајка врача сину, што се „загледао” у певачицу, Циганку, Коштану...

У свом превеликом узбуђењу и срџби према сину, мајка га куне тешком клетвом:

„Синко, да Бог да... Ти мене оставио, осрамотио и на овај божји дан расплакао, а тебе Бог...“

Ох, не! Чекај боб да му бацим! Да видим шта му стоји.“

Следи техника бајања: доношење сита са зрневљем, преокретање...

„Постеља му празна, пут далек и крвав!“

Веровање у врацбине освести је, те, одгурнувши сито, скочи и: писац, сада, бележи нови обичај и реторик расклињање:

„Не, Господе! Не крв. Молим ти се, Господе... Син ми је, чедо! Што рекох да не буде...“

(23)

II У роману ГАЗДА МЛАДЕН врачарица гледа у зделу са водом „у којој се црни тај 'обајани' камен”.

(94)

III У приповеци У ВИНОГРАДИМА Циганка, ухваћена у крађи грожђа, молила је да се искупи врачањем. Гледала је у длан наратору приче:

„Душа ти је широка, срце црно. Тешко оној која се у тебе загледа. Век ти шарен, пут далек...“

(162)

Приповетка и драма Јовча (с истим називом) доносе ширу радњу о Јовчином психичком стању пред врачање, Циганкине припреме и она, потом, „гледа” у кост, кобилицу од кокошке:

„... и арно и лошо. Био си богат...”

(154)

ПРАВИЛА ПОНАШАЊА

Забележена је у самосвојном стваралаштву Станковићевом једна категорија обичаја коју смо назвали правилима понашања, према Влаховићевом „Друштвена правила”.

У роман ПЕВЦИ уgraђен је инсерт:

„Затим се сагао Јовану, пришао му и пољубио га у руку, као да није знао да је он, Јован, последњи од шегрта.

– Ја, батке, дођох да учим занат.”

(145)

II СТАРИ ДАНИ јесте приповетка о славској вечери. О дочекивању гостију увече наратор, дечак гост, каже:

„На собним вратима дочекује нас теча, гологлав (једини пут у години) отвара врата, уводи нас у ту велику собу... здраве се.”

(191)

Градећи ликове успешних домаћина, трговаца који путују, књижевни стваралац је о Јовчи (драма и приповетка Јовча), о ефенди Мити (роман Нечиста крв), а посебно о Хаци-Трифуну (врлом претку породице о којој је написан роман НЕЧИСТА КРВ) забележио и ове редове:

„Али и поред све те његове строгости, опет и најстарија и најудаљенија у родбини (својта, Б.П.) није била заборављена, јер је свакој доносио са тих путовања какав поклон и сваку ма чиме обрадовао.”

(10)

ПРОЧКА

Уградио је писац Станковић у роман НЕЧИСТА КРВ стари народни обичај, „прочку” по коме се о ускршњим покладама вршило узајамно праштање, измирење, као механизам за остваривање моралне чистоте појединца.

„Рођена сестра Хаци-Трифунова, чал’к Наза, како су је звали, три пута бежала као девојка, и турчила се. Готово један чивлук отишао откупљујући је. ... удали је за једног њиховог слугу.

...никада овамо није долазила. Једино би дошла на „прочку”, уочи великог поста, када би, по обичају, цела породица морала да дође и иште опроштаја, да се међу собом љубе и мире.”

(21)

О ПОСЛОВИМА

У приповеци ТЕТКА ЗЛАТА забележен је обичај о копању бунара.

„И онда она прва кофа воде из бунара; оно прво стакло том водом напуњено, од којег, баченог на кућно слеме... и сада стоји комаће... и када сунце, у подне, наиђе, одбија се... те као нека звезда над кућом трепери и као да греје...”

(191)

Станковићево навођење овог обичаја и коментар упућују на веровање у неке неодређене симbole.

У ДЕЧЛИМ ИГРАМА

Писац је и у дечје игре уgraђивао обичаје, и то стваралачки, како га је стваралачки импулс водио.

У приповеци УВЕЛА РУЖА девојчица из комшилука и наратор сами су код његове куће о слави док су им мајке биле одсутне, на гробљу:

– А што ти не једеш?

– Па такав је ред – одговараш ми озбиљно – мужу жена треба најбоље да дâ... Она може и после, што остане од њега, да jede.

(91)

Дакако је реч о вишевековном таквом, подређеном положају жене, што је ушло у обичај, кад девојчица каже: – „Такав је ред.”

Обичаји у нашега народа су нешто што је свето – чему се прилази са поштовањем и пијететом, и са страхопоштовањем, као и са љубављу. Људи осећају бригу и нежност према обичајима, воле их, и верујући у њих очекују помоћ, спас, разрешење ситуације и катарсу. Обичаји су једно од националних обележја, фактор националног јединства и осећање припадности нацији. Познати су примери, како јавног, тако и скривеног манифестовања и одржавања неких обичаја у неадекватним условима, у туђини, у ропству, у затвору...

И поред тога што обичаји нестају, трансформишу се, прилагођавају..., они су веома трајни, тешко се губе; наставе да живе и онда када им се више не зна значај и смисао. Тако, ако упитате, зашто је то тако? – одговор следи: „Ето, такав је, од старине, обичај”, „адет”, „тако се ради”, „ваља се”, „не ваља се”, „зло је”, „добро је”, „тако се мора” и сл.

Познавање, праћење и неговање лепих (само лепих) народних обичаја одлика је и обавеза свестрано образоване и цивилизоване личности.

Врањанац, књижевник Борисав Станковић спадао је у оне литерарне ствараоце који су знали, штедро бележили и кохерентно уgraђивали народне обичаје у своје књижевно дело.

**LES VIEILLES MOEURS POPULAIRES NOTÉS DANS LOEUVRE LITTERAIRE
DE BORA STANKOVIĆ.**

— *Résumé* —

Au début on a donné un court résumé historique (un résumé diachronique du phénomène des moeurs populaires: la réduction naturelle et sous la pression des envahisseurs; la transformation et la commencement aussi; les premières annotations et tableaux, des classifications des moeurs anciennes).

Dans l'œuvre littéraire de l'écrivain les moeurs sont dans une fonctions créatives elles {sautent} dans le texte, elles ne font qu'un corps congenital du texte en contribuant la culmulation adéquate de l'action en résolvant des situations avec son influence psychologique.

Avec une méthode descriptive et statistique nous avons trié plus de soixante mœurs: des fêtes (15 de Noël, du Pâque fêtes de Đurđevdan, des mantaphs, des jours des morts et etc.) des noces et du mariage (11, le plus grand nombre du ramon (Sang impur) de la mort (8) de la familiales, de la culture matérielle (4), des affaires, de la fraternité, des jeux d'enfants (1); avec notice qu'on n'a pas cité les mœurs moins expressives.

Dans la conclusion on mentionne que les soins pour les belles moeurs servent de refouler les qualités nuisibles d'une personne civilisée.

Borislav Prvulović

